

ఉప వేదాలు

సృత్య కళ

కూచిపూడి కళాసాగరము - సృత్య శాస్త్రము

సదాశివ సమారంభం

గురు దక్షిణామూర్తి

గురు వేదవ్యాస మహర్షి

గురు కృష్ణ మహర్షి

గురు నారద మహర్షి

గురు వాల్మీకి మహర్షి

గురు శిక్షవృక్ష

శంకరాచార్య మధ్యమాం

గురు దత్తాత్రేయ

గురు బాలాఢీ

గురు గోరక్ష ముద్ధ

గురు ఆదిశంకరాచార్య

గురు రామానుజాచార్యులు

గురు జ్ఞానేశ్వర్

గురు రవిదాస్

గురు కబీర్ దాస్

గురు చైతన్య మహా ప్రభువు

గురు నానక్

గురు రాఘవేంద్ర స్వామి

గురు పీఠ్యహ్మేంద్ర స్వామి

యోగి పరమహంస

అస్మదాచార్య పర్యంతం

గురు త్రిలింగ స్వామి

గురు లాహిరి మహాశయ

గురు రామకృష్ణ పరమహంస, అమ్మ శారదాదేవి

గురు వివేకానంద

గురు హాయి బాలా

గురు ఆరబింద్

గురు రమణ మహర్షి

గురు యోగానంద

గురు చక్రవర్తి ప్రభుపాద

గురు మళయాళస్వామి

గురు విద్యాప్రకాశానందగిరి

గురు చంద్రశేఖర పరమార్య

వందే గురుపరంపరాం...

నన్ను “నేను” తెలుసుకోవటానికి

నన్ను “నేను” మార్చుకోవటానికి

నన్ను “నేను” చేరుకోవటానికి

మరియు అత్యుత్తమ జీవన విధానానికి

కావలసిన భక్తి,జ్ఞాన,కర్మ,ధర్మ సమాచారం ఒకేచోట తెలుగులో ఉచితంగా!

సాధారణంగా వేదాంతం తెలుసుకోవాలనే కోరిక వుంటుంది, కాని గ్రంథాలు అందుబాటులో లేవు. ఇంకొకరి దగ్గర గ్రంథాలు వుంటాయి, కాని జిజ్ఞాసువులకి ఎక్కడ ఉన్నవో తెలియదు. అలాగే కొన్ని లైబ్రరీ లో కొన్ని రకాల పుస్తకాలు మాత్రమే లభ్యం అవుతున్నాయి, అంతేగాక విలువైన గ్రంథాలు సరైన సంరక్షణ లేక కనుమరుగైపోతున్నాయి, కనుక మన అందరి కోసం భారత ప్రభుత్వం పురాతన ఆధ్యాత్మిక గ్రంథాలను సంరక్షించే నిమిత్తం ఎంతో శ్రమతో కంప్యూటరీకరణ ద్వారా ఒక చోట చేర్చుతూ ఆన్ లైన్ చేయటం జరిగింది. ఇటువంటి విలువైన జ్ఞాన సంపదను మరింత సులభంగా అందుబాటులోకి తీసుకురావటానికి సాయి రామ్ సేవక బృందం ఉడతా భక్తి గా ఇప్పటివరకే దాదాపు 5000 పుస్తకాలను వివిధ వర్గాలుగా విభజించి PDF(eBOOK) రూపంలో ఆన్ లైన్ లో ఉచితంగా అందించటం జరిగింది. కనుక ప్రతి ఒక్కరు ఈ సదవకాశాన్ని సద్వినియోగం చేసుకోగలరు. ఇందుకు సహాయం అందించిన భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్(డిజిటల్ లైబ్రరీ అఫ్ ఇండియా <http://www.new.dli.ernet.in>), ఆర్కైవ్ వెబ్ సైట్(<https://archive.org>), గూగుల్ వెబ్ సైట్(<https://www.google.co.in>), మైక్రోసాఫ్ట్ వెబ్ సైట్(<http://www.microsoft.com>) కు మేము ఋణపడివున్నాము.అలాగే ఇటువంటి బృహత్తర కార్యక్రమానికి పెద్ద మొత్తం లో గ్రంథాలను అందించిన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానమునకు కూడా మనం ఋణపడివున్నాము. సాయి రామ్ సేవక బృందం కోరుకొనేది ఒక్కటి, ప్రతి ఇల్లు ఆధ్యాత్మిక జ్ఞాన గ్రంథాలతో నిండిపోవాలన్నదే మా కోరిక.

ఈ గ్రంథాలను ఉచితంగా ఆన్ లైన్ లో చదువుటకు, దిగుమతి(డౌన్లోడ్) చేసుకొనుటకు గల మార్గాలు:

- 1) భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్: <http://www.new.dli.ernet.in> లేక <http://www.dli.ernet.in>
- 2) సాయి రామ్ వెబ్ సైట్: <http://www.sairealattitudemanagement.org>
- 3) సాయి రామ్ గూగుల్ సైట్: <https://sites.google.com/site/sairealattitudemanagement>
- 4) ఆర్కైవ్ వెబ్ సైట్: <https://archive.org/details/SaiRealAttitudeManagement>

ఈ జ్ఞాన యజ్ఞం పై గల సలహాలు,సూచనలకు సేవక బృందాన్ని సంప్రదించుటకు: sairealattitudemgt@gmail.com

సాయి రామ్ భక్తి,జ్ఞాన సమాచారం: <https://www.facebook.com/SaiRealAttitudeManagement>

సాయి రామ్ భక్తి,జ్ఞాన సంబంధ వీడియోలు: <https://www.youtube.com/user/sairealattitudemgt>

ఈ జ్ఞాన యజ్ఞంలో ప్రతి ఒక్కరు పాల్గొని, ఈ అవకాశాన్ని సద్వినియోగం చేసుకొని,మీరు సంతృప్తులైతే మరొక సాధకునికి, జిజ్ఞాసువులకు మార్గం చూపించగలరని ఆశిస్తున్నాము. మీరు చదువుకోవటంలో ఏమైనా ఇబ్బంది కలిగితే సేవక బృందంను సంప్రదించగలరు. ఒకవేళ మా సేవలో ఏమైన పొరపాటు వస్తే మన్నించగలరు.

ఈ గ్రంథపు భారత ప్రభుత్వ డిజిటల్ లైబ్రరీ గుర్తింపు సంఖ్య: 2990100061640

గమనిక: భక్తి,జ్ఞాన ప్రచారార్థం ఉచితంగా eBook రూపంలో భారత ప్రభుత్వపు సహాయంతో ఇవ్వడం జరిగింది. ఈ గ్రంథముపై వ్యాపార,ముద్రణ హక్కులు రచయిత,పబ్లిషర్స్ కి గలవు, కనుక వారిని సంప్రదించగలరని మనవి చేసుకొంటున్నాము.

SaiRealAttitudeManagement(SAI RAM) - సాయి నిజ వ్యక్తిత్వ నిర్వహణ(సాయి రామ్)

*** సర్వం శ్రీ సాయినాథ పాద సమర్పణమస్తు ***

భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్ - డిజిటల్ లైబ్రరీ అఫ్ ఇండియా

<http://www.new.dli.ernet.in>

Digital Library of India: Inc. X

www.new.dli.ernet.in

Digital Library of India

Hosted by: Indian Institute of Science, Bangalore in co-operation with
CMU, IIT-H, NSF, ERNET and MCIT for the Govt. of India and 21 major participating centres.

Home Vision Mission Goals Benefits Content Selection Current Status People Funding Copyright Policy FAQ RFP

Books Journals
Newspapers
Palm-Leaves (Manuscripts)

Title:

Author:

Year: to

Subject: Any Subject

Language:

Scanning Centre: Any Centre

[Presentations and Report](#)
[Statistics Report](#)
[Status Report](#)
[Feedback](#) | [Suggestions](#) |
[Problems](#) | [Missing links or](#)
[Books](#)

Click [here](#) for PDF collection
DLI MIRROR at IUCAA Data Center PUNE

For the first time in history, the Digital Library of India is digitizing all the significant works of Mankind.

[Click Here to know More about DLI](#) ^{New!}

Books	Journals	Newspapers	Manuscripts
<ul style="list-style-type: none">Rashtrapati BhavanCMU-BooksSanskritTTD TirupathiKerala Sahitya Akademi	<ul style="list-style-type: none">INSA	<ul style="list-style-type: none">Times of IndiaIndian ExpressThe HinduDeccan HeraldEenaduVaartha	<ul style="list-style-type: none">Tamil Heritage FoundationAnnaUniversity ^{New!}

Title Beginning with.

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Author's Last Name

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Year

1850-1900	1901-1910	1911-1920	1921-1930	1931-1940	1941-1950	1951-
-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-------

Subject

Astrophysics	Biology	Chemistry	Education	Law	Mathematics	Mythology	Religion	For more subjects...
--------------	---------	-----------	-----------	-----	-------------	-----------	----------	----------------------

Language

Sanskrit	English	Bengali	Hindi	Kannada	Marathi	Tamil	Telugu	Urdu
----------	---------	---------	-------	---------	---------	-------	--------	------

అతి విశిష్టం ఈ దానం!

స్వామి వివేకానంద

“దానాలలోకెల్లా ఆధ్యాత్మిక విద్యాదానం చాలా శ్రేష్టమైంది! దాని తరువాతిది లౌకిక జ్ఞానదానం, ప్రాణదానం, అన్నదానం” అని వ్యాసమహర్షి చెప్పారు.

మన ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానం భారతదేశ హద్దులలో నిలిచి పోకూడదు. లోకమంతటినీ ఆవరించాలి! ఇలా లోకవ్యాప్తమైన ధర్మప్రచారాన్ని మన పూర్వులు చేశారు. హైందవ వేదాంతం ఎన్నడూ ఈ దేశం దాటి పోలేదని చెప్పేవారూ, మతప్రచారార్థం తొలిసారిగా, పరదేశాలకు వెళ్ళిన సన్యాసిని నేనే అని చెప్పేవారూ, తమ జాతిచరిత్ర నెరుగని వారే! ఇలాంటి సంఘటనలు ఎన్నోసార్లు జరిగాయి. అవసరమైనప్పుడల్లా, భారతీయ ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానప్రవాహం వెల్లువలా లోకాన్ని ముంచెత్తుతూ వచ్చింది.

రాజకీయ ప్రచారాన్ని రణగొణధ్వనులతో, యోధులతో సాగించవచ్చు. అగ్నిని కురిపించి, కత్తిని జళిపించి, లౌకిక జ్ఞానాన్నీ సంఘనిర్మాణ విజ్ఞానాన్నీ విరివిగా ప్రచారం చేయవచ్చు. కానీ ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానదానం కళ్ళకు కనిపించకుండా, చెవులకు వినిపించకుండా కురుస్తూ, రోజూ పువ్వుల రాసుల్ని వికసింపజేసే మంచులాగా నిశ్శబ్దంగా జరగవలసి ఉంది. భారతదేశం నిరాడంబరంగా, లోకానికి మళ్ళీ మళ్ళీ చేస్తూ వచ్చిన దానమిదే!

మిత్రులారా! నేను అవలంబించే విధానాన్ని తెలియజేస్తాను వినండి. భారతదేశంలోనూ, ఇతర దేశాల్లోనూ మన పారమార్థిక ధర్మాలను బోధించడానికి తగినవారుగా మన యువకుల్ని తయారు చేయడానికై భారతదేశంలో కొన్ని సంస్థలను నెలకొల్పాలి! ఇప్పుడు మనకు కావలసింది ఐలిప్పులు, జవసంపన్నులు, ఋజువర్తనులు, ఆత్మ విశ్వాసపరులు అయిన యువకులు. అలాంటి వారు నూరుమంది దొరికినా, ప్రపంచం పూర్తిగా పరివర్తన చెందగలుగుతుంది!!

ఇచ్చాశక్తి తక్కిన శక్తులన్నీ కన్నా బలవత్తరమైంది. అది సాక్షాత్తూ భగవంతుని దగ్గరి నుండి వచ్చేదే కాబట్టి దాని ముందు తక్కినదంతా లొంగిపోవలసిందే. నిర్మలం, బలిష్ఠం అయిన ‘ఇచ్చ’ (సంకల్పం) సర్వశక్తిమంతమైంది. దానిలో మీకు విశ్వాసం లేదా? ఉంటే మీ మతంలోని మహోన్నత ధర్మాలను ప్రపంచానికి బోధించడానికై కంకణం కట్టుకోండి. ప్రపంచం ఆ ధర్మాల కోసమై ఎదురుచూస్తోంది. అనేక శతాబ్దాలుగా ప్రజలకు క్షుద్రసిద్ధాంతాలు నేర్పడం జరిగింది. వారు వ్యర్థులని ప్రపంచమంతటా బోధలు జరిగాయి. ఎన్నో శతాబ్దాల నుండి వారు ఈ బోధనల వల్ల భయభ్రాంతులై, పశుప్రాయులైపోతున్నారు. తాము ఆత్మస్వరూపులమనే మాటను వినడానికైనా వారెన్నడూ నోచుకోలేదు. “నీచాతినీచుడిలో కూడా ఆత్మ ఉంది. అది అమృతం, పరమ పవిత్రం, సర్వశక్తిమంతం, సర్వవ్యాపకమైనది” అని వారికి ఆత్మను గురించి చెప్పండి. వారికి ఆత్మవిశ్వాసాన్ని ప్రసాదించండి. ❖

మూలం: శ్రీ రామకృష్ణ ప్రభ - ఫిబ్రవరి 2014

ఓం

కూచిపూడి
కళానాగరము
(నృత్యశాస్త్రము)

అంకితము

శ్రీరాజరాజేశ్వరిదేవిపాదపద్మములకు

ప్రొత్తిస్థానము :

శ్రీరాజరాజేశ్వరికూచిపూడినృత్యకళాశాల

D. No. 12-5-2, ఆర్కాపురం

రాజమండ్రి-4

ఓం

శ్రీ పరదేవతాయైనమః

ర చ యి త

ర చ యి త

నాట్యచార్య, నాట్యశాస్త్రధురీణ, నాట్యరత్న,
నాట్యకళావిశారద, నాట్యకళా పితామహ,

ప ం డి త

హేమాద్రి చిదంబరదీక్షితులు

కూ చి పూ డి.

ఓం

రచయిత తండ్రిగారు

శ్రీ॥ శే॥ హేమాద్రి వెంకిటేశ్వర్లుగారు

కూచిపూడి

ఆ శీ స్స లు

సంపాదకము

ఈ కూచిపూడి కళాసాగరము రచయితయైన దీక్షితులు తండ్రి పెంక టేశ్వర్లుగారు, 1891 సం॥రం॥లో జన్మించారు. బాల్యము నుంచి కూచిపూడి యక్షగానరీతులను, విరియొక్క మామగారైన, వేదాంతం సాంబయ్య గారిపద్ద కూలంకషముగా అభ్యసించిరి. బాల్యమునందే స్రవ్లోద, లోహితాస్య, కుశలపులు, ఇత్యాది వేషములు ధరించియుండిరి.

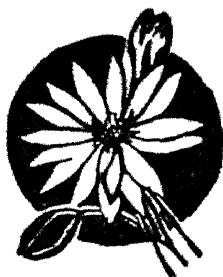
యవ్వన ప్రాదుర్భావముతో, భామ, గొల్ల, దాదిన, కలాప ములుయైన స్త్రీ పాత్రలను, కృష్ణ, సుంకరికొంఠ, కర్ణకరుణ, ఇత్యాది పురుష వేషములు ధరించి నాటి పండిత పామరులచే అనేక మన్ననలు పతకములు పోంది, యుండిరి. ఇవిగాక ప్రధానపాత్రలు, హరిశ్చంద్రుడు, లక్ష్మణుడు, అనిరుద్ధుడు, అభిమన్యుడు, ఇత్యాది వేషధారణలు సల్పి, సమర్థవంతముగా నిర్వహించి ఆనాటి ప్రేక్షక. పండిత పామరులను మెప్పించి, 1914 సం॥రం॥లో వీరు స్వర్గస్తులైరి. వీరికి ముగ్గురు కుమారులు, ఇద్దరు కుమార్తెలు. ఈ గ్రంథ రచయితయైన, పేమాద్రీ చిదంబరదీక్షితులు తృతీయ కుమారులు, 1931 సం॥రం॥లో జన్మించిరి. వీరికి 10, 11 సం॥రం॥లో, తండ్రిగారు గణించారు అప్పటినుంచి, అన్నగారైన, శివరామకృష్ణశర్మగారే పెంచి, పెద్దచేసి, విద్యాబుద్ధులు చేపించి, వివాహముచేసి, వారు నటిరచే వేదాంతంవారి మేళముతో ప్రసర్యన లిప్పించి, 1952 సం॥రం॥లో, గుడివాడలో నాట్యపాఠ్యా యునిగా నిలబెట్టిరి.

నాటినుండి నేటివరకును శతాధికములుగా, శిష్యప్రయశిష్యులను తయారుచేసి, అనేకచోట్ల వారి శిష్య బృందములచే నాట్య ప్రదర్శ

నలు ఇప్పించి యుండెను. అఖిలభారత నృత్య పోటీలు (హైదరాబాద్)లో, 1964 నుండి 1987 వరకు, ప్యాగోని, సబ్ జూనియర్, సీనియర్ శ్రేణులలో ప్రథమ, ద్వితీయ, తృతీయ బహుమతులు పొంది, పండిత సామరులచేత మన్ననల పొందియుండెను. వీరు 1964 సం॥ నుండి, నర్సాపురము, తాడేపల్లిగూడెము, కొవ్వూరు, ఇత్యాది పట్టణములలో పిల్లలకు నాట్యవిద్య నేర్పించి, కళలకు కాణాచియైన రాణ్మా హేంద్రవరములో చేరి, శ్రీ దుర్గా కూచిపూడి నాట్య కళాశాల, శ్రీ వరలక్ష్మి కూచిపూడి నాట్య కళాశాల, శ్రీ లలితా కూచిపూడి నాట్య కళాశాల, శ్రీ రాజరాజేశ్వరి కూచిపూడి నృత్య కళాశాల నాట్య భారతి మున్నగునవి నిర్మించి, శతాధిక విద్యార్థి-విద్యార్థినులను తయారుచేసి, నాట్య రంగమునకు ఎనలేని కీర్తిని తెచ్చుచు, పండిత-సామరులచే మెప్పులను పొందుచు, రాష్ట్ర, రాష్ట్రేతరములలోను, పర్యటించియుండిరి. వీరు రాణ్మా హేంద్రవరములో స్థిరపడియుండిరి. వీరికి శ్రీ రాజరాజేశ్వరిదేవి. ఆయురారోగ్య విశ్వరథములు యిచ్చి సదా కాపాడమని కోరుచున్నాను.

కూచిపూడి |
12-10-83

ఇట్లు ఆశీర్వాదములతో
నీ అన్నయ్య
హేమాద్రి శివరామకృష్ణశర్మ.

కూ చి పూ డి
కళా సాగరము
(నాట్యశాస్త్రము)

నాట్యబాల

చిరంజీవి విస్సాప్రగడ ఈష. (అయ్యప్పస్వామి మహాత్యం)

శ్రీ విశ్వేశ్వరరావు - శ్రీమతి సీత దంపతుల పుత్రిక

రాజమండ్రి.

శ్లో॥ నాత్ జ్ఞానం నతచ్ఛిల్పం । నస్థావిద్యా ననాకళా,
నాస్తేయోగే నతిత్కర్మ । నాన్యస్మిన్ యన్నసృశ్యతే॥

తా :- నాట్యమలం జ్ఞానం, శిల్పం, విద్య, కళ, యోగం
కర్మ, మొదలైన సప్తపిఢమలుగా కలిగియున్నది. అందువల్ల నాట్యం
సంపూర్ణం, సనుగ్రమము, సమాహార కళయని యర్థము.

శ్లో॥ పుంభానుపుంభా విషయేశ్చైత్యోగోపి
బ్రహ్మవలోకనధియంన బహుళ్యోగి
సంగీత తాళలయవాద్య వశంగతాపి
మాళిషకుంభాపరిరక్షణ క్షీర్ణజీవ॥

గమనిక :- సర్తకుసకు, యోగికి, పామ్యం చెప్పబడినది.

నా మాట

“కంఠేనాలంబయేద్గీతం, హస్తేనార్థం ప్రదర్శయేత్
చక్షుభ్యాం దర్శయేద్భావం, పాదాభ్యాం తాళమాచరేత్.”

తా :- నోటితో పాట పాడుచు, హస్తములతో గీతార్థముల చూపుచు,
పాదములతో తాళము చూపు నాట్యము. ఇది కూచిపూడి
నృత్యసంప్రదాయమైనది.

కూచిపూడి నాట్యము దాక్షిణాత్య నాట్యములలోకెల్ల ప్రాచీన
మైనది, సమగ్రమైనది, సర్వరస భరితమైనది. సంప్రదాయబద్ధమైన
కూచిపూడి నాట్యము భారతదేశ మందేగాక ప్రపంచమంతయు
వ్యాప్తి చెందియున్నది. చెందుచున్నది.

ఈ నాట్య సంప్రదాయం, నృత్య, నృత్య, నాట్య. సమ్మేళ
నమై, భావ, రాగ, తాళ. బద్ధమై అంగిక, వాచిక, సాత్విక, ఆహార్య,
చతుర్విధాభినయములు, సశాస్త్రీయముగా నిందు గాన్పించును. ఈ
కూచిపూడి నాట్యములో, వాచికాభినయము ప్రత్యేకత. (నటులు
పాడుచు నాట్యము చేయుట) ఇది ఏ ఇతర నాట్య సంప్రదాయముల
యందును లేదు.

ఇంక అంగాభినయములో, ప్రాస్త, పాద, దృష్టుగ్రీవ, శిరో,
కటి, భ్రూ, భేదములు చూపుచు, ప్రదర్శింతురు. ప్రతి పాటకును,
'జతులు' జ'ప్పించి చతురస్ర, మిశ్ర, తిశ్ర, ఖండ, సంకీర్ణజాతులలో
పలువిధములైన అడవలు (అడుగులు) ప్రదర్శింతురు. ఇదిగాక, కొను
గోలు (అనగా నోటితో జతి నుచ్చరించుట.) జేయుచు ఆడుట
కూచిపూడి నృత్యముకు ఒక ప్రత్యేకత. వాచికాభినయముతోబాటు

సాత్త్వికాభినయముకుఁడా ఇందు చేరియుంటుంటే, కూచిపూడి నాట్యము చతుర్విధాభినయములు కలిగిన, సమగ్రనాట్య స్వరూపముగా చెప్పబడినది.

యక్షగానములు, కలాపముఁజూడఁ కూచిపూడివారి ప్రవర్తనలలో చాలా కలవు. భక్తప్రహ్లాద, ఉమాశరిణయము, మోహిని రుక్మాంగద, మోహినిభస్మాసుర, భక్తమార్కండేయ, మహిమాసురమగ్ధుని, ఇత్యాది యక్షగానములు, గిరిజా కల్యాణము, అర్ధనారీశ్వర, విశ్రనారాయణ, కృష్ణలీలలు, అయ్యప్ప జననం, కందుకూరి వీరేశలింగంగారి చరిత్ర, ఇత్యాది నృత్య నాటికలు భాను, గొల్ల, దాదిన, బాలిత, రాధ, ఇత్యాది కలాపములు ఎన్నో గలవు.

ఈ కూచిపూడి సాంప్రదాయబద్ధమైన నృత్యమును, ఈనాడు ప్రభుత్వమువారు చక్కని సినిమాస్ ఏర్పాటు చేసి, 4 - 5 సం॥ముల కోర్సు నిర్ణయించి, ప్రాక్టీకల్-టీచింగ్, లాగ్ షిఫ్టులు నిర్ణయించి జరిపించుచుండిరి. ఈ నృత్యనాటకములు అనేక గ్రంథములలో సేకరించి ఆ మూలాగ్రముగ సినిమాస్ తయారుచేసినను విద్యార్థి - విద్యార్థినులకు అందుబాటుతో గ్రంథములు లేనికారణముతో వాబున్నంటిని శేకరించి ఒక గ్రంథ గూఢముచేసి కొన్ని సొంతముగ జతపరచి చక్కనికైలిలో పండిత పామరులకు అర్థమయ్యే బాణిలో, తాళాధ్యాయము, హస్తాధ్యాయము, ప్రాథమికము, ప్రాథమికశిక్షణ మున్నదియును తాళజతులు, శిరో, దృష్టి, గ్రీవ తార, కటి, పక్ష, కపోల, నాసా, పార్శ్వ, ఊర, జంఘ, అంగ, ప్రత్యంగ, ఉపాంగ, భూ. పుట, దంత, మణిబంధ, పాత్ర, అపాత్ర, పాత్రదేవతాత్వ, సర్తక, సర్తకి, నట, నటి, ఆచార్య, బహిఃప్రాణ, అంతఃప్రాణ, రంగపూజ, నాట్యకర్త, నాట్యభేద, పాదభూషణవిషేద, నీచనాట్య, నాట్యోత్పత్తి, ఊరూకంచుక, ద్వాదశహస్తప్రాణ, పోడశబాహుభేద, పంచమాలాలంకరణ, నాట్యోపకరణ,

లోకధర్మ, నాట్యధర్మ, శ్లోత్ర, నృత్య, నాట్య, లాస్య, తాండవ, చతుర్విధాభిసయ, పృష్టోదర, జతర, జాను, స్వీయ, పరకీయ, నవరస, వృత్తి, ప్రృత్తి, నాయిక, నాయక, భావ, విభావ, అనుభావ, సంచారీ, వ్యభిచారి, చేష్ట, అలంకృతి, తటస్థ, శిద్ధి, జేష, రస, స్తాయి, సంచారీనృప్తులు, అలంకార భేదములు, అంగజవికారములు, కరణములు పిండబంధములు, అంగహారములు, వర్ధమానక, కామము-శృంగారిము, (స్త్రీ) శీలభేద, ఉపచారములు, ఇత్యాది అంశములు, భక్తమార్కండేయ, స్వామిఅయ్యప్ప జననము, మున్నగు యక్షగానములు కూచిపూడి నాట్యకళాకోవిదుల జీవిత చరిత్రలు, ఇత్యాది అంశములు రచించి, సేకరించి ఒకే పుస్తకములో ఉండనట్లు చేయు అభిలాషతో, ఈ చిన్ని సంపుటమును. “కూచిపూడి కళాసాగరము” అనే పేరుతో విద్యార్థిని, విద్యార్థులకు, నాట్యాచార్యులకు, అర్థమయ్యేరీతిలో కూచిపూడి అడవలు (అడుగులు) ఆచణయోగ్యమైనరీతిలో వ్రాసి అచ్చొత్తించితిమి. డాన్సు పరిక్షల కెళ్ళువార్కి కూడా డాన్సు సిలబస్ లో గల, తీరి, ప్రాక్టికల్ కూడా ఇందులో పొందుపరచియుంటిమి, ఈ గ్రంథము ఒక సారి ఆమాలాగ్రముగ చూచి, చదివినచో అన్నియు అర్థమగును, గవర్నమెంటు సర్టిఫికేట్ కోర్సు పరిక్షకు కావలసిన సిలబస్ అంతయు చేర్చియుంటిమి, ఈ అపూర్వమైన గ్రంథము కూచిపూడి నృత్య బాణిలో, ఇప్పటివరకు సంభవము కాలేదనే చెప్పవచ్చును. కొన్ని దశాబ్దాలనాటి ఈ కూచిపూడి నృత్యము, యొక్క అంశములు, తాళ గ్రంథములలో నుండుటవల్లను, అనోటానోటనుబడి, అక్షరస్కృతితములగుటవల్లను, సమగ్ర నాట్య స్వరూపాంశములకై, పలు ప్రయాసలకోర్చి కూచిపూడి నాట్యము సమగ్రరూపముకై, అనేక వ్రాతప్రతులను తాళ గ్రంథములను, సంస్కృత గ్రంథములను శేకరించి, ఒక పాఠ్యగ్రంథముగా, 1961 సం॥లో సంకల్పించి, 1989 నాటికి గ్రంథస్వరూప మేర్పరిచితిమి.

నేను అడగగానే ఈ గ్రంథము అమలాగ్రముగ చదివి నాకు అభిప్రాయములు వ్రాసి యిచ్చిన, ప్రఖ్యాతి కూచిపూడి నాట్యకళా కారులు, “భరత కళాప్రపూర్ణ” “కాళిదాసు అవాద్య గ్రహీత” “పద్మశ్రీ” జేదాంతం సత్యనారాయణశాస్త్రిగారిని, అదేవిధంగా అడగగానే ప్రముఖ రచయిత, విమర్శకులు, శ్రీరాజ్యలక్ష్మీ ఉసున్న కళాశాల, ఇంగ్లీషు లెక్చరర్, M. V. నారాయణాచార్యుల వారి నా అగ్రముడు, శ్రీ సేమ్రాద్రి శివరామకృష్ణశాస్త్రిగారిని నా హృదయ పూర్వక నమస్కారములు అర్పించుకొనుచుంటిని.

కూచిపూడి నాట్యకళయందు గల అభిరుచిలో నేను అడగ గానే కాదనకుండా ఈ పుస్తకమునకు అమ్యు ప్రింటింగ్ ఖర్చులు అన్నియు తామే భరించి ప్రింటు చేయించినవారు, సంజాబ్ నేషనల్ బ్యాంకు మేనేజరుగారు శ్రీ కొచ్చిన్ శ్రీనివాసరామారావుగారు, రాజమండ్రి వారి (సంజాబ్ నేషనల్ బ్యాంకు). శ్రీ వి. విశ్వేశ్వర రావుగారు, రాజమండ్రి వారి, ఎన్నో ప్రముఖులొచ్చి బకటి రెండు సార్లు పూర్ణలు దిద్ది సరిచేసి అచ్చు తొలచిన, శ్రీ కొండపల్లి కుమార్ గారిని, వారి పెన్సిన్ సిబ్బందికి, నా హృదయపూర్వక నాట్య సుమాంజలులు. ఈ నాట్య గ్రంథములో ఏబదిరెండు పాల్లముద్రలు పట్టి చూపించిన, చి|| ఉ|| ప|| కు (విశ్వేశ్వర రావుగారి పుత్రిక) నా హృదయపూర్వక దీక్షనలు.

వీరందరికి, శ్రీరాజరాజేశ్వరీదేవి “యువరాజ్య” అయిశ్వర్యము లిచ్చి సదా కాపాడవలయునని ప్రార్థించుచుంటిని.

ఇట్లు విధేయుడు,

ర చ య త

నాట్యశాస్త్రధురీణ, నాట్యకళా పితామహ, నాట్యకళా విశారద,

నాట్యరత్న, పండిత, నాట్యచార్య,

హేమాద్రి చిదంబర దీక్షితులు, కూచిపూడి.

చ రి త్ర పు ట ల్లో

కూ చి పూ డి సి డ్దేం |దు ని కా ల ము

తెలుగుదేశపు నృత్యకళలను, చరిత్రను, రెండు భాగములుగా విభజింపవచ్చును. మొదటి భాగము కూచిపూడి భామాకలాపమునకు సూర్యయుగము. రెండవది కూచిపూడి యుగము.

హాలునిగా సప్తశతాబ్ది, క్రీస్తుశకమునకు, పూర్వమే ఆంధ్రదేశములో నృత్యనాటకములు, వీణాది వాద్యములును, ప్రచారమందున్నవని స్పష్టమగుచున్నది. తెలుగు గడ్డమీద, రచింపబడిన ప్రథమ గ్రంథములలో నొకటి ఈ గాధాసప్తశతి.

క్రీ॥ పూ॥ ౧00 క్రీ॥ శ॥ 200 లు మధ్యకాలములో రచింపబడినదిగా చెప్పబడుచున్న నాట్యశాస్త్రమందు, ఆంధ్రుల ప్రశంస కలదు. ఆంధ్రుల “గీతప్రియత్వము” స్పష్టముకాగలదు. (చూ॥ పాణింగి వారి నాట్యశాస్త్రం, పుటలు 377, 486, 771.)

నేటి భారతీయ నృత్య సంప్రదాయములకెల్ల, ప్రమాణ గ్రంథములగు, ఆభినయదర్పణ, భరతార్ణవములను, రచించిన నందికేశ్వరుడు ఆంధ్రుడని విశ్వసింపబడుచున్నది. నందికేశ్వరుని నాటినుండి, 11 వ శతాబ్ది వరకును, అంతగా ఆనాటి నృత్య - సంగీత - నాటక, చరిత్ర మనకు తెలియుటలేదు. ధృంద్రుడు, శాలివాహనశకం, 1102, క్రీ॥ శ॥ 1180 అనియు సిద్ధిండు 12వ శతాబ్దినాడని కూచిపూడి నృత్యాచార్య శేధాంతం పార్వతీశమ్ గారు, స్పష్టముగా తమ భామాకలాపపూరిత గ్రంథములో, తమవద్దనున్న, సనదునుబట్టివారు తెలుపుచుండిరి. (సనదు పరిశీలించుటవసరము.)

క్రీ॥ శ॥ 1232 కూచిపూడివారి నృత్యం స్వయంగా, గోల్కొండ నవాబుగారు చూచి (తానీషా?) కూచిపూడి అగ్రహారంగా ఇచ్చినట్లు సనదులు వ్రాసి ఇచ్చినట్లు శ్రీపార్వతీశంకారు తెలుపుచున్నారు. ఆకాలంలో పున్న గోల్కొండ నవాబు తానీషా, నారాయణతీర్థులు “కన్నడ సంకీర్తనకర్త” “పురంబదాసు”, “అభినవ భరతాచార్య”. “స్వరమేళ కళానిధికర్త” “శ్రీరామామాత్యుడు” “రాగ విభోధ లక్షణకర్త” “శ్రీ సోమనాథ పండితుడు” ఇందుమించు, క్రీ॥ శ॥ 1గవ శతాబ్ది, ఉత్తరార్ధం. లేక 1గవ శతాబ్దికి చెందినవారే - కావున సిద్ధేంద్రుడుకూడా ఆ గాటినాడు కావచ్చు. (సనదు పరిశీలించవలయును). పరిశీలకులు పరిశీలింపగలరని మనవి.

ఆంధ్రదేశమందలి శాస్త్రీయ నృత్యము.

1. నట్టవమేళము.

దేవదాసి సంప్రదాయం

రాజనర్తకీ సంప్రదాయం

ఆరాధనా నృత్యములు

2. నాట్యమేళము.

కూచిపూడివారి భామాకలాపము

(ఏక పాత్ర ప్రధానం)

స్వయినాటకములు

(కథాప్రధానములు)

భగవత్సంబంధ

(రాజసంబంధి)

పూజానృత్యములు(స్వామిసన్నిధి) భాగవత మేళములు

శైవ సంబంధి, వైష్ణవ సంబంధి.

1. తెలుగువారి సంగీతనృత్య, నాటక, సంప్రదాయములు అతి ప్రాచీనములు.

2. 12వ శతాబ్దమునాటికే సృత్యము, నాటకము వేరువేరుగా అభివృద్ధి చెందినట్లు స్పష్టమగుచున్నది.

3. తక్కిన సృత్య సంప్రదాయములు క్రీ॥ శ॥ 1575-1650 నాటి కథాకళి, క్రీ॥శ॥ 1614-1633 రఘునాథనాయకుని కాలమున, కూచిపూడివారి నాట్యము, దేవదాసి, రాజనర్తకి సంప్రదాయములు కూడా కలవని స్పష్టమగుచున్నవి.

4. క్రీ॥శ॥ 1798-1832 ప్రాంతములో తంజావూరి రాజగు శరభాజి ఆస్థానమున రూపొందినట్లు తెలియుచున్నది.

5. పాల్కురికి సోమరాధుడు, “పండితారాధ్య చరిత్ర” “బసవపురాణం” అనే గ్రంథాలు వ్రాసినారు. అందు మార్గ, దేశీయ, సృత్యాలు ప్రజలకు ఆనందాన్నిస్తున్నాయని తెలిపిరి. దీనిని బట్టి 12, 13 శతాబ్దాలకే నాట్యకళ వృద్ధిపొందినదని తెలియవచ్చుచున్నది.

6. విజయనగరంలో, వీధి నాటక ప్రదర్శనాన్ని భారతదేశానికి క్రీ॥శ॥ 1443లో రాయభారిగా వచ్చిన “అబ్దుల్ రజాక్” చూచినట్లుగా, “ఇలియట్సు-ఇండియా” అనే గ్రంథములో తెలియుచున్నది.

7. క్రీ॥శ॥ 1505, 1509, వీరనరసింహరాయలు విజయనగరము పాలించిరి. వారి సమక్షములో కూచిపూడివారు “కేళిక” జరిపి సమ్మెట గురవరాజు చేయు దారుణ కృత్యములను వీర నరసింహరాయలపారి దృష్టికి తెచ్చినట్లుగను, సమ్మెట గురవరాజును శిక్షింప చేయించినట్లుగాను, మాచుపల్లికై ఫీయత్ నందు తెలియుచున్నది. దీనిబట్టి 1505 నాటికే కూచిపూడివారు భరత విద్యావేత్తలుగా ప్రసిద్ధి చెందినట్లు తెలుస్తోంది.

8. కృష్ణదేవరాయలు, 15 - 16, శతాబ్దాలలో శ్రీకాశం, (కృష్ణాజిల్లా) వచ్చినపుడు, కూచిపూడి సృష్టిం గాంచి ఎంతో ఆనందించి, కొంతమంది కళాకారులు తీసుకువెళ్ళి “హంపి”లో వారి చేత నాటకము బాడించుకొన్నట్లుగా “హంపి” చరిత్రయందు చెప్పునబడినది.

9. కృష్ణదేవరాయలు కాలమున కూచిపూడి వారిని సత్కరించినట్లుగా, “తాయికొండ” నాటక ప్రదర్శనమునకై చేయబడిన దానశాసనము కూడా వెలుపుచున్నది. అందుచల్లిన నేమో, కృష్ణదేవరాయలు తన చన, ధైర్య, “అముక్తమాల్యద”లో, “భుకుంసులు” అను పదమును ప్రయోగించెను.

భుకుంసులు = స్త్రీ వేషములు వేసి ఆడది పురుషులు, యని తెలియుచున్నది. కూచిపూడి నాట్యవేషములగు పురుషులు, స్త్రీ వేషం ధరించు సంప్రదాయం కలదుగాన, కృష్ణదేవరాయలు చెప్పునబడిన “భుకుంసులు” కూచిపూడి వారగుట స్పష్టం.

క్రీ॥ శ॥ 15వలో విజయనగర సామ్రాజ్యం పతనమైన తరువాత, తంజావూరి నాయక రాజుల వారి ఆరింభమైనది. నాయక రాజుల ఆస్థానాలు లలితకళలకు అగ్రస్థానాలుగా నిలచాయి. అచ్యుతప్పనాయకుని కాలంలో, కూచిపూడి నుండి కళాకారులు కొందరు వెళ్ళి రాజాశ్రయం పొందినట్లు తెలియుచున్నది. అట్లు రాజాశ్రయం పొంది అచ్చట రాజుగారి ఆశ్రయంలో స్థిరనివాసం ఏర్పరచుకొనిరి. అట్టివారిలో, అచ్యుతప్పనాయకుని తమ నాట్యకళా కాశల్యముచే మెప్పించి, “మేలట్టూరు”ను అగ్రహారముగా పొందిరి. వారి రచనలలో, ప్రస్తావన సట్టాభిషేకమునందు. “అచ్యుతపురములో” అని మకుటము కూడా ఏర్పరిచి వారు రచించిరి. అదే నేడు, “మేలట్టూరు”,

“మేళాలవూరు” అట్టి మేలట్టూరు నందుండిన మేలత్తూరు, వెంకట్రామ శాస్త్రి, అచ్చట స్థిరనివాస మేర్పరచుకొనెను. 1750 - 1755 ప్రాంతములో వారు కొన్ని యక్షగానములు రచించి అచ్చట దేవాలయములలో ప్రదర్శించిరని యందురు.

11. క్రి॥ శ॥ 1700 - 1750 ప్రాంతములో రాయలసీమలో గల “బనగానపల్లి” నవాబుగారు కూచిపూడి కళాకోవిదులను పిలిపించి, వారిలో కొందరికి “కోరుకొండ” “కపట్రాల” వద్ద, కొన్ని భాములు ఇచ్చి కర్నూలు జిల్లాలో వారిచేత నాట్య ప్రదర్శనలు చేయించినట్లు తెలియుచున్నది. అట్టివారిలో, “చల్లవాడు” ఒకరు వీరు వెలనాటి బ్రాహ్మణులు. అలా కొందరు కళాకారులు, తంజావూరు, కర్నూలు మండలాలకు వలసవెళ్ళి స్థిరపడిరి. ఈవిధంగా నలుమూలలు జగజ్జగీయమానముగా వెలుగొందుచున్న ఈ కూచిపూడి నృత్యకళ అతిప్రాచీనమైనది. సంపూర్ణమైనది. సమగ్రమైనది. సర్వరసభరితమైనది.

ఇట్లు

విధేయుడు,

హేమాద్రి చిదంబరదీక్షితులు,

ప్రిన్సిపాల్ }
వ్యవస్థాపకులు }

శ్రీరాజరాజేశ్వరి కూచిపూడి నృత్య కళాశాల,
ఆర్యాపురం, రాజమండ్రి-4,
గాంధీపురం, రాజమండ్రి.

అభిప్రాయము

నాట్యాచార్యులు, హేమాద్రి చిద బరదీక్షితులుగారు, “కూచి పూడి కళాసాగరము” అను గ్రంథము నాకు బంపిరి. దీనిని అనుగాల్గ్రముగా చదివిన నీచుట్ట, ఇది యదాధముగా కళాసాగరము యని అనిపించినది.

భరతమూనీ నాట్యశాస్త్రము. నందికేశ్వరుని అభినయ దర్పణము, జాయపసీనాని నృత్యరత్నావళి, భరతకల్పలతామంజరి, మృచంగతత్వము మొదలైన శాస్త్రగ్రంథముల యొక్క సారాంశ మంతయు, ఈ కళాసాగరములో నిక్షిప్తమైయున్నది.

బహుకాలముగ అనేక నాట్యశాస్త్ర గ్రంథాలను పరిశోధించి, తన అనుభవమును కూడా జోడించి వ్రాసిన ఈ కళాసాగరమును నృత్యగ్రంథము, భావితరాలవారికి ఎంతగానో ఉపయోగపడగలదు.

కూచిపూడి నాట్య పరిక్షలకు ఈ గ్రంథము మిక్కిలి ఉపయోగకరమైనది. పరిక్షల విధానమంతా, ఈ గ్రంథములో ఉండుట చేత, ప్రతి విద్యార్థి - తప్పనిసరిగ, చదవక తప్పదు. అన్ని శాస్త్రముల సారమే ఈ కళాసాగరం, ప్రతి విద్యాలయాలలోను, గ్రంథాలయాలలోను, విధిగా ఉంచవలసిన గ్రంథము.

దీక్షితులుగారు బాల్యములో శేదాంతం లక్ష్మీనారాయణ శాస్త్రి గారివద్ద, కూచిపూడి నాట్యశిక్షణ క్రమమంత సంపూర్ణంగా అభ్యసించారు. సత్యభామ మొదలగు ప్రధానపాత్రలు పోషించారు. తదుపరి గురుస్థానం వహించి, పానుగంటి పద్మ మొదలైన వరుసపటి అనేక నృత్య విద్యార్థిని, విద్యార్థులకు శిక్షణ లిస్తూ, తన జీవితమును కూచిపూడి నృత్యకళకు అంకితము చేయుచున్నారు.

తన అనుభవమును, శాస్త్రములో జోడించి “కూచిపూడి కళా సాగరం” బను ఉద్ధింధము మన కందించిన హేమాద్రి చిదంబర దీక్షితులుగారు, అభివందనీయులు.

ఇటువంటి గ్రంథములు అనేకములుగా, అనంతముగా ఈ దీక్షితులుగారి ద్వారా ఇంకా వెలుగులోకి రావాలని కోరుతూ శలవు తీసుకుంటున్నాను.

కూచిపూడి }
12-10-1989 }

ఇట్లు,
పద్మశ్రీ - భరత కళాప్రపూర్ణ,
వేదాంతం సత్యనారాయణశర్మ.

య జ్ఞ ప ల ం

కూచిపూడి గ్రామములో నిత్య సృత్యోపాసకుల వంశంలో జననమంది నాట్యాచార్యులు జేదాంతం లక్ష్మీనారాయణశాస్త్రి, లక్ష్మీనరసింహం, ప్రహ్లాదశర్మ గార్లవద్దనుశిక్షితుడై - గోపావరి మండలానికి తరలివచ్చి చానన గౌతమికి అద్దరిని ఇద్దరిని గల గోపూరు-రాణ్య హేంద్రుని పట్టణాలకు కూచిపూడి గ్రామమునకుటి ప్రాశస్త్యాన్ని సంతరించిపెట్టడానికి ముఖ్యకాకులైన నాట్యాచార్యులు గ్రహ్మశ్రీ శేషమాద్రు చిదంబరదీక్షితుల ప్రత్యక్షమైన ఈ బృహద్ద్రంధాన్ని బేరీజు వేయడం నా తరమా ? "Fools enter where angels fear to tread" అనే నానుడి అనుసరిస్తేయమే కనుక "ఈ పని కొప్పు కొంటి."

సృత్యోత్తరణకు శాస్త్రపరిష్కాసం అవసరం. కాని శాస్త్ర పరిష్కాసం ఉన్న వారిందరూ ఉత్తమ శిష్యులు కావేరు. విద్యను కరతలామలకంగా - సులభంగా రంగరించి శిష్యుకోటికి అందించడం అసిధారా వ్రతం. అది చిదంబర దీక్షితులు గారికి రాన్నతో పెట్టిన విద్య అనేది వారివద్ద శిక్షణ పొందిన, పొందునూన్న శిష్యుగణానికి, ప్రత్యక్షంగా వారి శిక్షణా విధానాన్ని గమనించే మాబోట్లకు తెలిసిన విషయమే-అయితే శాస్త్ర పరిష్కాసంలో ఆయన "శేషమాద్రు" అన్న విషయం మాత్రం భవదీయిడికి ఈ గ్రంథ పరిశీలన చేసిన తరువాత మాత్రమే తెలిసివచ్చింది, గొప్పవారిగా ప్రఖ్యాతులైనవారు మనకు తెలిసిన దానికన్న ఎన్నోరెక్ల గొప్పవారైయుంటారు. కారణం ఆ సందుకుండల నుండి పైకి నొటిన గొప్పతనాన్నే మనం చూడగలుగుతాం కనుక" అన్నది నాకు నేనుగా కల్పించుకొన్న - ఒక సిద్ధాంతం. అది శేషమాద్రు చిదంబరదీక్షితులుగారి, ప్రతిభట్ల కూడా నాకు ఋజువైంది. ఆయన నిరాడంబర, నిశబ్దకృషివలుడు, నాట్య తరగతులు నిర్వహిస్తూ శిష్య ప్రశిష్య పరంపరను రాసిలో వాసిలో పెంపొందింప

చేసుకుంటూ అవిశ్రాంతంగా జీవిత సమస్యలతో పోరాడుతూ - (మరి ఎప్పుడు ఆయనకు ఈ గ్రంథ రచనకు తీరిక సమయమో అర్థం కాదు.)

ఈ బృహద్గ్రంథాన్ని రూపించారంటే మహదాశ్చర్యకరమైన విషయమే. ఆయన ఇరువది ముప్పది సంవత్సరాలుగా ఈ కృషిలో నిమగ్నులై యున్నారని విన్ననకు సంభ్రమాశ్చర్యాలు కలిగాయి. ఇది ఒక గ్రంథం కాదు. అనుభవాన్ని పండిన సారం తఫ్తఫలం... యజ్ఞఫలం.

ఇది చాలా వివరంగా...శులభశైలిలో...నాట్యాన్ని స్వయంగా అభ్యసించదలచిన వారికి...ఇదివరకే ప్రాక్టికల్ గా నాట్యకారులైన వారికి శాస్త్రీయపరిజ్ఞానం కలిగించటానికి నాట్యచాక్యులు కాదలచిన వారికి ఎంతో ఉపయుక్తమైన గ్రంథం. ఈ గ్రంథ రచనవల్ల దీక్షితులు వారికి మేలుకంటే కీడే కలిగె అవకాశం లేకపోలేదు. ఈ గ్రంథం తరచిచూచిన నాబోంట్లకు దీక్షితులవారి నాట్యాలయానికి పోటీగా మరో నాట్యాలయాన్ని పెట్టాలని అనిపించినా అనిపించవచ్చు. అయితే గ్రంథకర్తగా ఆయన చిరస్థాయికాగలరు. అది ఆయనకు శాశ్వతయశః కారి కాగలదు మనిషిని శాశ్వతంగా బ్రతికింపచేసేవి గ్రంథాలేగదా

ఇక ఈ గ్రంథములో విషయాల గురించి దీక్షితుల వారే అంగీకరించినట్లు ఇది నాట్యశాస్త్రసారము, అనేక గ్రంథాలను చిలికి తీసిన సారము. ఇది ఒక “కంపెండియం”గా కనిపించినా దీని వైశిష్ట్యం విలక్షణం దీనికి ఉన్నవి, విడిగాపడివున్న చెకుముకిరాళ్ళను ఒకచోట చేర్చి తాకిస్తేకదా అగ్నికణం వుట్టేది. నెగిటీవ్-పాజిటివ్ కలిపితేకదా విద్యుత్ మెరిసేది? ఇది కూచిపూడి నాట్యరీతుల్ని ఆమూలాగ్రం పరిచయముచేసే గ్రంథం. వినాయక, సరస్వతి, అంబ ప్రాధనలతో ప్రారంభమై ప్రాథమికశిక్షణగా తాళాధ్యాయము తాళములుజతులు-లక్షణములు, తాళశబ్దోత్పత్తి- తాళావశ్యకత - హస్త

లక్షణములు-శిరోభేదములు తారా, కటిభేదములు. అంగ, ప్రత్యంగ,
ఉపాంగలక్షణములు. భూ భేదలక్షణములు. సర్వకుల లక్షణములు -
రంగపూజా లక్షణములు. నాట్యభేదములు - సభా లక్షణములు -
నాట్యోత్పత్తి - పంచవిధ మాలారంకారములు - భూషణ విశేషణ
ములు - ఆభరణవిధులు. నృత్య - నృత్య - నాట్య - లాస్య - తాండవ
లక్షణములు. వస్త్రధారణ విధానక్రమము. శివ-మోహిని యక్షగా
నము, భక్తమార్కండేయ యక్షగానము, కూచిపూడి కళాకారుల
జీవితచరిత్రలు విశదీకరిస్తూ “అరిటిపండు వలచిప్పెనట్లు” కదళీపాక
ముగా సాగింది ఈ రచన.

శాస్త్ర గ్రంథము కనుక “అబ్బాయిలూ - అమ్మాయిలూ
చేతులు ఇలా తిప్పాలె...కళ్ళు అలా తిప్పాలె....చూశారా డ్యాన్సు
చెయ్యటమంటే ఎంత తేలికో”లాటి కలనమైన భాష వాడబడలేదు.
రశ్మి నమహాశయకు అన్నట్లు ఏడాలు, వైశార్యాలు గులక రాళ్ళులా
భూమిపై పొరిలలో లభించవు. లోతుగా తవ్వకుంటూ పోవాలె...
ఒకప్పుడు ఎంతో లోతుగా త్రవ్వినా ఒకటి రెండు లభి చవచ్చు.
మరి వాటి విలువ క్వారీ వాళ్ళ విలువా ఒకటేనా ?

తరతరాలుగా రచయితలను ప్రతికించేవి పుస్తకాలే ససే
విశ్వాసం ఉన్న నేను దీక్షితులుగారు శాశ్వత యశశకారులు ఈ
ప్రయత్నం ద్వారా ఆయినందుకు అభినందిస్తున్నాను. నాకే తెలియ
కుండా నేను ఒకవిధంగా “అసూయ” కూడా పడుతున్నా నేమో !
నాట్యాభిమానులు, నాట్యచారులు ఈ గ్రంథాన్ని ఆహ్వానించి
లభిపొందెరుగాక.

యం. వి. నారాయణాచార్య,

ఆంగ్లోపన్యాసకుడు,

శ్రీమతి కందుకూరి రాజ్యలక్ష్మి స్త్రీల కళాశాల,
రాజమహేంద్రవతి.

విషయ సూచిక

	పేజీలు
1. ప్రార్థనలు — స్తుతులు	1
2. భరతసూత్రము	5
నాట్యవ్రధానములు	
పాదభేదములు	
3. కూచిపూడి, పాదచలన లక్షణములు	8
4. తీరికలు — జతులు	13
5. జతినంపుటీకరణాక్షరములు	19
6. తాళాధ్యాయము	20
7. హస్తాధ్యాయము	55
8. నర్తనాధ్యాయము	143
9. ఆలంకృతులు, తటస్తలా,	
అష్టవిధనాయికలు	232
10. సాత్వికభావములు	243
11. అంగాహారములు	
పిండిబంధములు	
కరణములు, లక్షణములు	246
వర్ణమానములు	
12. రేచికలు	
చారులు	
మండలములు	251
13. 108 కరణముల లక్షణ -	
వినియోగములు	267

14. సంవారి, రస, వృత్తి, ప్రవృత్తి, సిద్ధి, వేషములు	284
15. రసదృష్టులు, స్థాయి, సంవారీ దృష్టులు	329
16. అలంకారభేద, అంగజవికార, స్త్రీ అలంకారములు	336
17. వత్తధారణ విధి	341
18. కామము - శృంగారము	343
19. స్త్రీల శీలభేదములు	344
20. ఉపచారము	348
21. వ్యాయామము, సూర్యసమస్కారములు	349
22. చూచిపూడి, నృర్యాంశములు ప్రాప్తికల్ అంశములు	350
23. శివ-మోహిని యక్షగానము	411
24. భర్తమార్కండేయ యక్షగానము	425
25. చూచిపూడి రణవతంసుల జీవితచరిత్రలు	440
26. తాళ్ళపాక అన్నమాచార్య	444
27. మునివల్లె సుబ్రహ్మణ్యకవి	445
28. క్షేత్రయ్య	446
29. నారాయణతీర్థులు	448
30. జయదేవకవి	450

వినాయక ప్రార్థన

శ్లో॥ కులైః బరధరం విష్ణుం, శశివర్ణం చతుర్భుజమ్,
ప్రసన్నవదనం ధ్యాయేత్సర్వ విఘ్నైః పరాంతయే॥

సరస్వతి ప్రార్థన

శ్లో॥ సరస్వతి త్వియం దృష్టా వీణాపుస్తకధారిణీ
హంసవాహన సమాయుక్తా విద్యాదాన కరీమమ
ప్రథమంభారతి నామి ద్వితీయంచ సరస్వతి
తృతీయం శారదాదేవి చతుర్థం హంసవాహన.
పంచమం జగతి భ్యాతం షష్ఠం వాగీశ్వరి తథా
కౌమారిసప్తమంప్రోక్తం మష్టమం బ్రహ్మచారిణి.
నవమంబుద్ధి ధాత్రీచ దశమం పరదాయినీ
ఎకాదశంక్షుద్రఘంటాద్వాదశం భువనేశ్వరి
బ్రాహ్మీద్వాదశనామానిత్ర సంధ్యంయః పఠేన్నరః
సర్వశిద్ధికరీ తస్య ప్రసన్న పరమేశ్వరీ
సామేవసతు జింహగ్రే బ్రహ్మరూపాసరస్వతి॥

ఈశ్వర ప్రార్థన

శ్లో॥ కైలాసాచలవాసాయ కుందేందు భవళాయద
నాట్యశాస్త్ర ప్రవర్తాయ - మహాదేవాయతే నమః

నందికేశ్వర ప్రార్థన

శ్లో॥ నందీశ్వర పమస్తుభ్యం - శివశక్తి పరాయణ
నాట్యశాస్త్ర తత్వజ్ఞ ప్రసాదం కురుసర్వదా.

భూదేవి ప్రార్థన

- శ్లో॥ విష్ణు శక్తిసముత్పన్నే-చిత్రవర్ణమహితలే
అనేకరత్న సంపన్నే భూమిదేవి నమోస్తుతే॥
- శ్లో॥ సముద్రజననే దేవి. వర్షరస్తనమందలే,
నాట్యం కరిష్యే భూదేవి, దాదరాడమగ్నమే.

నటరాజ ప్రార్థన

- శ్లో॥ నమోస్తు నటరాజాయ, గౌరీ సౌందర్యరూపితే,
ద్భివోః కృపవిహారాయ, అనందజలజాయతే॥

శిష్యుతి

అధికం, భువనం, యస్యా, వాచికం సర్వవాజ్మయమ్.
అహర్యం చంద్రతారాది తం వందే సాత్వికం శివమ్॥

సభాపంచనం

- శ్లో॥ విద్వాంసః కరీరేఖజ్ఞాగాయనాః పరిహాసకాః
ఇతిహాసపురాణజ్ఞా తత్త్వభిజ్ఞౌ నమో నమః

తా॥ విద్వాంసులు, కవులు, చిత్రకారులు, గాయకులు, పరిహాసకులు,
ఇతిహాసములు తెలిసినవారు, పురాణములు తెలిసినవారు, కలిగిన ఈ సభకు
నమస్కారములు.

దేవి ప్రార్థన

కాంభోజిరాగం

ఆది. తాళం.

రాశే విజయపురి కనకదుర్గాంబ
రావమ్మ మము బ్రోవ ఓ శ్యామలాంబ,
ఓంకారి హ్రీంకారి, క్లీంకారి, ఓం శక్తి
శూలాయుధపాణి పాశాంకు శధరి ||రా||

మందార సుమప్రియ రక్తాంబరధారి
రాజీవలోచని రాజరాజేశ్వరి ||రా||

భండదైత్యహారి ఐం, క్లీం, హేం, యని నిన్ను
ఆరాధింతును ఆదరింపగజేయ ||రా||

కామితార్థదాయి కౌమారి కల్యాణి,
కదలిరా వేమమ్మ కాదుబవననాసి ||రా||

అనవరతము నిన్ను ఆం, హ్రీం, క్రోం, యని బిల్వ
ఆవలొకించవ ఆదిశక్తి నీవు ||రా||

దర్శనమివ్వఁ దనుజ సంహారిణి
దాసానదాసుని దీక్షితు బ్రోవను ||రా||

స్వామి, శిద్ధేంద్ర, గురుస్తుతి

షణ్ముఖప్రియ,

ఆది. తాళం.

ప : వందన మందుకో, యోగీంద్రా...మా
కూచిపూడి పుర శిద్ధేంద్రా ||పం||

అ : భరతము, వేదము, బహుశాస్త్రంబుల
పండిపండితుల నీ వేననగా

॥వం॥

1. కృష్ణ దాటుచును నిష్టాత్ముడవై
ఆత్మసన్యాసివై తిరుగగా
కృష్ణ కథాసుధ యక్షగానముల
భామ కలాపము నేర్పిన దేవా

॥వం॥

2. భాసురమతి భాసురుడవయా
భరతము నీ ద్రుల సాటివై యా
సత్యము, శౌచము, ధర్మము, శాంతికి
చదువులు నేర్పిన నొజ్జనయా

॥వం॥

3. రాగభావలయ విన్యాసంబుల
నర్తనమూర్తివి నీవేసయా
భరతశాస్త్ర సంస్కృతి దిశదిశలను
నెడజల్లిన మావేల్పువనగా

॥వం॥

4. దీక్షబూనియును సృత్య సరళి మా
బుదులకు నేర్పిన తృప్తవయా
క్షుద్రమాది సకలాగుణ సన్నత
ఆర్తుని దీక్షితు హృదయాం జలువివె

॥వం॥

భారత సూత్రము

శ్లో॥ శృంగారరస సందోహం, శ్రితకల్ప మహీరుహమ్,
శ్రయే శ్రీ నాథమేవాహం, శ్రాంతలోక సుఖావహమ్॥

తా॥ శృంగార వ్యాపారముల కూటమియును, స్వాశ్రితజనుల కోరిక లీడేర్చు కల్ప వృక్షమును, సంసారాదితా పత్రయశ్రాంతులగు జనులకు, శాశ్విత బ్రహ్మానంద మొనఁగువాడునగు, లక్ష్మీవల్లభుని నామనోరథ సంపూర్తి కొరకు నాశ్రయించెదను.

నాట్యప్రధానములు

శ్లో॥ కంఠేనాంబయేద్గీతం, హస్తేనార్థం ప్రదర్శయేత్,
చతుర్భ్యం దర్శయేద్భావం, పాదాభ్యాం తాళమాచరేత్.

తా॥ నటనముచేయునట్టి నర్తకిగాని, నర్తకుడుగాని, మొదట గీతమును గానమునుచేసి, యావలగీతార్థములను హస్తాభినయములచే తెలుపవలయును, నేత్రము లచే భావములను తెలుపవలయును పాదములచే తాళమును నాచరింపవలయును.

శ్లో॥ యతోహస్త స్తతోదృష్టిర్యతో దృష్టిస్తతో మనః ।
యతో మనస్తతోభావోయతో భావస్తతోరసః ॥

తా॥ ఎచ్చట హస్తము చూపబడుచున్నదో, అచ్చట దృష్టిమంచవలయును దృష్టియున్నచోట మనస్సు సుంచవలయును, మనస్సున్నచోట భావముంచవలయును. ఎచ్చట-ఈ నాల్గు కేంద్రీకృతమైయున్నవో అచ్చట రసము కల్గుచున్నది.

పాదభేదములు, లక్షణములు, వినియోగములు

1 సవము 2 ఆంచితము 3 కుంచితము 4 శూచి 5 అగ్రతలసంచారము 6 ఉడ్డుట్టితము 7 ఏకపాదము 8 వినివర్తితము 9 గతాగతము 10 పశితము 11 వైశాఖమండలము, 12 త్రిభంగి 13 అగ్రగము 14 మర్ధితము 15 పార్జ్వగము 16 ఘట్టితము 17 ఘట్టితోత్సేదము 18 తాడితము 19 తార్క్వగముయని పాదిభేదములు పందొమ్మిది విధములు.

సమపాద లక్షణము - వినియోగము

భూమిపైన సమముగా నిలిపినపాదము “సమపాద”మనబడును. ఇది స్వభావాభినయమందు వినియోగించుదురు.

అంచితపాదలక్షణము - వినియోగము

మదమలను నేలపైనుంచి, అంగుళులను కొంచెము చుంచి, అంగుష్ఠమును నూర్చముగా నెత్తినచో “అంచితపాద”మగును. అతిత్రమరకాదులకు వర్తించును. కాలిలో తన్నుట, త్రిప్పుట, తిరుగుట, మొదలగు వాటికి వర్తించును.

సంచిత పాదలక్షణము - వినియోగము

కాళ్ళపైకు ముడిచి కాలియొక్క మదమలను యెత్తి మధ్య ముడిచినచో “సంచితపాద”మగును. ఇది చాలామూలము నడచుటవల్ల కలిగిన శ్రమగలవాని యొక్క నడకయందు, ఎత్తైన వస్తువులను గ్రహించుటయందు, వినియోగించును.

“అతిక్రాంతకడ” అని పాశాంతరము. అతిక్రాంతచారియందు వర్తించును.

శూచిపాదలక్షణము - వినియోగము

ఎడమపాదము స్వాభావరముగానుంచి, కుడిపాదముయొక్క చొటనద్రేలు భూమియందు మోపి మిగిలిన పాదచుంతయు నెత్తియుంచినచో “శూచిపాద”మగును. ఇది సూపురము. (కాలి అంచెను) దరించుటయందు చెల్లును.

అగ్రతల సంచరపాదలక్షణము - వినియోగము

కాలియొక్క మదమును యెత్తి చొటలద్రేలును చాచి మిగిలినద్రేళ్ళను ముడిచియుంచినచో నది “అగ్రతల” సంచర “పాదమగును. ఇది ప్రేరేపించుటయందును, స్థానమందు, పీడనము భూమియందున్న వానిని తట్టుటయందు, లేక భూమిని తన్నుటయందును, భూమిపై-నున్న వస్తువులను తొలగించుటయందును, రేచికము, (కదలిండుట)యందు, తిరుగుటయందు, మదయునందును ఈ “అగ్రతల సంచరపాదము” వినియోగించును.

ఉద్భుతపాదలక్షణము, వినియోగము

పాదాగ్రముచేత నిలిచి, మడమను ఒకసారి లేక చాలాసార్లు భూమిపై తట్టి నచో “ఉద్భుతపాద” మగును. దీనికి (ఒంటిపెట్టడపు) అని పేరుగలదు.

ఏకపాదలక్షణము, వినియోగము

నాట్య విశేషజాదులయందు ఒకపాదము నేలపై మోపి నిలచుట.

వినివర్తితము పాదలక్షణము, వినియోగము

అనగా పాదములు మార్చుట

గతాగతపాదలక్షణము, వినియోగము

అనగా ముందు వెనుకకు బోవుచు వచ్చుట

నళితము

అనగా తిరుగుట

వైశాఖి మండలము

అనగా నిరుప్రక్కలకు తిరుగుట

త్రిభంగి

పాత్రరేఖా ప్రమాణముమీద నిలుచునప్పుడు, నడుము, రామ్ము, శిరస్సు, నివి వంపుగా నిలపుట.

అగ్రగము

ఇది మునివ్రేళ్ళు మోపు మీదనొక పాదముకంటే నొకపాదమును ముందు ముందుగా వడివడిగా నుంచుట.

మర్ధితము

నిది నిలిచినచోటనే పాదముతో తట్టుట.

పార్శ్వగము

నిది మునవ్రేళ్ళు మోపి, మడమలెత్తియుండి, తిరుగామడమలు ఆన్చి, మొన వ్రేళ్ళు యెత్తుట.

ఘట్టతము

అనగా మదమలతో తట్టుట.

ఘట్టతేత్తైయము

అనగా అరికాళ్ళ నేల తగలకుండా ముడుచుకొని మదమలు, కొగవ్రేళ్ళ భూమిని తట్టుట.

తూతము

అనగా మదమంపై నిలచి, మునిపాదములు పై చెత్తి ఆ మునిపాదములలో భూమిని తట్టుట.

పార్వ్యగము

అనగా పాదములమొక్క ప్రే వ్రక్కలు నేలగాన్ని, లోవ్రక్కలు తగల కుండా నిల్చి, అలాగే ముందు అడుగులు నుంచుచు, యుండుట.

నూచివూర, పాదచలన భేదములు

1 తాంతై, వై హిత్తై తావై హిహిదా॥

(నడుముకు చుట్టూ పాదములుంచి, కుంగుట, మరల లేచుట, ఆ విధముగా త్రికాలములు చేయవలెను.)

2 తాంతైవైవై హిత్తై తావై హిహిదా॥

(కుడిపాదముతో ఒక భార. (అనగా దెబ్బ) ఎడమపాదము జుట్టు అట్లు త్రికాలములు)

3 వై హిహిదాత్తాం తైవై వై హిత్తై తావై॥

(చేతులతో పతాకహస్తములు భుజములకు సమాగమిగాబట్టి కుడికారి మదమతో ఒక దెబ్బ మరల అదే కాలిలో పాదమంతయు నేలమీద తట్టుట.) ఆ విధముగా రెండవకాలు కూడా, చేయవలయును. చేతులుకూడా, కుడికారి మొదటి మదమ దెబ్బకు చెయ్యి వెలికిలవేయుట, రెండవదెబ్బకు బోల్లవేయుట, అట్లే రెండవకాలు కూడా చేయవలయును.) (త్రికాలములు)

4 తాం దిగిదిగి దిగిదిగి దిగిదిగి । దిగిదిగి దిగిదిగి దిగిదిగి తా॥

(అగ్రగమపాదముతో, మునివ్రేళ్ళపై నిలబడి ఒకకాలికంటె మరియొక కాల మునివ్రేళ్ళతోనే నేలపై కొట్టుచు నడచుట)

5 దిగిదిగి దిగిదిగి దిగిదిగి దిగిదిగి ।

దిగిదిగి దిగిదిగి దిగిదిగి తై ॥

(ఘట్టి తపాదముతో మడమలు నేలపై కాన్చి వెనుకకు బోవుట).

6 ధాకిట కిటతక, కిటకిట తక ।

రెం కిట కిటతక, కిటకిట తక ॥

(రెండు చేతులతో పద్మకోశహస్తములు అభిముఖములుగాబట్టి, వక్షస్థలము దగ్గరవుంచి కుడికాలితో ఒక ఘాత, మరల మూడు అగ్రగమపాదములు, మరల రెండవకాలితో ఒకఘాత రెండవకాలుతో మూడు అగ్రగమపాదములు. (త్రికాలములు.) (ప్రతిపాదఘాతకు ఆవైపు చెయ్యికూడా క్రిందకు-వచ్చి మరల యథాస్థానమునకు వెళ్ళుచుండవలెను.)

7 తోధిమ్మి తోధిమ్మి । తా తదీంతక్క ॥

(హంసాశ్యములు భుజముల సమానంగావుంచి కుడికాలితో మునివ్రేళ్ళపై ఒక ఘాత, మరల ఆ కాలికే పాదమంతయు ఒక ఘాత, అవిధముగా రెండవకాలు కూడా ఆచరించవలయును.) చేతులు హంసాశ్యములు గావించి, “చలమణి”బంధములు” గావించుచుండవలెను.)

8 తోదిమ్మి తోధిమ్మి । తా తదీంతక్క ॥

(పృగశీర్షహస్తము ముఖమువద్దనుంచి, అగ్రగమ, ఘట్టికములు, పరుసగా ఆచరించవలయును)

9 తోధిమ్మి తోధిమ్మి । తా తదీంతక్క ॥

(రెండుచేతులతో కటకాముఖములుబట్టి, కుడివ్రక్కకు దుమికి మరల యెడమ వ్రక్కకు దుముకుట, పాదములు మునివ్రేళ్ళపై నుంచుచుండవలయును. చేతులు చాచినపుడు పద్మకోశహస్తము వినియోగించవలెను.)

10 తోం తోం తాధ, తోం తోం నెచ్చె ||

(రెండుకాళ్ళలో రెండుచెబ్బలు ఒకేసారి యెగిరి నేలనుతట్టి చుట్టెయ్యి కుడి చెయ్యి కుడిచాలు ప్రక్కను చాచుట, ముందుకటాముఖములు హస్తము, చాచి నవ్వుచు చాచిన చెయ్యి పక్కనోళము అదేవిధంగా రెండువారికిమీదా అదరి చ వలయును)

11 పైతాకిట తక త్తై హిత్తతో | తాతాకిటతక త్తై హిత్తతో |
(ఇవి నాల్గొకములు) పొరపులు, తోరుముంగలు, మున్నగువాటితో,
 $4 \times 3 = 12$ రకములుగా నున్నవి) అడుగు నెం 1.

12 పైతాకిటతక త్తై హిత్తతో | తాతాకిటతక త్తై హిత్తతో ||
(కుడిచారిలో ఒక భూరనొట్టి, ఎడమచాలు ప్రక్కను కొంచెము మీరము మేలుకొని, మరల కుడిచాలులో వేళ్ళపైననొట్టి అదేవిధంగా రెండవసారి చేయ వలయును. అట్లే యెడమచారిలో ఒకచెబ్బనొట్టి కుడిచాలు ఆరిపి, మరల ఎడమ చాలు కుడిచారివద్దను దెచ్చి అదేవిధంగా రెండవసారిచేయుట). రెండుచేతులు వకారహస్తములు ఘట ననుములు నియవలయును.)

13 పైతాకిటతక త్తై హిత్తతో | తాతాకిటతక త్తై హిత్తతో |
(పై అడుగువిధముగానే పాదముతో చెబ్బలుకొట్టుట, చేతులుమాత్రం కిభిర హస్తములతో, కుడిప్రక్కను బోపునపుడు, కుడిహస్తము, ఎడమకు బోపు నపుడు ఎడమ హస్తముతో పోవలయును.)

14 తైతాకిటతక త్తై హిత్తతో | తాతాకిటతక త్తై హిత్తతో ||
(రెండుచేతులు కటకాముఖములుబట్టి పైవిధముగా అడుగులు వేయుచు, రెండుచేతులు ఒకేసారి పెరెత్తుట, మరల ఒకేసారి క్రిందకు దించుట.)

15 పైతాకిట తక త్తై హిత్తతో | తాతాకిటతక త్తై హిత్తతో |
(పైన వ్రాసిన అడుగులు ప్రకారం అడుగులువేయుచు కటకాముఖహస్త ముతో ఒకే చెయ్యి పైకెత్తి మరల దించుట,)

(పైనచెప్పిన విధముగా అడుగులు నాల్గరకములకు, తిత్తైతై ల అడుగులు తోతుమంగ అడుగులు కూడా జతచేసినచో, $4 \times 3 = 12$ రకములు తై తాకిటతకలు అడుగులు వచ్చును)

16 తాం తత్త దింద - తత్తదింద । తాం తత్త దింద - తత్త దింద॥

(ఇవికూడా నాల్గరకములు, $4 \times 3 = 12$ రకములు.)

దిద్దితైలు, తోతుమంగలు, కలసి 12 రకములు.

అడుగు నెం. 1

హస్తములు కటకాముఖములుబట్టి, ఎగిరి మునివ్రేళ్ళపై కూర్చుని ఉసిలో లేచి, కుడికాలు ప్రక్కకు మడమపై నుంచి, కుడిచెయ్యికూడా కాలికి సూటిగా చందం శహస్తములోచాచి, ఎడమచెయ్యి చందంశముతో పైకి ఎత్తి ఉంచుట, అనేవిభంబుగా, రెండవపైపుకుకూడా ఆవరించవలెను.) దిద్దితైలు, తోతుమంగలు కలిపిన 3 రకములు అడుగులు వచ్చును.)

అడుగు నెం. 2

(హస్తములు కటకాముఖములుబట్టి. ఎగిరి మునివ్రేళ్ళపై కూర్చుని ఉసిలో లేచి కుడికాలు వెనుకకు పోనిచ్చి, అదేచెయ్యి పైకెత్తి, మృగశీర్షంగా ఉంచుట.) తోతుమంగలు, దిద్దితైలుతో, $4 \times 3 = 12$ రకములు.

అడుగు నెం. 3

(హస్తములు కటకాముఖములుచేసి, ఎగిరి మునివ్రేళ్ళపై కూర్చుని, ఉసిలో లేచి, ఒకకాలు ప్రక్కకు పొడవుగా చాచుట. మరల ఎగిరి మండిపై కూర్చుని, రెండవకాలు చాచుట, చేతులు, ముందు కటకాముఖములుబట్టి, తదువరి చందంశములు చేయవలయును.) $4 \times 3 = 12$ రకములు.)

అడుగు నెం. 4

(హస్తములు కటకాముఖములుచేసి, మండిపై ఎగిరి కూర్చుని, మరల ఉసిలో లేచి రెండుకాళ్ళు ఒకేసారి ఎగిరి మడమలపై నిలబడవలయును.) $4 \times 3 = 12$ రకములు.

17 దిద్దితై దిద్దితై దిద్దితై - దిద్దితై దిద్దితై దిద్దితై దిద్దితై దిద్దితై ॥

(హస్తములు కటరాముఖములు చేసి రామ్మూలదురుగాబట్టి రుదీరాలుతో మదమదెట్టి, మరల ఎదమరాలు పాదమంతా ఒకదెట్టి, మరల రుదీరాలు పాదమంతా ఒకదెట్టి చేతులుకూడా, రుదీరెయ్యిది) అన్నప్పడు. చందం శహస్తముతో బాచుట (ద్వి) అన్నప్పడు ఎదనుచెయ్యి కటరాముఖముతో రామ్మూలదనై డిలచుట (త్రై) అన్నప్పడు రుదీరెయ్యి; మరల రామ్మూలదనైచేర్చి కటరాముఖములు చేయుట, అదేమాదిరి రెండవ ప్రపుణాగా ఆచరించవలయును.)

దిద్దితైలు, (మరీవకశ్చతి)

(ముందు చెప్పిన కీర్తిగా అక్షగులు వేయచు. హస్తములు మాత్రం పతాకములు చూడవలయును.)

చుట్టగులు

18 తాం తైతై హై హి త్తై । తాం తై హి హి దా ॥

(హస్తములు పతాకములుచేసి, రుదీరాలు మదమతో ఒకదెట్టి, అదే పాదములు పూర్తిపాదం దెట్టి, ఎదమరాలు వ్రేళ్ళపై దెట్టి, మరల రుదీరాలు పూర్తి దెట్టి, ఈ రకంగా రెండు పాదములలో ఆచరించవలయును) చందంశములతో ఒకటి, అలవచ్చహస్తములతో ఒకటి, కటరాముఖములతో చేతులు వెనుకకు ద్విపుచ్చ ఒకటి, పెరుసగా ఆచరించవచ్చును. (4 రకములు.)

కై రి నామ చ నలు

19 తాం తైతై । హై హి త్తై । తాం తై హి హి దా ॥

(హస్తములు పద్మరేశంబట్టి రుదీరాలుతో ఒక ఘాత, ఎదమరాలు ప్రక్కకు జరిపి ఒక ఘాత, మరల రుదీరాలు వ్రేళ్ళపై ఒకదెట్టి, రెండు కాళ్ళు ఒకదెట్టి, అదేవిధంగా రెండవ ప్రపుణా కూడా ఆచరించవలయును) పై విధంగా, ఒకటి పద్మకోశహస్తముతోను, 2] చందంశముపైకి బట్టుచును, 3] మృగశీర్ష హస్తము, పాలభాగమున ఉంచెయు, 4] కటిప్రదేశమునందు ముష్టిహస్తములుంచి ఆచరించవలెను. (4 రకములు)

వెనుకనాటు వరసలు

తాం తజ్జే వైహిత్త । తాత్తై హి హిదా ॥

కుడికాలు ముందువుంచి, యెడమకాలు కుడికాలివెనుకన (వేళ్ళ మీద ఉంచి, కుడికాలితో ఒక ఘాత, ఎడమకాలివేళ్ళతో ఒకఘాత. జారడుగు వరసలు

తాం తజ్జే వైహిత్త తాత్తై హిహిదా॥

(రెండుపాదములు సమముగా ఉంచి, కుడికాలితో ఒక దెబ్బ, యెడమకాలు జరుపుట)

(అరావృత తీరికలు, ఆదితాళం)

త ది గి ణ త తి సార్లు

త క త ది గి ణ త తి సార్లు

కీ ట త క త ది గి ణ త తి సార్లు

ది గి ణ త తి సార్లు

గి ణ త తి సార్లు

కీటతక తదిగిణత - తకతదిగిణత

తదిగిణత - దిగిణత. గిణత

(ఐదుజాతుల ముక్తాయి)

(ఇట్టివిధముగా పాదభేదములనుబట్టి నాట్యాచార్యుల ఊహా పోహలనుబట్టి వృద్ధి పొందినవి. అట్లు వృద్ధిపొందిన అడుగులు, శతాధి కములుగా నున్నవి. గ్రంథ విస్తరణభీతిచే వ్రాయలేదు.)

తీరికలు — జతులు

ఆదితాళం

4 అక్షరములు నడక

1. తదనా తర్హునా తధిమీ తకీట ।

తళంగు తకధిమి తకతది గిణతోం ।

} 3 సార్లు

2. ధిత్తా ధిమితా కీటతక 1
తళంగు తధిమి తకణదిగి కణానాం || 2
ధిత్తా ధిమితా ధిమితా కీటతక 3
తకా ధికి యెఱుఱు తనిగిణానాం.
3. తళంగునాం, తకతది గిణానాం 2
తళంగునాం 3
తకాధికి తక తనిగిణానాం 3
4. తత్త ధిమిత ధిమిత యెఱుఱుతక ।
తైతా కీటతక తత్తై హస్తతో ॥ } 2 సార్లు
తత్త ధిమిత ధిమిత యెఱుఱుతక 2
దొద్దో దీందా దొదుదో దీందా
తుంగు తక ధికితక, తనిగిణత ॥ 3
5. తాక్కత్తొ దిందదింద దీతో ధిక్కితక్క ।
తద్దిక్కత్తొ దింద దింద దీ తో ధిక్కితక్క ॥
తాత్కత్తొ దింద దింద
తద్దిక్కత్తొ దింద దింద
తధణా, తయెఱుఱు, ధికతక తళంగుతక ధికితక తదిగిణత 2
తధణ తయెఱుఱు తద్దిమి ధికతక, తత్త రికిటతక, తత్త రికిటతక
తత్త రికిటతక
6. తకనాం దికతోం దిగి దిగి తకనాం తత్తళంగుధిత్తా శేఱుం. 2
తకనాం దికతోం దిగి దిగి తకనాం 2
దొద్దో దీందా దొదుదో దీందా
తొంగు తక్క ధిక్కి తక్క—తదిగిణత 3

7. ధిత్తక నాంతక నాంతక రుంతక ।
 ధిత్తశంగులొం తక తదిగినాత ॥ —
8. ధిత్తక తాతక యెంతరి కీటతక ।
 యేయె యెక్కిట ధిత్తశంగుతక ॥
 తశంగు ధిత్తక నాంతరి కీటతక ।
 తకధికి తకలొం—తక తదిగినాతొం ॥
9. తొంగా తొంతొంగా । తొంతొంగత్తొ ధిక్కితక్క ।
 దొడ్డో దోహద్దొ దింద । ధీ, తైహివత్తతాం ॥
 ధాకిటర్నూం తతకిటర్నూం తకతక ధికితక ధికితకతకదదిగినాత ॥
10. తాముడు తుంగ ధిక్కితక్క క్కిణ్ణయెకుడు యెకుడు కీటతక ।
 యెంతారి కుందారి కుక్కుడగ క్కిణ్ణక్కు ॥ ధిత్తా, తై, తత్తహ
 త్తై । తాతాం దృగుడు దాంతత్తొం గిట కీట దరి ॥ కీట
 ధిమికిటధీ, తకదది గినాత । - తకతదిగినాత ॥
11. తాకిటతకతో త తకిటతకతో । తది, తది, తది, తదిగినాత ॥
12. తాతంకిట తాంతకిటతో । యెంతకిట యెంతకిటతో ॥
 తయెంతతో తదీద్దితో । తకాధికి యెణు - తదిగినాత ॥
13. తాతై తత్తైతో దిగి తత్త దిగదాతై ।
 దిద్దితైత దిద్దితై త తై త ॥
 దిద్దితైత దిగిదిగితో దిగితత్త దిగతా దిగి దిగి
 తా, దిగదా దిగిదిగితా తోగిదితత్త దిగదా దిగిదిగి ॥

14. తతరి ధనాంధన తాంహ త్త కీటతకచ్చం । తకతకచ్చం ద్దిత్తకుం
తరికుధన । ధన ధనతచ్చం చ్చంబుతథమి । తాకీట తకతా
ధితదిగిత ॥
15. తద్దితా - ధితా । తా - తకధితదిగిత ॥
16. కీటతక చ్చంతక్కిట తకుందరికీటధిమి ।
ధనతచ్చంబు తథిమి తకధిమితా ॥
తకుందరి కీటతక తదిగిత ।
తకతదిగిత తదిగిత దిగిత గిత ।
17. తాకుధనకుచ్చంతా - కీటతక తదితదితదితది తదిదింస్కత్తం ॥
ధనకు కీణకు చ్చంతా, - కీటతక తన తది తది తది తది దిం
దక్కత్తం ॥
తాకు ధనకుచ్చంతా, త చ్చంతరిధనకు కీణకు చ్చంతా తచ్చంతరి
తాకుధనకు చ్చంధనకు కీణకుచ్చం । - తదిగిత - తదిగిత -
తదిగిత ॥
18. తగణతరి తగజగణం తతకీట । తచ్చేకీణం తరిధన, ధన ॥
తచ్చంత, తరుంత, గధీంత, రితాంత । తదిగిత, తదిగిత,
తదిగిత ॥
19. తాకుధనకుచ్చం తరికీటతక తరికీటతకత్తం । తదీంగితత్తం
తదీం గితత్తం ॥
ధనకు కీణకుత్తం తరికీటతక తరికీటతకత్తం । తదీంగితత్తం
తదీంగితత్తం ॥
తాకు ధనకు చ్చంతత్తంతచ్చంతరి । ధనకు కీణకుచ్చంతత్తం
తచ్చంతరి ॥ తాకుధనచ్చం ధనకు కీణకుచ్చం । త త్తరికీటతక త త్తరి
కీటతక త త్తరికీటతక ॥

20. తానుకు యేనుకు యేనుకు యెనుకుకు । యేయేయెను కుక్కుండరి
 యిటక ॥ కుకుం అరుంతరుంతకా । అయిటక తా, తకధిపదిగిణర॥
21. అర తక తయెంత రకతకతయెంత । తకతయెంత రకతయెంత
 తయెంత ॥ తాకిటక తదీంగిణర తరతక । తదీంగిణత, తకధిమి
 అరంగిణత ॥
22. రాతా తదిందా రాతాతదిందా । రాతదిందా రాతదిందా తదిందా ॥ ధిత్త
 ధిత్త తదిందా ధిత్త ధిత్త తదిందా । ధిత్తదిందాధిత్తదిందా తదిందా॥
ధిత్తోంకిటతక దిత్తోంకిటతర ధిత్తోంకిటతక తదిగిణతోం - తగిగిణత
తదిగిణత తదిగిణత ॥
23. తత్తోంతకతోం తకుందరికిటతక । తో, దీ, తత్రైహి త్రతో ॥
 తత్తోంతకతోం తకుందరికిటతక । తా, త్రై . తధిమితతో ॥
 తయెం తకయెంత కుందరికిటతక । తత్తోంతకతోం తకుందరికిటతక॥
తరికిటతకతా తరికిటతకత్రై కిటదరికిటతక ।, తదిగిణత, తదిగిణత,
 తదిగిణత ॥
24. ధిత్తాం, తత్తోం, తకత్రై । తరికిటతకతా తరికిటతకతా - తరికిట
తకతా ॥ 2
 ధీంధీం తత్తాం స్లాంస్లాం తత్రై । ధీంతత్తాం స్లాంతత్రై తరికిటత ।
 ధీంధీంత స్లాంస్లాంత తరికిటతా । ధీంధీంతస్లాంస్లాంత తరికిటత- తరి
కిటత తరికిటత ॥
25. ధీంత ధీంత తధీంత ధీంతతక । ధీంత ధీంత తధీంత ధీంతతక ॥
 తాకుదినతక్క, దిన్నతక్క । తాకుదినతక, తకుదినత, తకుదినర
తకుదినర ॥ 2

తక్కిన దిక్కిన రొంగు నుగిది । తక్కినరక దిక్కిన తర తొం
గిలురక పరితి ప ॥ 2

రాదై ప పురై ప లరరై త రాదై ప । తడింగిలత - తడింగిలప,-
పడింగిలప, ॥

26. రా ధిజాంధణ - ధిమింధియి - విజాంబిణ, తలపడి తలతది ।

రా కిమి రా ధికిమితు మ్మెం తలకిమితు విన్నా కిమిప ।

పడింగిలత తడింగిలత పడింగిలత ॥

27. తామరిజామితమొం తలెమరు । తడ్డ త్రాహితమొంపది ॥ ద్రాహితమొం,
పడ్డమొంపది ।

తామరిజామితమొం తలెమరు ॥ తడ్డ ద్రాహితమొం పది త్రాహితమొం
తడ్డమొంపది ॥ తామరిజామితమొం తలెమరు । తడ్డ త్రా హితమొం

తరది ॥ రాహితమొంపది । పమ్మంధజాంతహం విజాంతరైం ॥

పమ్మంధజాంతహం విజాంతరైం । పమ్మం ధజాంతహం విజాం
తరైం ॥

28. ప్పగుమి ప్పగుమి ప్పగుమిదాం

ప్పగుమి ప్పగుమి ప్పగుమిదాం ।

ప్పగుమి ప్పగుమిదాం ప్పగుమి ప్పగుమిదాం ప్పగుమిదాం ॥

ప్పగుమి ప్పగుమి ప్పగుమిదాం పరైంరొంరొం । , పడిగిణత, తది
డిణత, పడిగిణప ॥

29. తడ్డత్రా తక్కినతక త్రొం, పి ద్దన్ది కిమి తొంతడ్డ కిమిర రొంత ॥

క్కినతకతొం కిమిరరొం పడిగిణరొం । తకతడిగిణరొం తకధికు
తడిగిణరొం ॥

30. తక్కి-జాంతరీణ తయైం । తా కీటతక యై కీటతక తా కీటతక
యైం ॥ తా కీటతట యై యైం కీటతక యైం । తాం త త్తాధిమితధీం
గిణతతా॥ తాం త త్తాధిమితధీంగిణతతా । తాంత త్తాధిమితధీంగిణతతా॥

జ తి స ం పు టీ క ర జా క్ష ర ము లు :-

శ్లో॥ తాశశబ్దేనజాతాస్తుపంచత్రిం శతివర్ణకాః,
తాటతోదై దధీధూధే డధిధూధే ఘఘే
ణణే కకి గూగే రిరూరారే విలూవేలామ
యూయ శా హహ్యోనుస్వార యు క్తంచ
భరతశ్చేతి లక్షణమ్ ॥

త, ట తోతై , ద, ది, దు, దే, డా ఢి. దూ, డే. యు,
యై, ణ, ణే. క, గీ. గూ, గే. రె, రూ, ర. రే, వి, లూ. వే.
లా, మ. యూ. య, శ, హ, హం;—ను,
ఈ ముప్పది అయిదు శబ్దములును, వీని దీర్ఘములును, చీనికి వ్యాక
రణ ప్రకారముగా గలుగు, అభేదాక్షరములును, తదనుగుణ్యమైన
యైత్తులును, సంధులును, జతిప్రాణములైన శబ్దము లగుచున్నవి.
ఇట్టి శబ్దములతో శ్రావ్యమైన జతులు కూర్చియు, కల్పించియు.
శబ్దోచ్ఛారణ గావించుచు కొలిపించవలయును. (ఈ విధముగా
నాట్యాచార్యులు స్వకల్పనలుచేసి వేనవేలుగా జతులు కల్పించి అడు
దురు. దీనినే మనోదండి విద్యయని కూచిపూడివారు చెప్పుదురు.)
(జతి సంపుటికరణాక్షరములతో విశేషముగా జతులు కల్పించ
వచ్చును. నాట్యాచార్యులు, ఊహాపోహ సమర్థుడు మంచి తాళలయ
జ్ఞానము కలవాడు. యైయుండవలయును.)

తాళాధ్యాయము

(సప్తరాశ ప్రకరణము)

శ్లో॥ ధృవమత్మా హివకశ్చ । జంఘే త్రిపుటివచ

అదిరాశేక రాశేవ । సప్తరాశ ప్రవీరితాః ॥

సప్తరాశ క్రమము చక్కగా తెలియచున్నది.

1. ధృవరాశ అక్షణము :-

శ్లో॥ త్రిశ్రీతాతి గురుస్తైవ చతుర్రోమమృత్యురమ్ ॥

త్రిశ్రీతాతి గురువు బిరహిస్తే. చతుర్రాతి తాతి అక్షువులు తెలియను
రం మూడు అంగములు గొరగా ధృవరాశ చూయను.

శ్లో॥ దానువారే పుష్కలముషే । ధృవరాశ సముష్ణుమాః ।

శ్వేతపర్వతే పరారాక్షి రామిమాల ఎవోధరః ॥

శుభ్రపర్వత ధరించైవ । శాంతిల్యం బుషిస్త్వయమ్ ।

శ్రుంగారహస్తద్వార । చంద్రోబ్రహ్మదీ ధేవతః ॥

అమమ్ ॥ జంబుద్వీపవాసి అక్షువుల గురుస్తైధా ।

ఇవం లోకహితార్థాయ । భరితజ్ఞ ప్రయోజ్యతే ॥

తా:- అదివారం పుష్కలి సక్షిప్తము ధృవరాశము వృన్దాను. తెల్లని
వర్ణము, పెద్ద నేత్రములు. ముక్తిముల హారము ధరించినది. ప్రరాశమాన
మైన శ్వేతవస్త్రము కలది. శాంతిల్యము చేసినది. శృంగా రరసము కలది.
శృంగదంబు, అనుష్టు బ్రహ్మదీధేవత. జంబుద్వీపమున నివసించునది.
అక్షువు, ధృతము, తెలమ అక్షువులు కలిగినది. పదునాలుగు అక్షరములు
కల్గి లోకహితవు కొరకు భరితజ్ఞులు చెప్పియున్నారు.

ధృవతాళం. అక్షరములు 14. అంగములు 4.

అంగసౌంజ్ఞ

1-0-1-1

ల-దృ-ల-ల

అనుకరణ : వేలికి ఒక అక్షరక చొప్పున.

జతి/. తకయెణు | తక | తధిమిత | కిటతక

2. -: మత్యతాళ లక్షణము :- మత్యతాళము

శ్లో॥ లఘుధృతో లఘుశ్చైవ | మత్యతాళ ప్రకీర్తితః

సోమవారే అస్తరుక్షే | మత్యతాళ సముద్భవః |

శ్యామవర్షో మహాకాయే | నానాభరణ భూషితః ॥

రక్తవస్త్రంధరం చైవాభరద్వాజ | ఋషిస్వయం పీఠసస్య |

బ్రుహచ్చందో | మహేశ్వరీ తథా ॥

అయం ॥ స్లక్షద్విపవాసి, లఘుధృత లఘుస్తథా |

స్వమతి యస్తుతంతాలం అశ్వమేఘభలం భవేత్ ॥

తా:- పది అక్షరములు, లఘువు. ధృతము, లఘువు, మత్యతాళ స్వరూపముగా నున్నది. సోమవారం అస్తమీ నక్షత్రమున బుట్టెను. పచ్చని పర్ణము గలది. పెద్దశరీరము గలది. అనేక ఆభరణములు గలది, య్రని వస్త్రములు ధరించినది. ధారద్వాజఋషి స్వయముగా చేసినది, పీఠసము గలది. బృహతీయను ఛందస్సు కలది. మహేశ్వరి అధిదేవత. వక్షద్విప ముదు నివాసము. లఘువు. ధృతము, లఘువు కలది. బుద్ధిమంతుడు ఈ తాళమును వాయించితే అశ్వమేధ యాగము చేసినంత ఘ్ణణ్యము వచ్చును.

2. మర్మతాళం :- అక్షరములు 10, ఆంగములు 3, అంగసౌండ్లు

జతి / తరదిన 1 తర తరదిన ॥	1-0-1
(ఒక అక్షరము చేరి చొప్పున)	ల-స్క-ల
	4-2-4

రూపక తాళ లక్షణము :-

శ్లో॥ రుజవారే మధురమి రూపరస్య నిమిత్తమి ।
 రత్నపద్మో విరాదాదై రత్నమూలా విరౌఢితః ।
 సుధ్రుష్టభరందై వా వాన్ధూనెయిషిస్త్వియ ।
 ముక్తిచుదస్య రుజువారం వామారిదేవత ॥
 శాల్యరీ ద్వీపవాసి, భృతమేక లఘురథా ।
 రూపకాభ్యుమివరాల భరందశ్చో ప్రముఖైః ॥

తా:- మంగళాదరము మదా సత్వరము రూపరసానము బుద్ధైసు. యర్రసె వర్ణము గలది. విరాదమైన నేర్రము గలది. యర్రసి మారికల చేత ప్రకాశించును. రత్నం నె వస్త్రియు భరించినది. వస్త్రియుండి ప్రోత్తమైనది. ముక్తియనే భువిస్త్రి గలది. రుజువారము గలది. వాన్ధూతి అధిదేవత. శాల్యరీ ద్వీపమును నివాసము గలది. ఒక భృతము, ఒక లఘువు గలది రూపక తాళము భరందము పెరిగినవారు చెప్పుచున్నారు.

రూపకతాళం. అక్షరములు 6 ఆంగములు 2. అంగసౌండ్లు 1

చేరి అక్షరం చొప్పున,	0-1
జతి / తర । యెయితక ॥	2-4
	ద్య-ల

జంపెతాళ లక్షణమ్ :-

శ్లో॥ బుధవారే పుష్యరుక్షేజంపెతాళ సమద్భవః ।
 హరిర్వర్షోచిత్ర వస్త్రోఽఽ ॥ ముక్తమాలాయశోభితః ।
 నీలవక్త్రాఽఽ పంకజాక్షీ । జామదగ్నిఋషి స్వయం ।
 హాస్యరస సుప్రతిష్ఠాత్, చందోమైషాధి దేవత ॥
 అయం ॥ కుశద్వీపవాసి । లఘుఅనుధృత ధృతస్తథా ।
 ఇదం లోకహితార్థాయ భరతజ్ఞో ప్రయుజ్యతే ॥

తా:- బుధవారం పుష్యమి నక్షత్రమున జంపెతాళము పుట్టెను. పచ్చని వర్ణము రంగు వస్త్రము గల్గినది. ముత్యాలహారము గలిగినది. సల్లని ముఖము గలది. పద్మములువంటి నేత్రములు కలది. జామదగ్ని ప్రోర్తమైనది. హాస్యరసము కల్గినది. సుప్రతిష్ఠిత ఛందస్సు. మైష మనునది అధిదేవత. కుశద్వీపమందు నివాసము. లఘు, అరధృతము, ధృతము గల ఈ జంపెతాళము, లోకహితపు కొరకు శాస్త్రజ్ఞులచే చెప్పబడినది.

జంపెతాళం. అక్షరములు 10. అంగములు 3. అంగసౌజ్ఞ
 డేలికి అక్షరం చొప్పున 1-౮-0
 సతి / రహితకయెను । త । కత్తె ॥ ౮-అ-దృ
 7-1-2

త్రిపుట తాళ లక్షణమ్ :- త్రిపుట

శ్లో॥ గురువారే రుద్రరుక్షే । త్రిపుటస్య సమద్భవః ।
 శ్వేతవర్షో పింగళాక్షో । పుష్పమాలా యశోభితః ॥
 పట్టువస్త్రధరంచైవా । కశ్యపశ్చ ఋషిస్వయం ।
 భీభత్సరసఃస్రుష్టి । చ్చందోకౌమారి దేవతా ॥

అయం || ప్రాచక్షిపవాసి । పీఠమాంకృచ్ఛరేయః ।

ప్రిప్రూహ్యాధరచక్షా ప్రయజ్ఞతే ॥

తా:- గురువారం ఆరుద్ర నక్షత్రంలో ప్రిప్రూహ్యాము పుట్టెను. తెల్లని పర్వము, పచ్చని కన్య, పుష్పములచే ప్రహరించుచున్నది. పట్టు వస్త్రము ధరించినది, కశ్యపముడి శ్రోత్రము. పీఠస్థిరమగు పీఠం. రామాయనినిబడే లుధిదేవత. స్వస్తి ఛందస్సు పఠం. ప్రాచక్షిపమునందు సూర్య సము. అనువు, రెండు ధృతములు గల ఈ రామము ధరచక్షాచేత చెప్పబడినది.

ప్రిప్రూహకం. అక్షరములు 7. అంగములు 3. అంగసార్థ

(రెండు అక్షరముల నదివ)

1-0-0

జతి/ తా. ధిమితక । తరధిమి । చరమయ ॥

ల-చ్య-చ్య

అ ట త థ అ గ్గ నా ము :-

శ్లో॥ దృగ్వివాదే అస్మదక్షే । అదిరాశ సమన్వయః ।

సుమర్చ్యధిపహ రామరాంగో ముక్తామజి దిహిషిరః ।

అశూరి ప్రధాచేరి చంద్రహాసిజి ।

పట్టువస్త్రపిరచైవ । మృదారిని అధిదేవత ॥

అయం ॥ గౌరవంల ద్వీపవాతి కశ్యపముడి స్వయం ।

అథులథు ధృతములం లవరాశ ప్రకీర్తితః ॥

తా:- శుక్రవారము హస్తా నక్షత్రమున అదిరాశము పుట్టెను. మంచి అక్షరములు కలది. బంగారుపంటి పర్వము గలది. మృదుపై న అవయవములు గలది. ముత్యాలహరిముచేత ప్రహరించునది. సూర్యునితో సమానమైన కౌంతగలది, చంద్రునితో సమానమైన సౌందర్యము గలది.

పట్టువస్త్రములు ధరించినది. మృగాళిని (పార్వతి) అధిదేవత. శాకుంతల ద్వీపమందు నివాసము. కశ్యపశ్చఋషి ప్రోక్తము. రెండు లఘువులు. రెండు ధృతాలు గలది. దీనిని అటతాళమని చెప్పబడినది.

అటతాళం. అక్షరములు 12. అంగములు 4

అంగసౌంజ్ఞ

1-1-0-0

ల-ల-దృ-దృ

4-4-2-2

(రెండక్షరముల నడక)

జతి / తా, కిటకిటతొం । తత్త, కిటకిటతొం । తకయొణు । తకయొణు ॥

ఏకతాళ లక్షణమ్ :- (ఏకతాళము)

శ్లో॥ శనివారే స్వాతిరుక్షే ఏకతాళ సముద్భవః ।

నీలవర్ణో రక్తనేత్రి రక్తమాలా విభూషితః ॥

పరపీఠాంబరధరం । భారత్యామధి దేవతా ।

అయం ॥ శంబద్వీపవాసి వసిష్ఠశ్చఋషి న్వయం ఏక ।

తాలలఘుచైవా । తాలజ్ఞాన వినోదినః ॥

తా॥ శనివారము స్వాతి నక్షత్రమున, ఏకతాళం పుట్టిసినది. నల్లని వర్ణము కలిగినది యర్రని కన్నులు, యర్రని పుష్పమాలిక, శ్రేష్ఠమైన పట్టువస్త్రము ధరించినది. సరస్వతీదేవి అధిదేవత, శంబద్వీపమందు నివాసము, వసిష్ఠప్రోక్తము, ఏకతాళమునకు ఒక లఘువు తాళజ్ఞానము రెలిసిన వారు చెపుతున్నారు.

తాలశబ్ద నిర్వచనము :-

శ్లో॥ తకారం శంకరప్రోక్తం । లకారం శక్తిరుచ్యతే ।

శివశక్తి సమాయోగ । దాలనాబిదియ్యతే ॥

తా॥ తకారం (త) అనే అక్షరం శంకరప్రోక్తం. శంకరునివల్ల పుట్టించెను. *లకారం, శక్తిరుచ్యతే” లకారం (ల) అనే అక్షరం “శక్తిరుచ్యతే” శక్తి పార్వతివల్ల పుట్టిషిది. శివశక్తి శివునివల్లను. పార్వతి వల్లను కలసిగల్గెను.

శ్లో॥ శివశక్త్యాత్మకం పుణ్యం । యశస్యం భుక్తిముక్తిదమ్ ।

దశప్రాణాత్మికం తాళం, యోజనాతినతత్వవిత్ ॥

తా॥ శివశక్త్యాత్మకమైన ఈ తాళము, పుణ్యము, యశస్సు, భుక్తిముక్తిప్రదమై వెలయుచున్నది. ధీని నెరింగినవారు తత్తదేతి యనబడును.

తాళదశ ప్రాణములు

శ్లో॥ కాలమార్గ క్రియాంగాని. గ్రహజాతి కళాలయాః ॥ ।

యతిః. ప్రస్థారకశ్చేతి, తాళప్రాణదశస్మృతాః ॥

తా॥ కాలము, మార్గము, క్రియ, అంగము, గ్రహము. జాతి, రశ. లయ, యతి, ప్రస్థారము ఈ పదియును తాళంబునకు ప్రాణములుగా నున్నవి.

కాలము - లక్షణము :

తాళముయొక్క అంగముల కాలప్రమాణమును నిర్ధారణగా చెప్పెడి యంశము, కాలప్రాణ మనబడుచున్నదని చెప్పవచ్చును. ఇది సూక్ష్మకాల

మనియు, స్థూలకాలమనియు, రెండు విధములు. నూరు తామరరేకులను ఒకదానిపై నొకటిచేర్చి ఒక సూదితో ఆ రేకులపై గుచ్చినప్పుడు ఆ రేకులలో ఒకరేకు ఎంతకాలములో సూదిదిగునో, ఆ కాలము ఒక క్షణమగును

అటువంటి, 8 క్షణముల కాలము	—	1 లవము
8 లవముల కాలము	—	1 కాష్ఠ
8 కాష్ఠల కాలము	—	1 నిమిషము
8 నిమిషముల కాలము	—	1 కళ
2 కళల కాలము	—	1 చతుర్థాగము
2 చతుర్థాగముల కాలము	—	1 అనుధృతము
2 అనుధృతముల కాలము	—	1 ధృతము
2 ధృతముల కాలము	—	1 లఘువు
2 లఘువుల కాలము	—	1 గురువు
3 లఘువుల కాలము	—	1 పుతము
4 లఘువుల కాలము	—	1 కాకపాదము

యని యనబడును. 1 క్షణము, 2 లవము, 3 కాష్ఠ. 4 నిమిషము. 5 కళ, 6 చతుర్థాగము యనుయారును, సూక్ష్మకాలములనియు, 1 అనుధృతము, 2 ధృతము, 3 లఘువు, 4 గురువు, 5 పుతము, 6 కాకపాదము అను ఆరును స్థూలకాలములనియును అనబడును.

మార్గము :- ఒకతాళమునందు గానముయొక్క గమన క్రమము *మార్గము" యని చెప్పవచ్చును. ఇది ప్రస్తుతము 4 దక్షిణ. 2 వార్తిక, 3 చిత్ర. 4 చిత్రతర, 5 చిత్రతమ, 6 అతిచిత్రతమ యవి ఆరు విధములుగ చెప్పబడుచున్నది. మరియు ఈ ఆరును షణ్మార్గములని కూడా చెప్పబడుచున్నవి. ఈ ఆరింటిలో మొదటి మూడును, కృతి, కీర్తనాది ప్రబంధ గానమునందు అనుసరింపబడుచున్నవి.

1. దక్షిణమార్గ మనగా, ఒక్కొక్క తాళాక్షరమునకు యెనిమిది మాత్రలతో నడచుట.
2. వార్తికమనగా — 4 మాత్రలతో నడచుట.
3. చిత్రమార్గ మనగా — 2 మాత్రలతో నడచుట.
4. చిత్రతమ మార్గమనగా — 1 మాత్రతో నడచుట.
5. చిత్రతరు మనగా — అర మాత్రతో నడచుట.
6. అతిచిత్రతమ మనగా — పావు మాత్రతో నడచుట.

క్రియ :- కాలమును యెంచెడి విధానము “క్రియ” యనబడును. ఘాతవేయుట, ప్రేళ్ళను యెంచుట, చేతిని వెనుకకు విసరుట మొదలై నవి క్రియలనబడును. కొన్ని క్రియలుచేరి ఒక అంగమగును.

మార్గక్రియలనియు, దేశ్యక్రియలనియు రెండు విధములు. అరెండు విధములగు క్రియలు, తిరిగి సశ్శబ్ద క్రియలనియు. నిశ్శబ్ద క్రియలనియు రెండు రకములు. తాళాంగములు వాడునప్పుడు, శబ్దముతో కూడినవి సశ్శబ్ద క్రియలనియు. శబ్దరహితములై నవి, నిశ్శబ్ద క్రియలనియు అనబడును.

ఘాత, చిటిక మొదలై నవి సశ్శబ్ద క్రియలు, ప్రేళ్ళను యెంచుట, చెయ్యి వెనుకకు విసరుట మొదలై నవి నిశ్శబ్ద క్రియలు.

మార్గక్రియలు :- ధృవము, శమ్యము, తాళము, సన్నిపాతము అను నాలుగు సశ్శబ్ద క్రియలును. ఆవాపము, విశేషము, నిష్క్రమము, వ్యవేశము అను నాలుగు నిశ్శబ్ద క్రియలును మార్గక్రియ లనబడును.

సశ్శబ్ద క్రియలు :- 1, ధృవము - శబ్దపూర్వకమగు చిటిక.

2, శమ్యము:- కుడి హస్తమనందు, ఏడమ హస్తముతో ఘాత వేయుట.

3. తాళము :- ఏడమ హస్తమునందు కుడి హస్తముతో ఘాతవేయుట.

4. సన్నిపాతము :- రెండు హస్తములతో సమముగా తూతవేయుట.

నిశ్శబ్ద క్రియలు :- 1, ఆవాపము - ఎత్తబడిన చేయియొక్క నాలుగు ప్రేళ్ళను ముణుచుట.

2. విక్షేపము :- అటుల ముడువబడిన ప్రేళ్ళను విప్పుట.

3. నిష్క్రమము :- హస్తము కుడివైపుకు విసరుట.

4. ప్రవేశము :- ఆ హస్తమును అప్రదక్షణముగ ముందరకు తీసుకొనుట.

దేశ్యక్రియలు :- దృవకయను సశ్శబ్ద క్రియయును, సర్పిణి, కృష్య, పద్మిని, వినర్జితము, విక్షిప్తము, పతాకము, పతిత యను నిశ్శబ్ద క్రియలును, దేశ్యక్రియ లనబడును.

సశ్శబ్దక్రియ :- దృవక - శబ్దముతో కూడిన కుడిహస్తముయొక్క ఘాత, లేక చిటిక

నిశ్శబ్ద క్రియ :-

1, సర్పిణి :- చేతిని యెడమవైపుకు విసరుట.

2. కృష్య :- ఏడమవైపున ఉన్న చేతిని కుడివైపుకు విసరుట.

3. పద్మిని :- ఆరచేయిని క్రిందుగాచేసి అధోముఖముగా చేయి జూచుట.

4. వినర్జితము :- పైన చెప్పబడిన అధోముఖ హస్తమును, వెలుపలికి విసరుట.

5. విక్షిప్తము :- అటుల వినరబడిన హస్తము యొక్క ప్రేళ్ళను ముణుచుట.

6. చేతిని వైకి విసరుట :- పతాకము.

7. పతిత :- పైకి విసరబడిన చేతిని క్రిందకు తెచ్చుట.

(ధృవక యనునది నిశ్శబ్ద క్రియయని అభిప్రాయ భేదము గలదు.)

అంగము :- తాళముయొక్క భాగములు అంగము లనబడును. ఆయా తాళములయం దాయా అంగములు వచ్చుటచేతనే ఆయా తాళములు మొత్తము లయస్వరూపమునందు భేదములు చెందుటయు, తద్రీత్యా ఆయా తాళములు ఒకదానితో మరియొకటి భేదించుటయు తటస్థించుచున్నది. ఆయా తాళములం దేర్పడిన అంగములవలననే, ఆయా తాళములను యెంచుటకు, వీలగుచున్నది. ఇందువలన అంగములు మారినప్పుడు మాత్రమే తాళములు ఒకదానితో మరియొకటి భేదించును. అనుధృతము. ధృతము, లఘువు, గురువు, స్లతము, కాకపాదము అని ఆరు అంగములు గలవు. ఈ ఆరు అంగములే “షడంగముల”ని చెప్పబడుచున్నవి.

ష డ ం గ ము ల ప ట్టి క

అంగముల పేర్లు	గుర్తులు	అక్షరకాలం	మాత్రకాలము
అనుధృతము	U	1	$\frac{1}{4}$
ధృతము	O	2	$\frac{1}{2}$
లఘువు	I	4	1
గురువు	S	8	2
స్లతము	3	12	3
కాకపాదము	+	16	4

ష డ ం గ ము ల వి వ ర ము :-

అనుదృతము :- ఇది దృవక యను సశ్శబ్ద క్రియచేత వాడబడుచున్నది. అనగా ఒక ఘాతవేయుట. ఒక అక్షరకాలము గలది. ఆర్ధ చంద్రము. వ్యంజనము, ఆనునాశికము. అవ్యక్తము, విరామము, అను దృతము. ఆను ఆరుసు దీని పేర్లు. దీనికి గుర్తు U. ఇది ½ మాత్ర కాలము కల్గియుండును.

దృతిము :- ఇది దృవకయను, సశ్శబ్ద క్రియచేతను. “విసర్జిత” యను నిశ్శబ్ద క్రియచేతను వాడబడుచున్నది. అనగా, ఒక ఘాతవేసి, పిమ్మట ఒక ఉనిని, (చేతిని వెనుకకు విసరుట) వేయుట, రెండక్షరముల కాలము గల్గియుండును. అర్ధమాత్రవ్యోమము. బిందుకము, వలయము. దృతము అని పేర్లు. దీనికి గుర్తు O. ఇది ½ మాత్రకాలమున గల్గియుండును.

లఘువు :- ఇది దృవక, విక్షిప్త, అనుసశబ్ద, నిశ్శబ్ద క్రియలచేత వాడబడుచున్నది. అనగా ఘాతవేసిన తరువాత చిటికెనవేలు మొదలు వ్రేళ్ళను లెక్కించుట. నాల్గు యక్షరముల కాలము గల్గియుండును. దేశ్య తాళములగు దృవాది సప్తతాళముల సందర్భములో ఘాతయును, యెంచ బడిన వ్రేళ్ళ సంఖ్యయును గలసి లఘువుయొక్క మొత్త అక్షరకాలపు మగుచున్నది, మాత్ర, సరళము, హ్రస్వము, కళ, లఘువు, అని దీనికి పేర్లు గలవు. దీనికి గుర్తు I. ఇది ఒక మాత్రకాలము కలిగియుండును.

గురువు :- ఇది దృవక, విక్షిప్త, పతిత యను క్రియలచేత వాడబడినది. అనగా ఘాతవేసి తదుపరి మూడువేళ్ళను యెంచి. పిమ్మట ఆ కుడిచేతిని యెడమచేతి మీదుగా నాలుగు అక్షరముల కాలము విసరుట,

ఒక ఘాతవేసి పిమ్మట ఏడుప్రేళ్ళను ఎంచవలయునను అభిప్రాయభేదముండినటుల గోచరించుచున్నది. ఎనిమిది అక్షరముల కాలము గలిగియున్నది, ద్విమాత్రకము, వక్రకము, కాణము, యమశము, దీర్ఘము, గురువు అని దీనికి పేర్లు. దీనికి గుర్తు 8. ఇది రెండు మాత్రలకాలము కలిగియుండును.

స్లతము :- ఇది ధృవక, విక్షిప్త సర్పణి, కృష్ణ, అను నాలుగు క్రియలచే వాడవలయును. అనగా ఘాతవేసి, మూడుప్రేళ్ళను యెంచి, ఆ చేతిని నాలుగు అక్షరముల కాలము కుడివైపుకు విసరుట, ఇది పన్నెండు అక్షరముల కాలము గలిగియుండును. సమోద్భవము దీప్తము త్రియంగము త్రిమాత్రకము స్లతము అని దీనికి పేర్లు గలవు. దీనికి గుర్తు 9. ఇది మూడు మాత్రల కాలము కలిగియుండును.

కాకపాదము :- ఇది సర్పిణి, కృష్ణ, పతాక, పతిత యను క్రియలచే వాడవలయును. అనగా చేతికి నాలుగు అక్షరముల కాలము చొప్పున ఎడమ వైపునకును, కుడివైపునకును విసరి పిమ్మట నాలుగు అక్షరముల కాలములో ఆ చేతిని క్రిందకు తెచ్చుకొనుట, ఇది పదియారు అక్షరముల కాలము కలిగియుండును. హంసపాదము నిశ్శబ్దము చతుర్లఘువు కాకపాదము అని దీనికి పేర్లు గలవు. దీనికి గుర్తు 10. ఇది నాలుగు మాత్రల కాలము కలిగియుండును. ఈ అంగమునకు అన్నియు నిశ్శబ్ద క్రియలే.

పో డ శాం గ ప్ర స్థా ర ము

	అంగముల పేర్లు	గుర్తులు	అక్షరకాలం
1	అనుధృతము	U	1
2	ధృతము	O	2
3	ధృత విరామము	U O	3
4	లఘువు	I	4
5	లఘు విరామము	U I	5
6	లఘుధృతము	O I	6
7	లఘుధృత విరామము	U O I	7
8	గురువు	S	8
9	గురువు విరామము	U S	9
10	గురుధృతము	O S	10
11	గురుధృత విరామము	U O S	11
12	స్లతము	3	12
13	స్లతవిరామము	U 3	13
14	స్లతధృతము	O 3	14
15	స్లతధృత విరామము	U O 3	15
16	కాకపాదము	+	16

గ్రహ ల క్షణ ము :-

శ్లో॥ అతీత నాగతశ్చైవ । సమస్య విషమోపచః ।

గ్రహశ్చతుర్వితోప్రోక్తం । తత్వరూప నిరూప్యతే ॥

తా॥ అతీతమనిన్ని, అనాగతమనిన్ని, సమమనిన్ని, విషమమనిన్ని,
ఈ నాలుగు గ్రహములు భరత శాస్త్రజ్ఞులచేత చెప్పబడియున్నది.

వీ ని ల క్షణ ము లు

శ్లో॥ దితాతీతే ద్వితీయశ్చ । తాలాదీతేష్వరాగతః ।

సమే సమగ్రహప్రోక్తం, విషమే విషమస్తథా ॥

తా॥ గీతాతీతే, గీతము. “అతీతే,” ముందునడచి. తాలమును వెనుక
నడచినట్లయితే “గీతాతీత” మనబడును. “తాలాతీతే” తాలము ముందు
నడచి గీతము వెనుకనడచినట్లయితే, “తాలాతీత” మనబడును. సమే
సమగ్రహప్రోక్తం, సమే. తాళము, గీతము, సమముగా నడచినట్లయితే,
సమగ్రహప్రోక్తమనబడును. విషమే విషమస్తథ, తాళము, మధ్య గీతము
నడచినట్లయితే విషమస్తథ, “విషమ” మనబడును.

య తి ల క్షణ ము

శ్లో॥ సమశ్రోత్రోపహభ్యామో, గోవుశ్చేపిపీలికః ।

మృదంగికాంశ విషమం. యతియోషడ్విధశ్రుతిః ॥

తా॥ సమ. సమయతిన్ని, శోత, యతినిన్ని, గోవుశ్చ, గోవుశ్చేయ
తినిన్ని, పిపీలిక యతినిన్ని, మృదంగిక. మృదంగయతినిన్ని. విషము,
విషమయనిన్ని ఈ ఆరున్ను యతులకు పేర్లు.

జా తు ల ల క్ష ణ ము

శ్లో॥ అనుధృతంచ. చతురశ్రం । తత్రయుక్తంచ మువ్యతే ।

మిశ్రజాతి సప్తకంప్రోక్తం । ఖండతః పంచకస్తథా । నవాను
ధృతకశ్చైవ । సంకీర్ణకధ్యతేబుధః ॥

తా॥ అనుధృతంచ చతురశ్రం, చతురశ్రజాతిని, తత్రయుక్తంచ. ముద్యతే, తిశ్రజాతిన్ని, మిశ్రజాతి సప్తకః. మిశ్రజాతిన్ని, ఖండతః, పంచకస్తథా, ఖండజాతిన్ని, నవానుధృతకశ్చైవ, నవసంకీర్ణజాతిన్ని, కధ్యతే అనబడుచున్నది. బుధః. పెద్దలచే చెప్పబడినది.

:- అది, అనుధృతము, బిందువు, చాపు తాళము :-

శ్లో॥ నకారం ప్రాణనామానం. దకారం మనలం విదుః ।

జాతాః ప్రాణాగ్ని సంయోగ । తై ననాదో అనుధృతం ॥

తా॥ నాదమను రెండక్షరములు యేజంత్రముకై ననూ, నాభిస్థానమందు నాదం పుట్టెను. (న) అక్షరము ప్రాణమని. గుహ్యాస్థానము మనస్సని ప్రసిద్ధమైయుండును. (ద) యను అక్షరము అగ్నిస్వరూపమని చెప్పబడెను, మణిపూరకం నాభిస్థానమున, ఈ ప్రాణాగ్నులయొక్క సంయోగమువలన నాదము శబ్దమయ్యెను. అదియే అనుధృతం. అదియే కుంభకం, కుంభకమే నాదము. రెండుచేతుల సందడే అనుధృతమని, అదియే శబ్దమై సర్వాంతర్యామి అయ్యెను, అక్షరము ఇదియె.

:- అదిగురువు యెనిమిది అక్షరములు :-

శ్లో॥ లఘుర్వేకోధృతద్వయం । ఆదితాళే లఘుస్థుతః ॥

తా॥ ఒక్కలఘువు రెండు ధృతములు కలసి ఒక్కగురువు అదియే తెలుగులో ఒక ఆవృతమని పేరు. అది యెనిమిది అనుధృతములవుటచే

ఒక్క గురుస్వరూపమాయెను. అదియే చతురశ్రజాతి. రెండు లఘువులు చేరికవల్ల రెండు ఏకతాళముల సంయోగము వలన గురుతాళ మేర్పడెను.

∴ జుల్వతాళ లక్షణ క్రమము :-

శ్లో॥ త్రిమాత్రకం, తథాత్యంగం । జుల్వతాళ సముద్భవం ॥

తా॥ మూడు విరామములు ఒక్క కాకపాదమైనందున మూడు విరామము లవుటచే త్రిశ్రజాతి చాపుతాళమని జుల్వతాళమని చెప్పబడెను.

శ్లో॥ లఘుధృత, ద్విలఘుచ । ధృవతాళాంగమేవచ ॥

తా॥ ధృవతాళమునకు. వక్కలఘువు, ధృతము, రెండు లఘువులు మొత్తము పదునాల్గు విరామములు. ఆవృత్తమైనందున పదునాల్గు అక్షరములు కల్గినందున అది ధృవతాళమని పేరుకలెను.

∴ తాళస్వరూపము తెలియకున్న కలుగు నష్టములు :-

శ్లో॥ తార్యత్రికం రాశహానంచాలయోత్పరుషాధమః ।

నపాపి నరకం ఘోరమాగచ్ఛతిసాన్వయః ॥

రా॥ ఎవరై ననూ నృత్యము, అభినయము, పాటకచ్ఛేరి. హాస్యం, హరికథ, తీరిక, ముక్తాయి, వాద్యము చేయునపుడు రాశానుగుణములేక కొలిపించునో వాడు పురుషులలో అధముడనియు, పాపాత్ముడనియు, వంశములోకూడ ఘోరనరకమును శీఘ్రముగా హోందును యని తార్పర్యము. శ్రద్ధ, భక్తి, నిధి, ధ్యానము గలిగి తాళమును యెవరు మంచిగా వేయుదురో వారు ఆయురారోగ్య ఐశ్వర్యాభివృద్ధి కలిగి భగవంతునిలో ఐక్యము బొందుదురని సిద్ధాంతము.

∴ తాళస్వరూపము తెలియుటవల్ల ఉపాసించుటవల్ల గలుగు ఫలము :-

శ్లో॥ తౌర్యత్రికనిదానంచ । తాళం కాలస్వరూపిణి

దశప్రాణ సమోపేత, యోజనాతి సతత్వవితే ॥

తా॥ నృత్య, గీత, వాద్య, అభినయము, ఆదికారణమైనదియు, దశ ప్రాణములతో కూడుకొనియుండు. పరమాత్మయను తాళస్వరూపమును, యెవరు తెలుసుకొందురో, వారు సర్వేశ్వర స్వరూపమును తెలిసినవారగుదురు. స్వరూపము రెండుచేతుల సంజ్ఞ వంటిది, తీరిక, ముక్తాయి. పాట, గాత్రము, వాద్యము చేయునప్పుడు “అవులయ” గా వేయుదురు, ఘోర నరకమును పొందుదురు.

శ్లో॥ శివశక్తి ఆత్మపుణ్యం । యశశ్యం భుక్తిముక్తదం ।

దశప్రాణాత్మకం తాళం । యోజనాతి సతత్వవితే॥

తా॥ శృతిస్మాతా, శృతి తల్లి వంటిది. నాదము తెలుసుకున్నందున శివ అనగా శక్తి స్వరూపము. కీర్తికరంబును భుక్తి ముక్తి ప్రదంబును దశప్రాణ సహితంబునుయగు తాళమును యెవరు తెలియుదురో వారు బాల స్వరూపమగు సర్వేశ్వరుని స్వరూపము చూడగలుగుదురు. గాన తాళస్వరూపమును యెవరు తెలుసుకొందురో వార్కి అనంతపుణ్యమని భరతజ్ఞుడు వార్మికి చెప్పెను.

∴ దేవధాసీయని నాయకీపుణ్యం :-

శ్లో॥ లోకేదేవేచ వచసాం । పాదయోగ్గతిరుత్తమా ।

తాళేనై వినాతేసస్కలనంతేషు దశ్యతే ॥

తా॥ రాకికము, వైదిక, వాక్కుల. పాదము, సంకల్పము. ఈ అయిదింటిచే స్వరూపమాయెను. అదియే పృథ్వి. అప్పు, తేజస్సు, వాయువు,

అకాశము. ఈ అయిదును మనోమయం, అన్నమయం. విజ్ఞానమయం, ఆనందమయం. జాతామయం. ఈ మొత్తముచే స్థూలమై శరీరము అవయవములు కలిగినందున పంచేంద్రియములు పుణ్యమని చెప్పబడెను. ఇవియే పంచేంద్రియముల పుణ్యం.

—: తా శ శ బ్దో త్ప త్తి :-

శ్లో॥ తాశస్తల ప్రతిష్ఠాయా. మితిధాతో ప్రయోగతః ।

నృత్తగీతం తథావాద్యం, యతస్తాలే ప్రతిష్ఠితం ॥

తా॥ తలప్రతిష్ఠాయాం, అనుధాతువునకు ఘ, ఙ ప్రత్యయమువచ్చి, తద్గుర్ధితాశ, శబ్దము పుట్టెను, ఈ ధాతువు ప్రతిష్ఠార్థకముగ నున్నది. ఇందు గీత, వాద్య, నృత్తములు నెలకొనియుండును, (మరియు)

—: తా శా వ శ్య క త :—

శ్లో॥ గీత ప్రధానం ప్రవధంతి, నృత్తం; నృత్తప్రధానం ।

ప్రవదంతివాద్యం, నృత్తగీత వాద్యచయప్రవాసం ।

తత్తాశమాద్యం ప్రణమామినిత్యం ॥

తా॥ అనగా, నృత్తగీత వాద్యములకు తాళము ప్రధానమనియు తాళమేలేకున్న నృత్తగీత, వాద్యములులేవని తెలియపలయును.

—: తాళ. నృత్తగీత, వాద్యోత్పత్తి క్రమము :—

శ్లో॥ వాగ్దేవిధృతపల్లకీ శతముఖోవేణుం, దధత్పద్మజ ।

స్థాలోనిద్రకరో, రమాభగవతి గేయప్రయోగాన్విత ॥

విష్ణుస్సాంద్ర మృదంగవాదనపటరేవాసమంతాస్తితా ।

స్వేవంతేతమనుప్రదోషసమయే, దేవంమృడాసీపతిం॥

తా॥ శివతాండవ పమయమున పార్వతి పరమేశ్వరాత్మకముగా
తాళము పుట్టెననియు, దానిని బ్రహ్మదేవుడు ప్రయోగింపగా విష్ణువు ప్రస్థ
రించెననియు, అప్పుడీ సృత్యగీతాదులు పుట్టెనని తెలియుచున్నది.

అట్లు బ్రహ్మదేవునిచే ప్రతిష్ఠింపబడి ప్రస్థరింపబడిన తాళమే, సప్త
తాళములై నూదొక్కతాళంబు లయ్యెనని తెలియవలయును.

—: తాళ మెరుంగుటవల్ల ఫలములు :—

శ్లో॥ శివశక్త్యాత్మకం వుణ్యం యశస్యం, భుక్తిముక్తిదం ।
దశప్రాణాత్మకం తాళం, యోజనాతిసతత్వవిత్ ॥

తా॥ పార్వతి పరమేశ్వర స్వరూపంబును. వుణ్యఫల స్వరూపంబును.
కీర్తి, ముక్తి, భుక్తి ప్రదంబును, దశప్రాణయుక్తంబును అగు తాళము
సెవ్వరెరింగి సృత్త, గీత వాద్యంబులు నడుపునో వారు జగదీశ్వరుని నెరి
గినవా రగుదురని తెలియవలయును.

తాళము తెలియకున్న దోషములు :-

శ్లో॥ గీత, వాద్యం, చ సృత్యంచ, తాళహీనం నాజితే ।
తౌర్యత్రికం, చాలయేత్పురుషాధమః ॥

తా॥ తాళహీనముగా నొనరించిన గీత వాద్య సృత్యములు ప్రకాశం
పకపోవుటయేగాక ఆ విధముగ నొనర్చిన మనుజుడు వంశపరంపరముగ
ఘోర నరకమును చొందును.

చతురశ్రజాతి ధృవతాళం (సప్తతాళ లక్షణములు)

అంగసౌంజ్ఞ 1-0-1-1

అంగములు 4. ల-దృ-ల-ల

అక్షరములు 14. 4-2-4-4 = 14 అ॥

జతి :- తాతాదీం ధీకితక తాతాహ త్తదీందా

ధిమితధీం ధీకితక ధిమికహ త్తదీకదా

జతి :- లాధింతకయెణు , తకధిమి , తకిట తకిటయెం

తకిటతకిటయెం , తరికిటతక తరికిటతకతోం , తరికిటతక

తరికిటతకతోం ||

చతురశ్రజాతి - మత్యకాశము

అంగసౌంజ్ఞ 1-0-1

అంగములు ల-ద్య-ల

అక్షరములు 4-2-4 = 10 అ||

జతి :- తై , తైందత్త, తైకిటతక తాతైందత్త, తై.తై,

జతి :- తా, ది, న్నాతతోం, తాదిన్నతాదిన్నతతోం, తాదిన్నతాదిన్నతతోం

తాదిన్న తాదిన్న తతోం ||

చతురశ్రజాతి రూపక తాశము :

అంగసౌంజ్ఞ 0-1

అంగములు ద్య-ల

అక్షరములు 2-4 = 6 అక్షరములు

జతి :- తాతాదీం దికితక తా తదీంతా

ధిమితధీం దికితక ధిమి తదీందా

జతి :- తాధింధిన్నా తకధిం దింన్నా తరికిటతక తరికిటతకతోం ,

తాధింధిన్నా తరికిటతక తరికిటతకతోం తరికిటతక తరికిటతకతోం||

తాదిందిన్నా , తరికిటతకతోం - తరికిటతకతోం - తరికిటతకతోం

-: మిశ్రజాతి జంపెతాళము :-

అంగసౌంజ్జ 1-౮-0

అంగములు ౮-అను-దృ

అక్షరములు 7-1-2 = 10 అం॥

జతి :- తద్ధిం దద్దో కిటత త్త హత్తై , తై ।
త త్త త్త తై కిటత త్త హత్తై . తై ॥

జతి :- తాకిటతకడెగ తకతళంగుతోం ।
త త్త కిటతకడెగ తకతళంగుతోం ॥
తళంగుతోం, తళంగు తళంగుతోం ।
తళంగుతోం, తళంగు తళంగుతోం ॥
తళంగు త త్తకిటతక, తళంగు త త్తకిటతక ।
తళంగు త త్తకిటద దిగిణతోం ॥

జతి :- తాద్యగుడు జంణగజం తధిమితతా ।
త త్తద్యగుడుజంణగజం తధిమితతా ॥
తధిమితతా. తధిమిత, తధిమితతా ।
తధిమితతా, తధిమిత తకత దిగిణతోం ॥

-: తిశ్రజాతి త్రిపుట తాళము :-

అంగసౌంజ్జ 1-0-0

అంగములు ౮-ధృ-ధృ

అక్షరములు 3-2-2

జతి :- ధీం ధికితక దొద్దో దీందా ।
దిందాకిట దొద్దో దందా ॥

జతి :- తకిట తకిట తకుం దరికిటతక ।

తకధికతక తక తదిగిణతొం ॥

జతి :- దృగుడు తాకట కతతొం తత్తోం 2 సార్లు

దృగుడు దాదా కిటతక దాదా కిటతక నన్నం కిటతక

తొంగుడు దిద్ది కిటతక తక తదిదిణతొం ॥

జతి :- ధీకుణాంగు తాంహత్త కిటతక ।

ధిత్తశాంగు ధిత్తశాంగుతోం H

తరికుణాంగు తాంహత్త కిటతక

తరికుణాంగు తరికుణాంగుతోం ॥

ధీకుణాంగు తాంహత్త కిటతక

తరికుణాంగు తాంహత్త కిటతక ।

ధీకుణాంగు తరికుణాంగుతోం ॥ 3 సార్లు

జతి :- దొద్దొ దీందాం. దొద్దొద్దొ దీందాం

తద్ధికితక తాంహత్త కిటతక

తకధికితక తకత దిగిణతొం

కిటతక తదిగిణత, తక తదిగిణత

తదిగిణత, దిగిణత. గిణత.

:- మిశ్రచాపు జతులు :-

జతి :- తకిటతక తక తకిటతొం 2 సార్లు

తకిట తకతక తకిట తకతక

తద్దితా తాధితా తదిగిణతొం

తాం తదిగిణతొం తె తదిగిణతొం

జతి :- ధాకిటతక ధాకిట కిటతక

యె కిటతక యె కిటతక

తరికిటతక త తరికిటతక

తతతతయెం, తతతతయెం, తతతతయెం ॥

జతి :- ధిమిత ధిమిత తకధిమితఫీ

ధిమిత ధిమిత కధిమితఫీ

ధిమిత ధిమిత కధిమిత ధిమితక

ధిమిత తా తకధిమిత తదిగిణతొం ఓ సార్లు

:- ఆది, తిశ్రనడక జతులు :-

జతి :- తాం త తయెణు తకధికి త తయెణు ఓ సార్లు

తకదికి త తదొందతొం ఓ సార్లు

జతి :- తాదిన్న తకదిన్న తకదిన్నతొంతొ ఓ సార్లు

తాదిన్న తకదిన్న తకదిన్న తాదిన్న

తాదిన్న కిటతక యెంత. కిటతక యెం తయెం ॥ ఓ సార్లు

:- ఆది, ఖండనడక జతులు :-

జతి :- తాంతతై । తైహిత్త । తత్తతై తాతైత ।

తతైహితతా, తతైహిత్తతా, తతైహిత్తతా ॥

జతి :- తయెణుత । తకధిమిత । తకుందరిత తత్తొం । ఓ సార్లు

తయెణుత తకధిమిత । తకుందరిత । తకధిమిత ।

తయెణుత । తకయెణుత । తద్దీంగిణ్ణత । ఓ సార్లు

ముప్పదియైదు తాళములు, జతులు :-

1. చతురశ్ర ధృవతాళం 14 అ.

శ్రీకర తాళం

జతి :- తా ధిం తకయ్యెణు । తకధిమి । తకిట తకిటయ్యెం.

తకిట తకిటయ్యెం తరికిటతక తరికిటతక తొం

తరికిటతక తరికిటతక తొం

ల-దృ-ల-ల

1-0-1-1

2. తిశ్రధృవ తాళం : 11 అ.

ల-దృ-ల-ల మణితాళం.

1-0-1-1

జతి :- ఘీం తత ఘీం తత ఘీంతత ఘీం ఘీం ఘీం తత

ఘీంత, ఘీంత ఘీంతత్తొ, ఘీంత ఘీంత ఘీంతత్తొం.

మిశ్ర ధృవతాళం 23 అ.

ల-దృ-ల-ల

పూర్ణతాళం

1-0-1-1

జతి :- జాగధిగధీంత, జాజాగధీంత, జాగధీంత. జాగధీంత
గధీంత గధీంత ।

కిటతక తదిగిణతొం కిటతక కిటతక తదిగిణతొం

కిటతక తదిగిణతొం కిటతక కిటతక తదిగిణతొం

కిటతక తదిగిణతొం కిటతక కిటతక తదిగిణతొం

కిటతక తదిగిణతొం కిటతక కిటతక తదిగిణతొం

ఖండ ధృవతాళం :- 17 అ. ల-దృ-ల-ల

ప్రమాణతాళం.

1-0-1-1

జతి :- దోహంతొ దొంగిన దొంగి దొంగిన. దొంగి దొంగిన
దోం దోం । దోంత దోంతదోం.

దోహంతో దొంగిన తకిట కకిట తయ్యెం, తకయ్యెం.
 తక్కిట తకతయ్యెంత, తక్కిట తకతయ్యెంత.
 సంక్షీర్ణ ధృవతాళం : 29 అ. ల-దృ4ల-ల భువనతాళం.

జతి :- తా-దీ-నా-దీ-నా-తా-దిం-దీ-నా-త, యెం (మొదటికాలం)
 తాదీనదినతాదిందీన. తదినదినతదిందీన (రెండవకాలం)
 తదినదిన తదిందిన, తదినదినతదిందిన, తదినదిన తదిందిన, తదిన
 దిన తదిందిన (మూడవకాలం)

చతురశ్ర మత్యతాళం :- 10 అ. ల-దృ-ల సమతాళం.
 1-0-1

జతి :- తా. ధి, న్న తత్తోం. తాధిన తాధినతత్తోం. తాధినతాధినతత్తోం,
 తాదిన్న తాదిన్న తత్తోం ॥

తిశ్ర మత్యతాళం :- 8 అ. ల-దృ-ల సారతాళం.
 1-0-1

జతి :- దీం ధిం త, ధిం ధిం తత్తోం ధిం ధిం తత్తోం, ధిం, తకిట
 తత్తోం తోం ॥

మిశ్రమత్య తాళం :- 16 అ. ల-దృ-ల దీర్ఘతాళం
 1-0-1

జతి :- కిటతకయ్యెం, తకిటతదిగిణతొం కిటతకయ్యెం, తకిట తదిగిణతొం
 తదీంగిణతత్తోం. తా కిటతక తదీంగిణత తత్తోం తాకిటతక
 తదీంగిణత తత్తోం.

ఖండమత్య తాళం :- 12. ల-దృ-ల ఉదయతాళం.

1-0-1

జతి :- ధాడధాఘిణ్ణ ఘిణ్ణ, తాగె తిరికిట ధిణ్ణ ఘిణ్ణ, తిరికిట తిరికిట
ధిణ్ణ ఘిణ్ణ. ధాగె తిరికిట ధిణ్ణగిణ్ణధా, ధాగె తిరికిట ధిణ్ణఘిణ్ణధా.

సంకిర్ణ మత్యతాళం :- 20 అ. ల-దృ-ల రావతాళం.

1-0-1

జతి :- దాం దాం ధికితక దం దం దాం ధికితక, దాం ధికితక.

దాం దికితక తత్తొంతొంతొ, తద్దీం, గిణాత, దాందాంధికితకతత్తొం
దాందాంధికితక తత్తొం. దాందాంధికితకతత్తొం.

చతురశ్ర రూపకం :- 6 అ. దృ-ల పత్తిరాళం

0-1

జతి :- తాధింధిన్నా తకధికదిన్నా తరికిటతక తరికిటతకతొం
తాధిందిన్నా తరికిటతక తరికిటతకతొం తరికిటతక తరికిటతకతొం
తాదిందిన్నా. తరికిటతకతొం-తరికిటతకతొం- తరికిటతకతొం

తిశ్ర రూపకం :- 5 అ. దృ-ల చక్రతాళం

0-1

జతి :- జాగధి గధిధిం. జాజాగధీంత తత్తొం, జాగధీంతతత్తొం,
జాగధీంత తత్తొం,

ఖండ రూపకం :- 7 అ. దృ-ల రాజతాళం

0-1

జతి :- తద్దిత్తా ధిత్తా తా తదిగిణ్ణతొం (3 సార్లు)

మిశ్ర రూపకం :- 9 అ. దృ-ల కులతాళం.
0-1

జతి :- తకతదిగిణత, తత్తొంత తకతదిగిణతతత్తొంత
తకతదిగిణత తత్తొంత ॥

సంకర్ణ రూపకం :- 11 అ. దృ-ల బాదుతాళం.
0-1

జతి :- తయొంతకయొం, తకుందరి కిటతకతత్తొం, తకుందరికిట
తకతత్తొం, తరికిటయొం. తరికిటయొం. తరికిటయొం.

చతురశ్ర జంపె :- 7 అ. ల-అను-దృ మధుకరతాళం.
1-U-0

జతి :- ధీంత ధీంత, తధీంత ధీంతతక, ధీంత, ధీం తధీం తత్తొం.

మిశ్రజంపె :- 10 అ. ల-అను-దృ సురతాళం.
1- -0

జతి :- తా, కిటతక డెదతక తళంగుతొం. తత్తకిటతక డెగతక
తళంగుతొం. తళంగుతొం. తళంగుతత్త కిటతక.
తళంగుతత్తకిటతక తకతదిగిణతొం ॥

తిశ్ర జంపె :- 6 అ. ల-అను-దృ కదంబ తాళం.
1-U-0

జతి :- తాం తాం త తకయొం, తధిమి । తయొంతతక. తదీద్దితక ।
తకుందరి కిటతక. తకయొం ।
తదిగిణత, తదిగిణతతొం ॥

ఖండ జంపె :- 8 అ. ల-అను-దృ చరాతాళం.

1-u-0

జతి :- తాదిగిదిగి తాదిగిదిగి తాదిగిదిగితాఆ, తత్తది దిగి
తత్త దిగిదిగి తత్త దిగిదిగితై ఇ । తత్త దిగిదిగితై ఇ 2
 -తదిగిణత, తదిగిణత, తదిగిణత.

సంకీర్ణ జంపె :- 12 అ. ల-అను-దృ కరతాళం.

1-u-0

జతి :- తాకుధణకుయ్యెం తరికిటతక తరికిటతకతొం తదీంగిణ తతొం.
 ధణకుకిణకుయ్యెం తరికిటతక తరికిటతకతొం
 తదీంగిణత తతొం । తాకుధణకుయ్యెం తాతయ్యెంతరి
 ధణకుకిణకుయ్యెం తాతయ్యెం తాతయ్యెం తరి
 తాకుధణకుయ్యెం, ధణకు కిణకుయ్యెం ।
 తాతాతాతది, తదితాద్ది తాతాతాతది
 తదితాద్ది । తాకిటతకతొం, తత్త కిటతకతొం, తదిగిణతొం.

చతురశ్ర త్రిపుట :- 8 అ. ల-దృ-దృ ఆదితాళం.

1-0-0

జతి :- తయ్యెణుతకయ్యెణు తకధిమిత । తకుందరికిటతకత
 తయ్యెణుత । ధిమిధిమితధిమిత. ధిమిధిమితధిమిత ।
 -తదిగిణత. తదిగిణత. తదిగిణత.

తిశ్రతిపుట :- 7 అ. ల-దృ-దృ శంఖతాళం.

1-0-0

జతి / ఫింధికి తకదొద్దొదీందా దిందాకిట దొద్దొదీందా

ఁటతక తదిగిణత, తకతదిగిణత. తదిగిణత, దిగిణతగిణత.

మిశ్ర త్రిపుట :- 11 అ. ల-దృ-దృ వీలతాళం.

1-0-0

జతి / దీంధీంత, తకతత్తొంత, దీంధీంత, తకతత్తొంత ||

ఫిం ఫిం తలొం, ఫిం ఫిం తలొం, ఫిం ఫిం తత్తొం ||

ఖండ త్రిపుట :- 9 అ, ల-దృ-దృ దుష్కరతాళం.

1-0-0

జతి / తద్దిత్తా హతయొంతరి తకుందరి ఁటతక - తదిగిణత - తదిగిణత.
తదిగిణత,

సంకీర్ణ త్రిపుట :- 13 అ. ల-దృ-దృ ఘోగతాళం.

1-0-0

జతి / తా ధిగ్ ధిగ్ ధాదా, తిటిగధగధిఘనదా, తిటిగధ

గధిఘనదా, తిటిగధ దధిఘనదా.

చతురశ్ర అట :- 12 అ. ల-ల-దృ-దృ శేఖతాళం.

1-1-0-0

జతి / తయొణు తకయొణు తకధిమితా, తకుందరి

ఁటతక తకధిమిత । ధిమిధిమిత ధిమిత

తకతక తయొంత తకతక తయొంత తక తయొంత తక తయొంత

తయొంత, తదిగిణత, తదిగిణత, తదిగిణత.

తీత్ర అట :- 10 అ. ల-ల-దృ-దృ గుప్తతాశం.
1-1-0-0

జతి / తా, యెంత తకతయెం । తతద్దిమ్మి, తాయెంతతక
తకా ధిక్కి యెంతు తదిగిణతొం ॥

మిత్ర అట :- 18 అ. ల-ల-దృ-దృ లోయతాశం.
1-1-0-0

జతి / తద్దిత్తరిత్త యెంతు తద్దిత్త, తళాంగుతొం. తరికిటతొం.
తకది తరిత్తయెంతు తద్దిత్త, తళాంగుతొం, తళాంగుతొం
తద్దిత్త రిత్తయెంతు, తకధిత రిత్తయెంతు ।
తద్దిత్త రిత్తయెంతు, తకద్దిత్త రిత్తయెంతు. తరిత్తయెంతు.
తరిత్తయెంతు, తదీంగిణత, తకతదీంగిణత.
తకధికు తదీంగిణత తదిగిణత. తదిగిణత, తదిగిణత.

ఖండ అట :- 14 అ. ల-ల-దృ-దృ విదళతాశం.
1-1-0-0

దాదా ధిందా కిటదాధిందా కిటతక
దాదదామిణ్ణమిణ్ణ. దాదదామిణ్ణమిణ్ణ
దామే తిరికిట ధిణ్ణమిణ్ణదా, దామే తిరికిట ధిణ్ణమిణ్ణదా
దాగె తిరికిట ధిణ్ణమిణ్ణ, తదీంగిణత, తదీంగిణత, తదీంగిణత ॥

సంకీర అట :- 22 అ. ల-ల-దృ-దృ దీరతాశం.
1-1-0-0

జతి / తగణం తరితగజగణం త తకిట తయైకిణం తరి
 ధణా ధణా । తయైంత । ధణాంత గధీంత
 రితాంత. తకాధిక్రీయేణు తధిగిణతోం,
 తద్దీంగిణత, తద్దీంగిణత. తద్దీంగణత ॥

చతురశ్ర ఏకతాళం :- 4 ఆ. ల మానతాళం.
 1

జతి / ధిగిణత.

తిశ్ర ఏక :- 3 ఆ. ల సుధాతాళం.
 1

జతి / గిణత.

మిశ్ర, ఏక :- 7 ఆ. ల రాగతాళం.
 1

జతి / తక తదిగిణత.

ఖండ ఏక :- 5 ఆ. ల రతితాళం.
 1

జతి / శ్రకతకిట.

సంక్రీర్ణ ఏక :- 9 ఆ. ల వసుతాళం.
 1

జతి / కిటతక శ్రదిగిణత.

ముప్పదియైదు తాళముల, అంగ, సాజ్జల పట్టిక

తాళములు	అక్షరములు	అంగములు	అంగసాజ్జ	అంగవిభాగము
చతుర-ధృవ	14	ల-ధృ-ల-ల	1-0-1-1	4-2-4-4
తిశ్ర-ధృవ	11	ల-ధృ-ల-ల	1-0-1-1	3-2-3-3
మిశ్ర-ధృవ	23	ల-ధృ-ల-ల	1-0-1-1	7-2-7-7
ఖండ-ధృవ	17	ల-ధృ-ల-ల	1-0-1-1	5-2-5-5
సంకీర్ణ-ధృవ	29	ల-ధృ-ల-ల	1-0-1-1	9-2-9-9
చతుర-మఠ్య	10	ల-ధృ-ల	1-0-1	4-2-4
తిశ్ర-మఠ్య	8	ల-ధృ-ల	1-0-1	3-2-3
మిశ్ర-మఠ్య	16	ల-ధృ-ల	1-0-1	7-2-7
ఖండ-మఠ్య	12	ల-ధృ-ల	1-0-1	5-2-5
సంకీర్ణ-మఠ్య	20	ల-ధృ-ల	1-0-1	9-2-9
చతుర-రూపక	6	ల-ధృ	1-0	4-2
తిశ్ర-రూపక	5	ల-ధృ	1-0	3-2
మిశ్ర-రూపక	9	ల-ధృ	1-0	7-2
ఖండ-రూపక	7	ల-ధృ	1-0	5-2
సంకీర్ణ-రూపక	11	ల-ధృ	1-0	9-2
చతుర-జంపె	7	ల-అను-ధృ	1-0-0	4-1-2
తిశ్ర-జంపె	6	ల-అను-ధృ	1-0-0	3-1-2
మిశ్ర-జంపె	10	ల-అను-ధృ	1-0-0	7-1-2
ఖండ-జంపె	8	ల-అను-ధృ	1-0-0	5-1-2
సంకీర్ణ-జంపె	12	ల-అను-ధృ	1-0-0	9-1-2
చతుర-త్రిపుట	8	ల-ధృ-ధృ	1-0-0	4-2-2
తిశ్ర-త్రిపుట	7	ల-ధృ-ధృ	1-0-0	3-2-2
మిశ్ర-త్రిపుట	11	ల-ధృ-ధృ	1-0-0	7-2-2
ఖండ-త్రిపుట	9	ల-ధృ-ధృ	1-0-0	5-2-2
సంకీర్ణ-త్రిపుట	13	ల-ధృ-ధృ	1-0-0	9-2-2
చతురశ్ర-అట	12	ల-ల-ధృ-ధృ	1-1-0-0	4-4-2-2
తిశ్ర-అట	10	ల-ల-ధృ-ధృ	1-1-0-0	3-3-2-2

తాళములు	ఆక్షరములు	అంగములు	అంగసౌజ్ఞ	అంగవిభాగము
మిశ్ర-అట	18	ల-ల-దృ-దృ	1-1-0-0	7-7-2-2
ఖండ-అట	14	ల-ల-దృ-దృ	1-1-0-0	5-5-2-2
సంకీర్ణ-అట	22	ల-ల-దృ-దృ	1-1-0-0	9-9-2-2
చతుర-ఏక	4	- ల-	- 1-	- 4-
తిశ్ర-ఏక	3	- ల-	- 1-	- 3-
మిశ్ర-ఏక	7	- ల-	- 1-	- 7-
ఖండ-ఏక	5	- ల-	- 1-	- 5-
సంకీర్ణ-ఏక	9	- ల-	- 1-	- 9-

ముప్పదియైదు తాళముల నామములు, అక్షరములు

తాళములు	పేర్లు	పేర్లు	పేర్లు
చతుర-దృవ	శ్రీరక	వటి	వరాహవీణ
తిశ్ర-దృవ	మణి	పిక	గణేశవీణ
ఖండ-దృవ	ప్రమాణ	సక	మహేశవీణ
మిశ్ర-దృవ	పూర్ణ	లర	శురేశవీణ
సంకీర్ణ-దృవ	భువణ	ధర	ధాత్రీశరీణ
విశ్ర-మత్య	సార	సీన	గోదావరీ
చతుర-మత్య	సమ	నట	వినోదినీ
ఖండ-మత్య	ఉదయ	రిపు	మనోదినీ
తిశ్ర-మత్య	ఉదీర్ణ	తప	సౌదామిని
సంకీర్ణ-మత్య	రావ	నర	ధీశాలినీ
తిశ్ర-రూపక	చక్ర	బాణ	గౌతమీ
చతుర-రూపక	పత్తి	ఋతు	భారతీ
ఖండ-రూపక	రాజ	తురింగ	మహాతీ
మిశ్ర-రూపక	కుల	నిధి	సుదతీ
సంకీర్ణ-రూపక	బిందు	హర	దరిత్రీ

తాళములు	పేర్లు	పేర్లు	పేర్లు
తిశ్ర-జంపె	కదంబ	ఋతు	లీలాంగ
చతుర-జంపె	మధుర	హయ	వేదాంగ
ఖండ-జంపె	చణ	వసు	శుభాంగ
మిశ్ర-జంపె	సుర	దిక్	చాయాంగ
సంక్తిర్ణ-జంపె	కర	రవి	ఝషాంగ
తిశ్ర-త్రిపుట	శంఖ	తురంగ	గీతానుగ
చతుర-త్రిపుట	ఆది	మాతంగ	వర్ణానుగత
ఖండ-త్రిపుట	దుష్కర	నిధి	మహీధర
మిశ్ర-త్రిపుట	లీల	ఈశ	సుధానిధి
సంక్తిర్ణ-త్రిపుట	భోగ	విశ్వ	ధాత్రీధర
తిశ్ర-అట	గుప్త	నట	లక్ష్మీనాయక
చతుర-అట	లేఖ	రటి	వాణీనాయక
ఖండ-అట	విదళ	వటి	శచీనాయక
మిశ్ర-అట	లోయ	జటి	సతీనాయక
సంక్తిర్ణ-అట	ధీర	కర	ధాత్రీనాయక
తిశ్ర-ఏక	సుధ	అనల	లక్ష్మీతాళము
చతుర-ఏక	మాన	అబ్ధి	వాణీ
ఖండ-ఏక	రత	శర	శచి
మిశ్ర-ఏక	రాగ	అశ్వ	సతీ
సంక్తిర్ణ-ఏక	వసు	నిధి	ధాత్రీ

హస్తాధ్యాయము :-

శ్లో॥ అధేధానీంతు హస్తానాం, లక్షణాని యథాక్రమమ్ ।
అసంయుతాస్సంయుతాశ్చ నృత్యహస్తాస్త్రీదామతాః ॥

తా॥ హస్తములు అసంయుతములని, సంయుతములని నృత్యహస్తములని మూడు విధములు.

అసంయుత హస్తములు :-

పతాకస్త్రీ పతాకౌర్ధ్వ పతాకః కర్తరీముఖః
మయూరశ్చార్ధ చంద్రశ్చ, ప్యరాశ శుకతుండకః
ముష్టిశ్శిఖర సూచ్యాస్యః, కటకాముఖః
బాణస్సర్పశిరః, పద్మకోశో మృగశిరస్తథా
లాంగూల సింహవదనశ్చ. తురశ్చాలపల్లవః
హంసాశ్యో భ్రమరోహం సపక్షశ్చందంశ ఇత్యపి

ముకుళస్తామ్రచూడశ్చ, సంయుతాః కధితాః కరాః ॥
ఏతేనస్త్ర వింశతిర సంయుతహస్తాః, పూర్యచార్యోదితాః
తేషాం లక్షణ వినియోగోకధ్యతే ॥

తా॥ 1 పతాక, 2 త్రిపతాక, 3 అర్ధపతాక. 4 కర్తరీముఖ, 5 మయూర, 6 అర్ధచంద్ర. 7 అరాశ. 8 శుకతుండ. 9 ముష్టి, 10 శిఖర. 11 కపిధ, 12 సూచ్యాస్య. 13 కటకాముఖ, 14 బాణ, 15 సర్పశిర. 16 పద్మకోశ. 17 మృగశిర, 18 లాంగూల, 19 సింహముఖ, 20 చతుర. 21 అలపల్లవ. 22 హంసాశ్య, 23 భ్రమర. 24 హంసపక్ష, 25 సందంశ. 26 ముకుళ, 27 తామ్రచూడము అని ఇరువది ఏడు అసంయుత హస్తములు నాట్యాచార్యులుచేత చెప్పబడియున్నవి. ఇంక లక్షణ వియోగములు తెల్పుదును.

పతాక హస్త లక్షణము :-

పతాకః కుంచితాంగుష్ఠోభవేత్సంప్రసృతాంగుళిః ।

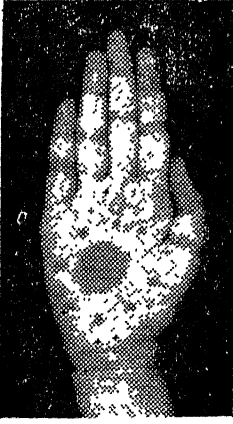
ధాతురన్య జనిష్ఠాతిః ద్రాహ్మీవర్ణస్తుపాండురః ।

హరిద్దైవం ఋషిశూలి, వినియోగోనిగద్యతే ॥

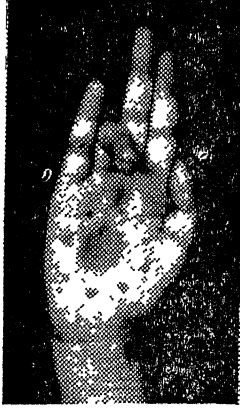
తా॥ హస్తముయొక్క వ్రేళ్ళన్నియు చాచిపట్టి చొటనవ్రేలును ముడినినగో (పంచిన) పతాకహస్తమగును. ఇది బ్రహ్మవల్ల జనించినది. బ్రాహ్మణజాతి. తెలుపు వర్ణము. విష్ణువు దైవము. శివుడు ఋషి.

వి ని యో గ ము లు :-

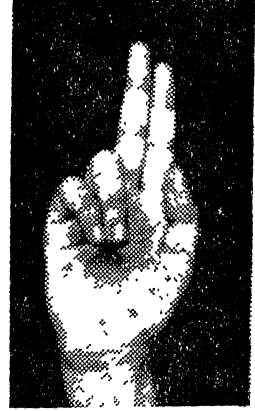
నాట్యరంభము, పండితుడు. మార్దవము, రాత్రి. కుచస్థలం. వనము, గుఱ్ఱము. తరంగము. దేవతా సమూహము, వాయువు, ప్రయాణమగుట. ప్రతాపము, శయనము, ఎండ, శుభము, వెన్నెల, మేడ. సప్తవిభర్తులు, తటాకము. జయము. భయము, విసయము, నిర్భయము, చీల్చివేయుట. సముద్రము, తలుపువేయుట, నైన్యము, కప్పుకొనుట, రక్షించుట. భూమి, తశతశమను మెరుగు. సూర్య చంద్రుడు. అగ్ని. సౌందర్యములు, తొందర. మెల్లన, యుద్ధము, గొడుగు. సమూహము, ధిక్కారము, అహంకారము. మనోవికారములు, కత్తి, తొండము, రాళ్ళు, వాద్యము, పాదరసము, సంతోషము, ధ్యానము, సీరాజనము, వారము, అయినము (దక్షిణాయన ఉత్తరాయణములు), నెలలు, సంవత్సరము, జలపానము. దిక్కులు, పాపపుణ్యములు, విరోధము, కపోలము, నడుము, గోడ, పరబ్రహ్మ. ప్రవాహము, దట్టము, పాలు, గంధము పూయుట, వక్షస్థలము, క్షమించుట, విద్య. ఓర్పు, కౌగిలి దేవలోకము, దయ, కొంచెమను-అర్థము. ఉద్యానవనము, సభ, యోగ్యము, దుఃఖము, నమస్కారము, నీడ, వెండినాణెము, ద్వీపము. చల్లదనము, పాదము, నుదురు. తిధులు, దేవత, శుక్రవారము, ఓదార్పుట,

1. పతాకము

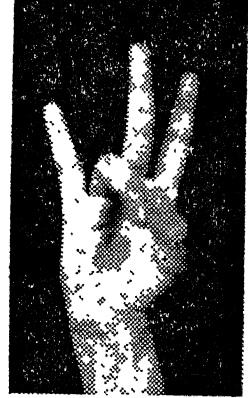
2. త్రిపతాకము

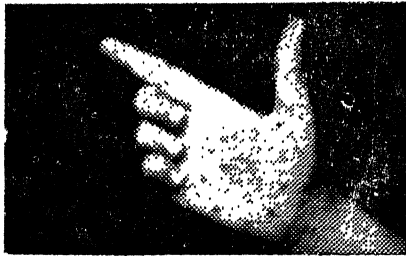
3. అర్ధపతాకము

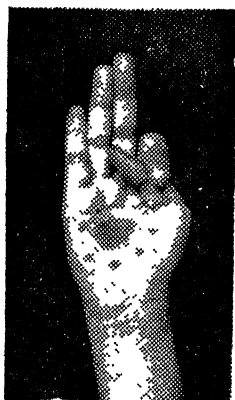
4. కర్తరీముఖము

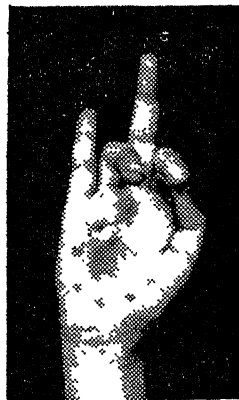
5. మయూరము

6. అర్ధచంద్రము

7. అరాళము

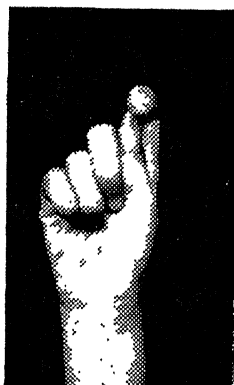
8. కుకతుండము

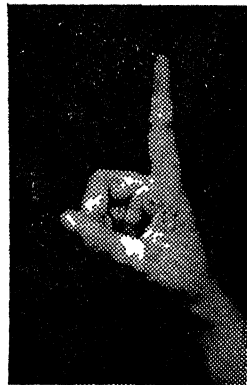
9. ముష్టి

10. శిఖరము

11. కపిధ్వజము

12. సూర్యస్యము

13. కఠిక ముఖము

14. బాణహస్తము

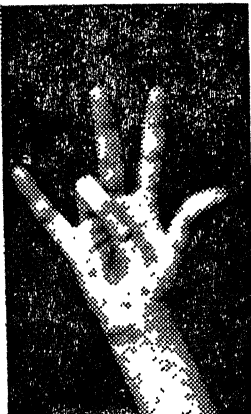
15. సర్పశీర్షము

16. పద్మకోశము

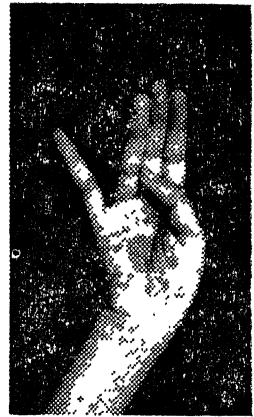
17. మృగశీర్షము

18. లాంగూలము

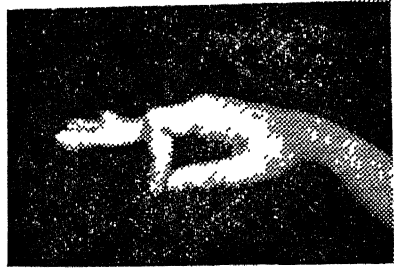
19. సింహముఖము

20. చతురము

21. అంబరవము

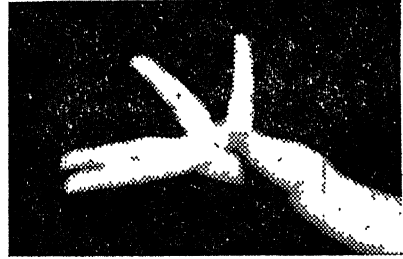
22. హంసాశ్చము

23. భ్రమరము

24. హంసపక్షము

26. చదంశము

25. ముకుళము

27. తామ్రచూడము

వెతుకుట, అశీర్వాదము వీనియందు ఈ పతాకహస్తము వినియోగించునని పండితులు చెప్పియున్నారు.

-: త్రిపతాక హస్త లక్షణ వినియోగములు :-

పతాకస్త్రి పతాకస్యాత్కుంచితానామికాయది ।

హరేరస్య జనిరైవం హరోజాతి స్తువాహుడా ।

ఋషిర్గుహోఽరుణోవర్ణో వినియోగ స్తుకధ్యతే ॥

తా॥ పతాక హస్తమందు అనామికను సగమువరకు వంచిబట్టిన త్రిపతాక హస్తమగును. ఇది ఇంద్రునివల్ల పుట్టినది. దైవము శివుడు. జాతి క్షత్రియ. ఋషి గుహుడు. ఎర్రని రంగుకలది.

వి ని యో గ ము లు :-

నెరసిన వెంట్రుకలు, కిరీటము, వృక్షము, దేవేంద్రుడు, మొగలి పువ్వు, దీపిక, అగ్నిజ్వాలలు, చక్రము, విష్ణువు, పరాజయము, కోపము. అరణ్యము, భయము, వీరరసము, శయనము, సంధేహములు, అద్దము, శిరము, చొట్టు, చెంప, కేశనమూహము, చిగురుటాకులు, దంతము, మనో వికారము, క్రిందిపెదవి, బాణము, రాజు, అరటిచెట్టు. మకరికాపత్రము, యెరుపువర్ణము, డిర్భవుండ్రము, తరుణిభాష్పము, పంశము, వాహనము, ఈగ, స్థాణువు, నిష్ఠురము, వర్షము. సంతానము, దేవతలు, శాపము, చేప. తుమ్మ, కడగంటి చూపులు. తాపము. ఉద్ధీపనము, వ్రాయుట. చెప్పట, వస్తువులను తాకుట, మంగళవారం, ప్రతీపమను అర్ధాలంకారము, కాటుక, అంకుశము, ఓడ. ముళ్ళు, గోళ్ళు, చెక్కిలి, నుదురు, నడుము, రాగి వీనియందు ఈ త్రిపతాక హస్తము వినియోగించును.

∴ అర్ధపతాక హస్తలక్షణ వినియోగములు :-

సఏవార్ధ పతాకస్యాత్కనిష్టా వక్రితాయది ।

భృగోఽస్య జనిర్వర్ణః పీతఃకౌహరీశ్వరౌ ।

ఋషిర్భృగుః క్షత్రజాతి ర్వినియోగోఽస్యకధ్యతే ॥

తా॥ త్రిపతాక హస్తమందలి చిటికెన వ్రేలిని వంచిపట్టిన అర్ధపతాక హస్తమగును. ఈ హస్తము భృగువ్రువల్ల పుట్టినది. బంగారు వర్ణము కలది. శివకేశవులు అధిదేవతలు. భృగువు ఋషి, క్షత్రియ జాతి.

వి ని యో గ ము లు :-

ఇద్దరనుటయు. చిగురుటాకు. ఫాలము, రంపము, పలక, ఒడ్డు, ద్వజము, గోపురము, కొమ్ము, చాకు, అధరము, గోమేదిక రత్నము, బాణము, నదియొక్క ఉభయతీరములు, యుక్తి వీనియందు ఈ హస్తము చెల్లును. వినియోగించును.

∴ కర్తరీముఖ హస్తలక్షణ వినియోగములు :-

తర్జనీ మధ్యమే తిర్యగ్వక్రితే కర్తరీముఖః ।

హరదస్య జనిర్వర్ణోఽరుణశ్రీశోఽధిదేవతా ।

నృజాతిశ్చాస్యపర్జన్య ఋషిః కృత్యంనిగద్యతే ॥

తా॥ త్రిపతాక హస్తమందలి చూపుడువ్రేలు, నిడిమివ్రేలు వెలియగునట్లు త్రిప్పిపట్టిన కర్తరీముఖ హస్తమగును. [“త్రిపతాకాయాంవా అర్ధపతాకాయాంవా-తశ్చిన్నితీశేషః”] అని వ్యాఖ్యానము. [అనగా కర్తరీముఖహస్తము. త్రిపతాక అర్ధపతాకలనుంచి గ్రహింపదగునని భావము. కనుక త్రిపతాకమునుండి కర్తరీముఖము గ్రహించుట ప్రసిద్ధమైనదియైనను నూతనహస్త సంపాదనార్థము. అర్ధపతాకమునుండియు గ్రహింపబడినది.

ముద్రిక యివ్వబడినది.] ఇది శివునివల్ల జన్మించినది. రక్తవర్ణము. అధి
దేవత శ్రీమహావిష్ణువు. క్షత్రవాతి. పర్జన్యుడు ఋషి.

వి ని యో గ ము లు :-

విపరాన్యము, దాంపత్యవియోగము, ఆబోతు, ఏకశయ్యా వియో
గము (చెరివకవైపు పరుండుట), జింక, చమరీమృగము, కారెనుబోతు.
మొసలి, మెరుపు, చక్రము, గోపురము, వృక్షములు, కపటము, మనో
వికారము, వేగము, భయము, పర్వతము, దొంగిలించుట, మరణము,
నింద, లత్తుక పూసుకొనుట, వెంట్రుకలు, వేగిరపాటు, శ్రీమహావిష్ణువు,
ఖడ్గము, నాటకాభినయము, కిరీటము, పక్షులు. భీభత్సరసము, చదువుట
పీనియందు వినియోగము.

:- మయూర హస్తలక్షణమ్ :-

శ్లో॥ అస్మిన్న నామికాంగుష్ఠే । శిష్టేచాన్యే ప్రసారితాః ।

మయూరహస్తః కథితస్తస్య లక్షణముచ్యతే ॥

తా॥ కర్తరీముఖ హస్తమందలి అనామికాంగుష్ఠములను చేర్చిపట్టి,
ఇతర అంగుళులను చాచిపట్టినచో మయూరహస్త మగును,

వి ని యో గ ము లు :-

నెమలి, ముఖము, తీగె, పక్షి, వమనము, ముంగురులు దిద్దుట.
లలాటము, తిలకము, కన్నీటిని హరింపచేయుట, శాస్త్రవాదము, హారము,
ఇంద్రనీలమణి, విద్యాధరకులము పీనియందు వినియోగించును. ఇది విష్ణువు
వల్ల వుట్టినది. నీలమైన వర్ణముగలది. ఋషి శుకుడు. ఇంద్రుడు అధి
దేవత.

:- అర్ధచంద్ర హస్త లక్షణమ్ :-

శ్లో॥ అర్ధచంద్ర కరస్సోఽయం పతాకేంగుష్ఠసారణాత్ ॥

తా॥ పతాక హస్తమందలి అంగుష్ఠమును పొడవుగా చాచినట్టి న అర్ధ చంద్రమగును. చంద్రునివల్ల పుట్టినది. ఇది ధూమవర్ణము, పై శ్యజాతి, ఈశ్వరుడు దైవము. అత్రిమహాముని ఋషి.

వినియోగములు :-

కృష్ణాష్టమి చంద్రుడు, మెడపట్టి త్రోయుట. భల్లాయుధము. దేవతా భిషేకము, భోజనపాత్ర, పుట్టుయందు, కటిప్రదేశము, చింతించుట. “నేను” యనుట, ధ్యానము, ప్రార్థించుట, అంగస్పర్శ. ప్రాకృతజనుల నమస్కారములు, కంకణము, విస్మయము, కంఠము, అంకుశము, కనుదొమ్మలు, వెన్నెల-కాముకుడు, అవయవములను పిసుకుట, చెక్కిలి. నుదురు. పీపు, జగడము, చెవులు, తిరస్కారము. ఆరటిచెట్టు, అపరాధ నిరోధనము, పాదము, గరుత్మంతుడు, సగము, మృగము, శత్రువు, కుండలములు, చంద్రకాంతము, పిరుదులు, జడ, చంకలు, మోకాలు, అంకురిము (మొలక), సిగముడి. పరిశుభ్రము, అద్దము, ఏమి ? అను అర్థము, చెంపచెబ్బి వీని యందు ఈ హస్తము వినియోగించును.

∴ ఆరాళహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ ఆరాళస్తర్జనీ వక్రకాప్రతాకే చేద్భవెత్కరః॥

ఋషిః పితౌఽస్యవాగస్త్యః । శ్వేతవర్ణోపతిర్హరిః ॥

జాతిర్మిత్రాచ కథితా వివియోగోస్యకధ్యతే ॥

తా॥ పతాక హస్తమందలి చూపుడువ్రేలు వంచిపట్టినచో ఆరాళహస్త మగును. దీనికి తండ్రియు, ఋషియు - అగస్త్యుడు. తెలుపు పర్ణము. విష్ణువు అధీదేవత.

వినియోగములు :-

విషము త్రాగుట, అమృతము త్రాగుట, ఉదకము త్రాగుట, శౌర్యము, సైన్యము, ప్రదక్షిణము, ప్రాంతనృత్యము, దేశీనాభ్యము,

వౌననచూచుట, యోగము లాలించుట, మౌనము, వంటచేయుట, ముఖమందలి చెమట తుడుచుట, ఆశీర్వాచనము. కంకణము, త్రిపుండ్రము. సుడిగాలి, బొమ్ముడి, ప్రతిబింబము, నడుము, చేయదగిన పని, ధైర్యము, మదము, సంతోషము, అందము, విటుడు, గట్టిమాట, తొందర, తాంబూలము, రుచులు, యుద్ధము, గడియారము (కలశం), భుజశక్తి, జుట్టుపట్టుకొనుట, ఆపోశనము, కూచిమారుడను నాయకుడు (శృంగార నాయకులలో ఒకరు), భూమి-చివరిభాగము, ఛండమారుతము, గాంధీర్యము మొదలగు వాటికి ఈ హస్తము వినియోగించును.

-: శుకతుండ హస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ అరాశేనామికావక్రాశుకతుండో భవేద్యది ।

దుర్గాయాజనిరరుణోవర్ణో మహేశ్వరకులంచర్షిః ।

దూర్వాశాశ్చమరీచిర్దైవం వినియోగఉవ్యతేచాస్య ॥

తా॥ అరాశ హస్తమందలి అనామికను వంచినచో శుకతుండమగును. ఇది దుర్గవల్ల పుట్టినది. ఎరుపు వర్ణము. మహేశ్వర కులము, మరీచిదైవము, దూర్వానుడు ఋషి.

వినియోగములు :-

తొందరమాటలు, ఈటె, చిలుక, మర్మముగా మాట్లాడుట, ఖడ్గము, ఎరుపురంగు, మౌనము, బ్రహ్మోత్తము, కొంతి, బాణము. ధ్యానము, పక్షి, తిరస్కారము, భూమి, సంభోగము. గోరువంక పిప్పి, మేఘము, భయము తీర్చుట. కొపగించుట, నీపు, నేను యని యనుట, తాబేలు, ముఖస్తుతి, ఆత్మస్తుతి, మధ్యమ, ఉత్తమ, అధములమాటలు, జూదము. పాచికలు ఆడుట, కోరిక, తపస్సుచేయుట. భయము. వంశము, దేవతాల, రొద్రరసము, తామరతూడు, భవిష్యద్ధర్మము, ఆలోచన, పూలుకోయుట, వ్యాశీనాట్యము (నాట్యభేదము), ప్రారంభించుట. నాట్యము ముగించుట, పంచమ

స్వరము, పాంచాల పురుషుడను శృంగారనాయకుడు, బాణప్రయోగమునందు కుంతయుధము, మర్మప్రసంగము, ఉగ్రము ఈ హస్తము వినియోగించును.

-: ముష్టిహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ అంగుష్ఠాధఃకరే కుంచితాంగుళిర్ముష్టిరుచ్యతే ।

ఋషిరుగ్రోజనిర్విష్టురీర్వరభద్రోఽధిదేవతా ।

వర్ణోనీలశూద్రజాతిర్వినియోగస్య కథ్యతే ॥

తా॥ బొటనవేలి క్రిందికి మిగిలిన ప్రేళ్ళన్నియు ముడిచిపట్టిన ముష్టిహస్తమగును. దీనికి ఋషి ఉగ్రుడు. విష్ణువువల్ల పుట్టినది. అధిదేవత వీరభద్రుడు. వర్ణము నీలము. శూద్రజాతి.

వి ని యో గ ము లు :-

సిరత్వము. స్థైర్యము, మల్లయుధము. ఘంటను పట్టుకొనుట, శీఘ్ర గమనము, తొడలు పినుకుట. తేలిక (అవమానము). ఆకర్షించుట. డాలు, ఖడ్గము. కుంతము మొదలగు ఆయుధములు ధరించుట. భద్రుడను శృంగార నాయకుడు. నడుము. క్రోధము. చిహ్నము. త్రాసు. మూర్ఛుడు. మూర్ఛనమ స్కారము, లోహము. గడ్డము, పూలగుత్తి. కచగ్రహణము, తాండాళకాది నాట్యము వీనియందు ఈ హస్తము చెల్లును.

-: శిఖరహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ ముష్టిశ్చేదున్నతాంగుష్ఠశిఖరః పరికీర్తితః ।

శివార్జునిరుచిర్లలో మన్మథోదైవమర్జునః ।

ఋషిర్జాతిస్తు గాంధర్వో వినియోగస్య ఉచ్యతే ॥

తా॥ ముష్టి హస్తమందలి బొటనవ్రేలిని ఊర్ధ్వముఖముగా చాచి పట్టిన శిఖరహస్త మగును. ఇది శివునివల్ల పుట్టినది. నీలవర్ణము. మన్మథుడు దైవము. అర్జునుడు ఋషి. గాంధర్వజాతి.

వి ని యో గ ము లు :-

తాను, నిశ్చయము, కాదనుట, స్తంభము, ఘంట, మన్మథుడు, ధనస్సు, స్థిరత్వము, శిఖరము, అర్ధచంద్రుడు, బొట్టు, దత్తుడను శృంగార నాయకుడు. వినాయకుడు, ముని, ఈశ్వరుడు, యముడు, బోయవాడు. ధ్వజము, గంభీరము, నాట్యారంభము, సుందరి, మంచిమాటలు, విలాసములుగల స్త్రీ (వేళ్య), సిగ్గు, సంతోషము, దుఃఖము, గుఱ్ఱపు కశ్యేము, గృహము, శాఖము, ఇంద్రుడు, రాయి, భల్లము, గుద్దలి, శక్త్యాయుధము, సరసము, నిశ్చలము, ఓడ, మృదుత్వము, పితృతర్పణము, మొక్కపోవుట, నాల్గు యను సంఖ్య, కపటము, కృశించుట, ఇష్టము, గౌరి, కుటుంబ పోషణము. ఆ పుడు. ఏమి : అనుట, కొంచెమునుట, పగడము, వృషభజాతి, బృహస్పతి. గురువారము పీనియందు ఈ హస్తము వినియోగించునని భరతులు చెప్పియుండిరి.

∴ కపిధ హస్తము లక్షణము :-

శ్లో॥ అంగుష్ఠేఽత్రిశతావక్రకపిధస్తపి భవేత్ ।

కులమార్షంజనిశ్శౌరేర్గారోవర్ణోఽధిదేవతా ।

విరించిర్నారదఋషిః వినియోగోఽస్య కథ్యతే ॥

తా॥ శిఖర హస్తముయొక్క బొటనవ్రేలియందు చూపుడు వ్రేలును వంచిపట్టిన కపిధహస్తమగును. ఇది ఋషిజాతి. విష్ణువునుండి పుట్టినది. గౌరవర్ణము. బ్రహ్మ అధిదేవత. నారదుడు ఋషి.

వి ని యో గ ము లు :-

పార్వతి. లక్ష్మీ, సరస్వతి, ధూప, దీప, పూజలు. గద, అంకుశము, అస్త్రము. చక్రము. జపమాలిక. వజ్రాయుధధారియగు ఇంద్రుడు, పుచ్చుకొనుట. నిశ్చలముగా నుండుట, కవ్వపుత్రాడు లాగుట. నటుడు, తాళము పట్టుకొనుట, వడవ, ఓర్పు. పమిటచెంగు పట్టుకొనుట మోహము, విసరి వేయుట (ఎగురవేయుట), వాసన చూచుట, మునీశ్వరుడు. పుట్టుక. మేఘము, గౌరవర్ణము, సంతాపము వీనియందు ఈ కపిధహస్తము చెల్లును.

∴ ఛాచీముఖ హస్తలక్షణము :-

శ్లో॥ కుంచితానామంగుళీనామగ్రేంగుష్ఠం నివేళయేత్ ।

ప్రసారయేత్తర్జనీవబుధస్సాచీముఖః కరః ॥

ఋషిస్సూర్యః పితృబ్రహ్మ విశ్వకర్మాఽధిదేవతా ।

వర్జశ్వేతో దేవజాతిః, వినియోగస్తుకథ్యతే ॥

తా॥ ముడిచినవ్రేళ్ళ చివరి భాగమును. బొటనవ్రేలినుంచి చూపుడు వ్రేలు చాచిపట్టిన సూచిముఖ హస్తము వచ్చును. దీనికి ఋషి సూర్యుడు. బ్రహ్మవల్ల పుట్టినది. అధిదేవత విశ్వకర్మ. తెలుపు వర్ణము. దేవజాతి.

వి ని యో గ ము లు :-

ఏకసంఖ్య, ఐణము, సూర్యుడు, పరబ్రహ్మ, బ్రహ్మదేవుడు. పట్టణము, లోకము, అలాగేయను అర్ధము. ఎదియో అదియను అర్ధము. భయపెట్టుట దిక్కులు. ఉదయము. అస్తమయము. చక్రము త్రిప్పట (తిరుగుట). రక్షించుట. సత్యవాక్కు, వెయ్యి (సంఖ్య). విరహము, నూరు (సంఖ్య), కోపము భూమి, నాశనము, శలాక, వ్రాయుట, సూది, కృశించుట. తామరతూడు, చిత్రము, నూగారు, నిర్ణయము. మనస్సుచిన. నీచులను చూపుట, వినుట, మోసము, లెక్కపెట్టుట. ఒకానొక లోహము, బుద్ధి, గుణము. కనుబొమలు, ఘటిక (ఘడియ), నాభి వీనియందు ఈ ఛాచీముఖ హస్తము చెల్లును.

—: ఖటకాముఖ హస్త లక్షణమ్ :-

శ్లో॥ శిష్టాకపిష్టేంగుష్టాగ్రే తర్జనీఖటకాముఖః ।
 ఋషిః పార్థో జనిశ్యక్రాత్పితవర్ణోఽధిదేవతా.
 రాఘవోఽమరజాతిశ్చ వినియోగో నిగధ్యతే॥

కపిర్ధ హస్తమందలి చూపుడువ్రేలిని, చొటనవ్రేలి యందు నొక్కి పట్టిన, కటకాముఖ హస్తమగును. దీనికి అర్జనుడు ఋషి, శుక్రని వల్ల పుట్టినది. బంగారువర్ణము. శ్రీరాముడు అధిదేవత, దేవజాతి. (గ్రందాంతరములందు, అంగుష్టాగ్రమున, తర్జనీమధ్యమాంగుళి సంయోగము కనబడుచున్నది. సంప్రదాయమురూఢ నల్లే యున్నది. వినియోగముకూడ సమానముగనే యున్నది. గాన రెండురకముల ముద్రలు చూపవచ్చును.

వి ని యో గ ము లు :-

గుఱ్ఱపు కర్ణేము పట్టుకొనుట. పండ్లు తోముకొనుట. అభిషేచనము. వింజామరము, విననికర్ర, గొడుగు, గంధము, హారము, పూలమాల, అద్దము. వీనిని ధరించుట, తాంబూలమిచ్చుట. ఆట, ప్రదేశము-(క్రీడా విశేషము). నృత్యాంతము, బాణము సంధించుట, ఇంద్రనీలమణి. పూవులు కోయుట, భేరివాయించుట. మర్యాద, పీనియందు ఈ కటకాముఖ హస్తము వినియోగించునని భరితాదుల మతము.

—: బాణహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ కుంచితానామంగుళీ నామగ్రేఽంగుష్టం నివేశయేత్ ।
 ప్రసారయేత్కనిష్ఠాంచ బాణేభరతకోవిదః

స్కంధః పితాచదై వంచ జాతిర్ప్రాహ్మే ఋషిశ్శివః
వర్ణోఽశిశాస్య సంప్రోక్తో వినియోగో నిగధ్యతే ॥

చేతి ప్రేమన్నియు ముడిచి, వానిమీద బొటనవ్రేలుంచి చిటికెన
వ్రేలు చాచిపట్టిన బాణహస్తమగును. ఇది కుమారస్వామి వల్ల వుట్టినది.
కుమారస్వామియే దైవము. బ్రాహ్మణజాతి శివుడు ఋషి, వర్ణము
నలుపు.

వి ని యో గ ము లు :-

పెంట్టుకలు దిద్దుట, సంధి నృత్తమను నాట్య వివేషము. నాగలి
ధరించుట. ఆరు అను సంఖ్య. కొంటెవానితనము గొడుగు. నఖక్షతము.
చెమటతీయుట. పర్వతమెత్తుట. వీనియందు ఈ హస్తము వినియోగిం
చును.

:. సర్పశిరహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ పతాకస్సర్పశీర్షస్యాన్ని మ్నేకరతలేయది.
పీతవర్ణోఽనిర్విచ్ఛోశ్శివో దైవ మృషిర్వృషా.
దేవజాతి ప్రయోగోన్యకధ్యతేఽభినయోచితః ॥

పతాకహస్తము యొక్క అరచేయి నిమ్మముగ చేసిన సర్పశీర్ష
హస్తము వచ్చును. ఇది పనుపురంగు. విష్ణువు నుండి వుట్టినది. శివుడు
దైవము. దేవజాతి. ఇంద్రుడు ఋషి.

వి ని యో గ ము లు :-

గంధము. నమస్కారము. పాము. పొట్టివాడు. బురద. కుంకుమము
కుస్తీపట్టుట. మంచిమాటలు, కచ్చితీర్చుకొను మాటలు. నీళ్ళు మొదలగు

నవి శ్రాగుట. దేవ_ఋషి_ తర్పణములు ఇల్లు. యాచించుట. లాలించుట. కన్నీరు తుడుచుకొనుట. ముఖము కడుగుకొనుట. పసిబిడ్డ. కొంచెము. శిగ్గు. శోషణము. (వేగించుట) వంగుట. జుట్టు ముడివేయుట. దోషములెన్నుట. గూడార్థము. అయ్యోయనుట. చిత్రము. అశ్వాదులమీద చేతితో తట్టుట. బొమ్మ. నూగారు. గంధపుపొడి చల్లుట, వీనియందు ఈ సర్పశీర్ష హస్తము వినియోగించబడును.

:.- పద్మకోశహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ విరాహః కించిదంగుష్ఠః కుంచితాః పద్మకుట్రులః

ఋషిర్విధిర్జ్వలన్ సర్విష్టో శ్వేతవర్ణశ్చ భార్గవః ।

అధిదైవం యక్షజాతి ర్వినియోగోఽన్య కధ్యతే ॥

చేతివేళ్ళన్నియు కొంచెము ఎడముగా పట్టిన. పద్మకోశహస్తము వచ్చును. ఈపద్మకోశమునకు ఋషిబ్రహ్మ. విష్ణువువల్ల పుట్టినది. తెలుపు వర్ణము, అధిదేవత భార్గవుడు. యక్షజాతి.

వి ని యో గ ము లు :-

పాము. పుట్ట. కమలము. ఘంట. బంతి. అద్దము. చకోరము. కొప్పు గుండ్రనివస్తువు. రథచక్రము. (చక్రవాకము) వికాసము. మామిడిపండు. పూలవర్షము. చెంబు, కొబ్బరిచొండము మొదలగునవి. పూమొగ్గ. కొండ గోగు తీగెలు మొదలైనవి వంచుట కారణము, శృంగారము. స్తనములు. వీనియందు హస్తము చెల్లును.

: - మృగశీర్షహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ సర్పశీర్షే కనిష్ఠాంగుష్ఠోన్నత్యా మృగశీర్షకః ।

గౌర్యాజనిర్హరోదై వ, మృషిర్హర్కండ ఉచ్యతే,

మునిజాతి శ్వేతవర్ణో, వినియోగోఽన్య కథ్యతే ॥

సర్పశీర్షహస్తమందలి కనిష్ఠికాం గుప్తములను, చాచిపట్టిన మృగశీర్షహస్తము వచ్చును. నిది పార్వతివల్ల పుట్టినది. శివుడు దైవము. మార్కండేయుడు ఋషి. ముని జాతి. తెలుపు వర్ణము.

వి ని యో గ ము లు :-

పసిపిల్లలు. శ్రీ. వాదము. సంతోషము. ప్రత్యక్షముచేయుట. అవుట, చెమట తుడుచుకొనుట. వస్త్రము. శరీరము. గొడుగుపట్టుకొనుట. గుట్టము. పైరు. గృహము. పక్షిముక్కు. గంధము మొదలగునవి పూయుట. సోపానములు. శాంతము. సమానము. గోడ, పుణ్యము, మృగముఖము. సిగ్గు, చమత్కారము, సంజ్ఞ. రంగవల్లి, (ముగ్గు) ఇష్టము. శివలింగము. నేను అనుఅర్థము. కన్యక, ఎద్దు. (“స రి గ మ ప ద ని”) యను సప్తస్వరముల యందలి “గ” యనుస్వరము. గాంధారము, శిశ్నము, తెరపించుట, ఐవ-బాలవాదికరణములు లేక త్రికరణములు. టింక, పినియందు సమయోచితముగ మృగ శీర్షహస్తము వినియోగించుచున్నది.

:- లాంగూలహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ పద్మకోశేనామికాచేల్లాంగూలః కుంచితాభవేత్

ఋషిర్గ్నిర్జని శృంభో, రౌరోవర్ణోఽధి దేవతా.

లక్ష్మీనాథశిర్ధజాతి, ర్వినియోగోఽస్యకధ్యతే ॥

పద్మకోశమందలి అనామికను అరచేతిలోకి వంచిన లాంగూల హస్త మగును. అగ్నిహోత్రుడు, ఋషి ఈశ్వరునివలన పుట్టినది. గౌరవరణము, అధిదేవతలక్ష్మీనాథుడు. శిర్ధజాతి.

వి ని యో గ ము లు :-

పూగుత్తి. పండు. గజ్జె. (కింకిణి) గుండ్రనివస్తువు (గోలి). చాతక పక్షి. చకోరపక్షి. వక్క. నిమ్మ. నేరేడు. ద్రాక్షపండు. వడగండ్లు. కరక్కాయ. సీసము. మితభోజనము. పగడము. గడ్డము పట్టుకొనుట, రుద్రాక్ష పుష్కరాగమణి. నక్షత్ర సముదాయము, ప్రకస్తము. వీనియందు లాంగూల హస్తము వినియోగించును.

:- సింహవదనహస్త లక్షణము :

శ్లో॥ మధ్యమానామికాంగుష్ఠ శిఖరామేశనాస్త్రధా ।

అన్యప్రసారణాత్సింహవదనః పరికీర్తితః .

ఆముష్యక్షత్రియాజాతిః వినియోగోనిగధ్యతే ॥

మధ్యమ. అనామికాంగుష్ఠములు గూర్చి పట్టి కనిష్ఠతర్జనులు చాచి పట్టిన, సింహవదన హస్తమగును. దీనికి ఋషి బ్రహ్మ. తండ్రి దక్షుడు. వర్ణము సీలము. దైవము శివుడు. జాతి క్షత్రియ.

వి ని యో గ ము లు :-

కమలము, పూలమాల, చిరునవ్వు. సువాసన, ఎద్దు. మంగళస్తానము

సింహము, హోమము, వైద్యము, నీతి, మోక్షము, సంధానము, దర్శనము, కదిలించుట, కంచు, ఉద్ధిచేయుట, ధైర్యము, వంటకము, నక్షత్రముణి, గాంధారము, (సప్త స్వరములలో నొకటి) సింహాసనము, ఉప్పు, చెవి. జపమాలధరించుట, గున్నపినుగు, వీనియందు ఈ సింహవదన హస్తము చెల్లును.

∴ చతురహస్త లక్షణము ∴

శ్లో. తర్జన్యాద్యాసమీకృత్య, కనిష్ఠాంచ సమున్నయేత్ ।
చతురోఽనామికామూలే, తతోఽంష్ట్రం నివేశయేత్ ।
మిశ్రజాతిః శ్చిత్రవర్ణః, కశ్యపాజ్జనిరీశ్వరః ।
ఖగేశ్వరో వాలఖిల్యఋషిః కృత్యం నిగద్యతే ।

తర్జని మొదలు మూడువ్రేళ్ళను, కలిపి పట్టి కనిష్ఠికను ఎడముగ చేసి బొటనవ్రేలు అనామిక మొదటచేర్చి, చతురహస్తమగును. ఇది మిశ్ర జాతి, చిత్రవర్ణము, కశ్యపుని వల్ల పుట్టినది. అధిదేవత గరుత్మంతుడు, ఋషి వాలఖిలుడు.

వి ని యో గ ము లు ∴

సుదురు, చెక్కిలి, చిన్నపిల్ల. నేర్పరితనము. చూపు, (దృక్), అద్దము. నెయ్యి, నీలము మొదలగు రంగులు, రత్నములు, తేనె, నూనె, కస్తూరి, బురద, పంచదార, పదునారేండ్ల స్త్రీ. ముఖము, చెవికమ్మ, మర్మము గల మాటలు, కొంచెమరు అర్థము, బంగారము. ఇంద్రనీలమణి. వీని యందు ఈ హస్తము వినియోగించును.

∴ అల పల్లవహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ కనిష్ఠాద్యాః క్రమాద్యంతా విరాళాశ్చాల పల్లవే,
ఋషిర్వసంతో గంధర్వజాతి ర్విష్ణోరసీరవిః
ఈరో వర్ణోమేచకశ్చ. వినియోగోనికధ్యతే ॥

చిటికేనవ్రేళ్ళు మొదలగు వ్రేళ్ళన్నియు, ఎడమెడముగా వుంచి వర్తులముగా పట్టిన, అలపల్లవహస్తము వచ్చును. వసంతుడు ఋషి, గంధర్వజాతి, దైవము సూర్యుడు. విష్ణువు నుండి పుట్టినది. శ్యాచుల వర్ణము.

వి ని యో గ ము లు :-

వస్త్రము. సొమ్ములు. మాధుర్యము. వెన్న, శిరస్సు. వికసించిన కమలము. సాధువాక్యము. దుర్గ (పార్వతి) అందము. మేడ, పట్టణము, విరహము, తాళఫలము, కిరీటము. వృక్షము. ధనము, స్తనములు, జడ, (కొప్పు) ప్రాంతనృత్యము. చాళీయనాట్యము, సూర్యకాంతమణి. వీని యందు ఈ అలపల్లవహస్తము వినియోగించునని భరతాదుల ఆభిమతములు.

∴ హంసాశ్యహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ అంగుష్ఠతర్జనీశ్లేషాది తరేషాంప్రసారణాత్
విరళానాం కుంచితానా మిషద్ధం సముభోధవేత్ ।
ఋషిశ్శుకఃపితాశూలీ వర్ణ శ్వేతోఽధిదేవతా.
బ్రహ్మ బ్రాహ్మణజాతశ్చ వినియోగోఽన్యకధ్యతే ॥

బొటనవ్రేలు చూపుడువ్రేలు కూర్చి బట్టి మిగిలినవ్రేళ్ళు కొంచెము యెడముగా వంచి చాచి పట్టిన హంసాశ్య హస్తమగును. (బొటనవ్రేళ్ళు చూపుడువ్రేలు. మధ్యవ్రేళ్ళు సమామోగము హంసాశ్యమని గ్రంథాంతర్గతము)

ముల కగుపడుచున్నవి, అపారములు కూమ లోకప్రసిద్ధములుగానన్నవి.)
శుకుడు ఋషి. శివునివల్ల పుట్టినది. వర్ణము తెలుపు. బ్రాహ్మ అధిదేవత.
బ్రాహ్మణ జాతి.

వి ని యో గ ము లు :-

అదియేనేను అనుభావము. శోధించుట, మాలిక ధరించుట, గీతలు, లేదను అర్థము, ఒరిపిడి, చిత్రలేఖనము, సంగీతము లాస్యము, కాటుక, అలచందధాన్యము, సత్యము, చేయుట. అర్థము చెప్పుట లక్ష్యము, సఖము, నఖక్షతము, చిరునవ్వు. దంతక్షతము, విషము. ముత్యము జలమందువు, నల్లి, దోమ, చలి. ఈగ, నూగారు, తుమ్మలు, క్షణకము, త్రాసు, జందెము, గగ్గుల్లులు, సన్నని వస్తువు, గొడుగు, కదలుట. అర విరిమొగ్గ. వేదిక. భస్మము. సంస్కారము. నిర్జనస్థలము. కొంచెమను అర్థము. గురిగింజ. ఆకారము, వేషము, వంగుట, తీగె, వెండి, గుళిక, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

-: భ్రమరహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ మధ్యమానామితేష్టేఽశ్రితేపాణితలేయది.

శేషాఃప్రసారితాః ప్రోక్తౌ భ్రమరో భరతాగమే.

అంగుష్ఠ మధ్యమేశిష్టే తర్జని కుచితేతరే

విరళే ప్రశృతే యత్రకధ్యతే భ్రమరః కరః ॥

కశ్యపోజనకోవర్ణోఽశితఈశోఖగేశ్వరః ॥

ఋషిశ్చ కపిలాచార్యో వినియోగోఽన్యకధ్యతే ॥

మధ్యమానామికలు అరచేతివరకు వంచి మిగిలిన వ్రేళ్ళు చాచిపట్టిన భ్రమరహస్తమగునని భరతసమ్మతము. మరియు నడిమివ్రేలు బొటన వ్రేలు కలిపి చూపుడువ్రేలు ముడిచి తక్కినవ్రేళ్ళు ఎడముగా చాచిపట్టిన

భ్రమరహస్తమగును. ఇది కళ్యపుని వల్లపుట్టినది. వర్ణము నలుపు, గరు త్మంతుడు అధిదేవత. ఋషి కపిలాచార్యుడు. (ఇందు జాతి నిశ్చయము లేదు. గ్రంథాంతరములో గంధర్వ జాతి.)

వి ని యో గ ము లు :-

తుమ్మెద, ఏనుగుదంతము, పూవు. చిలుక, కోయిల, చాతకము, ఆకాశము, యాగము. మౌనము, నాశము. పుష్పాడి, మాయ, నీటితుంపర, అవ్యయపదము. ముల్లుతీయుట. గోడ, పోకముడి విప్పట. కపటము, రంధ్రము. రక్తము వీనియందు ఈ హస్తము చెల్లును.

:- హంసపక్ష హస్తలక్షణమ్ :-

శ్లో॥ నర్పశీర్షే కనిష్ఠాచేత్ప్రసృతాహంస పక్షకః ।

భృంగీపితాఽప్సరోజాతిః కృష్ణోవర్ణోఋషిస్తథా ।

భరతోమదనోదైవం వినియోగోస్యకధ్యతే ।

తా॥ నర్పశీర్ష హస్తమందలి చిటికెనవ్రేలును చాచిపట్టిన యెడల హంసపక్ష హస్తమగును. ఇది భృంగీశ్వరునివల్ల పుట్టినది. అప్సరస జాతి. కృష్ణవర్ణము. భరతుడు ఋషి. మన్మథుడు దైవము.

వి ని యో గ ము లు :-

పిణవాయించుట, శుద్ధనాట్యము, పోలిమేర, వెన్నెల, జయము, దయ. మాటిమాటికి చెప్పుట, ఎండ, సరసము, మోహము, విద్య. స్తంభము. ఉపదేశము, నమూద్రబంధము, మకరికాపత్రము, స్త్రీ, కప్పుట. మత్తుపదార్థము, రెక్కలు, కౌగిలి. దైర్యము, వక్షము. స్థానము, ధూపము. పులకాంకురము, దత్తపుత్రుడు వీనియందు ఈ హస్తము చెల్లును.

1: సందంశ లక్షణము :-

శ్లో॥ సందంశోమిశితాంగుష్ఠ తర్జనీమధ్యమాంగ్రకః ।
సరస్వతాజనిర్గౌరకౌతి విద్యాధరాన్వయః ।
ఋషిర్విశ్వావసుర్దైవం వాత్మికేః కృత్యముచ్యతే ॥

తా॥ బొటనప్రేలు. చూపుడుప్రేలు. సడినిప్రేలు. చివరి భాగములు కలుపుచు, విడదీయుచు మాటిమాటికి పట్టిన సందంశ హస్తమగును. ఇది సరస్వతివల్ల పుట్టినది. గౌరవర్ణము, విద్యాధర కులము, విశ్వావసుడు ఋషి. వాత్మికే అధిదేవత, [పాఠాంతరములో చేతిఅయిదుప్రేళ్ళు కలుపుచు విడదీయుచు పట్టిన చందంశ మగునని ప్రశ్నిద్దము.]

వి ని యో గ ము లు :-

ముత్యము, పులకాంకురము. నీటిచుక్క, రుద్రాక్ష, నాట్యము, తిల హోమము, మల్లె మొగ్గ, మాత్ర, మంచిగా మాటలాడుట, జ్ఞానోపదేశము హంసముఖము, పిల్ల నగ్రోవి వాద్యము, పగడము. నిన్యారముద్రక. పూజ, ధ్యానము, లక్ష్యము, ముద్దుబెట్టుకొనుట, నీచము, చదువుట, సంగీతము, చెవి, శిథిలము, కపటము, దైర్యము, మేషాశ్యము. మెడ, కోమలము, పీనియందు ఈ హస్తము వినియోగించును.

2: ముకుళహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ అశేషకరశాఖాగ్రమేశనాన్ముకుళసస్మృతః ।
హనుమతోజనిర్గుహోఋషిశ్చవర్ణ కాపిలః ।
అధీశ్వర సుధాకరః కులంచసంకరిం తథా ॥

ప్రేళ్ళ చివరలన్నియు కలిపిపట్టిన, ముకుళహస్తము వచ్చును. ఇది హనుమంతునివల్ల పుట్టినది. దీనికి ఋషి గుహుడు. కపిలవర్ణము. చంద్రు ఖర్చుస్వరుడు, కులము సంకీర్ణము.

వి ని యో గ ము లు :-

అరవిరిమొగ్గ, జపము. భోజనము. మంచితనము, దానము. మన్మథ బాణము. పంచప్రాణములు. గోశు. దీనపచనములు. పసిపిల్లలను ముద్దు బెట్టుకొనుట. గాలి. ఐదు అను సంఖ్య. దేవపూజ. ధ్యానము. గర్భము. పుట్టుట (జననము). దయారసము. పార్వాంగుళీస్పర్శనము స్త్రీలయొక్క చక్కలిగింత). గడ్డము. చూచుకము (స్తనాగ్రము) వీనియందు ఈముకుళ హస్తము వినియోగించబడును.

శ్లో॥ కనిష్ఠాద్యాస్పమీకృత్యాశ్చిష్టశ్చాంగుష్ఠకంన్యనేత్ ।

తర్జన్యగ్రేకుంచితేచ తామ్రచూడకరోబుధః ।

జనిర్వేదా దృష్టిర్వజ్రీపాండువర్షో బృహస్పతిః ।

అధీశోదేవజాతిశ్చవినియోగోఽస్యకథ్యతే ॥

తా॥ కనిష్ఠికమొదలు వ్రేళ్ళన్నియు కూర్చిపట్టి వాటిమీద బొటన వ్రేలువుంచి. చూపుడువ్రేలు చివర కొంచెమువంచిబట్టిన తామ్రచూడహస్త మగును. ఇది వేదములనుండి పుట్టినది. ఇంద్రుడు ఋషి. పాండువర్ణము. అధిదేవత బృహస్పతి. దేవజాతి. ఇది సమృతము.

వి ని యో గ ము లు :-

నృత్త-గీత-వాద్యములు కొడిజుట్టు, వేదత్రయము, ముర్లోకములు. శూలము త్రికూటపర్వతము, ప్రణయము, కన్నీరుతుడుచుట. బ్రహ్మ. విష్ణు. మహేశ్వరుడు. ఏడుపు. లెక్కపెట్టుట. ఎరుపు. నలుపు. తెలుపు యను మూడురంగులు. నిట్టూర్పు. కీర్తి. భావి-పలక వీనియందు ఈతామ్ర చూడహస్తము వినియోగించును.

శ్లో॥ ఏతేన స్తప్తవింశతిః పూర్వాచార్యోదితాః ।

ఇతఃపరం అభినవాచార్యోదితాః కథ్యంతే ॥

తా॥ ఈ ఇరువది ఏడు అసంయుత హస్తములు పూర్వ నాట్యా
చార్యులు చెప్పియున్నారు.

శ్లో॥ రేఖాచంద్రః ఖండసర్ప చతురౌచల సర్పకః ।

అర్ధసూచ్యార్థ నాభాచమణీహస్తశ్చకీర్తితః ।

-ఇతి అభినవాః అసంయుతాః కరాః సప్త ఏతేషాం

లక్షణ వినియోగకధ్యతే ॥

తా॥ రేఖాచంద్ర. ఖండసర్ప. సర్పచతుర. చలసర్ప. అర్ధసూచి.
ఊర్ధ్వ నాభ. మణియని ఏడు అసంయుత హస్తములు అభినవ నాట్యాచార్యుల
చేత చెప్పబడినవి. వీటి లక్షణ వినియోగములు చెప్పుచుంటిని.

-: రేఖాచంద్రహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ మధ్యమాధ్యాప్తయోంగుళ్య. శ్లిష్టాః కించిచ్ఛకుంచిదాః ।

అంగుష్ఠతర్జనీరేఖాచంద్రస్యా. త్సంప్రసారితే ।

వియయన్యాయ విభ్యాతి. క్లాఘనేషు విభక్తిషు ।

ప్రేమవాగురసోరేఖాచంద్రహస్తః ప్రయుజ్యతే ॥

తా॥ మధ్యమ-అనామిక-కనిష్ఠికలు కలిపి కొంచెమువంచి అంగుష్ఠ
తర్జనులు చాచివట్టిన రేఖాచంద్రహస్తమగును.

వి ని యో గ ము లు :-

తా॥ వినయము. న్యాయము. కీర్తి. పొగడుట. విభక్తులు. ప్రేమ
వాక్కులు. విశాలమగు వక్షము వీనియందు ఈ రేఖాచంద్ర హస్తము
వినియోగించును.

:- ఖండచతుర హస్తలక్షణము :-

శ్లో॥ చతురేఖండ చతురస్తర్జవీప్రోన్నతాయది ।

ఖండేవిభూత్యామమృతేరక్తేవిధురయత్నయోః ।

గోఘాహనేచారకూటేహస్తోఽయం సంప్రయుజ్యతే ॥

తా॥ చతుర హస్తమందలి చూపుడువ్రేలు కొంచెము ఎత్తి వంచిన ఖండచతుర హస్తమగును.

వి ని యో గ ము లు :-

తా॥ తునుక (వస్తువునందలి భాగము), ఐశ్వర్యము, అమృతము, రక్తము, ఎడతాటు, ప్రయత్నము, అవును పాలుపితుకుట, ఇత్తడి వీని యందు ఈ ఖండచతుర హస్తము వినియోగించును.

:- సర్పచతుర హస్తలక్షణము :-

శ్లో॥ సర్పశీర్షేనామికాయాః మూలేంగుష్ఠేనివేశితే ।

స సర్పచతురః ప్రోక్తః మధురేగణితేరనే ।

ఘనసారేకించిద్రేధావజ్ఞేనసంప్రయుజ్యతే ॥

తా॥ సర్పశీర్ష హస్తముయొక్క ఆనామికవ్రేలు మొదట చొటన వ్రేలునువంచిన, సర్పచతుర హస్తమగును.

వి ని యో గ ము లు :-

తా॥ తియ్యదనము, గణితశాస్త్రము, కర్పూరము, రసము కొంచెమను అద్దము. వీనియందు ఈ సర్పచతుర హస్తము వినియోగించుచున్నది.

:- చలసర్ప హస్తలక్షణము :-

శ్లో॥ తస్మిన్నంగుష్ఠచలనాఘ్రిలసర్పః కలానుచ ।

శోధనేచ, మధూచ్చిష్టేలాషీయాం సంప్రయుజ్యతే ।

తా॥ సర్పశీర్ష హస్తమందలి చొటనవ్రేలు కదిలించుచు పట్టిన చల సర్పహస్తమగును.

వి ని యో గ ము లు :-

తా॥ లలితకళలు, శోధించుట, మైనము మొదలై నవి యీ చలసర్ప హస్తము వినియోగించును.

∴ అర్ధసూచి ముఖహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ అంగుష్ఠసారణాత్సూచ్యామర్ధసూచీముఖో భవేత్ ।
యావాన్సూచీముఖాఖ్యశ్చ వినియోగోఽన్యకధ్యతే ॥

తా॥ సూచిముఖ హస్తమందలి చొటనవ్రేలు ఎడముగా చాచిపట్టిన అర్ధసూచిముఖ హస్తమగును. సూచిముఖ హస్త వినియోగములన్నియు అర్ధసూచిముఖముకు వినియోగించును.

∴ ఊర్ణనాభ హస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ అంగుళ్ళగ్రాణ్యుల్లకోశేకుంచితానిభవంతిచేత్ ।
ఊర్ణనాభస్సకధితో నృసింహజ్ఞనిరీశ్వరః ।
కూర్మరాజోఽరుణోవర్ణో నృపజాతిస్తథామునిః శార్దూలో ॥

తా॥ పద్మకోశమందలి వ్రేళ్ళు చివరి భాగములన్నియు వంచిపట్టిన ఊర్ణనాభ హస్తము వచ్చును. ఇది నృసింహమూర్తివల్ల వచ్చినది, అది కూర్మము అధిదేవత. ఎరుపు పర్ణము. క్షత్రియజాతి.

వి ని యో గ ము లు :-

కోతి, సింహము. పెద్దపులి, తాబేలు. రాక్షసి, కొండగోగు. స్తనములు. దిట్టతనము, లేమి, వారము, గడ్డము పట్టుకొనుట, తలగోకుకొనుట, భయము పీనియందు ఈ హస్తము వినియోగించును.

:- మణిహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ కించిత్పతాంకేగుణీనాంకుంచనాన్మణిరుచ్యతే ॥

తా॥ పతాక హస్తమందలి వ్రేళ్ళు చివరలు కొంచెమునంచిన మణి హస్తమగును.

వి ని యో గ ము లు :-

సామనేదము, జపము, స్వప్నము, దుఃఖము, చిత్రపటము, ఘనము, కిరాతుడు, మరణము, వీణ, తాళము (తాళఫలము), నిషేధము, వీకటి, నీడ, చేప, రంగస్థలము, అంబులపోడి, పుణ్యస్థిర్థము, పాము, ప్రయాణము, అపరాధము, వనంతము, దున్నుట, మలయానిలము, సంకల్పము, భూపము, పట్టువస్తువు, భూగోళము, పరాగము, మధ్యాహ్నము, అస్తమయము, (మద్దిల వాయించుట, మార్గనృత్యము, ఆజ్ఞాపించుట, తాపము, ఆలింగనము, వియోగము వీటిని హస్తద్యయముతో అభినయించవలెను) ఉద్యానము (బలాహకమను మేఘము), (అఘోముఖహస్త ద్యయముతో చూపవలెను), పిండుట, ఉన్నతము, గరుతుడు, క్రూరజంతువు, పుష్ట, పంజరము, కాకి, గద్ద, పీడి, యమపురి, ఊరుప్పయము, సభ, తాదేలు పీనికి ఈ మణిహస్తము చెల్లును.

అనంయుత హస్తములు సమాప్తము.

సంయుత హస్తములు :-

:- అంజలి హస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ పతాక తలయోగ్యోగాదంజలిః కరళారితిః ॥

తా॥ రెండు పతాక హస్తముల అరచేతుల చేర్చిన యధి అంజలి హస్తమగును.

వి ని యో గ ము లు :-

దేవతలకు, గురువులకు, బ్రాహ్మణులకును నమస్కారము చేయుటకు ఈ హస్తము చెల్లును. దేవతలకు నమస్కరించు వేళ్ళ శిరస్సు నందును. గురువులకు నమస్కరించు వేళ్ళ ముఖమునందును, బ్రాహ్మణులకు నమస్కరించు వేళ్ళ వక్షస్థలమందును క్రమముగ ఈ హస్తము ఉపయోగించును. దీని కధిదేవత క్షేత్రపాలుడు.

∴ కపోతహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ కపోతస్స కరోజ్ఞేయ. స్లిష్టమూలాగ్రపార్శ్వతః ॥

తా॥ ముందుచెప్పిన అంజలి హస్తమందు మొదలు, తుదలు పార్శ్వ భాగములు చేర్చివట్టిన యెడల కపోతహస్త మగును. దీని కధిదేవత చిత్రశేనుడు.

వి ని యో గ ము లు :-

ప్రమాణము, పెద్దలతో మాటలాడుట, వినయము, ఒప్పుకొనుట, వీనియందు ఈ హస్తము వినియోగించును.

∴ కర్కట హస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ అన్యోన్యస్యాఽన్తరేత్రాఽఙ్గశ్చోనిసృతహస్తయోః ।

అంతర్ బహిర్వావర్తంతే కర్కటస్యోఽభిధీయతే ॥

తా॥ ముందు చెప్పిన కపోతహస్తమందు వ్రేలి వ్రేలి సందులలో వ్రేళ్ళు చొప్పించి వెలికిగాని, లోపలికిగాని పట్టినయెడల కర్కట హస్త మగును. విష్ణువు అధిదేవత.

వి ని యో గ ము లు :-

గుంపును చూపుట, లావై నదానిని చూపుట. శంఖనాదము చేయుట, ఒడలు విరచుకొనుట, చెట్టుకొమ్మను వంచుట వీనియందు ఈ హస్తము వినియోగింపబడును,

:-స్వస్తికహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ పతాకయోస్యన్నియుక్త కరయోర్మణిబద్ధయోః ।

సంయోగే నస్వస్తికాఢ్యో మకరార్దేనియుజ్యతే ॥

తా॥ రెండు పతాకహస్తమందలి మణికట్టులను చేర్చి పట్టినయెడల స్వస్తిక హస్తమగును.

వి ని యో గ ము లు :-

మొసలిని తెల్పుట. భయముతో మాటాడుట, వాదాడుట. పొగడుట. వీనియందు చెల్లును.

:- డోలాహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ పతాకక్షిరుదేశస్థౌ డోలాహస్తోఽయయుజ్యతే ।

నాట్యారంభే ప్రయోక్తవ్యజినాట్యవిధోవిధుః ॥

తా॥ రెండు పతాక హస్తములను తొడలమీదికి వ్రేలాడునట్లు పట్టిన డోలాహస్త మగును, అధిదేవత సరస్వతి.

వి ని యో గ ము లు :-

మోహము, మూర్ఛ, మదము ఆలశ్యము, విలాసము. నాట్యారంభము మొదలగు వానియందు వినియోగము.

-: పుష్పపుట హస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ సంప్లిష్టా సర్పశీర్షాచేద్భవేత్పుష్పపుటః కరః ॥

తా॥ రెండు సర్పశీర్ష హస్తములను మనికట్టు మొదలు చిటికెన వ్రేలివరకుగల అరచేతి అంచులను చేర్చిపట్టిన పుష్పపుట హస్తమగును.

వి ని యో గ ము లు :-

కర్పూరహారతి, బిడ్డలు-పండ్లు మొదలగువానిని తీసుకొనుట, సంధ్యా కాలమందు ఆర్ఘ్యప్రధానము చేయుట, మంత్రపుష్ప మిచ్చుట వీనియందు ఈ హస్తము వినియోగించును.

-: ఉత్సుంగహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ అన్యోన్య బాహుమూలస్థౌ మృగశీర్ష కరౌయది ।

ఉత్సుంగనామహస్తోఽయంకీర్తితోభరతాగమే ॥

తా॥ రెండు మృగశీర్ష హస్తములను పరస్పరము మూపులకు సోకు నట్లు పట్టిన ఉత్సుంగ హస్తమగును. దీనికి అధిదేవత గౌతముడు.

వి ని యో గ ము లు :-

కౌగలంత. సిగ్గు, భుజకీర్తులు మొదలగువాటిని చూపుట. బాబురను శిక్షించుట వీనియందు ఈ హస్తము వినియోగింపబడును.

-: శివలింగ హస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ వామేఽర్ధచంద్రే విన్యస్తః శిఖర శివలింగకః ॥

వినియోగస్తుతస్థైవ శివలింగ ప్రదర్శనే ॥

తా॥ ఎడమచేత అర్ధచంద్ర హస్తము కుడిచేతితో శిఖరముబట్టి ఎడమ చెయ్యిపై నుంచినచో శివలింగహస్త మగును,

వి ని యో గ ము లు :-

ఇది శివలింగము చూపుటకు వినియోగించును.

:- కటకావర్తన హస్తలక్షణము :-

శ్లో॥ కటకాముఖయోః పాదోఽస్త్వస్తికాన్త్రణీ బంధయోః ।

కటకావర్తనాభ్యాస్యాస్యాదితి నాట్యవిధోవిధుః ॥

తా॥ కటకాముఖముయొక్క మనికట్లు స్వస్తికముగ చేర్చిపట్టిన కటకావర్తన హస్తము వచ్చును. దీని కధిదేవత యక్షరాజు.

వి ని యో గ ము లు :-

తా॥ పట్టాభిషేకము, పూజ, పెండ్లిదీవెన వీటికి ఈ హస్తము వినియోగించును.

:- కర్తరీ స్వస్తికహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ కర్తరీ స్వస్తికాకారః కర్తరీ స్వస్తికో భవేత్ ॥

తా॥ కర్తరీ స్వస్తిక హస్తము వచ్చుటకు కర్తరీముఖ హస్తములు స్వస్తికాకారముగ పట్టబడి కర్తరీ స్వస్తిక హస్తము వచ్చును.

వి ని యో గ ము లు :-

తా॥ చెట్టుకొమ్మలు, వర్షత శిఖరము. వృక్షములు వీనియందు వినియోగించును.

:- శకటహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ భ్రమరౌమధ్యమాజ్ఞాప్తా ప్రసారాచ్చకలో భవేత్ ।

రాక్షసాభినయోచాయంనియోజ్యోభరతాదిభిః ॥

తా॥ రెండు భ్రమరహస్తముల బొటనవేలిని, నడిమివేలిని చాచి పట్టిన శకటహస్త మగును.

వి ని యో గ ము లు :-

తా॥ ఇది రాక్షసులు మొదలైనవారికి చెల్లును.

-: శంఖహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ శిఖరాస్త్రగృహా ఇతరాజ్ఞానంగతః ।

తర్జనోద్యాస్తతః శ్లిష్టాశ్శంఖహస్తః ప్రకీర్తితః ।

శంభాదిషునియోజ్యోఽయమిత్యేవం భరతాదయః ॥

తా॥ శిఖర హస్తమందలి అంగుష్టముతో రెండవచేతి అంగుష్టము చేర్చి తక్కిన వ్రేళ్ళను ఆ శిఖరహస్తముపైకి చేర్చిపట్టిన శంఖహస్తము వచ్చును.

వి ని యో గ ము లు :-

తా॥ ఇది శంఖము యందు, శంఖము నూడుటయందు విని యోగించును.

-: చక్రహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ యత్రాఽర్థ చంద్రౌ తిర్యక్సాచవన్యోతల సంస్పృశౌ ।

చక్రహస్తస్సవిచ్ఛేయశ్చక్రాధేవినియుజ్యతే ॥

తా॥ అర్థచంద్ర హస్తములు అడ్డముగ రెండు అరచేతులు చేర్చి పట్టిన చక్రహస్తము వచ్చును.

వి ని యో గ ము లు :-

తా॥ ఇది చక్రమునందును. చక్రాకార వస్తువులయందును విని యోగించును.

-: సంపుటహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ కుఞ్చితాఙ్గుళయశ్చక్రే సంపుటఃకరఃకరితః॥

తా॥ చక్రహస్తపు వ్రేళ్ళను ముడిచిపట్టిన సంపుట హస్తము వచ్చును.

వి ని యో గ ము లు :-

తా॥ వస్తువులు దాచుటయందును, సంపుటమందును ఈ హస్తము వినియోగించును.

-: పాశహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ శూన్యానికుఞ్చితేష్టేష్టేతర్జన్యపాశఃకరితః॥

తా॥ సూచిహస్తముల చూపుడువ్రేళ్ళను వంచి కలిపిపట్టిన (మెలిక వేసిన) పాశహస్తము వచ్చును.

వి ని యో గ ము లు :-

తా॥ పరస్పర కలహమందును, త్రాటియందును, సంకెళ్ళు వేయుట యందును వినియోగించును.

-: కీలకహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ రవిష్టే కుఞ్చితేష్టేష్టే మృగశీర్షేతు కీలకః॥

తా॥ మృగశీర్ష హస్తముల చిటికెన వ్రేళ్ళను వంచిచేర్చి (కలిపి) పట్టినయెడల కీలకహస్తము వచ్చును.

వి ని యో గ ము లు :-

తా॥ స్నేహమందును, ప్రియవచనము నందును ఈ హస్తము చెల్లును.

-: మత్స్యహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ కరపృష్టో పరిన్యస్తో యత్రహస్తః పతాకికః ।

కించిత్రప్రసారితాఙ్గుష్ఠకనిష్ఠో మత్స్యనామకః ॥

తా॥ పతాక హస్తములను ఒక చేతిపైన నొకటిచేర్చి చిటికెన వ్రేలిని, బొటనవ్రేలిని చాచిపట్టి కదిలించుచు పట్టిన మత్స్యహస్త మగును.

వి ని యో గ ము లు :-

ఇది మత్స్యమునందు వినియోగించబడును.

-: కూర్మహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ కుఞ్చితాఙ్గాంగుళిశ్చక్రేత్యఽంగుష్ఠకనిష్ఠితః ।

కూర్మహస్తస్సవిజ్ఞేయః కూర్మార్ధేవినియుజ్యతే ॥

తా॥ చక్రహస్తము మొనవ్రేళ్ళను వంచి చిటికెనవ్రేళ్ళు, బొటన వ్రేళ్ళు చాచిపట్టిన కూర్మహస్తము వచ్చును.

వి ని యో గ ము లు :-

ఇది కూర్మము (తాబేలు), యందు వినియోగించును,

-: వరాహ హస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ మృగశీర్షేత్వన్య కరస్తేనస్త్రిష్టస్థితోయది ।

కనీష్ఠాంగుష్ఠయోర్యోగాద్వరాహః కరళారితః ।

ఏతస్సవియోగస్తు వరాహార్ధేతుయుజ్యతే ॥

తా॥ మృగశీర్ష హస్తమును ఒకటిపై నొకటి చేర్చి కనిష్ఠ, అంగుష్ఠ ములను చాచిపట్టిన వరాహ హస్తము వచ్చును.

వి ని యో గ ములు :-

అది వరాహము (పంది) యందు వినియోగించును. భరత సూత్రము.

-; గరుడహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ తిర్యక్తలస్థితావర్ధవస్థావంగుష్ఠయోగతః ।
గరుడో గరుడార్ధేచ యుజ్యతే భరతాగమే ॥

తా॥ అర్ధచంద్ర హస్తములు రెండును అక్షముగా చొరనవ్రేళ్ళు చేర్చిపట్టిన (కలిపి) గరుడహస్తము వచ్చును.

వి ని యో గ ములు :-

తా॥ ఇది గరుత్మంతునియందు చెల్లును.

-; నాగబంధ హస్తలక్షణము :-

శ్లో॥ సర్పశీర్షా స్వస్తికాచేన్నాగబంధ ఇతీరితః ॥

తా॥ రెండు సర్పశీర్ష హస్తములు స్వస్తికముగా పట్టిన నాగబంధ హస్తమగును. (చేతులు మెలికలు పేయుచు)

వి ని యో గ ములు :-

పాము పెనవంటిరీతి బంధమందును. పాముల పెనమందును పొద రిండ్లు చూపుటయందును, అధర్వణ మంత్రమునందును వినియోగించును.

-; ఘట్వాహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ చతురే చతురన్యస్యతర్జన్యంగుష్ఠమోక్షతః ।
ఘట్వాహస్తోచలేదేషః ఘట్వాదిఘనియుజ్యతే ॥

తా॥ చతురహస్తముపై చతురహస్తమునుంచి చూపుడుప్రేళ్ళను క్రిందకు, బొటనప్రేళ్ళను పైకి చాచిపట్టిన ఘట్వాహస్తము వచ్చును.

వి ని యో గ ము లు :-

ఇది మంచము మొడలగు వానియందు చెల్లును.

-; భేరుండహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ మణిబంధ కపిద్వాభ్యాం భేరుండకరయిష్యతే ।

భేరుండపక్షి దమ్పుత్యోర్భేరుండకరఈరితః ॥

తా॥ కపిద్ధ హస్తములు రెండును. మణికట్ల వద్ద చేర్చిపట్టిన భేరుండ హస్తమగును.

వి ని యో గ ము లు :-

తా॥ ఇది భేరుండపక్షి. భేరుండపక్షి దంపతులకు వినియోగించును.

-; అవహిత్త హస్త లక్షణము :-

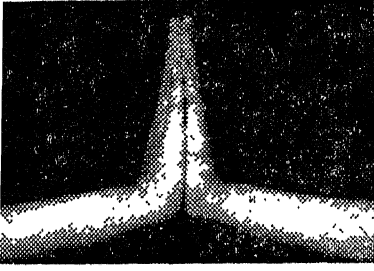
శ్లో॥ సోలవద్మౌవక్షసిస్థావవహిత్తకరోమతః ॥

రెండు సోలపద్మ హస్తములు రొమ్మునకెదురుగా బట్టిన అవహిత్త హస్తము వచ్చును.

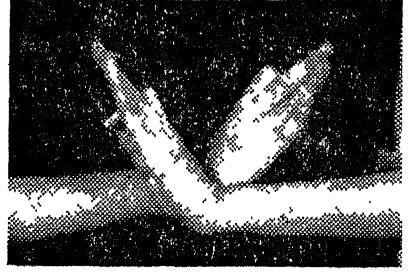
వి ని యో గ ము లు :-

తా॥ శృంగార నటనము, పుట్టచెండును పట్టుట, న్తనములు వీని యందు ఈ హస్తము వినియోగించును.

సంయుత హస్తలక్షణ, వినియోగములు సమాప్తము.

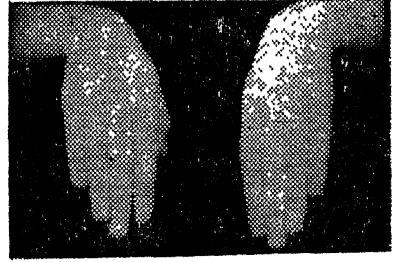
1. అంజలి

4. స్వస్తికము

2. కపోతము

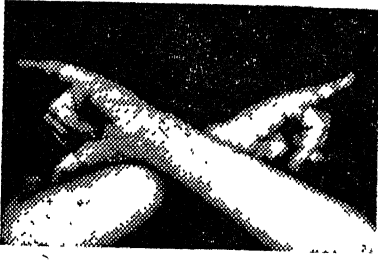
5. దోలాహస్తము

3. కర్కటము

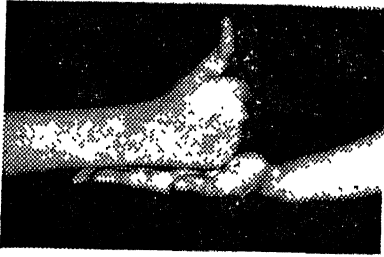
6. పుష్పపుటము

7. ఉత్పంగమ

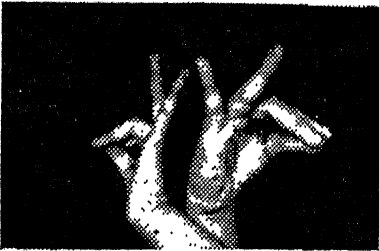
10. కర్తీరీస్వస్తికము

8. శివలింగము

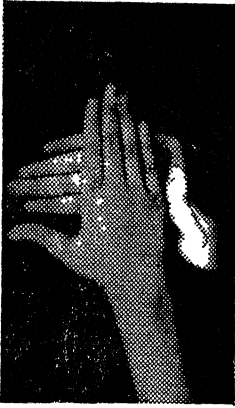
11. శక్రటము

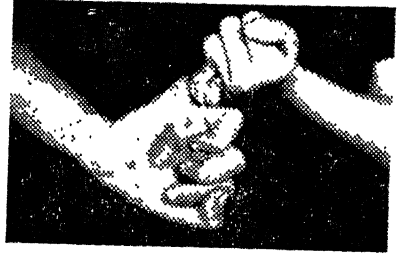
9. కటకావర్ధనము

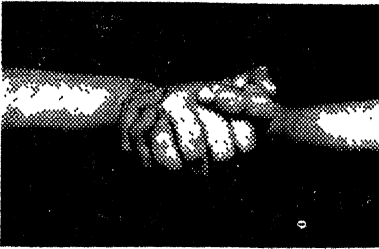
12. శంఖము

13. చక్రము

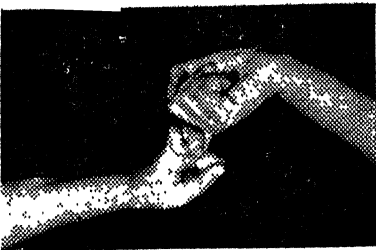
16. కీంకము

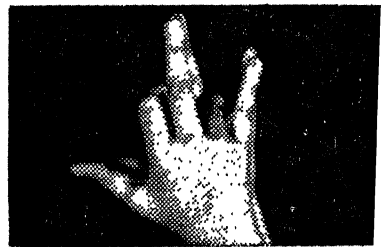
14. సంపుటము

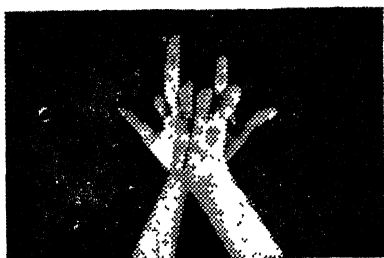
17. మత్తము

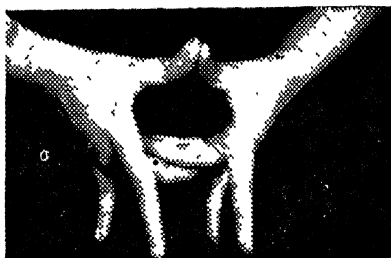
15. పాశము

18. కూర్మము

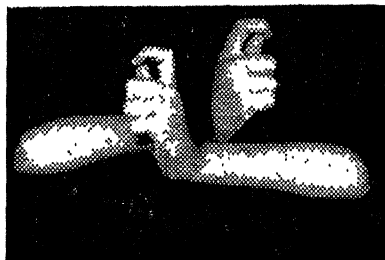
19. వరాహము

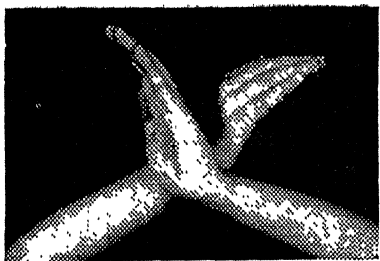
22. ఘట్వా

20. గరుడము

23. భేరుండము

21. నాగబింధము

24. అవహత్రము

-: సంకరహస్తములు :-

శ్లో॥ లాంగోలోఽధోముఖోయశ్చ గోస్తనేగ్రాక్షకేభవేత్ ।

ఊర్ధ్వననోసతుధ్యాతస్తథాశాంతాభిదెరశే ॥

తా॥ లాంగూల నామక హస్తమును, అధోముఖముగబట్టినచో ఆవుస్తనములందు, ద్రాక్షపండ్లయందును, ఊర్ధ్వముఖముగబట్టినచో శాంతరసమునందు వర్తించును.

శ్లో॥ పద్మకోశశ్చోర్ధ్వభాగగామి చంద్రార్ధభావనే ॥

తా॥ పద్మకోశ హస్తము ఊర్ధ్వభాగమున బట్టినచో చంద్రునికి వినియోగింపబడును.

శ్లో॥ పశ్చాత్ప్రసారితో సూచీయచ్ఛబ్ధేపురతోయది ।

వీక్షణేపిచతచ్ఛబ్ధేరవ్యర్థేచోర్ధ్వచాలితా ।

ఏతే వక్రత్వభావేనయైకైచేస్తు నిరోధకే ।

ఏతే మోలసమాశ్లిష్టేయుజ్యదే సంధిభావనే ।

శూచీకరో నిశ్చలశ్చే చూర్ధ్వముత్థాపితే భవేత్ ॥

తా॥ సూచీహస్తము పశ్చాద్భాగమునందు ప్రసరింపచేసినచో “వాడు” యని చూపుటయందును. పురోగభాగముందు ప్రసరింపచేసినచో “వీడు” యని చూపుటయందును. వీక్షణమందును, ఊర్ధ్వభాగమున చలింప చేసినచో సూర్యునియందును రెండు సూచీహస్తములు వక్రముగ కలిపిపట్టినచో. విరోధమునందును. మూలభాగములందు. సంశ్లిష్టములుగా చేసినచో సంధిని చెప్పుటయందు వర్తించును. సూచీహస్తము నిశ్చలముగా చూపినచో. పైకెత్తబడినవానికి వర్తించును.

శ్లో॥ అరాశోళికగామీచేద్భూవల్యాంచనియుజ్యతే ।

అననాభిముఖశ్చైవహ్యధరాద్దేనియుజ్యతే ॥

తా॥ అరాశహస్తము లలాట ప్రదేశమున ఘంచినచో కనుబొమ్మల
యందును, ముఖమున కభిముఖముగనుంచినచో అధరమునందు వర్తించును.

శ్లో॥ మధ్యమాకేవలావక్రాశేషాలైవ ప్రసారితః ।

రేఖాభిధానోహస్తస్యాత్తత్స్వరూపమిహోచ్యతే ॥

తా॥ మధ్యమాంగుళివి పక్రముగబట్టి ఇతరాంగ శులను చాచిపట్టినచో
రేఖాహస్త మనబడును. దీనిని పురోధాగమునందు బట్టినచో గజముఖము
నందు రెండు రేఖాహస్తములు భుజములందుబట్టినచో సూర్యోపస్థానము
నందు వర్తించుచున్నది.

శ్లో॥ ముష్టిశుబుకగామీచేచ్ఛుబుకేశ్వప్రభావనే ।

యుజ్యతే కవిస్సోఽయంతరకర్మ విచారదైః ॥

తా॥ ముష్టిహస్తము చుబుకమునందు బట్టినచో గడ్డమునందు,
గత్తము పెంచుటయందు వర్తించును.

శ్లో॥ పతాకో విశ్చలాకారః సవిధేచేత్తదర్ధతే ।

జ్యోతిశ్శాస్త్రవిచారేపియుజ్యతేహ్యచితార్థతే ॥

తా॥ పతాక హస్తము సమీపమునందు బట్టినచో “అది” యని
చూపుటయందు, జ్యోతిషశాస్త్ర విచారమునందు, ఉచితార్థమునందు
వర్తించును.

శ్లో॥ సర్పశీర్ష కరోభులేసీమంతార్ధే నియుజ్యతే ।

తా॥ సర్వశీర్ష హస్తములు ఫాలప్రదేశమున నుంచినచో పాపద
దుష్టపుటయందు వినియోగించుచున్నది.

శ్లో॥ వామభాగా దక్షిణాంగం శ్రిశస్సూచీముఖఃకరః ।
వలయేపిచభిత్త్యైదౌయుజ్యతేకవిభిఃక్రమాత్ ॥

తా॥ సూచముఖ హస్తము వామభాగమునుండి దక్షిణాంగ పర్యం
తము తెచ్చి నిలిపినచో వలయమునందును. భిత్తి మొదలగువానియందును
వర్తించును.

శ్లో॥ కిరీటార్దేయుజ్యతేఽయమూర్ధ్యగోహ్యల పద్మకః ।
అథోముఖ ఘనస్యాచ్చేన్ద్రిస్తకే వినియుజ్యతే ।
స ఏవ భుజగామీచేద్భటభావేనియుజ్యతే ॥

తా॥ అలపద్మక హస్తము ఊర్ధ్వభాతమునందు పట్టినచో కిరీటము
నందును. అథోముఖముగ బట్టినచో శిరస్సునందును. భుజమునందుబట్టినచో
ఘటమునందును వర్తించును.

శ్లో॥ అలకేయుజ్యతే హంసోవానుదక్షణ కర్ణగః ॥

తా॥ హంసాస్య హస్తమును వామకర్ణము మొదలు దక్షణకర్ణము
వర్యంతము త్రిప్పిపట్టినచో ముంగురులయందు వర్తించును.

శ్లో॥ కర్ణద్వయాంతికగతౌ మృగశీర్ష కరౌయదా ।
కర్ణద్వయార్థేయుజ్యతేతథావక్త్రానుభావనే ॥

తా॥ మృగశీర్ష హస్తములు కర్ణద్వయ సమీపమునందుంచి పట్టి
నచో. రెండు చెవులయందును. ముఖము చూపుటయందును వర్తించును.

శ్లో॥ కటస్థాహంసహస్థాచేదంబరార్థేనియుజ్యతే ॥

తా॥ హంసాశ్య హస్తములు కటిపార్శ్వములందు పట్టినచో “చీరె”
కట్టుకొనుటయందు వర్తించును.

శ్లో॥ అన్యోన్యాభిముఖంకట్యాం పతాకాయది హస్తకౌ ।
యోగపట్టేకల్కల స్యభావనాయాని యుజ్యతే ॥

తా॥ రెండు పతాక హస్తములు కటిప్రదేశమునందు అన్యోన్యాభి
ముఖమగునట్లు పట్టినచో యోగపట్టమందు నారచీరెలు చూపుటయందు
వర్తించును.

శ్లో॥ కటిదేశాదూరుయుగ్మమధ్యస్థాచేత్పతాకకా ।
పర్ణాంబరే పింఛరూప వపనేపినియుజ్యతే ॥

తా॥ రెండు పతాక హస్తములు కటి ప్రదేశములనుండి ఊరుయుగ్మ
మధ్యమునకు బట్టినచో పర్ణ వస్త్రమునందును, నెమలిపింఛ వస్త్రమునందును,
నెమలిపింఛ వస్త్రమునందును వర్తించును.

శ్లో॥ అలపద్మః కర్ణగచ్ఛేత్కబర్యేర్థేనియుజ్యతే ॥

తా॥ అలపద్మ హస్తము శ్రోత్రప్రదేశమునందు చూపినచో కబరిని
చూపుటయందు వర్తించును,

శ్లో॥ అమాతదేశాదశికగామీచేర్థం సహస్తికః ।

లలంతికార్థేయుజ్యేతికవిభిత్యో జనాంపదైః ॥

తా॥ హంసాశ్య హస్తము పాపడ ప్రదేశమునుండి దింపి ఫాల ప్రదే
శమునందు బట్టినచో పాపడ బొట్టునందు వర్తించును.

శ్లో॥ తాటంకార్థేయుజ్యతేఽసౌ సూచికాఖ్యస్తుసభ్రమః ॥

తా॥ సూచీముఖహస్తము కర్ణముల సమీపమునందు చలింపచేయుచు బట్టినచో చెక్కిల ఆభరణములకు ఈ హస్తము వినియోగించును.

శ్లో॥ ముష్టిస్తవశికగామీచేత్కాకపక్షేనియుజ్యతే ॥

తా॥ ముష్టిహస్తము భులప్రదేశమునందు బట్టినచో తాకపక్షముకు వర్తించును.

శ్లో॥ మృగశీర్షాశ్లిష్టముభావక్షసోష్టాంగుశ్శీతా ।

ప్రాకారేపితదాప్యగ్రే క్రీమవాప్యోనియుజ్యతే ॥

తా॥ రెండు మృగశీర్ష హస్తములు వక్షస్థలముకు విడిచి అష్టాంగుశ ప్రమాణముగల ప్రదేశమునందు శ్లిష్టములుగా బట్టినచో “కోటి” చూపుట యందు. కొనలను చూపుటయందు క్రీడాసరస్సునందు వర్తించును.

శ్లో॥ కృపార్థేయుజ్యతేసూచీ కరస్సోఽయమధోముఖః ॥

తా॥ సూచిముఖ హస్తమును అధోముఖముగ బట్టినచో దయ చూపుటయందు వర్తించుచున్నది.

శ్లో॥ మృగశీర్షో బాలభాలే కౌమారే శిఖరోభవేత్ ।

తా॥ మృగశీర్ష హస్తము బాల్యవయస్సునందును. శిఖరహస్తము కౌమార వయస్సునందును వర్తించును.

శ్లో॥ అలపద్మహం సహస్రో యౌవనే చలితాయది ॥

తా॥ అలపద్మ హస్తము, హంసాశ్చ హస్తము చలింప చేసినచో యౌవనమందు వినియోగించును.

శ్లో॥ ముకుతోనిరశీభూతో వక్షస్థోయదివార్ధకే ।

యుజ్యతేయోగకుశలై స్సరసః కరవేదిభిః ॥

తా॥ ముకుళహస్తము వక్షస్థలమునందు విరళముగ నిలిపిపచో వార్ధ
క్యమునందు వినియోగించును.

శ్లో॥ తర్జన్యాస్యాందంత్య వర్వణ్యంగుష్ఠోనే ప్రసారితా ।

నఖహంస ఇతిఘ్నాతః కరః కరవిచక్షణైః ॥

తా॥ అంగుష్ఠమును తర్జన్యంగుళియొక్క అంత్యపర్యంతమునందుంచి
ఇతరాంగుళులను జూచిపట్టినచో “నఖహంస” హస్తమగును.

శ్లో॥ వజ్రవై ధూర్య రూపేచ పఖార్ధే నాశికామణౌ ।

నఖహంస ఇతిఘ్నాతః కరః కరవిచక్షణైః ॥

తా॥ నఖహస్తము వజ్రమునందును. నై ధూర్యమునందును, నఖ
మును చూపుటయందును, నాసామణియందును వర్తించును.

శ్లో॥ నాధూసాదధహంసాస్య ఉరశ్చీమానమాశ్రితః ।

ఉపవీతేపివై కక్ష్యయాత్రాభేదేపియుజ్యతే ॥

తా॥ హంసాశ్చ హస్తము వామభుజమువలన వక్షస్థలము బొంది
నచో యజ్ఞోపవీతమునందును, కంఠహారమునందును. యాత్రాభేదమునం
దును వర్తించుచున్నది.

శ్లో॥ పతాకాఘ్నేకనిష్ఠాయామూలేంగుష్ఠోనివేశితః ।

పతాక చతురస్రోఽయం, తత్స్వరూపవిహోచ్యతే ॥

తా॥ పతాక హస్తమునందు కనిష్ఠాంగుళి మూలమునందు అంగుష్ఠము
నుంచినచో పతాక చతురహస్త మగును.

-: వి ని యో గ ము :-

శ్లో॥ అననే శ్వేత వర్ణేపి సూపార్థేపిచయుజ్యతే ॥

తా॥ పతాక చతురహస్తము “ముఖమునందు”, తెలుపు స్త్రమందు, సూపార్థమునందు వినియోగించును.

శ్లో॥ చతురౌతు యధాశ్లిష్టా అననాభిముదాతథా ।

కపోలేనే నేత్రభావేచ యుజ్యతే భరతాదగై ॥

తా॥ రెండు చతుర హస్తములు కలిపిపట్టి ముఖమునకు ఆభిముఖముగ ఉంచినచో కపోలమునందు, నేత్రములందును వినియోగించులు.

శ్లో॥ తామ్రచూడకరి స్తిర్యగ్లామిచే దరుణీభవేత్ ॥

తా॥ తామ్రచూడ హస్తము అడ్డముగపట్టిన, “అరుణపర్ణము” నందు వర్తించును.

శ్లో॥ తిరిశ్చీనః పతాకశ్చేత్పితవర్ణేనియుజ్యతే ।

తా॥ పతాకహస్తము అడ్డముగ బట్టినచో “పితవర్ణము” నందు వర్తించును.

శ్లో॥ తిరశ్చీనః సింహముఖశ్శామలేపరియుజ్యతే ॥

తా॥ సింహముఖ హస్తము అడ్డముగబట్టినచో “సీలవర్ణము” లందు వర్తించును.

శ్లో॥ అంసదేశః పతాకాగ్రహస్తేన యదితర్మితః ।

క్షత్రియార్థేభుజార్థేపి జయలక్ష్మీ ప్రదర్శనే ।

తూణీరార్థేపి పృష్ఠధ పురుషస్య ప్రదర్శనే ।

ఇత్యర్థేషు నియుజ్యంతే నాట్యకర్మ విశారదైః ॥

తా॥ పతాక హస్తాంగుళలచే భుజప్రదేశమును స్పృశించినగో క్షత్రియులయందు, ధుజములందు, జయలక్ష్మిని చూపుటయందు అమ్మలపొది చూపుటయందు, పశ్చిమభాగమందుండెడి పురుషుని చూపుటయందు. ఈ హస్తము వినియోగించుచున్నది.

శ్లో॥ పతాకయాభ్యుదయదేశం దర్శయేద్వైశ్యభావనే ॥

తా॥ పతాకహస్తముచే ఊరుప్రదేశము చూపించినచో, వైశ్యవర్ణమునందు వర్తించును.

శ్లో॥ జంఘాంచేత్స్పర్మయేచ్ఛాదే హస్తేనార్థ పతాకయా ॥

తా॥ అర్థపతాక హస్తముచేత జానుప్రదేశము స్పృశించినచో శూద్రవర్ణమునందు వర్తించును.

శ్లో॥ అనామికాచ విశ్లిష్టా మృగశీర్షాఖ్యమస్తకే ।

నామార్థ మృగశీర్షోఽయం తస్యభావవిహోభ్యతే ॥

తా॥ మృగశీర్ష హస్తమునందు అనామికాంగుళిని. విశ్లిష్టముగా బట్టినచో అర్థమృగశీర్ష హస్తమగును.

∴ వి ని యో గ ము లు ∴

శ్లో॥ బాలస్త్రీణాం భావనేస్యాత్యాంవాదేచయుజ్యతే ॥

తా॥ అర్థమృగశిర హస్తము బాలికను చూపుటయందును, అలిపవచనమునందును వినియోగించుచున్నది.

శ్లో॥ విస్మజ్యముకుళం పూర్వం పశ్చాత్తేన్ముగశీర్షకః ।

వృద్ధస్త్రీణాం భావనాయాం కృపాశాంతిరసోదయే ॥

తా॥ ముందుగ ముకుళహస్తము బట్టివిడిచి. తదుపరి మృగశిరహస్తమును బట్టినగో. వృద్ధస్త్రీని చూపుటయందు కృపారసశాంతి రసావిర్భావములయందు వినియోగింపబడును.

∴ నా నా ర్థ ము లు ∴

శ్లో॥ వక్షేనానార్థహస్తానాం నిర్ణయక్రమభావనాం ॥

తా॥ నానార్థ హస్తములను క్రమరీతిగా వివరించెదను.

శ్లో॥ కర్ణనా సాదరణాంచ సమీపేచవితేయది ।

సందంశ హస్తోరేఖదౌ.వర్ష ధారాసుయుజ్యతే॥

తా॥ సందంశ హస్తమును కర్ణనాశికాధరముల సమీపములందు చలింపజేయుచున్నచో. రేఖాదులయందును. ఊర్ధ్వతోముఖములుగా చలింప జేసినచో వర్షాధారలయందును వినియోగించును.

శ్లో॥ అధోదుజాంతరేతిర్యక్ష్ణాయీచేన్మృగశీర్షకః ।

పతిచేతి శ్వరీరార్థహస్తానానునిరూప్యతే ॥

మృగశీర్ష హస్తము ఖజాంతరాధః ప్రదేశమున అడ్డముగా స్థాయిగా నిలిపిపట్టినచో పతియందు. మనస్సుయందు, శ్వరీరము చూపుటందు పని యోగించును.

శ్లో॥ కనిష్ఠికేముకుళయోస్సమ్యగేవ ప్రసారితే ।

నామార్థ ముకుళోహస్తస్తయోర్యోగోవిధీయతే ॥

తా॥ రెండు ముకుళ హస్తములు కనిష్ఠికాంగుళులు చక్కగా చాచి పట్టినచో. అర్థముకుళహస్తము వచ్చునని నానార్థములలో చెప్పబడియున్నది,

∴ వి ని యో గ ము లు ∴

శ్లో॥ అన్యోన్యభిముఖీభావాచ్చలచ్ఛోపరిచాలనాత్ ।

వక్షస్థానప్రచలనాదుపవేశనకర్మణి ।

తదైవేతి ప్రవచనే ఆత్మార్థే వినియుజ్యతే ॥

తా॥ రెండు అర్థముకుళ హస్తములు అన్యోన్యాభి ముఖభావము వలన
అధోభాగమునందు చలింపచేసినచో ఉపవేశన కర్మయందును, ఊర్ధ్వభాగమం
చలింపచేసినచో, అటులేయనుటయందు, వక్షస్థలమునందు చలింపచేసినచో
మనస్సునందు వర్తించును.

శ్లో॥ అధోభాగే ముకుస్యాగ్రే వక్షస్థానే నివేశితః ।

ముకురోజనస్సల్లాపే సంతోషే వినియుజ్యతే ॥

తా॥ ముకుళ హస్తమును ముఖాగ్రభాగమునకు క్రిందుగా చలింప
చేసినచో జనుల సల్లాపమందు, వక్షస్థలమందు, చలింపచేసినచో సంతోషము
నందు వినియోగించును,

శ్లో॥ అధోభాగే దక్షిణాంగే ముఖాస్యాగ్రే నివేశితః ।

బ్రహ్మచర్యే నిశ్చలాద్ధే లేఖనేపిచ సూచకః ॥

యుజ్యతే కలిభిర్నాట్య మర్మార్థచతురై స్సదా ॥

తా॥ సూచిముఖ హస్తము ముఖాగ్రభాగమున నుంచినచో బ్రహ్మ
చర్యమందును, దక్షిణభాగమున క్రిందుగ పట్టినచో, కదలకుండుటయందును,
చాయుటయందును వినియోగించును.

శ్లో॥ పురోభాగేచోర్ధ్వదేశేవ్యధోభాగేచ నిశ్చలః ।

వైష్ణవాభిదహస్తోఽయం. గార్హస్థ్యే సైపికరాయుగే ।

భూగర్తేపిచయుజ్యేతకర్మార్థచతురై స్సదా ॥

తా॥ వైష్ణవ హస్తము పురోభాగమందుబట్టినచో గార్హస్థ్యమునందును,
ఊర్ధ్వదేశమునందు బట్టినచో కలియుగమునందును, అధోముఖమునబట్టినచో
భూగర్తయందును వినియోగించుచున్నది.

శ్లో॥ అన్యోన్య్యాభిముఖీభావాత్పురో ధాగేచచాలనాత్ ।

ఊర్ధ్వాగ్రయుగ్మసంయోగాత్పతాక చతురౌకరౌ ।

వానప్రస్థాపిగమనేదేవనీరాజనావిభా ।

యుజ్యతే పర్ణశాలాయాం, భరతక్రమవేదిభిః ॥

తా॥ రెండు పతాక చతుర హస్తములు పరస్పరాభి ముఖభావముల వలనబట్టినచో వానప్రస్థాశ్రమమందును, పురోగభాగమునందు త్రిప్పినచో దేవతా నీరాజనమునందును, ఊర్ధ్వముఖముగబట్టినచో (అంగుళిలను పరస్పరము కలిపిపట్టినచో) పర్ణశాలయందును వర్తించును.

శ్లో॥ దక్షణాంశే పురోధాగే తీరశ్చీనస్తు నిశ్చలః ।

సన్యాసేచ స్థిరార్ధేచ సమాలంచేతిభాషణే ।

శిఖరాఖ్యకరస్సోఽయం యుజ్యతే నాట్యకోవిదైః ॥

తా॥ శిఖరహస్తము దక్షణభాగమునందు కదలకుండ బట్టినచో సన్యాసాశ్రమమునందు. పురోధాగమున బట్టిన స్థిరమనుటయందు. అర్థముగ బట్టినచో పట్టుకొనుమనుటయందు వర్తించును.

శ్లో॥ ఊర్ధ్వాధోముఖవిన్యాసాత్పురోధాగే ప్రసారణాత్ ।

వక్షస్థానే నిశ్చలంచేత్కపిద్ధకరౌతిధా ।

దుదోహోత్యపివాక్యేచమధనే ధూమయానకే ।

యుజ్యతేయోగకుశలైర్నాట్యశాస్త్రవిశారిదైః ॥

తా॥ రెండు కపిద్ధ హస్తములు ఊర్ధ్వాధోముఖములుగ పట్టినచో పాలు పితుకుటయందును. పురోధాగ ప్రసారణమువలన - మధించుట వలన వక్షస్థలమున నిశ్చలముగ బట్టినచో ధూపహారములయందును వర్తించును

-: ఋతువుల హస్త లక్షణములు :-

శ్లో॥ త్రిపతాక కరస్సోయ మూర్ధ్వభాగే ప్రచాలితః ।
 కరోఽప్యర్థ పతాకాఖ్యః పర్యాయేణాగ్రతశ్చలః ।
 త్రిపతాఖ్యకరస్సోర్ధ్వభాగే పార్శ్వద్వయేఽచలః ।
 వసంత గ్రీష్మసమయ వర్షకామేఘచక్రమాత్ ।
 యుజ్యతే యోగకుశలై భరితాస్వయపేదిభిః ॥

తా॥ త్రిపతాక హస్తము ఊర్ధ్వభాగమున చలింపచేసినచో వసంత ఋతువునందును, అర్ధపతాకహస్తము పురోభాగమున చలింపచేసినచో గ్రీష్మ ఋతువునందును, త్రిపతాకహస్తము ఊర్ధ్వభాగమునందు ఉభయ పార్శ్వము లందు చలింపచేసినచో వర్ష ఋతువునందును వర్తించును.

శ్లో॥ అలపద్మశ్చ సింహాఖ్యః కర్ణధేశే ప్రచావితౌ ।
 అధోముఖః సర్పశీర్షః పురోఽర్థ ముకుశస్తదా ।
 శరద్దేమంత శిశిర సమయేఘ యథాక్రమమ్ ॥

తా॥ అలపద్మ హస్తమున్ను, సింహముఖ హస్తమున్ను, కర్ణప్రదే శములంగు చలింపచేసినచో శరదృతువునందు, సర్పశిరహస్తము అధోముఖ ముగ బట్టిన హిమవంత ఋతువునందు, అర్ధముకుశహస్తము పురోభాగమున బట్టిన, శిశిర ఋతువునందును వర్తించుచున్నది.

శ్లో॥ అగ్రేసూచి నిశ్చలాచేత్కాష్ఠేర్థే వినియుజ్యతే ॥

తా॥ సూచీముఖ హస్తము పురోభాగమునందు నిశ్చలముగ నిల్చి సచో “కాష్ఠము”నందు వర్తించును.

-: కాలముల హస్త లక్షణములు :-

శ్లో॥ సందాశస్యాత్కృతార్థేపినఖహంసః క్షణేభవేత్ ।
 లవార్థేముకుళః ప్రోక్తః కరటికావిచక్షణైః ॥

తా॥ నందంశ హస్తము, కళాకాలమునందును, నిజానానా హస్తములు
క్షణకాలమునందును, ముకుళహస్తము లిప్తకాలమునందు వర్తించును.

శ్లో॥ ఘటికార్ధేంద్రముకుళ స్తిర్యగూపోనియుజ్యతే ।
చతురోఽప్యర్థయా మార్ధే, యా మార్ధేహంసవక్త్రకః ।
ద్వియామేర్థ పతాకాఖ్యా. త్రియామేతామ్రచూడకః ।
ధివారాత్రో ఐద్యకోశ ముకుళశ్చ యథాక్రమం ।
పూర్వేద్యుర్యుజ్యతే సూచినాట్యశాస్త్ర విచక్షణైః ॥

తా॥ అర్థముకుళహస్తము అడ్డముగపట్టినచో ఘటికాలమునందును,
చతురహస్తము అర్థయామమునందును. హంసాశ్యహస్తము యామకాలము
నందును, అర్థపతాకహస్తము రెండుయామముల కాలమునందును. తామ్ర
చూడహస్తము మూడుయామముల కాలమునందును. పద్మకోశహస్తము
పగటికాలమునందును. ముకుళహస్తము రాత్రికాలమునందును. సూచీముఖ
హస్తము పూర్వదినమునందును వర్తించుచున్నవి యని నాట్యాచార్యులు
వాగ్దేయకారులు చెప్పిరి.

శ్లో॥ పక్షేర్థేయుజ్యతే సర్పశీర్ష శ్చేత్తిర్యగూత్రితః ।
మాసార్ధేనిశ్చలాశూచిచలితాచేద్యగేభవేత్ ।
శుకతుండో నిశ్చలశ్చే దూర్ధ్వవర్షే నియుజ్యతే ॥

శా॥ సర్పశీర్ష హస్తము అడ్డముగపట్టినచో పక్షకాలమునందు. శూచీ
ముఖహస్తము నిశ్చలముగ వట్టిన మాసకాలమందును, చలింపజేసినచో
యాగమునందును, శుకతుండ హస్తము నిశ్చలముగ వట్టినచో రాబోవు
సంవత్సరమునందు వర్తించును.

శ్లో॥ ఇందీవరేచకల్హారే చంపకేచరాటకే ।
తాపింఛేబుద్బుదార్ధేఘ, ఛకోరాణాంచభావనే ।
ఊర్ధ్వకారాననోహస్తోలాంగూలో యుజ్యతేక్రమాత్ ॥

తా॥ లాంగూలహస్తము ఊర్ధ్వముఖముగ బట్టినచో నల్ల కలువయందును, కల్వారకుసుమముయందును, స-పంగి పుష్పమునందును. తిమాల పుష్పగుచ్ఛమునందు నీటిబుగ్గయందును, చకోంపక్షులు చూపుటయందు వినియోగించును.

శ్లో॥ నక్త్యంతికగతౌగండతలయోరంతిశ్చిత్తౌ ।
తత్త్రైవరేచితౌనామ్నా. పతాకాభిదహస్తకౌ ।
మర్థశార్థే కపోలాధే తద్వఈతాడనక్రమే ।
యుజ్యతే యోగకుశలై న్నాట్యకర్మ విచక్షణైః ॥

తా॥ రెండు పతాకహస్తములు. మోకాళ్ళ సమీపమున నుంచినచో, మర్దకమునందును. చలింపచేసినచో మృదంగ వాద్యమందును. కపోలసమీపమునందు బట్టినచో గండస్థలమునందును, కపోల సమీపమున ఛలింపచేసినచో చెంపగొట్టుటయందును వర్తించుచున్నది.

-: చతుర్వేద హస్త లక్షణములు :-

శ్లో॥ ఋగ్వేదేచ పతాకోగ్రేచలితోయది యుజ్యతే ॥

తా॥ పతాకహస్తము పురోహిగమునందు చలింపచేసినచో ఋగ్వేదమునందు వర్తించును.

శ్లో॥ పతాకచతురేంగుష్ఠః పౌనః పుణాత్ప్రచాలితః ।
యజుర్వేదేపి యజ్యేత నాట్యశాస్త్ర విశారదైః ॥

తా॥ పతాక చతుర హస్తమునందు అంగుష్ఠము మాటిమాటికి చలింపచేసినచో యజుర్వేదమునందు వర్తించును.

శ్లో॥ అధస్థాదూర్ధ్వభాగస్తో హస్తనందంశ నామకః ।
యుజ్యతే సామవేదార్థే భరతక్రమపారగైః ॥

తా॥ సందంశహస్తము క్రిందుమీదులుగ బట్టినచో సామవేదమునంధు
వర్తించును.

శ్లో॥ మృగశీర్షోఛో ముఖశ్చేద ధర్వణవదే భవేత్ ॥

తా॥ మృగశీర్ష హస్తములు అధోముఖముగ బట్టినచో అధర్వణ
వేదమందు వర్తించునని భరతాచార్యులు చెప్పియుండిరి.

:- చతురోపాయ హస్త లక్షణములు :-

సామ. దాన. భేద. దండోపాయ హస్త లక్షణములు :

శ్లో॥ మృగశీర్షస్తిర్యగశ్చేత్స ఏవాగ్రే ప్రచాలితః ।

ముకుశోభి ముఢీభూతః పతాకశ్చే ప్రకంపితః ।

క్రమాచతురుపాయేషు యజ్యతేవై మనీషిభిః ॥

తా॥ మృగశీర హస్తమును అడ్డముగా బట్టినచో సామోపాయము
నందును, పురోభాగమునందు చలింపజేయుచు బట్టినచో దానోపాయమునం
దును. ముకుళహస్తము అధోముఖముగ బట్టినచో భేదోపాయమునందును.
పతాకహస్తము పార్శ్వములందు చలింపజేసినచో దండోపాయమునందును
వర్తించుచున్నది.

శ్లో॥ తర్జనీ మధ్యమే సమ్యక్కుంచితేతలమాశ్రితే ।

శేషాప్రసారితోస్సోఽయం నాహ్నాసంయమ హస్తకః ॥

తా॥ తర్జనీ మధ్యమాంగుళులు వంచి హస్తతలమును ఆశ్రయింప
జేసి. శేషాంగుళులను చాచిపట్టినచో సంయమహస్త మనబడును.

వి ని యో గ ము లు ;

శ్లో॥ ప్రాణాయామే మహాయోగే యజమానస్య భావనే ॥

శ్లో॥ ప్రాణాయామమునందును. మహాయోగమునందును. సోమయాజి
నభినయించుటగలందు వర్తించును.

శ్లో॥ వక్త్రాంతికేలపద్మలయం సవీవోర్ధ్వం ప్రచాలితః ।
ఉత్సాహప్రభు శక్త్యర్థేయుజ్యతే నాట్యమర్మిగైః ॥

తా॥ అలపద్మ హస్తము ముఖసమీపమునందు బట్టినచో ఉత్సాహ
శక్తియందును. ఆ అలపద్మమునే ఊర్ధ్వభాగమున చలింపజేసినచో ప్రభు
శక్తియందును వర్తించును.

శ్లో॥ ముకురోవిరళీభూతోష్య పద్మకరశ్చలః ।
మంత్రశక్తౌతథాసమ్యగ్భాగదేయానుభుగ్దనే ॥

తా॥ ముకుళహస్తము విరళముగబట్టినచో మంత్రశక్తియందును,
అలపద్మ హస్తము చలింపజేసినచో ధాగ్యభోగియందును వర్తించును.

శ్లో॥ పతాకౌతు పురోభాగే పరస్పరాముఖాశ్రితౌ ।
సందర్భేయుజ్యతే సోయంప్రమాణార్థేతదైవచ ॥

తా॥ రెండు పతాకహస్తములు పురోభాగమునందు పరస్పరాభిముఖ
ముగ కలిపి పట్టినచో సందియందును, ప్రమాణమునందును వర్తించును.

శ్లో॥ త్రిపతాకః పురోభాగే చలితోవిగ్రహే ఖవేత్ ॥

తా॥ త్రిపతాక హస్తము పురోభాగమునందు ప్రసరింపజేసినచో తరలి
పోవుటయందు ఈ హస్తము వర్తించును.

శ్లో॥ ఆసనార్థేచ శిఖరః పురోభాగే స్థితోయది ॥

తా॥ శిఖరహస్తము పురోభాగమునందు విలిపినచో, గూర్చుండుట
యందు వర్తించును.

శ్లో॥ ద్వైవీధావే కర్తరీస్యాదగ్రధావే ప్రకంపితా॥

తా॥ కర్తరీ ముఖహస్తము పురోధాగమునందు కంపింపచేసిపదో ద్వైవీధీకరణమునందు వర్తించును.

శ్లో॥ అంజలిర్వక్షసిస్థాయీ యుజ్యతేచ సమాశ్రయే॥

తా॥ అంజలిహస్తము వక్షస్థలమునందు నిశ్చలముగనుంచినచో ఆశ్రయించుటయందు వర్తించును.

-; భూత, భవిష్య ద్వర్తమానకాల హస్త లక్షణములు :-

శ్లో॥ అధోధాగే పురోధాగే దర్శితో పృష్ఠధాగతే॥

దోలావచ్ఛలిరోహస్తః పతాకాఖ్యః మనీషిభిః ।

వర్తమానేచ భూతార్థే భవ్యర్యేవాపియుజ్యతే ॥

తా॥ పతాకహస్తము క్రిందుగబట్టినచో వర్తమానకాలమందును, పురోధాగమందు దోలాకారముగ బట్టినచో భవిష్యత్కాలమునందును పృష్ఠధాగమునందు చాచిపట్టినచో భూతకాలమునందును వర్తించును.

శ్లో॥ ప్రయోగే కర్మణిధ్యాతః కరోహంసోస్యవ్యథోముఖః ॥

తా॥ హంసాశ్య హస్తము, అథోముఖముగ బట్టినచో కర్మణి ప్రయోగమునందును వర్తించును.

శ్లో॥ ప్రయోగేకర్తరిధ్యాతః సందంశస్యావ్యథోముఖః ॥

తా॥ సందంశహస్తము అథోముఖముగబట్టిన కర్తరీప్రయోగమునందు వర్తించుచున్నది.

శ్లో॥ థావే ప్రయోగవిధ్యాతః సర్పశీర్షోవ్యథోముఖః ॥

తా॥ సర్పశీర్ష హస్తము అథోముఖముగ బట్టినచో థావప్రయోగమునందు వర్తించును.

శ్లో॥ తత్రప్రత్యమే ప్రయుజ్యేతి హంసాస్యోఽయ మథోముఖః ॥

తా॥ హంసాశ్యహస్తము అథోముఖము కల్గునట్లు పట్టినచో తత్రప్రత్య హంతమునందు వర్తింతును.

శ్లో॥ కృపత్యయేఽథోముఖస్య స్మృగశీర్ష కరోభవేత్ ॥

తా॥ స్మృగశీర్ష హస్తము అథోముఖముగల్గునట్లు పట్టినచో కృపత్యయమునందు వర్తింతును.

శ్లో॥ వహప్రాపణధావానాంత్రయేచేదర్థచంద్రకః ॥

తా॥ అర్థచంద్ర హస్తము క్రిందుగాబట్టినచో వహప్రాపణ ధాతువుల యొక్క త్రితయమునందు వర్తింతును.

శ్లో॥ పురుషప్ర ణవేతు, ఔచిత్యేన విధావయేత్ ॥

తా॥ ప్రథమ, మధ్యమ, ఉత్తమ, పురుషధావములందు తర్కాలోచిత హస్తములు చేయవలయును.

శ్లో॥ దుకృష్టైరణే ధాతునాం, కరోఽర్థ చతురోభవేత్ ॥

తా॥ అర్థచంద్ర హస్తములు క్రిందుగాబట్టినచో దుకృష్టైరణే ధాతువునందు వర్తింతును.

బౌంధవ్య హస్తములు (మాతృహస్త లక్షణము)

శ్లో॥ వామేతు శిఖరంకృత్వా దక్షణే మృగశీర్షకం ।

మాతాధే వినియుజ్యేత క్షీర్తితో భరతాదిభిః ॥

తా॥ వామకరముచేత శిఖరహస్తమును, దక్షిణకరముచేత మృగశీర్షమును బట్టినచో మాతృహస్త మగును. ఇది తల్లియందు చెల్లును.

-: పితృహస్త లక్షణము (తండ్రి) :-

శ్లో॥ ఏతా తాలి పరితాచేత్పితార్థే వినియుజ్యతే ॥

తా॥ మాతృ హస్తములను విపరీతార్థముచేసి. అనగా వామహస్తము సర్పశీర్షముచేత, దక్షణహస్తముచేత శిబరమునుబట్టినచో పితృహస్తమగును. ఇది తండ్రికి చెల్లును.

-: పితామహ హస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ సందంశ స్వశి కే భాగేచలితో విరళోయది ।

పితామహోని యుజ్యేత శివేన పరికీర్తితః ॥

తా॥ సందంశ హస్తమును లలాటమందుబట్టి చలింపచేసి విరళముగ బట్టినచో తాతయందు వినియోగించును.

-: పితామహీ హస్తలక్షణము (నాయనమ్మ) :-

శ్లో॥ ఆలపద్మః కంఠదేశేకృత్వాపి చలితోయది ।

పితామహీం నియుజ్యేత కథితోభరతాదిభిః ॥

తా॥ ఆలపద్మ హస్తము కంఠదేశమందుబట్టి చలింపచేసినచో అమ్మయందు వినియోగించును.

-: పుత్ర - పుత్ర - హస్తలక్షణము :-

శ్లో॥ వామహస్తే సర్పశీర్షం మృగశీర్షే తతోపరి-

విన్యసేతత్పుత్రాయంచేసుతేపి వినియుజ్యతే ॥

తా॥ వామహస్తముచే సర్పశీర్షమునుబట్టి. దానిపై మృగశిరహస్తము నుంచినచో పుత్రిక, - పుత్రునియందు వర్తించును.

-: జామాత హస్తలక్షణము (అల్లుడు) :-

శ్లో॥ మయూరే దక్షదేహస్తే భ్రమరో, వామహస్తకే ।

జామాతారినియుజ్యేతకర కర్మవిశారదైః ॥

తా॥ దక్షణ కరముచేత మయూరమును. వామహస్తముచేత భ్రమర హస్తమును బట్టినచో అల్లునియందు చెల్లును.

-: శ్వరహస్త లక్షణము (మామ) :-

శ్లో॥ పతాకస్య పృష్ఠభాగస్తీర్యక్తైవ ప్రదర్శితః ।

శ్వశ్రూర్ధేనియుజ్యేతనందినా పరిరీర్తితః ॥

తా॥ పతాక హస్తముయొక్క పృష్ఠభాగము అడ్డముగబట్టినచో మామయందు వినియోగింపబడును.

-: శ్వశ్రూహస్త లక్షణము (అత్త) :-

శ్లో॥ పతాకముదరే కృత్వావామే చాప్యలపద్మకం ।

శ్వశ్రాంచ సరియుజ్యేత కథితో భరతాదిభిః ॥

తా॥ పతాక హస్తమును ఉదరమునందు చేర్చి. వామహస్తముచే ఆలపద్మమును పట్టినచో అత్తయందు వర్తించును.

-: స్నుషాహస్త లక్షణము (కోడలు) :-

శ్లో॥ పతాకేన భువందర్యవామహస్తేర్ధ చంద్రకం ।

స్నుషాయాంచ ప్రయోక్తవ్యంకోహశేన ప్రకీర్తితమ్ ॥

తా॥ పతాక హస్తముచేత భూమిని చూపించి. వామహస్తముచే అర్ధచంద్ర హస్తమును బట్టినచో కోడలియందు వర్తించును.

:- భగినీహస్త లక్షణము (చెల్లెలు) :-

శ్లో॥ దక్షదేహంస పక్షంచవామే లాంగూలకంతథా ।

స్వసారం ప్రతియుజ్యేత త్వాంజనేయేనచోదితమ్ ॥

తా॥ ధక్షణ కరముచే హంసపక్షమును, వామహస్తముచే లాంగూలమును బట్టినచో తోబుట్టువునందు వర్తించునది.

:- శ్యాలక హస్తలక్షణము (బావమరిది) :-

శ్లో॥ కటకాముఖ హస్తేన తామ్రచూడ ప్రదర్శితః ।

శ్యాలకేతు ప్రయుజ్యేతేత్యా చార్యేణ ప్రచోదితమ్ ॥

తా॥ కటకాముఖ హస్తమును, తామ్రచూడహస్తమును చూపినచో బావమరిదియందు వర్తించును.

:- ననాంధహస్త లక్షణము (వదిన-మరదలు) :-

శ్లో॥ శుకతుండో దక్షణేచ. ముకుళావామ హస్తకే ।

ననాంధాయాం ప్రయుజ్యేత పార్శ్వత్యాపరికీర్తితమ్ ॥

తా॥ దక్షణకరమందు శుకతుండము. వామకరమందు ముకుళహస్తము బట్టినచో వదిన - మరదండ్రయందు వర్తించును.

:- దౌహిత్ర నప్తహస్త లక్షణమ్ (మనమడు, మునిమనవడు) :-

శ్లో॥ మృగశీర్షస్థిర్యగాని, వామేహంసాశ్యహస్తకః ।

దౌహిత్రనప్తోరుజ్యతేత్యగస్తేవ ప్రకీర్తితమ్ ॥

తా॥ దక్షణకరముచే మృగశీరహస్తమును. వామకరముచేహంసాశ్యహస్తమును బట్టినచో దౌహిత్ర - ప్రపౌతృలయందు వర్తించును.

-: బ్రాతృభగినీ హస్తలక్షణము (సోదరుడు-చెల్లెలు) :-

శ్లో॥ సూచిహస్తస్త్వం సుదేశే కుచితోపీక్షితోయది ।
భగిన్యాం సోదరేచైవ యుజ్యతే భరతాగమే ॥

తా॥ భుజప్రదేశమునందు సూచిహస్తమునుపంచి చూపినచో భగిని యందు, సోదరునియందును వినియోగించును.

-; బాతుర్వర్ణ హస్తలక్షణము ;-

శ్లో॥ రరాధ్యాం శిఖరం ధృత్వా యజ్ఞసూత్ర ప్రవర్షనే ।
దక్షదేన కృతే తిర్యగ్రాహకానాం ప్రదర్శితః ॥

తా॥ రెండుచేతులతో శిఖరిహస్తమునుబట్టి, దక్షణహస్తముచే స్వముగ ఉపదించి దర్శనము (జంభ్యము) చూపినచో బ్రాహ్మణ వర్ణమునందు వినియోగించును.

-: క్షత్రియ హస్తలక్షణము :-

శ్లో॥ వామేన శిఖరం తిర్యగ్ ధృత్వా న్యేవ పతాకః ।
ధృతోయది క్షత్రియాణాం హస్తవిశిష్టభిధీయతే ॥

రా॥ వామకరముచే శిఖరహస్తమును, అడ్డముగబట్టి దక్షణరమచే పతాకహస్తమును ధరించినచో క్షత్రియపర్ణ హస్తమగును. క్షత్రియునకు చెల్లును.

-: వైశ్యహస్తలక్షణము :-

శ్లో॥ వామేకరేతుహస్తాస్యో దక్షణే కటకాముఖః ।
వైశ్యహస్తాయమాఖ్యాతోభరతాగడువేదిభిః

తా॥ హామకరముచే హంసాశ్యమును, దక్షణ కరముచే కటకాముఖమును బట్టినచో వైశ్యవర్ణ హస్తమగును. ఇది వైశ్యునికి చెల్లును.

-: కూద్రహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ నామేతు శిఖరం సూచీ దక్షణే కూద్రహస్తకః ॥

తా॥ వామిహస్తముచే శిఖరమును, దక్షణ కరముచే సూచీహస్తమును బట్టినచో కూద్రవర్ణ హస్తమగును. ఇది కూద్రునకు వర్తించును.

-: భర్తృహస్త లక్షణము (పెనిమిటి) :-

శ్లో॥ విన్యస్యకంఠే హంసాస్యాశిఖరో దక్షదేకరే ।

భర్తృహస్త ఇతిఘాతప్రస్థిన్నేవనియుజ్యతే ॥

తా॥ కంఠమందు హంసాశ్యహస్తముంచి, కుడిచేత శిఖరహస్తము బట్టిన భర్తృహస్తమగును, ఇది మగనికి చెల్లును.

-: భర్త్రీ భ్రాతృహస్త లక్షణము (భర్త ఆన్న) :-

శ్లో॥ వామేతుశిఖరం ధృత్వాపార్శ్వయోః కర్తరీముఖం

ధృతో దక్షణహస్తేన భర్తృభ్రాతృకర స్మృతః ॥

తా॥ ఎడముచేత శిఖరమునుబట్టి, రెండుపార్శ్వములయందును, కుడిచేత కర్తరీముఖ హస్తమును బట్టిన, భర్త్రీభ్రాతృ హస్తమగును. ఇది పెనిమిటి, తోడబుట్టిన వారియందు చెల్లును.

-: జేష్ఠ కనిష్ఠ భ్రాతృహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ మయూరహస్తః పురతః పశ్చాద్భాగేచద దర్శితః ।

జేష్ఠభ్రాతృః కనిష్ఠాస్యాఽప్యయంహస్తః ప్రకీర్తితః ॥ :

తా॥ మయూరహస్తము ముందుప్రక్కను వెనుకప్రక్కను పట్ట బడినయెడల జేష్ఠభ్రాతృ హస్తమగును. ఇది అన్నదమ్ములయందు వినియోగించును.

విప్రకీర్ణ హస్త లక్షణములు వినియోగములు 27

∴ విప్రకీర్ణ హస్త లక్షణము :-

హస్తాతు త్రిసతాకాభ్యాతిర్యక్కూర్పర సంయుతౌ ।

కధ్యతేవి ప్రకీర్ణోఽయం హస్తోనాట్య విశారదైః ॥

తా॥ రుండు త్రిపతాక హస్తముల మోచేతులను అడ్డముగా గూడ బట్టినయెడ విప్రకీర్ణ హస్తమగును.

వినియోగములు :-

కవచేచ కరన్యానే మంత్రావాహేక్షమాగుణే ।

విచారేచ ప్రయోక్తవో విప్రకీర్ణ ఇతీరితః ॥

తా॥ కవచము కరన్యాసము మంత్రావాహనము క్షమాగుణము విచారము వీనియందు యీ హస్తము వినియోగించును.

∴ గజదంత హస్త లక్షణము :-

కరభ్యాం శిఖరౌ దృత్వా కనిష్ఠే ప్రసృతేయది ।

గజదంతకరః, ఘృతః కరోభరతి వేదిభిః ॥

తా॥ రెండు శిఖర హస్తములును చిటికెనవేళ్ళు చాచిపట్టినయెడ గజదంత హస్తమగును.

వినియోగములు :-

జలావగాహేద్విరద దంతయోర్భూష మానయోః ।

శంఙ్కస్థాపనభావేషు గజదంతోని యుజ్యతే ॥

తా॥ నీశ్వయందు మునుగుట, ఏనుగు కొమ్ములు. భూమిమానము, శంఖస్థాపన చేయుట వీనియందు వినియోగించును.

-; తాలముఖ హస్తలక్షణము :-

కరా పతాక నామానా అన్యోన్యభిముఖేకృతౌ ।

చలితౌ చేత్తాలముఖః. ప్రోక్తో ఛరతవేదిభిః ॥

తా॥ రెండు పతాక హస్తములు యెదురెదురుగాబట్టి చరించజేయు నెడ తాలముఖ హస్తమగును.

వినియోగము :-

భుజ్జ స్మాక్షనాడ్యేచ ముఖనాప్యేచ మేళనే ।

గ్రహేష్ఠాల పదార్థేచ తాలవక్త్రోఽభిదీయతే ॥

తా॥ భుజంగనాట్యము, ముఖనాట్యము, కూడిక, గ్రహించుట, లావైన పదార్థము వీనికి చెల్లును.

-: సూచివిద్ధ హస్తలక్షణము :-

అన్యోన్యమభిపంస్కృష్టౌ సూచీవక్త్రాభిధాకరో ।

సూచీవిద్ధకరస్సోఽయం. నృత్తహస్తానుసారిభిః ॥

తా॥ రెండు సూచిముఖ హస్తములు ఎదురెదురుగా చేరబట్టిబతునేని సూచివిద్ధ హస్తమగును.

వినియోగములు :-

హస్తీ సలీనాభినయేలగ్నార్థేమేళనేదృడే ।

శాఖాద్వయస్య సంయోగే సూచీవిద్ధకరో భవేత్ ॥

తా॥ కోలాటమునందలి కలగలుపు, చేరిక, గట్టిది, రెండుకొమ్మల చేరిక వీనియందు ఈ హస్తము చెల్లును,

∴ పల్ల వహస్త్ర లక్షణము :-

పతాకౌమణి బంధేతుచిలితో చేదహోముభా ।

కర॥పల్ల వనామాఽయం యుజ్యతేనాట్యదేదిభిః

తా॥ పతాక హస్తములు క్రిందుమొగలోగా, మనికట్లు పట్టుబడిన యెడల పల్ల వహస్త్రమగును.

వినియోగములు :-

భలపుష్పాతిభారేణ నమ్రశాఖాసులచ్ఛనే ।

నమ్రతార్థేనియోక్తవ్యః పల్ల వస్సౌభిధీయతే ॥

తా॥ పుష్పఫలాదులచే వంగిన కొమ్మలు ప్రేలాడుట, వంగుట పని యందు ఈ హస్తము చెల్లును.

∴ నితమ్బ హస్తలక్షణము :-

అం సందేశం సమారవ్య నితమ్బానధిచాలితో ।

పార్శ్వయోస్తు పతాకౌద్వౌ నితమ్బకర ఉచ్యతే ॥

తా॥ రెండు పతాక హస్తములు మూపులు మొనలుకొని పిరుదులు దాకా ప్రక్కలలో కదలుచున్నట్లు వట్టుబడినయెడ నితమ్బహస్త్రమగును.

వినియోగములు :-

పరివేషేచ సూర్యేన్ద్రోర్వర్జ్జలావణ్య దర్శనే ।

స్రాకారా దేవతానాంచనైపధ్యే భ్రమదేపిచ ।

పార్శ్వ సౌందర్య భావేద నితమ్బాఖ్యారరో భవేత్ ॥

తా॥ సూర్యచంద్రుల పరివేషము, చక్కభనము, ప్రాళారము, దేవతాదుల వేషము, భ్రమించుట, ప్రక్కల చక్కదనము పినియిందు ఈ హస్తము చెల్లును.

-: కేశబంధ హస్తలక్షణము :-

ఏతావేవనితమ్బాది కేశపర్యంతచాలితౌ ।

యదిశ్యాత్కేశ బంధాఖ్య కరస్సమ్యజ్నిరూప్యతే ॥

తా॥ ముందుచెప్పిన సతాక హస్తములే పిరుదులు మొదలు తల వెంట్రుకలదాకా చలింపనేయుచు పట్టబడినయెడ కేశబంధహస్త మగును.

వినియోగములు :-

వృక్షద్వయేఒధికేమేరోరధేబహువిధావనే ।

ఉత్తిష్టేతివచోధావే యుజ్యతే కేశబంధకః ॥

తా॥ రెండు వృక్షములు. అధికము. మేరుపర్యంతము, చాలాఅనుట. రెమ్ముఅనుట వీనియందు చెల్లును.

-: లతాహస్త లక్షణము :-

అలపథ్మావగ్రధాగ ప్రశ్రితౌ చవితౌయది ।

లతాహస్త స్సవిజ్ఞేయః. ప్రోక్తౌనాట్య విశారదైః ॥

తా॥ రెండు అలపద్మ హస్తములు ఎదురెదురుగా చెల్లించుటట్లు పట్టబడిన లతాహస్త మగును.

వినియోగములు :-

భ్రమరాభిధనాప్యేచవామోశ్చవితకోరకే ।

లతాయాం, పుష్పితాయాం, స్తబ్ధకాదలనేఒపిచ ।

లేలాకందుకభావేచ లతాహస్తోనియుజ్యతే ॥

తా॥ భ్రమరనాట్యము గాలిచే గదలెడి మొన్న, బూసిగె పూగుత్తుల కదలిక, చెండు వీనియందు ఈ హస్తము వినియోగింపవడును.

-: ద్వీరద హస్తలక్షణము :-

పరాకనామ్నా హస్తేన స్కంధదేశే నివేశ్యచ ।

పద్మకోశమథోవక్త్రం దక్షిణేహస్తతేయది ॥

సమదృశ్యాచేద్ద్వీరదహస్తోఽయం పరికిర్తితః ॥

తా॥ ఎడమచేత పరాకనామ్నా స్తమును. కడిచేత పద్మకోశహస్తమును. అథోమఖముగను నమముగా పట్టిన ద్వీరద హస్తమిగును.

వినియోగములు :-

గజస్యాశుండాభినయే గజవక్త్రం ప్రధర్శనే ।

యుజ్యతే కరిహస్తోఽసౌ, సరహస్తానుసారతః ॥

తా॥ ఏనుగు తొండమునందును. విష్ణుశ్వరుని చూపుటయందును, ఈ హస్తము చెల్లును.

-: సీద్ధతహస్తలక్షణము :-

ఊరస్తోగ్రే హంసపక్షవన్యోన్యాభిముఖీకృతౌ ।

భవేదుద్భుతహస్తోఽయం వినియోగోఽస్య కథ్యతే ॥

తా॥ రొమ్ముకెదురుగా హంసపక్ష హస్తములను ఎదురెదురుగాచేరి పట్టినయెడ ఉద్భుతహస్త మగును.

వినియోగములు :-

ఆపరైత్త్వ వ్యధాత్మరే భావనాయాం స్వరూపకే ।

స్థిరోభవేతి వచనేదోతాయాం స్థూలకేఽపిచ ।

గృహేఽప్యద్భుతహస్తోఽయం ప్రకృతార్థే నియుజ్యతే ॥

తా॥ నీటినుడి, అధికము, తలఁపు. స్వరూపము, స్థిరుడవు అగౌ మనుట. ఉయ్యాల, పెద్దది, ఇల్లు, ప్రకృతార్థము పీనియందు చెల్లును.

:- సంయమ హస్తలక్షణము :-

తల్లనీ మధ్యమౌ హస్తతవేనమ్రీ కృతాయధి ।

ఇతిరౌ ప్రస్మతౌసోఽయం కరస్సంయమ నామకః ॥

తా॥ చూపుడువ్రేలిని. నడిమివ్రేలిని అరచేతి తట్టువంచి తక్కిన స్త్రోళ్ళను చాచిపట్టినయెడ సంయమహస్త మగును.

వినియోగములు :-

ప్రాణాయామే మహాయోగే యజ్యతేచాఽర్య భావనే.

తా॥ ప్రాణాయామము, యోగాభ్యాసము, పూజ్యులు అనుట, వీని యందు ఈ హస్తము చెల్లును,

:- ముద్రాహస్త లక్షణము :-

కథయోర్మధ్యమాజ్ఞాప్తే యోగాన్ముద్రాకరో భవేత్ ॥

తా॥ రెండుచేతుల నడిమివ్రేళ్ళను, బొటనవ్రేళ్ళను చేర్చిపట్టినయెడ ముద్రాహస్త మగును.

వినియోగములు :-

అణౌత్పదే గోముఖేచత్రోటీపుట నిదర్శనే ।

ముద్రాహస్తోయుజ్యతేఽసౌ భరతాగమకోవిదైః ॥

తా॥ అణువు గడ్డిపోచ. ఆవుసూర, పక్షిముక్కు, వీనిని చూపుట యందు ఈ హస్తము చెల్లును,

:- ఆజాముఖ హస్త లక్షణము :-

సింహాననాభీధకరేతర్జనీచ కనిష్ఠికా ।

మధ్యమానామికాపృష్ఠే, యోగాద్భూయాదజాముఖః ॥

తా॥ సింహముఖ హస్తముయొక్క చూపుడు చిటికెన వ్రేళ్ళను, నడిపివ్రేళ్ళకును, ఉంగరపు వ్రేళ్ళకును మీదుగాచేర్చి పట్టినయెడల అజాముఖ హస్తమగును.

వినియోగములు :-

అజాదికానాం వత్త్రేషు నిర్విషాణా ముభేషుచ ।

గజకుంభే మల్లయుద్ధే అజావక్త్రో నియుజ్యతే ॥

తా॥ మేక మొదలైన జంతువుల మోరయందును, కొమ్ములులేని జంతువుల ముఖములందును. ఏనుగు కుంభస్థలమునందును, డెట్టి పోట్లాడు యందును. ఈ హస్తము చెల్లును.

∴ అర్థముకుశ హస్తలక్షణము :-

లాఙ్గలాఖ్యకరేనమ్యక్కనిష్టావక్రితాయది ।

ప్రోక్తోర్థ ముకుశాభ్యోఽసౌభరతాగమవేదిభి ॥

తా॥ లాంగూల హస్తపు చిటికెనవ్రేలు చాగుగా పంపబడినయెడల అర్థముకుశహస్త మగును.

వినియోగములు :-

లికుచేశీలభావేచఽపుష్పచితేపి కుచేఽపిచ ।

తోభే ముకుశపద్మేచ కరణే వినియజ్యతే ॥

తా॥ గజనిమ్మపండు, మంచిస్వభావము. ఉచితము, కుచము, లోభము. తామరమొగ్గ, ఉపకరణము, వీసియందు ఈ హస్తము వినియోగించును.

∴ రేచితహస్త లక్షణము :-

అలవద్యకరౌయత్ర శిష్టైపార్శ్వప్రసారితౌ ।

తత్తత్ప్రయోగకుశలైః రేచితౌఽయం నిరూప్యతే ॥

తా॥ అలవద్ద హస్తములనుచేర్చి, పార్శ్వమందు చాచిపట్టినయెడ రేచితహస్త మగును.

వినియోగములు :-

చారీఘే పార్శ్వనడానే నారికేళే ప్రలాపిది ।

సర్సనాఘేషు వేళాయాం యుజ్యతే రేచితఃకరః ॥

తా॥ చార్మినాభ్యమునందును, పార్శ్వనాట్యమునందును, ఔంకాయమునందును, ప్రలాపమునందును ఎల్ల నాట్య సమయములయందును, ఈ హస్తము చెల్లును.

-: కుశలహస్త లక్షణము :-

అన్యోవ్యాఖీ ముఖావర్థవంద్రౌ కుశలసంజ్ఞకః

భూచారే నయనే పూర్ణవస్తు నిర్దేశభావనే ।

జలావగాహే వద్మేధ యుజ్యతే కుశలఃకరః

తా॥ అర్థచంద్ర హస్తములను ఎదురెదురుగా వట్టినయెడ కుశల హస్తమగును. ఇది భూసంచారము, నేత్రము, పూర్ణవస్తువుల నిర్దేశించుట, నేటిలో మునుగుట. తామరపువ్వు వీనియందు చెల్లును.

..: పక్షవంచిత హస్తలక్షణము :-

కటిదేశగతావేతో పక్షవంచితకోభవేత్ ।

పక్షిణాంపక్షభావేతు రశనాయాం నితమ్భకే ।

పషవఞ్చితహస్తోఽయం యుజ్యతేఽత్రపురాతనైః

తా॥ ఈ కుశల హస్తమునందలి అర్థచంద్ర హస్తములను కటి ప్రదేశమున నుంచినయెడ పక్షవంచిత హస్తమగును. ఇది పక్షుల రెక్కలు మొలనూలు, కటిపశ్చాద్భాగము వీనియందు వినియోగపడును.

-: తిలకహస్తలక్షణము :-

త్రిపతాకాభిహస్తా లలాటే హృదయేస్థితౌ ।
తిలకాభిధహస్తాయం కీర్తితోభావవేదిభిః ।
దేవపుష్పాంజరాగస్తవస్త్వాది తిలకేషుచ ।
తిలకాభిదహస్తాయం కీర్తితోభావవేదిభిః ॥

తా॥ త్రిపతాక హస్తములను నొసటను రామ్ముడందు నుంచినయెడ
తిలకహస్తమగును. ఇది దేవపుష్పాంతరి, వాసనగల వస్తువు మొదలైనది
తిలక భేదములు వీనియందు వినియోగించుచున్నది.

-: ఉత్తానవంచిత హస్తలక్షణము :-

త్రిపతాక వంశదేశగతా వృత్తాలవంచితః ।
విష్ణోరథినయే స్తమ్భభావనాయాంబుధోదితః ।
ఉత్తానవంచితాభిఖ్య, స్సర్వనాప్యేషుకీర్తితః ॥

తా॥ త్రిపతాక హస్తములను. భుజమూలములకు సమీపమున చేర్చి
పట్టినయెడ ఉత్తానవంచిత హస్తమౌను, ఇది మహావిష్ణువును అభినయిం
చుట, స్తంభములను చూపుట వీనియందు చెల్లును.

-: వర్ధమాన హస్తలక్షణము :-

ఊర్ధ్వభాగోన్ముఖాహస్తా శిఖరౌ నర్ధమానకః ।
సర్వదేతివచోధావేత్త మిత్యర్థకేఽపిచ ।
కింకిమిత్కుక్తిసమయేకదాచిదితిధాషణే ।
వర్ధమానకరః ప్రోక్తః భరతాగమవేదిభిః ॥

తా॥ శిఖరహ సము మీదికెత్తి పట్టినయెడల, వర్ధమానహస్త
మగును. ఇది యెల్లప్పుడని చెప్పుట, ఇయ్యబడేనది యనుట, ఏమి ఏమి
యేనెడి సమయము, ఒకానొకప్పుడనుట వీనియందు వినియోగించును.

-: జ్ఞానహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ అదోపతాకౌధృత్వాట అంసాదూర్ధ్వముచావహేత్ ।

భవేద్జ్ఞానాభిధకరః కదితంస్మత్తకోవిదైః ।

గ్రహచహ్మదయే ధ్యానే జ్ఞానహస్తోవిధీయతే ॥

తా॥ మొదట పతాకహస్తములనుబట్టి భుజమూలములకెదురుగనీక్కిరిచినయెడల జ్ఞానహస్త మగును. ఇది గ్రహము. హృదయము, ధ్యానము. వీనియందు వినియోగింపబడును.

-: రేఖాహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ అఙ్గుష్ఠఃకుఞ్చితోభూయాన్మధ్యమానామికాతథా ।

కుఞ్చితాస్యాత్కనిష్ఠాచ తర్జనీప్రసృతాయది ।

రేఖాభిధకరస్సోఽయం ముద్రాయాంసమ్రప్తయుజ్యతే ॥

తా॥ అంగుష్ఠమును. మధ్యమ, అనామిక. కనిష్ఠలనువంచి చూపును ప్రేలును చాచినయెడ రేఖాహస్త మగును. ఇది ముద్రయందు వినియోగింపబడును.

-: వైష్ణవహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ ఊర్ధ్వగౌత్రిపతాకౌచే వైష్ణవః కరళఃరితః ।

విష్ణోరభినయే యోజ్య ఇతిభావ విభోవిధుః ॥

తా॥ త్రిపతాక హస్తములను, యెగుమొగములు బట్టినయెడ వైష్ణవ హస్తమగును. ఇది మహావిష్ణువునందు చెల్లును.

-: బ్రహ్మోక్త శుకతుండ హస్తలక్షణము :-

శ్లో॥ కపిత్థేఙ్గుష్ఠతర్జన్యా సమానాగ్రౌ దృతాయది ।

బ్రహ్మోక్త శుకతుణ్డస్యాద్గర్హడాధేనియుజ్యతే ॥

తా॥ కపిధృ హస్తముయొక్క బొటనవేళిని. చూపుచువ్రేలును పట్టి నయెడల బ్రహ్మోత్త చతురుడ హస్తమగును. ఇది గరుడత్రింకునయందు చెల్లును.

:- బుడచతుర హస్తలక్షణము :-

శ్లో॥ చతురేంద్రినిత్యక్తా కసిష్టామిత్రితాయని ।

నాహ్నుజయింఖణ్ణచతురః కీర్తిరౌచరతాగమే ॥

తా॥ చతురహస్తపు చూపుచువ్రేలును విడిచి, చిటికెనవ్రేలును చేర్చి పట్టినయెడల. బుడచతుర హస్తమగును. ఇది రిక్తము నొనరిన సప్తవస్తువులయందు వినియోగించును.

:- అర్ధచతుర హస్తలక్షణము :-

శ్లో॥ అస్మిన్మనస్థిరౌత్యర్థాయద్యర్థ చతురోచరేత్ ।

మధురాదిరసాస్వాదే వినియోగోఽప్య కీర్తితః ॥

తా॥ బుడచతుర హస్తమందు చిటికెనవ్రేళ్ళను విడిచినయెడల అర్ధచతుర హస్తమగును. ఇది మధురాది రసము లాస్వాదిలయందు వినియోగించబడును.

:- లీనముద్రాహస్తలక్షణము :-

శ్లో॥ ముద్రాప్యేతిర్జనీ నహ్నా, లీనముద్రాకరో భవేత్ ॥

తా॥ ముద్రాహస్త మందలి చూపుచువ్రేలును వంచి పట్టినయెడల లీనముద్రా హస్తమగును.

:- బ్రహ్మది దేవతాహస్త లక్షణములు :-

శ్లో॥ బ్రహ్మణ చతురోవామే హంసాహ్యో దక్షణేకరే ॥

తా॥ ఎడమచాత చతుర హస్తమును, కుడిచేతి హంసాశ్చ హస్తమును. పట్టినయెడ బ్రహ్మహస్త మగును. ఇది బ్రహ్మచర వర్తియగును.

-: శమ్భుహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ శమ్భుర్వామే మృగశిరః త్రిపతాకశ్చ చక్షిచేతి ।

తా॥ ఎడమచేత. మృగశిరః హస్తమును. కుడిచేత త్రిపతాక హస్తమును పట్టినయెడ శంభుహస్తమగును. ఇది శంభునిరి చెల్లును.

-: విష్ణుహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ హస్తాద్వాం త్రిపతాకాద్వాం విష్ణుహస్తః ప్రకీర్తితః ॥

తా॥ రెండు చేతులను త్రిపతాక హస్తములు బట్టినయెడ విష్ణుహస్త మగును. ఇది విష్ణుపుత్రునకు చెల్లును.

-: సరస్వతి హస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ సూచీకృతే చక్షురేర్థ చంద్రవేదామకరేతథా ।

సరస్వత్యాః కరః ప్రోక్తః భరితాగమచేరిభిః ॥

తా॥ కుడిచేతి సూచిహస్తమును, ఎడమచేతి అర్థచంద్ర హస్తమును, పట్టినయెడల సరస్వతి హస్తమగును.

-: పార్వతి హస్తలక్షణము :-

శ్లో॥ ఊర్ధ్వాధః ప్రసృతాపర్థ చంద్రాబా చామచక్షిచేతి ।

అభయోవరదశ్చైవ పార్వత్యాః కరతఃరితః ॥

తా॥ కుడి యెడమ చేతులను, ర్రిందుమీదులుచేసి అర్థచంద్ర హస్తములుగా పట్టిన, అభయ వరద హస్తములగును. అవియే పార్వతి హస్తములు.

-: లక్ష్మీహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ అంసోపకంఠేహస్తాభ్యాం కపిచ్ఛాభ్యాంశ్రియంకరః ॥

తా॥ బాహుమూలమందు రెండు కపిద్ధ హస్తములు పట్టినయెడల లక్ష్మీ హస్తమగును.

-: వినాయక హస్తలక్షణము :-

శ్లో॥ పురోగాభ్యాం కపిచ్ఛాభ్యాం కరాభ్యాం విఘ్నరాట్కరః ॥

తా॥ ఎదురుగా రెండు కపిద్ధ హస్తములు పట్టినయెడల విఘ్నేశ్వర హస్తమగును.

-: షణ్ముఖ హస్తలక్షణము :-

శ్లో॥ వామేకరే త్రిశూలంచ శిఖరందక్షణంకరే ।

ఊర్ధ్వంగతే షణ్ముఖస్యకర చతుస్సత్యేబుధైః ॥

రా॥ ఎడమచేతియందు త్రిశూల హస్తమును, కుడిచేతియందు శిఖర హస్తమును ఎత్తుగా బట్టినయెడల షణ్ముఖహస్త మగును.

-: మన్మథహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ వామేకరేతు శిఖరం దక్షణే కకతాముఖః ।

మన్మథస్యకరః ప్రోక్తోనాట్యశాస్త్ర విశారదైః ॥

తా॥ ఎడమ చేతియందు శిఖరహస్తమును, కుడిచేతియందు కకతా ముఖహస్తమును పట్టినయెడల మన్మథహస్తము వచ్చును.

-: ఇంద్రహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ త్రిపతాన్వస్త్రికాచే దింద్రహస్తః ప్రకీర్తితః ॥

తా॥ రెండు త్రివతాక హస్తముల మణికట్టులను చేర్చిపట్టిన ఇంద్ర హస్తమగును.

-; అగ్నిహస్త లక్షణము :-

తా॥ త్రివతాకో దక్షదేతువామే లాంగూలహస్తకః ।

అగ్నిహస్తస్య విజ్ఞేయో నాట్యశాస్త్ర విశారదైః ॥

తా॥ కుడిచేతియందు త్రివతాక హస్తమును, ఎడమ చేతియందు లాంగూల హస్తమును బట్టినచో అగ్నిహస్తమగుచున్నది. ఇది అగ్నిదేవునికి వినియోగించును.

-: యమహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ వామేపాశః దక్షణేతు సూచీయమకర స్మృతః ॥

తా॥ ఎడమకరమందు పాశహస్తమును, దక్షణకరమందు సూచీ హస్తమును పట్టిన యమునికి చెల్లును.

-: నైఋతీహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ ఖట్వాచ శకటశ్చైవ కీర్తితో నైర్మతేః కరః ॥

తా॥ ఖట్వాహస్తమును, శకట హస్తమును బట్టినయెడల నైరు హస్తమగును.

-; వరుణహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ పతాకో దక్షదేవామే శిఖరం వారుణః కరః ॥

తా॥ కుడిచేతియందు పతాక హస్తమును, ఎడమకరమునందు శిఖర హస్తమును బట్టిన వరుణహస్త మగును.

-: వాయుహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ అరాగో దశచే వామే హస్తేచార్ధ పతాకకః ।

ధృతాచేద్వాయుదేవస్య హస్త ఇత్యభిధీయతే ॥

తా॥ కుడిచేత అరాళహస్తము, ఎడమచేత అర్ధపతాక హస్తమును బట్టినచో వాయుహస్తమగును.

-: కుపేరహస్త లక్షణము :-

శ్లో॥ వామేపద్మం దక్షిణేరుగదా యక్షపలేః కరః ॥

తా॥ ఎడమ చేతియందు పద్మహస్తమును, కుడిచేత గదాహస్తమును పట్టిన కుపేరహస్త మగును.

-: నవగ్రహ హస్తలక్షణములు :-

-: సూర్యహస్త లక్షణము :-

తా॥ భుజశిరస్సుల సమీపములందు, రెండుచేతులచే సోలపద్మ, కపిధ హస్తములు పట్టిన సూర్యహస్త మగును.

-: చంద్రహస్త లక్షణము :-

తా॥ ఎడమచేతితో సోలపద్మమును, కుడిచేతితో పతాకమును బట్టిన చంద్రహస్త మగును.

-: అంగారక హస్త లక్షణము :-

తా॥ ఎడమచేత సూచీహస్తములు, కుడిచేత ముష్టిహస్తము బట్టిన అంగారకహస్తము వచ్చును.

∴ బుధహస్త లక్షణము :-

తా॥ ఎడమచేత అడ్డముగ ముష్టి హస్తమును, కుడిచేత పతాకహస్తమును పట్టిన బుధహస్తమగును.

బృహస్పతి హస్త లక్షణము :-

తా॥ రెండు చేతులతో శిఖర హస్తమును యజ్ఞసూత్ర ప్రదర్శనము వలెపట్టిన, బృహస్పతి హస్తమగును. ఇది ఋషులయందు, బ్రాహ్మణులయందు చెల్లును.

∴ శుక్రహస్త లక్షణము :-

తా॥ ఎడమచేయి పైకి, కుడిచేయి క్రిందికి, ముష్టి హస్తములు బట్టినచో శుక్రహస్తమగును.

∴ శనైశ్చర హస్తలక్షణము :-

తా॥ ఎడమచేత శిఖర హస్తము, కుడిచేత త్రిశూల హస్తము బట్టిన శనైశ్చర హస్తమగును.

∴ రాహు హస్త లక్షణము :-

తా॥ ఎడమచేయితో సర్పశిర్ష హస్తమును, కుడి కరముతో సూచీ హస్తము బట్టిన రాహుహస్తమగును.

∴ కేతు హస్తలక్షణము :-

తా॥ ఎడమ కరముతో సూచీహస్తమును, కుడి కరముతో అర్ధవతాక హస్తమును బట్టిన కేతు హస్తమగును.

:- దశావతార హస్త లక్షణములు :-

:- మత్స్యావతార హస్త లక్షణము :-

తా॥ మత్స్యహస్తమును చూపి, రెండుచేతులలో త్రిపతాక హస్తములు భుజి శిరస్సులకు సమానముగ బట్టినచో మత్స్యావతార హస్తము వచ్చును. ఇది మత్స్యావతారమునకు వినియోగించును. చేప, మత్స్యావతార ప్రదర్శన, మున్నగు వాటికి వర్తించును.

:- కూర్మావతార హస్తలక్షణము :-

తా॥ కూర్మ హస్తమును చూపి భుజిశిరస్సులకు సమముగా త్రిపతాకములు బట్టిన కూర్మావతార హస్తమగును.

:- వరాహావతార హస్త లక్షణము :

తా॥ వరాహ హస్తమును చూపి, పిరుదులయందు దోలా హస్తము పట్టిన, వరాహావతార హస్తము వచ్చును.

:- నృసింహావతార హస్తలక్షణము :-

తా॥ ఎడమచేత సింహముఖ హస్తమును, కుడిచేత త్రిపతాకమును బట్టిన నారసింహావతారమగును.

:- వామనావతార హస్త లక్షణము :-

తా॥ ఎడమ, కుడి, కరములు పైకి క్రిందకు ముష్టిహస్తములు బట్టిన వామనావతారమగును.

:- పరశురామ హస్త లక్షణము :-

తా|| వామకరమును నడుమునందుంచి, దక్షిణ కరముచేత అర్ధపరాకము బట్టిన, పరశు రామావతార హస్తము వచ్చును.

:- రఘురామావతార హస్తలక్షణము :-

తా|| దక్షిణ కరముతో కపిద్ధ హస్తమును, వామ కరముతో శిఖర హస్తమును బట్టిన రామచంద్రావతార హస్తము వచ్చును. ఇది రామచంద్రుని వర్తించును.

:- బలరామావతార హస్తలక్షణము :-

తా|| దక్షిణ కరమందు పతాకమును, వామకరమందు ముష్టి హస్తమును బట్టిన బలరామావతార హస్తమగును.

:- బుద్ధావతార హస్తలక్షణము :-

శ్లో|| సమస్థానస్థితోదోలాహస్తా వృభయపార్శ్వయోః.
సంచాలయన్ బుద్ధరూపం భరతజ్ఞః ప్రదర్శయేత్.

తా|| సమస్థానమున నిల్చి దోలా హస్తములు రెండుప్రక్కలకు ఊపుచు పట్టిన బుద్ధావతారమగును. (గాక రెండు హంసాశ్య హస్తములు గాని, జ్ఞానముద్రలుగాని ఒకచేతిపై న నొకటి యుంచి నాభి స్థానమెదురుగ పట్టి నేత్రములు మూసుకొనిన బుద్ధావతారమగును.)

:- కల్కావతార లక్షణము :-

తా|| దక్షిణ కరముతో పతాక హస్తమును, వామకరముతో త్రిపతాక హస్తమును బట్టిన, కల్కావతారమగును.

:- రాక్షస హస్తలక్షణము :-

తా I రెండు కరములతో ముఖము వద్ద శకట హస్తము పట్టినయెడల రాక్షస హస్తమగును. (గాక రెండుచేతులతో ఐదొక్కోశహస్తములు బట్టి, భుజశిరస్సులకు సమముగా యుంచి, ప్రేక్షకుల కభిముఖము చేసినచో, రాక్షస హస్తము వచ్చును.)

:- వ్రశిద్ధహస్త లక్షణములు :-

తా II శుకతుండము హరిశ్చంద్రునకును. మయూర హస్తము నలుని యందును, పురుకుత్సునికి అలపద్మ హస్తము, పురూరవునికి ముష్టిహస్తము అలపద్మ హస్తము శిరస్సునందు చేర్చిన నగరునికి, పతాకము దిసిపునకును కర్తరీ ముఖము అంబరీషునికిని, కపిద్ధ హస్తమును చలింపజేయుచు బట్టిన శిబియందును, రెండు పతాక హస్తములు భుజముల కొనలకు దూరముగా నుంచి, దేవభావనతో బట్టిన, కార్తవీర్యునకు, ఆ పతాకహస్తములే ముందు వెనుకలగా మార్చిబట్టిన, రావణుని యందును. భుజప్రదేశమున రెండు సూచీ హస్తములు చలింపజేయుచు బట్టిన ధర్మరాజునకును. త్రిపతాక హస్తములు మాటిమాటికి ఎదురుగా చలింపజేయుచు బట్టిన అర్జునుని యనిదును, ముష్టిహస్తము ఎదురుగా చలింపజేయుచు బట్టిన భీమసేనుని యందును, ఉద్వేష్టితాగుళమగు సూచీహస్తము శైభ్యుని యందును, నకులునకు కలికాముఖమును, శిఖరము సహదేవునకును, సహజునికి చల పతాక హస్తము. యయాతికి తామ్రచూడ హస్తము. అర్ధచంద్ర హస్తము త్రిపతాకాకృతిగ పట్టిన భగీరథుని యందును, రాహుగ్రస్తమైన చంద్ర మండలమందును చెల్లును. మరత్తు మహారాజు. మాంధాత, హస్తముకుళము సూచీ, ముష్టి, ఉద్వేష్టితార్థ పతాకము, ఈ నాలుగు హస్తములు క్రమముగ చెల్లును. అర్ధపతాకహస్తములు, రఘుమహారాజు, అజనుమహారాజులకు కుడి

యెడమలుగా చెల్లును. స్వస్తికాలపద్మము దశరథునకును. శిఖరహస్తము రామునికిని చాపపాణులైన రాజులయందును చెల్లును. శిఖరము కుడిమూపున చేర్చిబట్టిన భరతునికి, ఎడమమూపునందు బట్టిన లక్ష్మణునికి, నొసటికి ఆభిముఖముగా నుంచిన శత్రుఘ్నునికి చెల్లును. ఈ హస్తములన్నియు సూర్యవంశరాజులకు వర్తించును. వీటినే యెడమప్రక్కగ హస్తవిన్యాసక్రమము జరిపినచో చంద్రవంశ రాజులకు వర్తించునని నాట్యశాస్త్రజ్ఞులచిత్ర చెప్పబడియున్నది.

:- చతుర్థ శ్లోకహస్త లక్షణములు :-

:- ఊర్ధ్వలోక హస్త లక్షణము :-

తా॥ భూలోక, భువర్లోక, సువర్లోక, జనోలోక, తపోలోక, మహర్లోక, సత్యలోకంబులకు, ఉద్వేష్టిత పతాకహస్తము వినియోగించును. ఈ ఏడు ఊర్ధ్వలోకములు.

:- అధోలోక హస్త లక్షణములు :-

తా॥ అతల, వితల, సుతల. రసాతల, తలాతల, మహాతల. పాతాళ లోకంబులకు. అపవేష్టిత పతాకహస్తము వర్తించును. ఈ ఏడును అధోలోకంబులందురు.

:- వృక్షహస్త లక్షణములు :-

:- ఆశ్వత్థ వృక్షము :-

తా॥ రెండు అలపద్మ హస్తములు చలింపజేసిన ఆశ్వత్థ వృక్షముకు చెల్లును. (అనగా రావిచెట్టు)

: కదలీ వృక్షము :- (అరటి)

తా॥ శ్లిష్టముకుళ హస్తమును పొడవుగా కదిలించి పట్టిన కదలీ వృక్షమునకు (అరటి) చెల్లును.

-: నారజవికుచ వృక్షములు :-

తా॥ పద్మకోశము నారింజవృక్షమునకును, భ్రమరహస్తము గజ
నిమ్మచెట్టుకును చెల్లును,

-: పనస. బిల్వ వృక్షములు :-

తా॥ చతుర హస్తము, పనస, బిల్వ (మారేడు) వృక్షములకు
వినియోగించును.

-: పునాగ వృక్షములు :-

కా॥ పతాక చతుర హస్తములు పొన్ననూనికి చెల్లును.

-: మందార, వకుళ వృక్షములు :-

తా॥ ఖండచతురము, మందార వృక్షముకును, సందంశ హస్తము
వకుళ వృక్షమునకు చెల్లును.

-: వటార్జున వృక్షములు :-

తా॥ పతాకము ముద్రితమాసుకు. సింహముఖ హస్తము ఏరుమద్ది
ప్రమానుకు వర్తించును.

-: పాటరీహింతాల వృక్షములు :-

తా॥ శుకతుండము పాదిరిచెట్టుకును, తాటిచెట్టుకు కర్మముఖహస్తము
చెల్లును.

-: సోక వృక్షము :-

తా॥ పద్మకోశ హస్తములు స్వస్తికములుచేసి పట్టినచో పోకప్రమా
నుకు వర్తించును.

:- చమ్మక వృక్షము :-

తా॥ అథోలాంగూల హస్తము వినియోగింపవలయునని పూర్వ శాస్త్రజ్ఞులచే చెప్పబడియున్నది.

:- ఖదిర వృక్షము :-

తా॥ ఎక్కువ క్రిందకు మొగముగ తామ్రచూడ హస్తము వంచి పట్టిన నల్ల తుమ్మచెట్టుకు చెల్లును.

:- శమీపృక్షము (జమ్మి :-

తా॥ శిష్టకర్తరీ హస్తము జమ్మిచెట్టుకు చెల్లును.

:- అశోక వృక్షము :-

తా॥ పతాక స్వస్తిక హస్తమును, (పతాకములు మణికట్టు నుంచి సచో) అశోక వృక్షమునకు చెల్లును.

:- శింధుకార వృక్షము (వావిరి) :-

తా॥ శిష్టమయూర హస్తము వావిరిచెట్టుకు వర్తించును.

:- ఆమలక వృక్షము :-

తా॥ సంయమమను హస్తము ఉళిరిక చెట్టునందు చెల్లును. (తర్జనే. మీధ్యములు అరచేతితోచేర్చి తక్కినవి చాచితచో సంయమమను హస్తము వచ్చును).

: కురువక వృక్షము : (ఎర్రపూల గోరింట)

తా॥ ఎర్రపూల గోరింట చెట్టునకు, కర్తరీ, త్రిపతాక హస్తములు చెల్లును.

-: కపిత్థ వృక్షము :- (వెలగ)

తా॥ వెలగచెట్టునకు అలపద్య హస్తములు స్వస్తికముగ పట్టినచో కపిత్థవృక్షము (వెలగ) కు చెల్లును.

-: కేతికీ వృక్షము :- (పచ్చమొగలి)

తా॥ పతాక చతుర హస్తములను, మణిబంధములందు స్వస్తికములుగా బట్టినచో పచ్చమొగలియందు, దేవమంత్రియందు చెల్లును.

-: శింశుపాల వృక్షము (ఇరుగుడు మ్రాను) :-

తా॥ అర్ధచంద్ర హస్తములు స్వస్తికములు చేసినచో, ఇరుగుడు మ్రానుకు వినియోగించును.

-: నిమ్మసాల వృక్షములు :-

తా॥ వేపవృక్షమునకును, సాలవృక్షమునకును. శుకతుండ హస్తములు స్వస్తికము చేసిపట్టిన వర్తించును.

-: పారిజాత వృక్షము :-

తా॥ ఏడమ, కుడిచేతులతో పతాక హస్తములు త్రిప్పిబట్టిన త్రిజ్ఞాన హస్తము వచ్చును. ఈ హస్తము రొమ్మనకెదురుగా ఉంచినచో పారిజాత వృక్షమునకు చెల్లును.

-: తింత్రీణీ, జంబూ వృక్షములు :- (చింత, నేరేడు)

తా॥ చింతచెట్టుకు లాంగూలము, నేరేడుకు పతాకహస్తమువర్తించును,

-: పాలాశ-దసాల వృక్షములు (మోదుగ, తియ్యమామిడి) :-

తా॥ అర్ధచంద్ర హస్తము మోదుగను, త్రిపతాక హస్తము తియ్యమామిడికి వినియోగించును.

:- సింహాది మృగముల హస్త లక్షణములు :-

:- సింహ హస్త లక్షణము :-

తా॥ కుడిచేత సింహముఖ హస్తమునుబట్టి దానివెనుక పతాకహస్తమును వ్రేళ్ళు ఎడముచేసి పట్టినచో, శ్లిష్టసింహముఖ హస్తమగును. ఇది సింహమునకు వర్తించును.

:- వ్యాఘ్రహస్త లక్షణము (పులి) :-

తా॥ పెద్దపులికి, అర్థచంద్రహస్తము అథోముఖముచేసినచో వ్యాఘ్రమునకు వినియోగించును.

:- సూకరహస్త లక్షణము (పంది) :-

తా॥ మత్స్య హస్తమును, దక్షిణహస్తమువంచి కదలించుచు వ్రేళ్ళ నుండిని విరిళముగ బట్టిన సంకీర్ణ సూకరహస్తమగును. ఇది సూకరముకు చెల్లును.

:- కపిహస్త లక్షణము (కోతి) :-

తా॥ ఊర్ణనాభ హస్తము కపికి, (కోతికి) చెల్లును. ముష్టిహస్తమందలి మధ్యమాంగుష్ఠములు చేరికవలన అథోముష్టి ముకుళమగును. ఈ హస్తముకూడా కోతికి వినియోగింపబడును.

:- భల్లూకహస్త లక్షణము (ఎలుగుగొడ్డు) :-

తా॥ వామకరమున పద్మకోశహస్తము దిగుమొగముగాబట్టి దక్షిణ కరముచే పతాకహస్తముబట్టి దానిపైనుంచిన పద్మకోశ పతాకహస్తమగును. ఇది ఎలుగుగొడ్డునందు వినియోగించును.

:- మార్బరహస్త లక్షణము (పిల్లి) :-

తా॥ అర్థముకుళ హస్తము పిల్లికి వినియోగించును. (ముష్టిహస్తమందలి అనామికాంగుష్ఠములు చేర్చినచో అర్థముకుళ మగును.)

-: చిమరీమృగ హస్త లక్షణము :-

తా॥ ముష్టిముద్రాహస్తము, చిమరీమృగముకు వినియోగించును.
(ఎడమచేత ముష్టిహస్తమును, కుడిచేత ముద్రాహస్తమును చుణ్ణికట్టుతో
చేర్చి క్రిందుమొగముగా బట్టిన ముష్టిముద్రా హస్తము వచ్చును.)

-: గోధాహస్త లక్షణము (ఉడుము) :-

తా॥ తలపతాక హస్తము ఉడుమునందు చెల్లును. (పతాకహస్తమం
దలి కవిష్టికాంగుష్ఠములను కొంచెము మీదికెత్తినచో తలపతాక హస్త
మగును.)

-: శల్యమృగ హస్తలక్షణము :-

తా॥ చంద్రమృగ హస్తము శల్యమృగమందు వినియోగించును.
(మృగశీర్షమందలి చూపుడువ్రేలు పైకెత్తినచో చంద్రమృగ హస్తము
వచ్చును.)

-: కురంగహస్త లక్షణము (జింక) :-

తా॥ మృగశీర్ష హస్తము జింకయందు చెల్లును.

-: కృష్ణసార హస్త లక్షణము (నల్లజింక) :-

తా॥ ముష్టిమృగ హస్తము నల్లజింకకు వినియోగింపబడును.
(ముష్టిహస్తమందలి కనిష్ఠాంగుష్ఠములను చాచినచో ముష్టిమృగ హస్తము
వచ్చును.)

-: గోకర్ణ హస్త లక్షణము :-

తా॥ నాగబంధ హస్తములు మీదికి చలింపచేయుచు పట్టిన గోకర్ణ
మృగమందు చెల్లును.

0: మూషికహస్త లక్షణము (ఎలుక) :-

తా॥ ఖండముకుశ హస్తము మూషికమునకు వర్తించును. (ముకుశహస్తమందలి చూపుడువ్రేలును చాచిపట్టినచో ఖండముకుశ హస్తము వచ్చును.)

:- గిరికాహస్త లక్షణము (చిట్టెలుక) :-

తా॥ ఖడ్గముకుశ హస్తము చిట్టెలుకకు వర్తించును. (ముకుశహస్తమందలి చూపుడువ్రేలును వంచి అడ్డముగా పట్టినయెడల ఖడ్గముకుశము వచ్చును.)

:- శశహస్త లక్షణము (కుందేలు) :-

తా॥ తలపతాక హస్తము అడ్డముగ త్రిప్పబడిన కుందేలుకు చెల్లును.

:- వృశ్చికహస్త లక్షణము :-

తా॥ పద్మకోశమందలి మధ్యమాంగుళిని ఉంచి తక్కిన వ్రేళ్ళన్నింటిని అంగుష్ఠముతో కలిపి పట్టినచో వృశ్చికహస్త మగును.

:- శునకహస్త లక్షణము (చుక్క) :-

తా॥ మధ్యపతాక హస్తము శునకముకు వర్తించును. (పతాకమందలి చిటికెనవ్రేలు ముడిచినచో మధ్యపతాక హస్తము వచ్చును.)

:- ఉష్ట్రహస్త లక్షణము (ఒంటె) :-

తా॥ ఖండాంజలి హస్తము ఒంటెయందు వినియోగించును. (అంజలి హస్తమందలి అంగుష్ఠములను వంచి చేర్చి పొడవుగాచాచి ఆథోమఖముగ చలించేయుచు పట్టిన ఖండాంజలి హస్తము వచ్చును.)

:- అజహస్త లక్షణము (మేక) :-

తా॥ శిఖర హస్తములను ముఖభాగమున చేరబట్టినయెడ మేకయందు వినియోగించును.

-: గార్ధభహస్త లక్షణము (గాడిద) :-

తా॥ భిన్నాంజలి హస్తము గార్ధభముకు వర్తించును. (ఖండాంజలి హస్తమందలి తర్జనీ ద్వయమునుచేర్చి వంచిపట్టినయెడ భిన్నాంజలిహస్తము వచ్చును.)

-: వృషభహస్త లక్షణము (ఎద్దు) :-

తా॥ మధ్యమ, అనామికలను కొంచెము అరచేతిలోకి వంచి. వాని మీద అంగుష్ఠమునుచేర్చి తక్కిన రెండువ్రేళ్ళను చాచిపట్టిన తలసింహ హస్తమగును. ఈ హస్తము వృషభమునకు వినియోగించును.

-: ధేనుహస్త లక్షణము (ఆవు) :-

తా॥ సంకీర్ణ ముద్రహస్తము ఆవుకు వినియోగించును. (చేలియందలి నడిమివ్రేలిని వంచి తక్కినవ్రేళ్ళను చాచియుంచినచో సంకీర్ణ ముద్ర హస్తము వచ్చును.)

-: పక్షిహస్త లక్షణములు :-

-: పారాపత హస్త లక్షణము (పావురము) :-

తా॥ కపోతహస్తము వృంఖతాకారముగ పట్టిన పావురముకు వినియోగించును.

-: శశాదన హస్త లక్షణము (డేగ) :-

తా॥ బ్రహ్మోక్తశుకతుండ హస్తము డేగయందు వినియోగించును.

-: ఉలూకహస్త లక్షణము (గుడ్ల గూబ) :-

తా॥ సంకీర్ణ గజదంత హస్తము ఉలూకముకు చెల్లును. (గజదంత హస్తమొనలను చేర్చిపట్టిన. సంకీర్ణ గజదంత హస్తము వచ్చును.)

∴ గండభేరుండ హస్తలక్షణము :-

తా॥ స్వస్తిక చంద్రహస్తము గండభేరుండ పక్షికి వినియోగించును.
(అర్ధచంద్ర హస్తములు మణికట్టుచేర్చి అథోముఖముగబట్టి వ్రేళ్ళను విరళముగ చేసిన స్వస్తిక చంద్రహస్తము వచ్చును.)

∴ చాతకహస్త లక్షణము :-

తా॥ లాంగూల హస్తములు పుంఖితముగ బట్టినచో చాతకపక్షియందు చెల్లును.

∴ కుక్కుటహస్త లక్షణము (కోడి) :-

తా॥ భ్రమరహస్తము కోడికి వినియోగించును.

∴ కోకిల హస్త లక్షణము :-

తా॥ అరాళ హస్తము పుంఖితముగ బట్టినచో కోకిల హస్తము వచ్చును. ఇది కోయిలకు వర్తించును.

∴ వాయసహస్త లక్షణము (కాకి) :-

తా॥ చందంశ ముకుళహస్తము కాకియందు చెల్లును, (భ్రమరహస్తాంగుష్ఠమును, చూపుడువ్రేలి కొనతో చేర్చిపట్టిన తరువాత పుంఖితముచేసినచో చందంశ ముకుళహస్తము వచ్చును.)

∴ కురర హస్త లక్షణము :-

తా॥ సూచీహస్తము అపవిద్ధముగ బట్టిన కురర పక్షికి వినియోగించును.

∴ శుకహస్త లక్షణము (చిలుక) :-

తా॥ శుకతుండ హస్తములు పుంఖితాకారముగ బట్టిన చిలుకయందు వినియోగించును.

-: సారసహస్ర లక్షణము :-

తా॥ ప్రదేశ ముకుళహస్తము సారసపక్షికి చెల్లును. (ముకుళహస్త చిటికెన వ్రేళ్ళు కొంచెము వంకరగా బట్టిన ప్రదేశ ముకుళహస్తము వచ్చును.)

-: బకహస్త లక్షణము (కొంగ) :-

తా॥ సంకీర్ణ హంసహస్తము బకము (కొంగ) కు చెల్లును. (తర్జన్యంగుష్ఠములను చేర్చి, మధ్యమ అనామికలను చాచి, కనిష్ఠను అరచేతిలోకి మడిచి వుంచినచో సంకీర్ణహంస హస్తము వచ్చును.) మంత్రభేదమందు చెల్లును.

-: క్రౌంచపక్షి హస్త లక్షణము :-

తా॥ లీనాల పద్మహస్తము క్రౌంచపక్షికి వినియోగించును. (అల పద్మహస్తమందలి చిటికెనవ్రేళ్ళు అరచేతిలోకి వంచినచో లీనాల పద్మహస్తము వచ్చును.)

-: ఖద్యోత హస్త లక్షణము (మిడుగురు పురుగు) :-

తా॥ ముఖహంస హస్తము, మిడుగురు పురుగునందు వినియోగించును, (బొటనవ్రేలిచే నడిమివ్రేలి కొనగనుపు ఒరియునట్లు అపవద్ధముగ బట్టిన ముఖహంసము వస్తుంది.)

-: భ్రమరహస్త లక్షణము (తుమ్మెద) :-

తా॥ భ్రమర హస్తములు పుంఖితములుగ బట్టిన తుమ్మెదయందు చెల్లును.

-: మయూరహస్త లక్షణము (నెమలి) :-

తా॥ మయూర హస్తములు పుంఖితాకారములుగపట్టిన నెమలియందు వినియోగించును.

-: హంసహస్త లక్షణము :-

తా॥ హంసాశ్య హస్తము హంసపక్షికి చెల్లును.

-: చక్రవాక హస్త లక్షణము :-

తా॥ అలపద్మ హస్తములు ఘంఖితములుగ పట్టినచో చక్రవాక పక్షి యందు వినియోగించును.

-: కోయష్టిక హస్త లక్షణము :-

తా॥ అరాశపతాక హస్తము కోయష్టిక పక్షికి వర్తించును. (కుడి చేత అరాశహస్తమును, ఎడమచేత పతాకముతో చేర్చివుంచినచో అరాశ పతాకము వచ్చును.)

-: వ్యాళిహస్త లక్షణము :-

తా॥ తర్జనీ మధ్యములను చేర్చి ధనస్సువలేవంచి. అనామికను అంగుష్ఠసంధియందుంచి. కనిష్ఠను వంచిపట్టినచో వ్యాళిహస్తమగును. ఇది వ్యాళియను పక్షికి చెల్లును.

-: జల జంతు హస్త లక్షణములు :-

-: భేకహస్త లక్షణము :-

తా॥ శ్లిష్టచక్ర హస్తము భేకార్దము (కప్ప)నందు చెల్లును. (చక్ర హస్తములయొక్క ఆంగుష్ఠ తర్జనులను చేతిలోపలికి ముడిచి మధ్యమములను చేర్చి, అనామికలనువంచి, కనిష్ఠలను చాచిపట్టినచో శ్లిష్టచక్రహస్తము వచ్చును.)

-: కుశీరహస్త లక్షణము :-

తా॥ లీనకర్కటహస్త ముకుశీపార్థమందు వినియోగించును. (కుడి కర్కట హస్తమును, అపవేష్టితముగ ఎడమచేతిమీదికి చాచిబట్టి వ్రేళ్ళను చేర్చిన లీనకర్కట హస్తము వచ్చును.)

-: రక్తపాయి హస్త లక్షణము (జలగ) :-

తా॥ సూచీహస్తము కదలించుచు అడ్డముగా బట్టిన జలగయందు వినియోగించును,

-: డుణ్ణుభ హస్త లక్షణము (ఇరుతలల పాము) :-

తా॥ కర్తరీ దండహస్తము ఇరుతలల పాముకు వర్తించును. (కుడి చేత కర్తరీ ముఖహస్తమును ఊర్ధ్వముఖముచేసి అన్యప్రకోష్టమందు కటకా ముఖమును బట్టినచో కర్తరీదండ హస్తము వచ్చును.)

-: గ్రంథాంతర వాణహస్త లక్షణము :-

తా॥ చూపుడువ్రేలు మొదలు మూడువ్రేళ్ళును బొటనవ్రేలితో చేర్చి, చిటికెన వ్రేలిని చాచిపట్టినచో వాణహస్త మగును. ఇది ఆరు అను లెక్కించుటకు, నాశనృత్యమందు వినియోగించును.

-: గ్రంథాంతర అర్థసూచిక హస్తలక్షణము :-

తా॥ కపిత్థహస్తపు చూపుడువ్రేలును పొడవుగా ఎత్తిపట్టినయెడల, అర్థసూచిక హస్తము వచ్చును. ఇది మొలక, పక్షిపిల్ల, పెద్దపురుగు మొదలగు వాటికి వినియోగింపబడును.

-: గ్రంథాంతర ఊర్జనాభ హస్తలక్షణము :-

తా॥ పద్మకోశ హస్తపు వ్రేళ్ళను వంచినచో ఊర్జనాభ హస్తమగును. ఇది నృసింహస్వామివల్ల పుట్టినది. వీనికి శార్దూలకుడు ఋషి. రక్త వర్ణము. ఆదికూర్మము అధిదేవత. క్షత్రియ జాతి.

అసంయుత, సంయుత, సంకర, నానార్ధ, కాల, ఋతు, చతుర్వేద, చతుర్విధోపాయ, భూత భవిష్యద్వర్తమాన, బాంధవ్య, చతుర్వర్ణ, విప్ర కీర్ణ, బ్రహ్మాదిదేవతా, నవగ్రహ, దశావతార, ప్రశిద్ధరాజ, చతుర్దశలోకాల, వృక్ష, సింహాదిమృగ, పక్షి, జలజంతు ఇత్యాది సర్వహస్తములుగల హస్తాధ్యాయము సర్వము సంపూర్ణము.

చతుర్వింశతి

∴ శిరోభేదములు లక్షణములు ∴

శ్లో॥ ధుత. విధుత. మాధూత, మనధూతంచ, కంపితమ్ ।

అకంపితో, ద్వాహితేచ, పరివాహిత, కాంచితే ।

నిహంచితం, పరావృత్తముత్తిష్టాఽధోముఖేతిధా ।

లోలితంచేతి విజ్ఞేయం చతుర్దశవిధంశిరః ।

తిర్యజ్ఞేతోన్నతం స్కంధానతమారాత్రికం సమం ।

పార్శ్వభిముఖమిత్యన్యచ్ఛేదం పంచపరేజగుః ।

సౌమ్యలాలోలితంచైవ తిరిశ్చీనం ప్రకంపితమ్ ।

సౌందర్యం పంచధాప్రోక్తం శిరసాం లక్షణం తథా ॥

తా॥ 1 ధుతము, 2 విధుతము, 3 అధూతము, 4 ఆవధూతము, 5 కంపితము, 6 అకంపితము, 7 ఉద్వాహితము, 8 పరివాహితము, 9 అంచితము, 10 నిహంచితము, 11 పరావృత్తము, 12 ఉత్తిష్టము, 13 ఆధోముఖము. 14 లోలితము ఈ పదునాలుగున్నా. 1 తిర్యజ్ఞతోన్నతము, 2 స్కంధానతము, 3 ఆరాత్రికము, 4 సమము, 5 పార్శ్వభిముఖము ఈ ఐదున్నా. 1 సౌమ్యము. 2 అలోలితము, 3 తిరిశ్చీనము, 4 ప్రకంపితము, 5 సౌందర్యము ఈ ఐదున్నా కలిసి 24 శిరోభేదములు అయినవి.

1. ధుతశిరస్సు లక్షణము :

శ్లో॥ వామదక్షణ భాగేతు, చలితం తద్ధుతం శిరః ॥

తా॥ వామ, దక్షణ భాగములయందు శిరమును చలింపజేసినచో "ధుత" శిరస్సు వచ్చును. ఇది లేదుయను పచనమందును, మాటిమాటికి పార్శ్వములను చూచుటయందును, జనుల సమాధానము లేకపోవుటయందు

దును, విస్మయమునందును. దుఃఖమునందు, అనిష్టమగు దానియందు ఈ శిరస్సును యింకా. వలదు అనుటయందుకూడా వినియోగించును.

2. విధుత శిరస్సు లక్షణము ;

శ్లో॥ ధృతగత్యధయద్యస్యా, ద్విధుతం తత్రప్రయుజ్యతే ॥

తా॥ ధృత శిరస్సునకు, ధృతగతి కల్గినచో విధుత శిరస్సు వచ్చును. ఇది సీతబాధచే వీడింపబడువాని జూపుటయందును, జ్వరపీడితునియందును, సద్యఃపానము చేసినవానియందును ఈ విధుత శిరస్సు వినియోగించును.

3. అధూత శిరస్సు లక్షణము :

శ్లో॥ అధూతంతుసకృత్తిర్య, గూర్ధ్వనీతం శిరోమతం ॥

తా॥ ఒకమారు వంచి ఊర్ధ్వముఖముగ త్రిప్పినచో, అధూత శిరస్సు యనబడును. ఇది గర్భముచేత తన శరీరమును తాను చూచుకొనుటయందును, పార్శ్వభాగములందుండు వస్తువులును ఊర్ధ్వముగ చూచుటయందును, నేను సమర్థుడనెడు అభిమానమునందు ఈ అధూతశిరము వినియోగించును.

4. అవధూత శిరస్సు లక్షణము :

శ్లో॥ యదధసకృతానీత, మవధూతంతదుచ్యతే ॥

తా॥ ఒకమారు అథోముఖముగ వంచబడిన శిరము “అవధూత” శిరమగును. ఇది కూర్చుండుటకు స్థానము చూపుటయందు, ప్రశ్నయందును, ఉపదేశమునందును. ఆలాపమునందును ఈ అవధూత శిరస్సు వినియోగించుచున్నది.

5 కంపిత శిరస్సు లక్షణము :

శ్లో॥ బహుశోధృత మూర్ధ్వంచ, కంపనాత్కంపితం శిరః ॥

తా॥ శీఘ్రముగ అనేకమారులు ఊర్ధ్వముగ కంపింపజేయబడినది. కంపిత శిరస్సు యగును. ఇది జ్ఞానము, అంగీకారము, కోపము, సంశయము, బెదరించుట, తీవ్రమనుట, ప్రశ్నవచనము వీటియందు ఈ కంపిత శిరస్సు వినియోగించును.

6. అకంపిత శిరస్సు లక్షణము :

శ్లో॥ అకంపితం తదేతత్స్యా, ద్విరుక్తంతుశనైర్యది ॥

తా॥ రెండుమారులు సూక్ష్మముగ కదలించినచో అకంపిత శిరస్సు వచ్చును, ఇది ఎదుటివస్తువుల చూచుటయందును, ప్రశ్నించుటయందును, ఉపదేశముయందును, సంజ్ఞ చేయుటయందును. దేవతాహ్వనాదులయందును. స్వాభిప్రాయము చెప్పుటయందును. ఈ అకంపిత శిరస్సు వినియోగించును,

7. ఉద్వాహిత శిరస్సు లక్షణము ;

శ్లో॥ సకృద్ధూర్ధ్వం శిరోనీత, ముద్వాహితముదీరితం ॥

తా॥ ఒకసారి శిరమును పై కెత్తినచో, ఉద్వాహిత శిరమనబడును ఇది ఈ కార్యమునందు నేను సమర్థుడనను నభిమానమునందును, ఉద్వాహిత శిరము వినియోగించును.

8. పరివాహిత శిరస్సు లక్షణము :

శ్లో॥ పరంమండలికాకారం, భామితం పరివాహితం ॥

తా॥ తరచుగా మండలాకారముగ త్రిప్పిన శిరస్సు “పరివాహిత” శిరస్సుగను. ఇది లజ్జాతిశయమునందును, క్రమయందు, చిరునగవునందు.

సంతోషమునందు, దోషమునందు. ధోషించుటయందు. విచారణయందు ఈ పరివాహిత శిరస్సు వినియోగించును.

9. అంచిత శిరస్సు లక్షణము :

శ్లో॥ శిరస్యాదంచితం, కించితార్పయో, ర్నతకంధరం ॥

తా॥ ఉభయపార్శ్వములందు, నమ్రసూచికముగ కంఠమును వంచి పట్టినచో అంచితశిరస్సు యగుచున్నది. ఇది రోగమందు, చింతయందు, మూర్ఛయందు, తత్కాలోచితకార్యము వహించుటయందును, అంచితశిరస్సు వినియోగించుచున్నది.

10. నిహంచిత శిరస్సు లక్షణము ;

శ్లో॥ విక్షిప్తబాహుశిఖరం, మగ్నగ్రీవం నిహంచితమ్ ॥

తా॥ పైకెత్తబడిన భుజశిరస్సులతో, మగ్నకంఠముగల శిరస్సు నిహంచిత శిరమగును. ఇది విలాసము. లలితము, గర్వము, బిభోకము. కిలికించితము. మోట్టాయితము. కుట్టమితము, మౌనము, స్తంభము, మొదలగు స్త్రీల శృంగారభావముల క్రియలందును, ఈ నిహంచితము వినియోగించును. (శృంగార భావక్రియలు భావప్రకరణ చూడవలె.)

11. పరావృత్త శిరస్సు లక్షణము :

శ్లో॥ పరాఙ్ముఖీకృతం శీర్షం, పరావృత్తము దీరితం ॥

తా॥ పరాఙ్ముఖముగ చేయబడిన శిరస్సు, పరావృత శిరమగును, ఇది అటులే చేయమనుటయంధు. కోపము, లజ్జ మొదలగు వానియందు ముఖమును దాచుటయందు, ఉపేక్షయందు. వెంట్రుకలు చూపుటయందు. అంబులపోది చూపుటయందును ఈ శిరస్సు వినియోగించును.

12. ఉత్తిష్ట శిరోలక్షణము :

శ్లో॥ ఊర్ధ్వవక్త్రం శిరోజ్జేయ. ముత్తిష్టం తత్ప్రయుజ్యతే ॥

తా॥ పైకెత్తిన ముఖముగల శిరస్సు ఉత్తిష్ట శిరస్సుయగును. ఇది ఉన్నతమైన వస్తువులను చూచుటయందును. చంద్రాద్యంతరిక్ష సంచారులను చూచుటయందును ఈ శిరస్సు వినియోగించును.

13. అథోముఖ శిరస్సు లక్షణము :

శ్లో॥ అథోముఖస్థితంచాపి. శిరః ప్రాహురథోముఖం ॥

తా॥ శిరస్సువంచి భూమిని చూచుచున్న శిరస్సు, అథోముఖ శిరస్సు యగును. ఇది లజ్జయందు, దుఃఖమునందును. సమస్కారమునందును, అన్వర్ధనామధేయముగల ఈ అథోముఖ శిరస్సు వినియోగించనగును,

14. లోలిత శిరస్సు లక్షణము :

శ్లో॥ శిరస్తల్లోలితం, గర్వాధిక్య. చ్చిద్దిలలోచనం ॥

తా॥ గర్వాధిక్యముచే శిథిలములైన నేత్రములుగల శిరస్సు లోలిత శిరస్సుగను. ఇది నిద్రయందు, రోగమునందు. గ్రహవేళమునందు, మదము సందు మూర్ఛయందును, ఈ లోలిత శిరస్సు వినియోగించుచున్నది.

15. తిర్యజ్జ్ఞతోన్నత శిరఃలక్షణము ;

శ్లో॥ తిర్యజ్జ్ఞతున్నతి ప్రాప్తం. శిరస్తిర్యజ్జ్ఞతోన్నతం॥ ॥

తా॥ అడ్డముగ నమ్రొన్నతి బొందించిన శిరము, తిర్యజ్జ్ఞతోన్నత శిరమగును. ఇది శ్రీలయొక్క బిబ్బోకాది చేష్టలయందు వినియోగింప చున్నది.

16. స్కంధాన శిరస్సు లక్షణము :

శ్లో॥ స్కంధానతతధాభ్యాతం, స్కంధేయన్నిహితం శిరః ॥

తా॥ భుజమునందుంచబడిన శిరము, స్కంధాన శిరస్సగును. ఇది నిద్ర. మదము. మూర్ఛ. చింత వీవియందు ఈ స్కంధాన శిరస్సు వినియోగించును.

17. ఆరాత్రిక శిరస్సు లక్షణము :

శ్లో॥ స్కంధాతుకించితాశ్లిష్య, భ్రాంతమారాత్రికంసమం ॥

తా॥ భుజముల నించుకతగిలి త్రిప్పబడు శిరము ఆరాత్రికశిర మనబడును. ఇది విస్మయమునందు. పరుల అభిప్రాయము తెలుసుకొనుటయందు ఈ ఆరాత్రిక శిరము వినియోగించును.

18. సమశిరస్సు లక్షణము ;

శ్లో॥ స్వాభావిక సమంశీర్షం, స్వభావాభినయేభవేత్ ॥

తా॥ స్వాభావికమైన శిరము సమశిరస్సగును యని భరతాదులు చెప్పియున్నారు. ఇది భరతమతము. ఉన్నది వున్నట్లుండు శిరము సమశిరస్సుయగును. ఇది స్వాభావాభినయమందు వినియోగించును.

19. పార్శ్వభిముఖ శిరస్సు లక్షణము :

శ్లో॥ పార్శ్వభిముఖమన్వర్ధం. పాశ్చ్యన్థస్యానలోకనే ॥

తా॥ పార్శ్వభిముఖమగు శిరము, పార్శ్వభిముఖ శిరమగును. ఇది ఒకప్రక్కకు త్రిప్పబడిన శిరస్సుకూడా పార్శ్వభిముఖ శిరస్సగును. ఇది ప్రక్కనున్న వస్తువులను చూచుటయందు వినియోగించుచున్నది.

20. సౌమ్యశిరస్సు లక్షణము ;

శ్లో॥ నిశ్చలం సమమాఖ్యాతం, నృత్తారంభే ప్రయుజ్యతే ॥

తా॥ నిశ్చలమగు సమశిరస్సు సౌమ్యశిరమగుచున్నది. ఇది నృత్తారంభాను కాలములయందు వినియోగించును.

21. ఆలోలిత శిరస్సు లక్షణము ;

శ్లో॥ ఆసమంతాల్లోలితం, యత్తదాలోలితంమీరితం ॥

తా॥ అంతటను త్రిప్పబడిన శిరము ఆలోలిత శిరమగును. ఇది పుష్పాంజలినిచ్చు క్రమమందు. చారీనాట్యమందు, లవణ నాట్యమునందు ఈ ఆలోలిత శిరస్సు వినియోగించుచున్నది.

24. తిరశ్చీన శిరస్సు లక్షణము :

శ్లో॥ పార్శ్వద్వయోరూర్ధ్వభాగే, చలనాత్తిర్యగీరితమ్ ॥

తా॥ ఉభయ పార్శ్వముల ఊర్ధ్వభాగములందు అడ్డముగా చలింప చేసినచో తిరశ్చీన శిరమగును. ఇది లజ్జానిరూపణయందు, ముఖచాళీయ నృత్తమునందు, తత్తదుచితకార్యమునందును ఈ శిరస్సు వినియోగించును.

23. ప్రకంపిత శిరస్సు లక్షణము ;

శ్లో॥ పునః పునః ప్రచలనా, త్పురోభాగేచ పార్శ్వయోః ।

ప్రకంపితం శిరఃప్రోక్తం, నాట్యశాస్త్రే సమ్మతమ్ ॥

తా॥ అద్భుతరసము, పాట, ప్రబంధము, తుమ్మెద, శత్రుయుద్ధ భావము వీనికి ఈ శిరము వర్తించును. .

24. సౌందర్య శిరస్సు లక్షణము :

శ్లో॥ ఊర్ధ్వాధోముఖవిన్యాసా, త్పశ్చాద్భాగేనచాలనాత్ ।

సౌందర్యాఖ్య శిరఃప్రోక్తం, సర్వనాట్యేషు ప్రశస్యతే ॥

తా॥ క్రిందుమీదులకు త్రిప్పటవలన. వెనుకతట్టు చలించుగలది, సౌందర్యశిరస్సు యగును. ఇదియెల్ల నాట్యములయందు ప్రశంసింపబడుచున్నది. ఇది కారణుభినయమునందు. హస్తభ్రమరణమునను. నృత్యమందు, యోగాభ్యాసమునందు వినియోగించుచున్నది.

:- నవవిధ దృష్టిభేద లక్షణ వినియోగములు :-

శ్లో॥ పార్శ్వదృష్టిర్యాతదృష్టిః. మీలితోస్మీలనేతదా ।
కంపవ్యావృత్తదృష్టిచ, అంతర్మీలనమేవచా ।
అధస్తలంచోర్ధ్వతలం, దృష్టియోనవధామతాః ॥

తా॥ పార్శ్వదృష్టి. యాతదృష్టి, మీలితదృష్టి, ఉన్మేలనదృష్టి, కంపదృష్టి, వ్యావృత్తదృష్టి. అంతర్మీలనదృష్టి, ఉర్ధ్వతలదృష్టి యని దృష్టిభేదములు తొమ్మిది విధములుగా చెప్పియుండిరి.

1. పార్శ్వదృష్టి లక్షణ వినియోగములు ;

శ్లో॥ దృష్ట పార్శ్వాపార్శ్వ దృష్టి, రమర్షే పార్శ్వదర్శనే ।
సంజ్ఞాయాం ప్రణయక్రోధే, భవేదేషా పరాజ్ఞుభే ॥

తా॥ ప్రక్కకు చూడబడిన దృష్టి పార్శ్వదృష్టి యగును. ఓర్వలేని తనము, ప్రక్కకుచూచుట, సంజ్ఞ, పెడముఖము, ప్రణయకోపము వీనియందు ఈ దృష్టి వర్తించును.

2. యాతదృష్టి లక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ ఉభౌపార్శ్వాయయాదృష్టా, యాతదృష్టిర్నిగద్యతే ।
అన్వేషణే భవేదేషా, భయతస్సం ప్రదర్శనే ॥

తా॥ రెండుప్రక్కలకు చూడబడిన దృష్టి యాతదృష్టి యగును. వెదకుట, భయముతో చూచుటయందు ఈ యాతదృష్టి వినియోగించును,

3. మీలితదృష్టి లక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ మీలితే లోచనేస్యాతాం, మీలితాదృష్టి రుచ్యతే ।
నిద్రామదేత్రమేధ్యానే, పారవశ్యేచ దృష్కుతౌ ॥

తా॥ కన్నులుమూసిన దృష్టి మీలితదృష్టి యగును. నిద్ర, మదము, శ్రమ, ధ్యానము, పరపశము, చెడుపనిచూచుట వీనియందీ మీలితదృష్టి వినియోగించును.

4. ఉన్నీలనదృష్టి లక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ ఉన్నీలనాయానిమిషా, పురోభవతి మంజులమ్ ।
ఆశ్చర్యేచ, శ్రమేకోప భరే, సుందరవీక్షణే ।
మనోరథేచ శరణ్యేచ, దూరనిశ్చలయోర్భవేత్ ॥

తా॥ రెప్పపాబులేక ముందుకు మృదువుగా చూచినచో. ఉన్నీలన దృష్టియగును. ఇది ఆశ్చర్యము, శ్రమ, ఆధిక్యము, అందముగా చూచుట, కోరిక, లక్ష్యము, దూరముగాచూచుట, నిశ్చలముగా చూచుట వీనియందు చెల్లును.

5. కంపదృష్టి లక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ ముహూర్నిమేషైశ్చలితా. కంపదృష్టిర్భవేదియమ్ ।
శృంగారేకంపనే సీతే, నృత్యే మంజులభాషణే ।
కులాలచక్రత్వరితే. తరంగే చాతపేనవే ।
ఉన్నీషేచ వ్రకాశేచ, యుజ్యతేఽసౌమనీషిభిః ॥

తా॥ మాటిమాటికి కన్నులుమూయుచు చలించేనెడి దృష్టి కంప దృష్టియనబడును. ఇది శృంగారము, వణకుట, చలి, వేగము, తరంగము.

యెండ, నూతనము, ప్రకాశము. కప్పులు తెరచుటయందీ కంపదృష్టి వినియోగించును.

6. వ్యావృత్తదృష్టి లక్షణములు :

శ్లో॥ వ్యావృత్తావృత్త చలితే. నేత్రేవావర్తభృంగయోః ।

సీరాజనే వర్తులేచ. భవత్యేషా ప్రదక్షిణే ॥

తా॥ కన్నులు గుండ్రముగా త్రిప్పి చలింపచేయు దృష్టి వ్యావృత్త దృష్టియగును. ఇది సుడిగుండము, తుమ్మెదలు, సీరాజనము. గుండ్రని వస్తువు, ప్రదక్షిణము, వీనియందీ వ్యావృత్తదృష్టి చెల్లును.

7. అంతర్మీలనదృష్టి లక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ అంతర్మీలన దృష్టిస్యా. ల్లోచనేఽర్థ నిమీలితే ।

దుఃఖే ధ్యానేఽలసే కోపే, పారపశ్యే భవేదియమ్ ॥

తా॥ కనులు సగము మూసిన దృష్టి అంతర్మీలన దృష్టియగును. ఇది దుఃఖము, ధ్యానము, మాంద్యము, కోపము. పారపశ్యము వీనియందీ దృష్టి వినియోగించును.

8. అధస్తలదృష్టి లక్షణ వినియోగములు ;

శ్లో॥ చిరం స్వచరణే దృష్టాయ. యాసాఽధస్తలామతా ।

ధైర్యేహియాం నమ్రశీర్షే, భవత్యేషాత్మదర్శనే॥

తా॥ చాలాసేపు తన కాళ్ళయందు చూచుట అధస్తలదృష్టి యగును. ఇది ధైర్యము, సిగ్గు, శిరమువంచుట, ఆత్మదర్శనము వీనియందు అధస్తల దృష్టి వినియోగించును.

9. ఊర్ధ్వతలదృష్టి లక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ దృష్టాకాశేభవే దూర్ధ్వతలదృష్టి స్సమున్నతే ।

మూర్ఖారంభేచ చంద్రార్క, పవనాత్మసుయుజ్యతే ॥

తా॥ ఆకాశమును చూచినదృష్టి ఊర్ధ్వతల దృష్టియగును. ఇది మిక్కిలి ఎత్తయిన వస్తువు. మూర్ఖారంభము, అత్మ, సూర్య-చంద్రులు. వాయువు వీనియందు చెల్లును.

మరియు అష్టవిధ దృష్టిభేద లక్షణములు - వినియోగములు :

శ్లో॥ సమమాలోకితంసాచీ, ప్రలోకితనిమీలితే ।
ఉల్లోకితానువృత్తేచ, తథాచైవావలోకితమ్ ।
ఇత్యష్టదృష్టిభేదాస్తు, కీర్తితాభరతాగమే ॥

తా॥ సమము, ఆలోకితము, సాచి, ప్రలోకితము, నిమీలితము. ఉల్లోకితము, అనువృత్తము, అవలోకితము యని దృష్టి యెనిమిది విధములుగా భరతశాస్త్రమందు చెప్పబడియున్నది. ఇంక వీటి లక్షణ వినియోగములు క్రమంగా తెలుపుదును.

1. సమదృష్టి లక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ వీక్షితం సురనారీ, భిన్నమానం, సమవీక్షణమ్ ॥

తా॥ భేదతాస్త్రీలవలే రెప్పపాటులేక చూచుట సమదృష్టి యగును. ఇది నాట్యారంభము, త్రాసు, ఇతరచింతను-నిశ్చయించుట, ఆశ్చర్యము. దేవతారూపమయందు, ఈ సమదృష్టి వినియోగించుచున్నది.

2. ఆలోకితదృష్టి లక్షణములు - వినియోగములు :

శ్లో॥ ఆలోకితం భవేదాశు, భ్రమణం స్ఫుటవీక్షణమ్ ॥

తా॥ వడితోడ తిరుగుడుగల స్పష్టమైన చూపును ఆలోకితమందురు. ఇది కుమృరిసారె తిరుగుట, అన్నివస్తువులను చూచుట, ఇచ్చ వీనియందీ దృష్టి వినియోగింపబడును.

3. సాచీదృష్టి లక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ స్వస్థానే తిర్యగాకార. మపాఙ్గచలనక్రమాత్ ।

సాచీదృష్టిరితిజ్ఞేయా, నాట్యశాస్త్రార్థకోవిదైః ॥

తా॥ స్వస్థానమునుండి కడకంటివరకు అడ్డముగా చలించునది సాచీ దృష్టి యనబడుచున్నది, ఇది అభిప్రాయము, మీనము ధువ్వటయంధు, గురి, వస్త్రము, తలుపు, నైగ, కులటానాట్యము వీనియందు ఈ దృష్టి వినియోగించును.

4. ప్రలోకితదృష్టి లక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ ప్రలోకితం పరిజ్ఞేయం. చలనాత్పార్శ్వభాగయోః ॥

తా॥ ఇరుప్రక్కలయందు చలించునట్టి దృష్టి ప్రలోకిత మనబడును. ఇది ఇరుప్రక్కలనుండు వస్తువులను చూచుట. నైగచేయుట, కదలుట, కలవరము వీనియందీ దృష్టి వినియోగింపబడును.

5. నిమీలిత దృష్టి లక్షణ వినియోగములు ;

శ్లో॥ దృష్టేరర్థవికాసే, నిమీలితా దృష్టిరీరితా ॥

తా॥ సగము కన్నుతెరచి చూచెడిచూపు నిమీలిత దృష్టియగును. ఇది ఋషివేషము, పరవశత్వము, జపము, ధ్యానము. నమస్కారము, చిత్తచలనము, సూక్ష్మదృష్టి వీనియందు ఈ దృష్టి వినియోగింపబడును.

6. ఉల్లోకితదృష్టి లక్షణ వినియోగములు ;

శ్లో॥ ఉల్లోకితమితిజ్ఞేయ, మూర్ఖభాగోన్నతానతమ్ ॥

తా॥ మీదికి నిక్కించి వంపబడిన దృష్టి ఉల్లోకితమగును. ఇది ధ్వజము కొనగోపురము, దేవమంటపము, పూర్వజన్మము, పొడుగు. వెన్నెల మున్నగువానియందీ దృష్టి వినియోగించును.

7. అనువృత్త దృష్టి లక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ ఊర్ధ్వభోపీక్షణంవేగా. దనువృత్త నిరీక్షణమ్ ॥

తా॥ వడిగా క్రిందుమీదుగా చూచునట్టిచూపు అనువృత్తమనబడును. ఇది కోపముతో చూచుట, ప్రీతితో పిలచుట వీనియందు ఈ దృష్టి వినియోగించును.

8. ఆవలోకిత దృష్టి లక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ అధస్తాద్ధర్మనయత్త, దవలోకితముచ్యతే ॥

తా॥ క్రిందకు చూచెడిచూపు ఆవలోకిత మనబడును. ఇది నీడను చూచుటయందు, విచారమందు, శయనము, చదువుటయందు, తన అవయవములు చూచుటయందును, నడకయందు ఈ దృష్టి వినియోగించును.

నవవిధ గ్రీవాభేద లక్షణ వినియోగములు :

సమ, నత, ఉన్నరి, త్ర్యశ్ర, రేచిత, కుంచిత, అంచిత, వలిత. వివృత్తయని తొమ్మిది విధముల గ్రీవములు కలవు.

1. సమగ్రీవ లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ స్వాభావికముగనుండు మెడ “సమగ్రీవ” మగును. ఇది ధ్యాన స్వభావ, జపములయందు ఈ సమగ్రీవము ప్రయుక్తమగును.

2. నతగ్రీవ లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ ముఖమును క్రిందకు వంచునట్టి మెడ “నతగ్రీవ” మగును. ఇది సగలు ధరించుకొనుటయందు, కొగలించుకొనుటయందు నతగ్రీవము ప్రయుక్తమగును.

3. ఉన్నతగ్రీవ లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ ముఖమును పై కెత్తుటచే యెత్తబడిన మెడ “ఉన్నతగ్రీవ” మగును. ఇది పైకి చూచుచున్నప్పుడు ప్రయుక్తమగును.

4. త్ర్యశ్రగ్రీవ లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ ముఖముతోబాటు ప్రక్కకు త్రిప్పబడిన మెడ “త్ర్యశ్రగ్రీవ” మగును. ఇది దుఃఖమునందును. అంసము, (మూపు) మీద బరువు వున్నప్పుడును ప్రయుక్తమగును.

5. రేచితగ్రీవ లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ ఇటునటు ఆడించుమెడ “రేచితగ్రీవ” మగుచున్నది. ఇది భావించుట. కష్టము త్రిప్పట, నృత్తమనువానియందీ గ్రీవము ప్రయుక్తమగును.

6. కుంచితగ్రీవ లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ కొంచెము క్రిందికి వంచబడిన మెడ “కుంచితగ్రీవ” మనబడును. ఇది నెత్తిమీద బరువున్నప్పుడును, మెడను రక్షించుకొనుటయందును వర్తించును.

7. అంచితగ్రీవ లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ శిరముతోపాటు వెనుకకు వంచబడిన మెడ “అంచితగ్రీవ” మగును. ఇది జుట్టుముడి వేసుకొనుట, మీదకుచూచుట మొదలగువానియందీ ప్రయుక్తము.

8. పలితగ్రీవ లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ ప్రక్కకు త్రిప్పబడిన మెడ “పలితగ్రీవ” మనబడుచున్నది. ఇది ముఖమును త్రిప్పిచూచుటయందు ప్రయుక్తము.

9. వివృతగ్రీవ లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ ఆభిముఖముగానున్న మెడ “వివృతగ్రీవ” మనబడును. ఇది స్వస్థానమందుండి యెదుటివారిని చూచుటయం దిది ప్రయుక్తమగును.

(ఈ గ్రీవలన్నియు శిరఃకర్మల ననుసరించియే నుండునని నాట్యాచార్యులు, నర్తకులు, నర్తకీమణులు తెలియవలెను.)

నవవిధ తారాభేదముల లక్షణ వినియోగములు ;

భ్రమణ, వలన, పాతన, చలన, సంప్రవేశన, వివర్తన, సముద్వృత్తనిష్క్రామ ప్రాకృతయని తారాభేదములు తొమ్మిదివిధములుగలవు.

1. భ్రమణ తారాలక్షణ వినియోగములు :

తా॥ తారకలు (కనుగుడ్లు) రెప్పలలోపల. మండలాకారముగ తిరుగుట భ్రమణమగును. ఇది వీర, రౌద్రములందు నిది ప్రయుక్తమగును.

2. వలనము తారాలక్షణ వినియోగములు :

తా॥ తారకలను, త్ర్యశ్రముగ (ముక్కోణము) త్రిప్పుటవలన, “వలన” తారయగును. ఇది వీర రౌద్ర రసములయందు వినియోగించును.

3. పాతన తారాలక్షణ వినియోగములు (పాతము) :

తా॥ తారకలు దిగజొరినట్లు వేదావదులుగా వుండుట పాతనమగును. ఇది కరుణరసమందు ప్రయుక్తము.

4. చలనతారా లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ తారకలు కంపించుట “చలన” మగును. ఇది భయానకమ రసమందు ప్రయుక్తము.

5. సంప్రవేశము (లేక ప్రవేశము) తారాలక్షణ వినియోగములు :

తా॥ తారకలు రెప్పలలోనికి జొచ్చుకొనిపోవుట సంప్రవేశమగును. హాస్య, భీభత్సములయందిది ప్రయుక్తమగును.

6. వివర్తన తారాలక్షణ వినియోగములు :

తా॥ తారక కంటిచివరకుపోవుట (ప్ర)క్కచూపు చూచుట) వివర్తన మగును. ఇది శృంగారమందు ప్రయుక్తము.

7. సముద్వృత్త తారాలక్షణ వినియోగములు :

తా॥ తారకలను పైకెత్తుట సముద్వృత్తమగును. ఇది వీర రౌద్ర రసములయందు ప్రయుక్తము కాగలదు.

8. నిష్కామము, లేక నిష్క్రమణ తారాలక్షణ వినియోగములు :

తా॥ తారకలు కనుపడకుండుట నిష్కామమగును, ఇది వీర రౌద్ర అద్భుత భయానకములయందు ప్రయుక్తమగును,

9. ప్రాకృత తారాలక్షణ వినియోగములు :

తా॥ తారకలు స్వభావసిద్ధముగా నుండుట ప్రాకృతమగును. శేషిం చిన భావములందిది ప్రయుక్తములగును.

కటిభేద లక్షణ వినియోగములు - పంచవిధములు :

శ్లో॥ కంపితోద్వాహితాచిహ్నా, నివృత్తారేచితాతదా ।

కటిః పంచవిధేత్యుక్తా. తల్లక్ష్యప్రోచ్యతేధునా ॥

తా॥ కంపితము, ఉద్వాహితము, చిహ్నము, నివృత్తము, రేచితము అని కటిభేదములు ఐదు విధములు.

1. కంపిత కటిలక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ దృతంగతౌ గతౌ పార్శ్వే, దదతీ కంపితాత్మతాం ।

తాంకుబ్జవామనాదీనాం, గమనేతునియుజ్యతే ॥

తా॥ శీఘ్రగమన, గమనాదులయందు; ఉభయపార్శ్వములయందు, చలనాత్మక భావము ప్రదర్శించుచో "కంపిత" కటియనబడును. ఇది గూను ననియందు, పొట్టివానియందు వినియోగించును.

2. ఉద్వాహిత కటిలక్షణ వినియోగములు ;

శ్లో॥ శన్తై రుచ్చలితాపార్శ్వద్వయే, నోద్వాహితాకటిః ॥

తా॥ పార్శ్వద్వయముచే మెల్ల మెల్ల గా ఉచ్చలితమగు కటి ఉద్వాహిత కటియగును. ఇది విలాస గమనమందు. స్థూలదేహము గలవాని గమనమందు, "ఉద్వాహితకటి" వినియోగించుచున్నది.

3. చిహ్నకటి లక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ చిహ్నతిర్యజ్మఘ్నేపాత్రే, మధ్యస్యమునాత్కటః ॥

తా॥ పాత్రతోఽజ్మఘమునుండి కటిని చలింపజేసినచో చిహ్నకటి యగుచున్నది. ఇది విస్తారముగ తిరుగుట, వెనుదిరిగి చూచుటయందు చిహ్నకటి ప్రయుక్తమగును.

4. వివృతకటి లక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ వరాజ్మఘేన పాత్రేణా, భిముఖం యానివర్తితా ।

వివృతసారేటఃప్రోక్తా వినియోజ్యావివర్తనే ॥

తా॥ పెడముఖముగల పాత్రధారిచేత కటి (నడుము) అభిముఖముగ త్రిప్పబడిన వివృతకటి యగును. ఇది వివర్తనమందు (అభిముఖముగ తిరుగుట) వినియోగించును.

5. రేచితకటి లక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ సర్యతోభ్రమణాద్యుక్తా రేచితాభ్రమణే భవేత్ ॥

తా॥ అంతటను తిరుగుటవలన రేచితకటి యనదగును. ఇది భ్రమణమున వినియోగించును.

పంచవక్త్రో భేదములు, లక్షణములు, వినియోగములు

శ్లో॥ సమమాభుగ్న నిర్భుగ్నే, కంపితోద్వాహితేపరే ।

ఇతి పంచవక్షః ప్రోచ్యతే శంభునిర్మితమ్ ॥

తా॥ 1 సమము, 2 అర్భుగ్నము, 3 నిర్భుగ్నము, 4 కంపితము, 5 ఉద్వాహితము యని అయిదు విధములుగా చెప్పబడినది.

1. సమవక్ష లక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ సమ్యగాధిష్ఠితం వక్షః చతురం చాంగసంశ్రియం ।

ప్రకృతిస్థం నమప్రాహు, స్వభావాభినయేచతత్ ॥

తా॥ మనోహరముగ ఉపాంగముల నాశ్రయించి ప్రకృతిసిద్ధముగా మండెడి వక్షము సమవక్ష మనబడును.

2. అభుగ్నవక్ష లక్షణ వినియోగములు :

నిమ్నంశిధిలమాభుగ్నం వీక్షస్యాద్గర్వలజ్జయోః ।

శీతహృచ్చల్మయోశ్శోకే మూర్ఛాయాం సంభ్రమేపిచ ॥

తా॥ నిమ్నముగా వంచినచో అభుగ్నవక్ష మగును. ఇది గర్వము నందు, లజ్జయందు, చలియందు, హృచ్చల్మ్యరోగమునందు, మూర్ఛయందు, సంభ్రమణమునందును వినియోగించును.

3. నిర్భగ్నవక్ష లక్షణ వినియోగములు :

నిర్భగ్నం నిమ్నపృష్ఠం చేత్కుతం స్తబ్ధమురస్తధు ।
మానేచ సత్వవచనేస్తంభే విస్మయపీక్షణే ।
ప్రహర్షే భాషణే గర్వోత్సేధేచైవ ప్రయుజ్యతే ॥

తా॥ నిమ్నపృష్ఠమును నిశ్చలముగ వక్షమును చేసినచో, నిర్భగ్న వక్షమగును. ఇది గర్వమునందు, సత్యప్రతిజ్ఞాన వచనమునందు, స్తంభము నందు, అశ్చర్యము చూపుటయందు, సంతోషభాషణమునందు, గర్వాధిక్యము నందు వినియోగించుచున్నది.

4. కంపితవక్ష లక్షణ వినియోగములు ;

ప్రకంపితం కంపితంచేదూర్ధ్వక్షేపై ర్నిరంతరైః ।
స్యాద్విహాసస్వశ్రమాశ్వాసభానహిక్కాసురోదనే ॥

తా॥ తరచుగా ఊర్ధ్వక్షేపములచే కంపింపజేయబడిన వక్షము గ్రికం పితవక్ష మనబడుచున్నది. ఇది విశేషహాసమునందు, శ్రమయందును, శ్వాసకాసలయందును, హిక్కయందును, రోదనయందును ఈ కంపిత వక్షము వినియోగించునని శాస్త్రజ్ఞులు చెప్పిరి.

5. ఉద్వాహితవక్ష లక్షణ వినియోగములు :

సకృత్తరశ ముత్కిప్తం కించిత్కంపన సంయుతం ।
ఉద్వాహితదుత్తుంగా లోకనేస్వార్విజృంభణే ।
ఊర్ధ్వచ్ఛాస విజ్రంభాయామభినేయమితీరిత ॥

తా॥ సకృచ్ఛలనమగునట్లు వైకెత్తబడి స్వల్పకంపముతో గూడిన వక్షము ఉద్వాహితవక్ష మనబడును. ఇది పైనుంచెడి వస్తువుల చూచుట యందును, విజృంభణమునందును, ఊర్ధ్వశాసోజృంభణమునందును ఈ ఉద్వాహిత వక్షము వినియోగించును.

కపోలభేద లక్షణ వినియోగములు - షడ్విధములు

1 జైమ, 2 పుల్ల, 3 ఘూర్ణ, 4 కంపిత, 5 కుంచిత. 6 సమ యని కపోలములు ఆరు విధములుగా చెప్పిరి.

1. జైమకపోల లక్షణ వినియోగములు ;

తా॥ చెక్కిళ్ళు దిగజారి నచో “జైమకపోల” మగును. ఇది దుఃఖము నందు ప్రయుక్తమగును.

2. పుల్ల కపోల లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ చెక్కిళ్ళు వికళితములై నచో “పుల్ల కపోల” మగును. ఇది సంతోషమునందు వినియోగించునని శాస్త్రసమ్మతిము.

3. ఘూర్ణ మను కపోల లక్షణ వినియోగములు ; (పూర్ణము)

తా॥ చెక్కిళ్ళు పెద్దవగుచో ఘూర్ణమనబడును. ఇది ఉత్సాహ. గర్వములందు ప్రయుక్తములగును.

4. కంపిత కపోల లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ చెక్కిళ్ళు అదరుచో “కంపిత” మగును. ఇది రోష, హర్షము లందు ప్రయుక్తములగును.

5. కుంచిత కపోల లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ చెక్కిళ్ళు సంకుచితములై నచో “కుంచిత” మనబడును. రోమాంచము కల్గించు స్పర్శమందును, శీత, భయ, జ్వరములయందును, ఇది ప్రయుక్తమగుచున్నది.

6. సమకపోల లక్షణ వినియోగములు : (ప్రాకృత)

తా॥ చెక్కిళ్ళు సమముగ సహజముగానున్నచో “సమ” మగును. తక్కిన భావములకిది ప్రయుక్తము.

నాసాకర్మల లక్షణ వినియోగములు - షడ్విధములు

1 నత, 2 మంద. 3 వికృష్ట, 4 స్వోచ్ఛాస, 5 వికూణిత, 6 స్వాభావిక యని నాసాకర్మలు షడ్విధములుగా చెప్పబడియుండిరి.

1. నతనాసా లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ నాసాపుటములు (ముక్కుచొప్పలు) మాటిమాటికి శ్లిష్టము లగుచో యది “నతనాశిక” యగును. ఇది మందోత్కంఠముతో గూడిన విశ్వాసమునందును, ప్రియురాలిని అనునయించుటయందును, మెల్లగా అగి ఆగి ఏడ్చుటయందును నిది ప్రయుక్తమగును.

2. మందనాశిక లక్షణ వినియోగములు ;

తా॥ నాసాపుటములు నిశ్చలములై నచో “మంద”యగును. నిర్వేద, భ్రాతుకృష్ట, చింతా, శోకములయందిది వినియోగించును.

3. వికృష్ట నాసాలక్షణ వినియోగములు :

తా॥ నాసాపుటలు పెద్దవియగుచో “వికృష్ట” యగును. ఇది తీవ్ర గంధము నాఘ్రూణించుటయందు, ఇది రౌద్ర వీరములయందు ప్రయుక్తము లగును.

4. స్వోచ్ఛాసనాసా లక్షణ వినియోగములు

తా॥ లోనికి గాలి బీల్చుకొనుచో “స్వోచ్ఛాసనాశిక” యగును, ఇది ఇష్టమైనదానిని వాసన చూచుటయందు, ఉచ్ఛ్వాసమునందు ప్రయుక్తము లగును.

5. వికూణిత నాశిక లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ నాశిక సంకుచితమగుచో “వికూణిత” మగును. ఇది జుగుప్సా అసూయలందు ప్రయుక్తము.

6. స్వాభావిక నాశికా లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ నాశిక సమముగానున్నచో “స్వాభావిక” యగును. తక్కిన భావములందిది ప్రయుక్తములగును.

-: పార్శ్వభేద లక్షణ వినియోగములు :- (పంచవిధ)

శ్లో॥ వివర్తితం చాపసృతం ప్రసారిత మదోన్నతం ।

ఉన్నతం చేతివప్రాహుః పార్శ్వం పంచవిధంబుదాః ॥

తా॥ వివర్తితము. అపసృతము, ప్రసారితము. అదోన్నతము. ఉన్నతము యని పార్శ్వభేదములు అయిదు విధములుగా చెప్పియుండిరి,

1. వివర్తిత పార్శ్వలక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ వివర్తనాత్త్రికస్యస్యాత్పరా వృత్తౌవివర్తితం ॥

తా॥ పృష్ఠవంశాధర ప్రదేశములు తిరుగుట “వివర్తిత” పార్శ్వ మనబడును.

2. అపసృత పార్శ్వలక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ తత్సన్నిపాతాపసృతం భవేత్పార్శ్వస్థధర్మనే ॥

తా॥ పార్శ్వమును బాగుగా త్రిప్పినచో “అపసృత” మగును. ఇది పార్శ్వమంధున్నదనిని చూచుటయందు వినియోగించునని నాట్యకళాభిజ్ఞులు చెప్పియుండిరి.

3. ప్రసారిత పార్శ్వలక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ ప్రసారితంచో భయతో విస్తృతంస్యాన్ముదాదిషు ॥

తా॥ ఉభయ పార్శ్వములందు విస్తృతములుగా బట్టినచో “ప్రసారిత” మగును. ఇది సంతోషాదులందు వర్తించును.

4. అభోన్నత పార్శ్వలక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ ఏకాత్రాత్యున్నతం చాభోన్నతంస్యాదుప సర్పణే ॥

తా॥ ఒకపై పు ఉన్నతముగబట్టినచో “అభోన్నతపార్శ్వ” మగును. ఇది చేరువకు పోవుటయందు వర్తింతును.

5. ఉన్నతపార్శ్వ లక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ పార్శ్వం తద్విపరీతతాన్మౌళంస్యాదుప సర్పణే ॥

తా॥ తద్విపరీతమగు దానిని విపరీత పార్శ్వమగును. (అనగా ఉన్నతపార్శ్వము). ఇది తిరిగివచ్చుటయందు చెల్లును.

పంచవిధ ఊరూకర్మ లక్షణ వినియోగములు :

కంపన, వలన, స్తంభన, ఉద్వర్తన, వివర్తన యని అయిదు విధముల తొడలకర్మలు యని శాస్త్రకారులు చెప్పియుండిరి.

1. కంపనఊరూ లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ పార్షిని (మడమ-చీలమండ) మాటిమాటికిని పైకెత్తుట, క్రిందకు దించుట చేయుచుండుటచే ఊరువులు కదల్చుచున్నచో యది “కంపితోరువు” యగును. ఇది అధమపాత్రల భయగతియం దిది ప్రయుక్తము.

2. వలన, ఊరులక్షణ వినియోగములు ;

తా॥ నడుచుచున్నప్పుడు మోకాళ్ళ తొడలమధ్యకు వచ్చుచున్నచో, యది “వలితోరువు” యగును. ఇది స్త్రీల స్వేచ్ఛావిహారములందుప్రయుక్తమగును.

3. స్తంభనఊరు లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ ఊరువులను చేష్టారహితములుగా నుంచినచో, నది “స్తంభి తోరువు” యగును. ఇది సాధ్యద-విషాదములయందిది ప్రయుక్తమగును.

4. ఉద్యర్తనఊరు లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ తొడలు మధ్యలకు తగులు పట్టుగా మోకాళ్ళను వంచి త్రిప్పు చున్నచో, “ఉద్యర్తి తోరువు” యగును. ఇది కరణములయందును. వ్యాయా మశాండవములయందు ప్రయుక్తమగును.

5. వివర్తనఊరు లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ నడుచుటలో చీలమండలు తొడలకు తగులుచున్నచో యది “వివర్తి తోరువు” యగుచున్నది, ఇది సంభ్రమాది పరిక్రమములయందిది ప్రయుక్తము.

దశవిధ జంఘాకర్మల లక్షణ వినియోగములు :

అవర్తితము, నతము, క్షిప్తము, ఉద్వాహితము, పరివృత్తము. భ్రామితము. నిస్సృతము. కంపము. తిరశ్చీనము. బహిర్గతము యని దశ విధ జంఘాకర్మలు చెప్పియుండిరి.

1. అవర్తిత జంఘాలక్షణ వినియోగములు :

తా॥ కుడివైపునుండి యెడమవైపునకును, ఎడమవైపునుండి కుడి వైపునకును. పాదములు వేయుచు నడిచినచో “అవర్తితజంఘ” యగును. ఇది విదూషక పరిక్రమమునందు ప్రయుక్తమగును. జంఘలను స్వస్తికము లుగా కూర్చుటకూడా అవర్తిత మనబడుచున్నది. (ఇది అధికపాఠము)

2. నతజంఘ లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ మోకాళ్ళను వంచినచో “నతజంఘ” యగును. ఇది నేలమీద గానీ. ఆసనముమీదగాని కూర్చుండుటయందిది ప్రయుక్తమగును.

3. క్షి పజంఘ లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ జంఘలను విసరుచు నడిచినచో “క్షి పజంఘ” యగును.
వ్యాయామ తాండవములందిది ప్రయుక్తము.

4. ఉద్వాహిత జంఘలక్షణ వినియోగములు :

తా॥ జంఘను మీదికెత్తి నడిచినచో “ఉద్వాహితజంఘ” యగును.
ఇది అవిధ్ధ గమనాదులయందిది ప్రయుక్తము.

5. పరివృత్త జంఘలక్షణ వినియోగములు :

తా॥ జంఘను వెనుకకు త్రిప్పినచో “పరివృత్తజంఘ” యగును.
ఇది తాండవాదులయందు ప్రయుక్తము.

6. భ్రామితజంఘ లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ మండల భ్రమణముచే తిరుగునది “భ్రామితజంఘ” యగును.
ఇది డమరుకవాద్యమందు, చత్రభ్రమరీ యను కరణమందు ప్రయుక్త
మగును.

7. నిస్సృతజంఘ లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ ముందుకు చాచినది నిస్సృత మనబడును.

8. కంపజంఘ లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ ఇది విదలించుటయందు, భయమునందును, చిరుగజ్జెలు వాయిం
చుటయందును వర్తించును.

9. తిరిశ్చీనజంఘ లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ ఒకప్రక్కకు పోవుటయందు, పద్మాసనాదులయందు నిది
ప్రయుక్తమగును యని శాస్త్రవేత్తల యభిప్రాయము.

10. బహిర్గతజంఘ లక్షణ వినియోగములు ;

తా॥ నేలవిడిచి ప్రక్కకు సాగినది “బహిర్గతజంఘ” యగును. ఇది ఖండసూచకమను స్థానమునందు వర్తించును,

అంగ, ప్రత్యంగ, ఉపాంగ లక్షణములు :

1. అంగ లక్షణము :

శ్లో॥ అంగాన్యత్ర శిరోహస్తా, వక్షోపార్శ్వకటీతటౌ ।

పాదావితిషడుక్తాని గ్రీవామప్య పలేబగుః ॥

తా॥ తల, చేతులు. చంకలు. పార్శ్వములు, నడుము, పీదములు ఈ ఆరును అంగము లనబడుచున్నవి. కొందరు కంఠముకూడా అంగమని యందురు.

2. ప్రత్యంగ లక్షణము :

శ్లో॥ ప్రత్యంగానిత్వధస్కంధౌ, బాహుప్యష్టం తథోధరమ్ ॥

ఊరూజజ్ఞేషడిత్యాహు, రపరేమణిబంధకౌ ।

జానునీకూర్పర, మితిత్రతయ. మప్యధికంజగుః ॥

తా॥ మూపులు, భుజములు, వీపు, కడుపు, తొడలు, పిక్కలు ఈ ఆరున్నూ ప్రత్యంగములందురు. కొందరు మణికట్టు, మోకాళ్ళు, మోచేకులు, కూడ ప్రత్యంగములందురు.

3. ఉపాంగ లక్షణము :

శ్లో॥ దృష్టిభూకుటతారాశ్చ, కపోతౌనశికాహనుః ।

అధరోదశనాజిహ్వ, చుబుకం వదనం శిరః ।

ఉపాంగానిద్వాదశై తాన్య. న్యాన్యంగానిసంతిచ ।

పార్శ్వగుత్సౌతదాశ్లశ్యః కరయోః పదయోస్తలే ।

ఏతాని పూర్వాశాస్త్రానిసూపారేణోక్తానివై మయా ॥

తా॥ చూపు, చెప్పలు, నల్ల గ్రుడ్లు, చెక్కిళ్ళు, ముక్కు, దవడలు, అధరము, దంతములు, నాలుక, గడ్డము, మొగము, శిరస్సు ఈ పన్నెండున్నూ ఒకపాంగములు. వీని అంగంతరములుగా, గుదికాలు, చీలమండ, కాళ్ళచేతులవేళ్ళు, అంచేతులు, అరకళ్ళు మొదలైనవి పూర్వశాస్త్రము ననుసరించి చెప్పబడినవి.

సప్తవిధ భూభేద లక్షణ వినియోగములు ;

ఉత్తేపము, పతిత, భుకుటి, చతురము, కుంచితము, రేచితము, సహజము యను ఈ భూభేదములు సప్తవిధములుగా చెప్పబడినవి.

1. ఉత్తేపభూ లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ రెండు కనుబొమ్మలు ఒక్కసారిగాగాని, పర్యాయముగాగాని పైకెత్తుట “ఉత్తేపభూ” యగును. ఇది కోపము, వితర్కము, హేల, సహజలీలలు, దర్శనము, శ్రవణము అనువానిని నిరూపించుటయందు బొమ్మలు పర్యాయముగ పైకెత్తుచుండవలయును. విస్మయ, రోషముల యందు ఒక్కసారిగా పైకెత్తవలయును.

2. పతితభూ లక్షణ వినియోగములు ;

తా॥ రెండు కనుబొమ్మలు ఒక్కసారిగాగాని, పర్యాయముగాగాని క్రిందకు వాలుచుట. ఇది అసూయ, జుగుప్స, హాసము, వాసన పీల్చుట అనువానిని నిరూపించుటయందీది ప్రయుక్తమగును.

3. భుకుటి భూలక్షణ వినియోగములు ;

తా॥ కనుబొమలయొక్క మూలములను పైకెత్తుట (అనగా నాశిక వైభాగమున రెండు కనుబొమలు ముడివడుట) ఇది క్రోధ స్థానములందును, పెద్దవెలుగు చూచుటయందును ఇది వినియోగించును.

4. చతుర భూలక్షణ వినియోగములు :

తా॥ మధురమగు పద్ధతిలో కనుబొమలను మెల్లగా కదిలించుచు పెద్దవిచేయుట. ఇది శృంగారము, లలితము, సౌమ్యము, సుఖస్పర్శము, ప్రబోధము మొదలగు అర్థములను నిరూపించుటయందిది ప్రయుక్తమగు సని భరతాదుల మతము.

5. కుచిత భూలక్షణ వినియోగములు :

తా॥ కనుబొమలు రెండును ఒక్కసారిగాగాని పర్యాయముగాగాని మృదువుగా వంపుదేరుట. ఇది మోట్టాయిత, కిలికిలీచిత, కుట్టమితములందును. నానావస్థాంతరాత్మికములగు స్త్రీ పురుషుల సల్లాపములందును ఇది ప్రయుక్తము యగును.

6. రేచిత భూలక్షణ వినియోగములు :

తా॥ ఒక కనుబొమ్మను లలితముగ పైకెత్తుట, ఇది నృత్తము నందు ప్రయుక్తమగును.

7. సహజ భూలక్షణ వినియోగములు : (స్వాభావికము)

తా॥ కనుబొమలు రెండును సహజస్థితిలో నుండుట, ఇది అనావిధ (వికారహిత) భావములను నిరూపించుటకు ఇది ప్రయుక్తమగును.

నవవిధ పుటభేదముల లక్షణ వినియోగములు :

ఉన్నేష, నిమేష, ప్రస్మత, కుంచిత, సమవివర్తిత, స్పృశిత, పిహిత, వితాడిత యను పుటకర్మలు తొమ్మిది విధములు కలవు.

1. ఉన్నేషపుట లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ రెప్పలు ఎడముగా నుండుట “ఉన్నేషపుట” యగును. ఇది క్రోధమందు ప్రయుక్తమగును.

2. నిమేషపుట లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ రెప్పలు కలయుట “నిమేషపుట” యగును. ఇదియును క్రోధమునందు ప్రయుక్తమగును.

3. ప్రస్మృతపుట లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ రెప్పలు బాగుగా విప్పారుట “ప్రస్మృతపుట” యగును. ఇది విస్మయ హర్ష వీరములందిది ప్రయుక్తము.

4. కుంచితపుట లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ రెప్పలు కొంచెము ముడుచుకొని యుండుట “కుంచితపుట” యగును. అనిష్టములైన, దర్శన, స్పర్శన. గందరసములను నిరూపించుట యందిది ప్రయుక్తము.

5. సమపుట లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ రెప్పలు సహపముగా యుండుట “సమపుట” యగును. ఇది శృంగారమందు వినియోగించుచున్నది.

6. వివర్తితపుట లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ రెప్పలుపైకి బాగుగా లాగబడుట “వివర్తితపుట” యగును. ఇది క్రోధమంధు ప్రయుక్తమగును.

7. స్ఫురితపుట లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ రెప్పలు అదరుచుండుట “స్ఫురితపుట” యగును. ఇది ఈర్ష్య యందు ప్రయుక్తమగునని భరతాచార్యులు చెప్పియుండిరి.

8. పిహితపుట లక్షణ వినియోగములు :

తా॥ రెప్పలను దగ్గరగా నొక్కిపట్టుట “పిహితపుట” యగును. ఇది సుప్తమూర్చితములందును, గాలి, వేడి, పోగ, వర్షము. కాటుక. మంట, నేత్రరోగము అనువానిని నిరూపించుటయందు ప్రయుక్తము.

వితాడితపుట లక్షణ వినియోగములు ; (వితాడితపుట)

తా॥ రెప్పలను అల్లాచుట "వితాడితపుట" యగుచున్నది. (అనగా రెప్పలు ఒకదానితో వేరొకటి కొట్టకొనుట) అభిఘాతమును నిరూపించుట యందు వర్తించును.

ఆష్టవిధ దంతకర్మల లక్షణ వినియోగములు ;

శ్లో॥ దంతకర్మాణివక్ష్యేమో, దంతలక్షణ సిద్ధయే ।

కుట్టనం ఖండనం చిన్నం, చుక్కితం గ్రహణం సమం ।

దుష్టం నిష్కరణంచేతి, దంతకర్మాష్టకంజగః ॥

తా॥ కుట్టనము, ఖండనము, చిన్నము, చుక్కితము, గ్రహణము, సమము, దుష్టము, నిష్కరణము అని దంతకర్మలు యెనిమిది విధములుగ చెప్పబడినవి,

1. కుట్టనదంత లక్షణ వినియోగములు :

“సంఘర్షణం కుట్టనం స్యాత్”

తా॥ దంతముల రాపిడి (వల్లుకొరుకుట) కుట్టనమగును. ఇది చలి యందు, రోగమందు (చలిజ్వరము), భయమునందు, ముసలితనమందు వినియోగించుచున్నది.

2. ఖండన దంతకర్మల లక్షణ వినియోగములు ;

శ్లో॥ “ఖండనంతు మహార్ధంత, శ్లేష విశ్లేషణంమతం”

తా॥ పైది. క్రింది దంతములు మాటిమాటికి కలయుచు, విడిపోవుట (నమలుట), ఖండినము యగును. ఇది జపమునందు, వేదాధ్యయనమందు, సంభాషణమునందు, భక్షించుట (తినుట) యందు వినియోగించును.

3. చిన్నదంతకర్మ లక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ “చిన్నం స్యాద్దాఢ సంశ్లేషో”

తా॥ రెండు పలువరుసలు గాఢముగ కలియుట “చిన్న” మగును. ఇది ఏడుపుటయందు, భయమునందు, చలియందు. వ్యాధి (రోగము)నందు. తాంబూలమును కోరుటయందు, వ్యాయామము (కసరత్తు) మొదలగు వావి యందు వినియోగించుచున్నది.

4. చుక్కిత దంతకర్మల లక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ “దంతపంక్త్యోధిస్థితిర్హారే, చుక్కితం జృంభణాదిషు”

తా॥ పై పలువరుస, క్రింది పలువరుస దూరముగా నుండుట. “చుక్కిత” మగును. ఇది ఆవలింతయందు వినియోగించును.

5. గ్రహణ దంతకర్మల లక్షణ వినియోగములు ;

శ్లో॥ “తృణస్యచాంగుళైర్ధంతే, ధారణం గ్రహణంభయే”

తా॥ చేతివ్రేళ్ళతో దంతములయందు, గడ్డిపరకను ధరించుటగ్రహణ మగును. (నోటితో గడ్డిపరక పెట్టుకొని దంతములతో పట్టుకొనుట) ఇది భయమునందు వినియోగించును.

6. సమదంత లక్షణ వినియోగములు ;

శ్లో॥ “కించిచ్ఛేషః సమంతచ్ఛ, స్వభావాఽనయేమతః”

తా॥ రెండు పలువరుసలు కొంచెము కలసియుండుట “సమదంత” మగును. ఇది స్వభావికముగ నుండుటయందు వినియోగించును.

7. దుష్టదంతకర్మ లక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ “అధరేదంశనందంతైః, దష్టక్రోధేఽభిధీయతే”

తా॥ పై దంతములతో క్రిందిపెదవి నొక్కిపట్టుట “దుష్టదంత” మగుచున్నది. ఇది కోపమునందు వినియోగించుచున్నది.

8. నిష్కరణ దంతకర్మ లక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ నిష్కరణంతు నిష్కాసః, కార్యం మర్కటరోదనే”

తా॥ పలువరుస సంతటిని బైటకుపెట్టుట “నిష్కరణదంత”మగును. ఇది కోతుల ఏడ్పునందు వినియోగించును.

పంచవిధ మణిబంధ లక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ “పంచభా మణిబంధఃస్యాత్, నికుంచాకుంచితౌచలః

భ్రమితః సమశత్యత

తా॥ నికుంచము, అకుంచితము, చలము, భ్రమితము, సమము యని మణిబంధ భేదములు ఐదు విధములు.

1. నికుంచిత మణిబంధ లక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ నికుంచస్తుస ఉచ్యతే ।

యేబహిర్నిమ్నతాంసీతః. సదాఽనాభయదానయోః॥

తా॥ మణిబంధము బయటికి పల్లముగా చేసినచో “నికుంచితమణి” బంధమగును. ఇది దానమిచ్చుటయందు, అభయము నిచ్చుటయందు వినియోగించును.

2. అకుంచిత మణిబంధ లక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ “అకుంచితోంతర్నిమ్నోస్తా, కార్యోపసరణేబుదైః”

తా॥ మణిబంధము లోపలికి పల్లముగా చేసినచో “అకుంచిత మణి బంధ” మగుచున్నది. ఇది తొలగుటయందు వర్తించుచున్నది.

3. చలమణిబంధ లక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ “నికుంచాకుంచితాభ్యాసాత్, చలమావాహనేవిధుః”

తా॥ పైన చెప్పిన నికుంచ-అకుంచిత మణిబంధముల క్రియవలన
(అనగా రోపవికి బయటకు పల్లము చేయుటవలన) చలమణిబంధమగును.
ఇది పిలచుటకు వర్తించును.

4. భ్రమిత మణిబంధ లక్షణ వినియోగములు ;

శ్లో॥ “భ్రమితో భ్రమత్కణాత్కడ్గ, చురికాభ్రమణాదిషు”

తా॥ మణిబంధమును త్రివృట్టవలన భ్రమిత మణిబంధ మగును.
ఇది కత్తి, చురకత్తి త్రివృట్టయందు వినియోగించును.

5. సమమణిబంధ లక్షణ వినియోగములు :

శ్లో॥ “ఋజుః సమః పుస్తకస్యా, ధారణే ప్రతిగ్రహే”

తా॥ సమముగ (వంకరలేకుండ) నున్న మణిబంధము సమమణి
బంధమగును. ఇది పుస్తకము ధరించుటయందు, దానము పుచ్చుకొనుట
యందు వర్తించుచున్నది.

పాత్రలక్షణము

శ్లో॥ తిన్వీరూపవతిశ్యామా, వీనోన్నతపయోధరా ।

ప్రగల్భా సరసాకాంతా, కుశలాగ్రహ మోక్షయోః ।

చారితాశలయాభిజ్ఞా, మండలాస్తానపండితా ।

హస్తాంగస్తాననిపుణా, కరణేషు విలాసినీ ।

విశాలలోచనా, గీతవాద్య తాళానువర్తినీ ।

పదార్థభూషాసంపన్నా, ప్రసన్నాముఖపంకజా ।

నాతిస్థూలా, నాతికృశా, నాత్యుచ్చా, నాతివామనా ।

ఏవంవిధ గుణోపేత, నర్తకీ సముదాహృదా ॥

తా॥ నటించెడి పాత్ర రూపవతియు, యవ్వన మధ్యస్థురాలు, బల
 సిన స్తనములు కలదియు, ప్రగల్భ రసికురాలు, మనోహరమైనది. పట్టు
 విడుపులయందు నేర్పుగలది, చారీ విధానములు తెలిసియున్నది, తాళల
 యాడులయందు నేర్పుగలది, మండల విధానము తెరిగినది, స్తానకముల
 యందు పండితురాలు, హస్త, పాద, విన్యాసములందు నేర్పరి, తాండవ
 భేదములగు కరణ అంగాహారములందు చాకచక్యము కలది, విశాలములగు
 నేత్రములు గలది. అమూల్యాభరణములు గలది, గీత వాద్య తాళములనుస
 రించి నటించగల్గినది, సంపన్నురాలు, ప్రసన్నమగు ముఖవర్చస్సు గలది.
 మిక్కిలి లావు, మిక్కిలి సన్నము, మిక్కిలి పొడవు, మిగుల పొట్టిది
 గానిదిగా నుండవలయును.

పాత్రదేవతా తత్వము

శ్లో॥ పాత్రాస్యాంగేషు తిష్ఠంతి, దేవతాన్యముపాశ్రితాః ।

బ్రహ్మరంద్రే స్థితోదేవ, స్సదాశివ ఇతీరితః ॥

లలాటేక్షేత్రపాలస్తుశాక్యఃకటృంతరేస్థితః ।

మణిబంధే మహాదేవః పరమేశః స్థితోమహాన్ ॥

కరస్థలేఽచలాలక్ష్మీః కరాగ్రే జయపార్వతీ ।

వక్షః స్థలేహృషీకేశః స్తనయోర్మేరుమందరౌ ॥

నాభాతు దేవతాలక్ష్మీః జఘనే పృథివీతథా ।

ఊర్వోర్ధ్వేవసహస్రాక్షః జంఘయోః కమలాసనః ॥

జాన్వోచ్చ దేవతావాయుః దృష్టోశ్చైవ రమాసుతః ।

ఉభయోః పాదయోరేశా చంద్రసూర్యా ప్రక్షీర్తితౌ ॥

తా॥ నాట్యకాలమున పాత్ర ఆవయవములయందు దేవతలు ఆశ్ర
 యించియుందురు. బ్రహ్మరంద్రమున సదాశివుడు లలాటమున క్షేత్రపాలుడు

కటి స్థలమున బుద్ధదేవుడు మణికట్లయందు మహాదేవుడు, హస్తముల
యందు స్థిరలక్ష్మి హస్తాగ్రముల పార్వతి వక్షమున శ్రీమహావిష్ణువు
స్తన ధ్వంద్వమున మేరుమందరములు, నాభినందు లక్ష్మీదేవి. జఘనమున
భూదేవి ఊహావ్యయమున చంద్రుడు. జంఘలయందు బ్రహ్మ, జానువుల
యందు వాయువు, దృష్టులయందు మన్మథుడు. ఉభయపాదముల చంద్ర
సూర్యులు ఆశ్రయించుకొనియుందురు.

అ పా త్ర ల క్షణం

శ్లో॥ పుష్పాక్షికేశహీనాచ, పీనోష్టిలంబకస్తనీ ।

అతిస్థూలాఽప్యతికృశాఽప్యత్యుచ్చాఽప్యతివామనా ॥

కుఙ్కచ స్వరహీనాఛ దళై తానాట్యవర్జితాః ।

తా॥ పువ్వులు వేసిన కన్నులు గలది. జుత్తులేనిది (బట్టకలది).
లావై న పెదవులు గలది, జారి న వక్షోజములు గలది, అతిస్థూలమైనది
(లావై నది). అతికృశము (బాగానన్ననిది), అతిధిర్ఘమైనది (చాలా పొడ
వైనది), అతివామనము (మిగుల పొట్టిది), మరిగుఙ్క. స్వరహీనము
గలది ఈ పదిలక్షణములుగల స్త్రీలు నాట్యమునకు అయోగ్యులు.

కిజ్కిణీ లక్షణమ్ (గజ్జలు)

శ్లో॥ కిజ్కిణ్యః కాంస్యరచితాః, తామ్రేణ రజతేనవా ।

సుస్వరాశ్చ సురూపాశ్చ. సూక్ష్మనక్షత్ర దేవతాః ॥

బండ్లయేన్నేలసూత్రేణ, గ్రంథిభిశ్చ సమన్వితమ్ ।

శతద్వయం శతంవాఽపిపాదయోర్నాట్యకర్మణీ ।

శతంవాదక్షణేపాదే ద్విశతం వామపాదకే ॥

తా॥ గజ్జలు కంచువిగానైనను, రాగివిగానైనను. వెండివిగానైనను
పుండవలయును. అవి మంచి స్వరము గలవిగాను, అందమైనవిగాను,

చిన్నవిగాను ఉండవలెను. నక్షత్రాధి దేవతగల అట్టి గజ్జలను నల్ల దారమున గ్రుచ్చి, గజ్జగజ్జకు ముడివేయవలెను. నాట్యమాడెడి కాలములయందు పాత్ర కాళ్ళయందు ఇన్నూరిన్నూరుగాని. నూరు-నూరుగాని గజ్జలుండవలయును. లేనిచో కుడికాలియందు నూరు, ఎడమకాలియందు దిన్నూరులైనను సుండవలయును.

న ర్త క ల క్షణ ము

శ్లో॥ కులీనోన్మత్యశాస్త్రజ్ఞః. తత్వవేదీజితేంద్రియః ।

ఊహాపొహ విశేషజ్ఞోదక్షోలక్ష్మ్య ప్రదర్శనే ॥

కదిర్వాద్యశృతీః ప్రబంధేషు, స్వయంవాదన కోవిదః ।

జ్ఞాతావాద్య శృతీః నర్వాహముఖవాద్య విచారదః ।

చతురః శిష్యశిక్షాయాం సరనేనిపుణఃస్వయం ॥

సంగీతమేలనాభిజ్ఞోనానాదేశీయ నృత్యవిత్ ॥

తా॥ మంచికులమున జన్మించినవాడు, నృత్యశాస్త్రము తెరిగినవాడు. తత్వజ్ఞానము కలవాడు, ఇంద్రియములను జయించుకొన్నవాడు, ఊహాపొహల భేదము తెరిగినవాడు, లక్ష్మ్యమును ప్రదర్శించుటయందు దక్షుడు, వాద్యప్రబంధములు కవనము చేయగలవాడు, తానే వానిని వాయింప నేర్పుగలవాడు, వాద్యముల శృతులన్నియు తెలిసినవాడు. ముఖవాద్యమందు నేర్పరి, శిష్యులకు నేర్పుటయందు చతురుడు, తానే సర్పించు నైపుణ్యము కలవాడు, నృత్తగీత వాద్యములను మేళవించు నేర్పుగలవాడు, నానాదేశ నృత్యరీతుల నెరిగినవాడు. కళావిదుడు, నిరహంకారుడు, పరంపరంగా విధ్యోపదేశం కలవాడు, తాళమునందు కుశలుడు, మాటకారి. గీతవాద్యములు తెలిసినవాడు. క్రొత్తక్రొత్త భంగులను కల్పింపగలవాడు, చేతులతో వాదపాటవములు మొదలగు పనులుచేసి చూపువాడు, అంగహీనత లేనివాడు. అంతర్ముఖ అరోగ్యవంతుడు, రూపవంతుడు, మచ్చరము లేనివాడు, నర్తకి మనస్సుతో ఏకీభావము నొందగలవాడు, మంచిరేఖ కలవాడు. రంజనచేయ

గలవాడు, మధురవాక్కు గలవాడు ఇట్టివాడు నర్తకుడగున. ఇన్ని గుణములు కలిగిన నర్తకునకు వయస్సు కొంత సడలినపుడు నాట్యవిద్యను సేర్పుటకు తగియుండును.

న ర్త కి ల క్షణ ము

శ్లో॥ రూపయవ్వనలావణ్యా నృత్తవిద్యాశ్రయత్వతః।

నేత్రానందశుధాపానభాజనత్వాచ్చ నర్తకి ॥

ఉపచారప్రయోగజ్ఞైః పాత్రమిత్యభిధీయతే ।

తా॥ రూపము, యవ్వనము, లావణ్యము, నృత్తవిద్య వీటికి ఆశ్రయమై నుండుటచేతను, నేత్రానందమును ఆమృతము త్రాగవలసిప పాత్ర మగుటవలసను ఔపచారిక ప్రయోగము నెరిగినవారు నర్తకిని పాత్రము అని పేర్కొనినారు. చులకని దేహముగలిగి ప్రాయము ఆందము, మంచి అదృష్టము . భర్తకు ప్రీతిపాత్రత వీనికి నెలవై యుండవలయును. సత్కులమునబుట్టి రూపసంపద కలిగి గ్రహణధాతణములందు సమర్థత కలిగి ప్రతిభకలిగి, రసభావములను తెలిసి, ఉత్సాహమును, కుతూహలమునుకలిగి కళలు తెలిసినదియు, విధేయములగు అంగములు కలిగినిదియునై న నర్తకి యగునని భరతాదులు చెప్పియుండిరి.

న టు ల క్షణ ము

శ్లో॥ రూపవాన్ మధురభాషీ, కృతీవాఙ్మీపటుస్తథా ।

కులాంగనాసుతశైవా, శాస్త్రజ్ఞోమధురస్వరః ॥

గీతవాద్యాది నృత్యజ్ఞ, స్నిద్ధకః ప్రతిభానవాన్ ।

ఏతాదృశగుణైర్యుక్తో, నటశత్యుచ్యతేబుధైః ॥

తా॥ యాపము గలవాడు, ఇంపుగ మాట్లాడు నేర్పుగలవాడు, పాండిత్యము, నృత్యశాస్త్రజ్ఞానము, మధురమైన స్వరము, గీతవాద్య నృత్య విజ్ఞానము, పట్టుదల, ప్రతిభ ఇట్టి గుణములు గలవాడు నటుడని చెప్పుదురు,

వ్యాఖ్యానము :- నటుడనగా నాటకములు ప్రయోగించువాడని అర్థము. కేవలము నాట్యము ప్రయోగించువాడు నర్తకుడు, నటలక్షణ లక్షితమై మాత్రముండవలెను, నటలక్షణములలో “శాస్త్రజ్ఞ” అను పదములకు “చతుర్దాభినయాభిజ్ఞః నదోఽపాణాదిభేదవిత్” అంగిక వాచిక ఆహార్య సాత్విక మను చతుర్విధ అభినయములను పూర్ణముగాతెలిసి ప్రయోగించగలవాడు, దశవిధ వాటక భేదములను తెలిసినవాడును యని వ్యాఖ్యానించవలెను.

అచార్య లక్షణములు

శ్లో॥ వాద్యత్రయేలక్ష్యలక్ష్యవేద్యాచార్యః ప్రకీర్తితః ।

వాగ్మీసురూపవేషోఽసౌసురసః స్తుతికోవిదః ।

సభాసు వరిహాసజ్ఞః భవేద్వాదనవాద్యవిత్ ॥

తా॥ నృత్య-గీత-వాద్యములయొక్క లక్ష్యలక్షణములను తెలిసినవాడు, వాక్పాటవము గలవాడు, నుందరమైన వేషము గలవాడు, సరసుడు, ముఖస్తుతి చేయగలవాడు. సభలయందు చమత్కారముగ మాట్లాడి సదస్సుల నవ్వించగలవాడు. వాద్యవాదనములను తెలిసినవాడు ఆచార్యుడని చెప్పుదురు.

పాత్ర బహిఃప్రాణ లక్షణము

శ్లో॥ మృదంగశ్చ సుతాకౌచ, వేణుగ్గీ తిస్తతస్మృతి ।

ఏకవీణాకింకిణీచగాయకశ్చసువిశృతః ॥

ఇత్యేవమన్య యజ్ఞేశ్చపాత్రప్రాణాబహిస్సుతః ।

తా॥ మృదంగము, మంచితాళములు, పిల్ల నగ్రోవి, శృతి. వీణ, వంతపాట. గజ్జలు, ప్రశిద్ధుడగు గాయకుడు అను ఈ యెనిమిది నాట్య మొనరించు పాత్రమునకు బహిఃప్రాణములని చెప్పబడినవి.

పాత్ర అంతఃప్రాణ లక్షణములు

శ్లో॥ జపస్థిరత్వరేఖాచ, భ్రమరీదృష్టిరశ్రమః ।

మేధాశ్రద్ధావచోగీతి స్త్వంతః ప్రాణాదశస్పృతాః ॥

తా॥ జపము స్థిరత్వము, రేఖా. దపలత్వము, దృష్టి, శ్రమలేక పోవుట, బుద్ధి శ్రద్ధ, వాక్కు, సంగీతము అను పదియును నాట్యమొన రించు పాత్రయొక్క అంతఃప్రాణములని చెప్పిరి.

రంగపూజ లక్షణము

శ్లో॥ విఘ్నేశం భారతీందేవీం. బ్రహ్మవిష్ణుమహేశ్వరాన్ ।

రంగేతద్దేవతాన్ పందేతాళవాద్యాదిభిః క్రమాత్ ॥

తా॥ విఘ్నేశుని. సరస్వతీదేవిని, బ్రహ్మ విష్ణు శంకరులను, నాట్య రంగ స్థలమున తాళవాద్యాదులచేత క్రమముగా నమస్కారము చేయుచు న్నాను. (చేయుము)

నాట్యరంగాధి దేవతా ప్రార్థన

శ్లో॥ భరతకుల భాగ్యకలికే భావరసానంద భూషితాపాంగే ।

జగదేక మోహనకరే జయజయరంగాధి దేవతేదేవీ ॥

తా॥ భరత కులమునకు (నాట్యసంప్రదాయమునకు) భాగ్యకళికా ప్రాయురాల రసభావముల ఆనందాదికయములచే నలంకృత దృష్టులు గల దాన జగన్మోహినియగు ఓ నాట్యరంగ స్థలాధి దేవతా నీకు నమస్కారము.

నాట్యకర్తలు

శ్లో॥ శంభుద్గారి తథాబ్రహ్మమాధవో నందికేశ్వరః ।
 దత్తికోకూహశశ్చైవాయాజ్ఞవల్క్యశ్చ నారదః ॥
 హనుమాన్విష్ణురాజశ్చ షణ్ముఖోఽథ బృహస్పతిః ।
 అర్జునోరావణశ్చైవకన్యకాణాసుతాతథా ।
 ఏతే భరతకర్తారో భువనేషు ప్రకీర్తితః ॥

తా॥ శివుడు, పార్వతి, బ్రహ్మ విష్ణువు. నందికేశ్వరుడు, దత్తి
 లుడు, కోహణుడు, విష్ణుశ్వరుడు, కుమారస్వామి. యాజ్ఞవల్క్యుడు.
 నారదుడు, హనుమంతుడు, బృహస్పతి. అర్జునుడు, రావణుడు, ఉషా
 కన్య యను ఈ పదునార్గురు భరత శాస్త్రకర్తలుగా లోకమున ప్రసిద్ధి చెంది
 యుండిరి. వీరుగాక భరతముని శార్ఙ్గదేవుడు, శుక్రుడు మొదలగువారుకూడా
 లోకప్రసిద్ధ నాట్యశాస్త్రకర్తలు.

నాట్యభేదములు

శ్లో॥ నాట్యం నృత్తం నృత్యమితిమునిభిః పరికీర్తితమ్ ।
 నాట్యం తన్వాటకేష్వేవయోజ్యం పూర్వకధాయుతమ్ ॥
 రసభావ విహీనంతు నృత్తమిత్యభిధీయతే ।
 రసభావవ్యంజకాదియుతం నృత్యమితీర్యతే ।
 ఏతత్త్రియం ద్విధాభిన్నం, లాస్యతాండవ సంజ్ఞకమ్ ॥

తా॥ నాట్యము, నృత్తము. నృత్యముయని నాట్యము మూడు విధ
 ములుగ చెప్పబడినవి. నాట్యము నాటకములయందు పూర్వకధతో గూడు
 కొనియుండును. నృత్తము రసభావములులేక కేవలము తాళలయాశ్రితము
 లైన నాట్యము. నృత్యము రసభావములతోగూడి రసభావానుగుణ్యమగు
 నాట్యము కలిగియుండును, మరల ఇందులాస్యములనియు, తాండవమనియు
 రెండు విధములుగ చెప్పబడినవి.

“సుమారంతు తల్లాస్యం ఉద్ధతంతాండవం విదుః”

తా॥ మృదువుగ రసభావములను అభినయించునది “లాస్యము” యనియు, అంగికాభినయములతో రసభావములు సమ్మిశ్రితముచేసి అభినయించునది “తాండవ” మనియు చెప్పబడియున్నది.

శ్లో॥ “ద్రష్టవ్యేనాట్యనృత్యేచ సర్వకాలే విశేషితః ।
నృత్యం తత్రనరేంద్రాణాం అభిషేకేనుహోత్సవే ॥
యాత్రాయాం దేవయాత్రాయాం వివాహేప్రియసంగమే ।
సగరాణా మగరాణాం ప్రవేశే పుత్రజన్మని ॥
శుభార్దిభిః ప్రయోక్తవ్యః మాంగల్యం సర్వకర్మసు ॥

తా॥ పై చెప్పిన మూడు విధములగు వానిలో నాట్యనృత్యములు రెండును సర్వకాలములయందును చూడతగియున్నది. మరియు నృత్యము రాజవట్టాభిషేకము, తిరునాళ్ళు, పెండ్లి ఊరేగింపు, దేవుని ఊరేగింపు, వివాహము, ఇష్టుల కలయిక, పురప్రవేశము, గృహప్రవేశము, పుత్రోత్సవము మొదలగు సమయములయందు శుభార్థము మంగళకడములుగా ప్రయోగించవలయును.

చతుర్వింశతి నాట్య భేదములు

శ్లో॥ శృంగారనాట్యముగ్రంచ భృంగినాట్యంచ చిత్తకమ్ ।
చారినాట్యంచచాళీయం శుద్ధనాట్యంచ విశ్రుతమ్ ॥
హస్తచాళీయనాట్యంచ మార్గనాట్యంచ సమ్మతమ్ ।
అంగహారాఖ్యనాట్యంచ పాదచారీచ పార్శ్వకమ్ ॥
ఋఖచాళీయనాట్యంచ లవణీనాట్యమీరితమ్ ।
దేశీనాట్యం ఘోరణీచ లీలానాట్యంచ తతఃపరం ॥
తాండాలికశ్చ సందిశ్చ ప్రాంతనృత్యం ప్రకాశితే ।

భూచారినాట్యమావృత్తం విద్యుద్రభమర నాట్యకమ్ ॥

పుష్పాంజలిస్తు నాట్యంచ చతుర్వింశతి నాట్యకమ్ ।

తా॥ శృంగార ఉగ్రభృంగీ చిత్రచారీచాళీయ శుద్ధహస్తచాళీయమార్గ అంగాహార, పాదచారీ, పార్శ్వక, ముఖచాళీయ అవణీ, ఘేరణీ, దేశీరీల. తాండాళిక, సంది, ప్రాంత, ధూచారి, ఆవృత్త విద్యుద్రభమర, పుష్పాంజలి యని ఇరువదినాల్గు విధములుగా నాట్యము చెప్పబడుచున్నది. (ఇవన్నియు భరతముని తాండవ లక్షణాంగములుగ గన్నట్లుచున్నవి.)

శ్లో॥ శుద్ధదేశీవిధనాట్యం ద్వివిధం మంగళప్రదమ్ ।

భుక్తి ముక్తిప్రదం సృజాం సృత్యోత్సవ మిదంజగుః ॥

తా॥ పైనచెప్పిన ఇరువది నాలుగు రకముల నాట్యములలో “శుద్ధ” దేశీనాట్యములు రెండును మంగళప్రదములు. ప్రజలకు భుక్తిని ముక్తిని నొసంగునవి. గాన “శుద్ధ” “దేశీ” నాట్యములు, ప్రదర్శనలు సృత్యోత్సవ మనిరి.

స ఛా ల క్షణ ము

శ్లో॥ విద్వాంసః కవియోః భట్టాః గాయకాః పరిహాసకాః ।

ఇతిహాస పురాణజ్ఞాస్సధానస్తాంగ లక్షణమ్ ॥

తా॥ విద్వాంసులు, కవులు, భట్టును, గాయకులు, పౌరాణీకులు, పరిహాసకులు, ఇతిహాసకులు (పూర్వకథలు తేలివినవారు), సభకు సస్తాంగము లిని చెప్పియుండిరి.

సభాసదుల లక్షణము

శ్లో॥ మహాకులసముద్భూతాః సర్వశాస్త్ర విశారదాః ।

సంగీతజ్ఞా విశేషేణ రశికావిజితేంద్రియాః ॥

అమత్సరా స్వామిభక్తాస్సభ్యావీవం విధామతాః ।

తా॥ ఉన్నతకుల సంజాతులు, సర్వశాస్త్ర పారంగతులు, సంగీతశాస్త్ర విశేషజ్ఞులు, విశేషించి రశికులు. జితేంద్రియులు, మాతస్సర్వరహితులు, స్వామిభక్తులు ఈ గుణములు గలిగినవారు సభాసదులుగాను. ప్రేక్షకులు గాను సామాజికులుగాను, సదస్యులుగాను చెప్పిరి.

నీచనాట్య లక్షణము

శ్లో॥ అకృత్వా పూజనంపాత్ర మాచరేద్యదినాట్యకమ్ ।
 తన్నాట్యం నీచమిత్యాహుః నాట్యశాస్త్రవిధోబుధాః ॥
 నీచపాత్రకృత్యంనాట్యం, యదిపశ్యంతిమానవాః ।
 అపుత్రాః పశువశ్చైవ జాయంతే మృగయోనిషు ॥
 యస్మాత్సర్వం సమాలోచ్య పూర్వకై ర్యదుదాహృతమ్ ।
 దేవతాప్రార్థనాదీనికృత్వానాట్యముపక్రమేత్ ॥

తా॥ దేవతాపూజ ప్రార్థనలులేక చేసెడి నాట్యములు నీచనాట్యమందురు. నీచనాట్యము చేసిన పాత్రను చూచినవారు అపుత్రకులై పశువులై మృగయోనులందు జన్మింతురు. కావున శాస్త్రము తెలిసిన పెద్దలు నిర్ణయించినట్లు దేవతాప్రార్థనలు జరిపి నాట్యము ప్రారంభించవలెను.

పాదభూషణ నిషేధము

శ్లో॥ సమస్తగుణసంయుక్తాసర్వతాశేషుకోవిదా ।
 పాదభూషణసంయుక్తాసభామధ్యేతుతాంత్యజేత్ ॥

తా॥ యోగ్యమగు నట లక్షణములు గల్గి సమస్త విధతాశ జ్ఞానము గలిగియున్నను గజ్జలు (కింకిణులు) మినషా ఇంకేవిధమైన పాదభూషణములు గలిగియున్నను పాదభూషణములు ధరించి రంగప్రవేశము చేసియున్న "నటినీ" వెంటనే సభామధ్యంబున విసర్జిచవలయును.

నా బోధోత్పత్తి

శ్లో॥ ఋగ్యజుస్సామవేదేభ్యోవేదాచ్ఛాఽధర్వణాత్కమాత్ ।

వాద్యంవాఙ్మనఃసంగీతరసాన్సంగృహ్యపద్యభూః ॥

వ్యరీరచచ్ఛాస్త్రమిదం ధర్మకామార్థశిద్ధిదమ్ ।

అపిబ్రహ్మపరానందాదిదమవ్యధికం ధృవమ్ ॥

నకించిత్ దృశ్యతేలోకేద్విశ్యం శ్రావ్యమతఃపరం ॥

తా॥ ఆదికాలమున బ్రహ్మదేవుడు ఋగ్వేదమునుండి వాద్యమును యజుర్వేదమునుండి అభినయమును, సామవేదమునుండి గానమును, అధర్వణవేదమునుండి రసమును గ్రహించి నాట్యశాస్త్రమును రచించిరి. వేదసారమగు ఈ నాట్యశాస్త్రము ధర్మార్థ కామమోక్షముల నొసంగునదియేగాక దుఃఖ అర్తి శోక నిర్వేద దేదాదులను పోగొట్టి ఆనందమొసంగును. బ్రహ్మపరానందాదికమైనదిగూడ యగును. లోకమునకు దృశ్య - శ్రవ్యములు నాట్యముకన్న వేరులేవని చెప్పవచ్చును.

ఊర్వాకంచుకము

శ్లో॥ అహోమార్గస్యనృత్యస్యమథ్యే దృష్టోర్వతాండవమ్ ।

కాళిలజ్జాన్వితాజాతాతస్యాంగీర్వాణసంసది ॥

స్త్రీభిః కథమిదం నాట్యంకర్తం సంసదిశక్యతే ।

ఇది సంచింత్యభరితః కూర్వాసంపదదాఽకరోత్ ॥

జఘనాంతం చోరుమధ్యం జాన్వంతం మధ్యజానుకమ్ ।

అగుల్భాఽపురోవస్త్రం కింఙీజాల సంయుతమ్ ॥

వట్టుసూత్రేణ సంబద్ధాధార్యంస్త్రీభిశ్చసంసది ॥

తా॥ శివపార్వతులిద్దరు దేవతల సభయందు నాట్యమొనర్చు సమయమున శివుడు మార్గనృత్యమగు ఊర్వతాండవము (ఒకకాలు పైకెత్తి)

చేయగా పార్వతి చూచి సిగ్గుపడినది. అప్పుడు భరతముని స్త్రీలు సభల
యందు మార్గనృత్యమగు తాండవాది భేదములనాడుటకు ఎట్లు వీలుకలుగు
నని నాలోచించి స్త్రీలుకూడా తాండవములాడుటకు వీలుగ “కూర్పాసము” ను
(ఊరుకంచుకఃః) అయిదు విధములుగా నిర్ణయించినారు. ఒకటి జఘనాం
తము (సెడ్డి). రెండు ఊరుమధ్యము (సగము తొడలవరకు చిన్నలాగు),
మూడు జాన్వంతము (మోకాలుదాటి చివరకుండునట్టి లాగు), నాలుగు.
మధ్యజానుకము మోకాలుదాటి ఏకలవరకుండునట్టి లాగు ఐదు గుల్ఫు
పర్యంతము (కాలి చీలమండలవరకు ఉండునట్టి లాగు) ముందుకు గుచ్చుక్కు
వచ్చునట్లుచేసి పట్టుదారముతో గజ్జలుకూర్చి కంచుకమును స్త్రీలు ధరించు
టకు వీలుగా చేసెను.

శ్లో॥ అర్ధోరు జఘనాంతంచ పురుషాణాంతశస్యతే ॥

తా॥ మోకాలిపైకి కలది ఒకటి, పిరుదలక్రిందికి కలదిఒకటి ఈ
రెండులాగాలు పురుషులు ధరించి నాట్యమొనర్చుటకు యోగ్యమగును.

శ్లో॥ ఆదాదేవగురుం పంచభూతాన్నతోవ్రుకంచుకం ॥

నానాచిత్రపటైః క్లుప్తంధారయేన్నాట్యకర్మణి ॥

తా॥ నాట్యమునకు మొదలు అభీష్టదైవముకు నాట్యవిద్యా గురువును
పంచభూతములను సమస్కరించి అనేకములగు రంగుగుడ్డలతో తయారు
చేయబడిన “కంచుకము”ను ధరింపవలయును.

ద్వాదశహస్త ప్రాణ లక్షణ వినియోగములు ;

శ్లో॥ ప్రసారణం కుంచితశ్చరేచితం పుంఖరిం తథా ।

అపవేష్టితకంచాపి, ప్రేరితోద్వేష్టితేతథా ॥

వ్యావృతః పరివృత్తశ్చ, సంకేతస్తదనంతరమ్ ।

చిహ్నంపదార్థతీకేతి. ప్రాణాద్వాదశహజాఃస్త ॥

తా॥ ప్రసారము, కుంచితము, రేచితము, పుంఖితము, అపవేష్టితము, ప్రేరితము, ఉద్వేష్టితము, వ్యావృత్తము, పరివృత్తము, సంకేతము, చిహ్నము, పదార్థాంతరములు హస్తప్రాణములు పన్నెండు విధములుగా చెప్పబడుచున్నవి.

1. ప్రసారహస్త ప్రాణలక్షణము
వ్రేళ్ళను చాచుట “ప్రసారణ” హస్తమగును.

2. కుంచితహస్త ప్రాణలక్షణము
వ్రేళ్ళను ముడుచుట “కుంచిత” హస్త ప్రాణమగును.

3. రేచితహస్త ప్రాణలక్షణము
వ్రేళ్ళను కదుల్చుట “రేచిత” హస్త ప్రాణమగును.

4. పుంఖితహస్త ప్రాణలక్షణము
పతాకాది హస్తములయందు వ్రేళ్ళు మూడుకు వచ్చుట, కదిలిం
చుట. చాచుట “పుంఖిత” హస్త ప్రాణమగును.

5. అపవేష్టితహస్త ప్రాణలక్షణము
వ్రేళ్ళను క్రిందుగాచాచుట “అపవేష్టిత” హస్త ప్రాణమగును.

6. ప్రేరితహస్త ప్రాణలక్షణము
వ్రేళ్ళను వెనుక భాగమునకు ముడుచుట, కదలించుట, చాచుట
“ప్రేరిత” హస్త ప్రాణమగుచున్నది.

7. ఉద్వేష్టిత హస్త ప్రాణలక్షణము
నాట్యసమయమున చేతులు పైకెత్తుట “ఉద్వేష్టిత” హస్త ప్రాణ
మగును.

8. వ్యావృత్తహస్త ప్రాణలక్షణము

పార్శ్వభాగములందు పైకెత్తబడిన చేతులు "వ్యావృత్త" హస్త ప్రాణమగును.

9. పరివృత్తహస్త లక్షణము

నాట్యమందు పార్శ్వముననుండి ముందుభాగమునకు చేతులుతెచ్చుట "పరివృత్త" హస్త ప్రాణమగును.

10. చిహ్నహస్త ప్రాణలక్షణము

నాట్యసమయమందు ప్రత్యక్ష పరోక్ష వస్తువులయొక్క స్తావర జంగమత్వములను తెల్పు చిహ్నములు అష్టవిధములుగా నున్నవి.

1. వాని ఆకారములు చూపుట

2. ముఖములను చూపుట

3. అవియుండు స్థలములను చూపుట

4. వాని టెక్కములను చూపుట

5. ఆయుధములను తెల్పుట

6. వానియందుగల ప్రయోజనములను తెల్పుట

7. అవివ్యాపించిన వానిని తెల్పుట

8. వాని చేష్టలు తెల్పుట. ఈ యెనిమిది విధములుగల హస్త ప్రాణము చిహ్నమగును.

11. పదార్థటీక హస్త ప్రాణలక్షణము

చెప్పబడిన పదములయొక్క అర్థమిదియని నిశ్చయపరచునట్టిది "పదార్థటీక" హస్తప్రాణమగును.

12. సంకేతహస్త ప్రాణలక్షణము

మాటలతోగాక ఊహలతో తెలియధగుగుర్తులను చేయుట “సంకేత” హస్త ప్రాణమగును.

పోడన బాహుభేద లక్షణములు వినియోగములు :

ఊర్ధ్వగతము, పృష్ఠగతము. తిర్యగ్గతము, స్వస్తికము, మండలము, అపవిధము, అంచితము, అవిధము. కుంచితము, అధోముఖము, సరళము, ఆంధోళితము, నమ్రము, ఉద్వేగితము, ఉత్సాహితము, ప్రసారితము, యని బాహుభేదములు వదియారు విధములుగా చెప్పిరి.

1. ఊర్ధ్వగతము :- శిరస్సుకంటే పైకిపోవు చెయ్యి.
2. పృష్ఠగతము :- వెనుకకుపోవు చెయ్యియందురు.
3. తిర్యగ్గతము :- ప్రక్కకుపోవు చెయ్యిగలవి.
4. స్వస్తికము :- ఇతర బాహులతో స్వస్తికముగా చేయనిది.
5. మండలము :- ఇరుప్రక్కలకుత్రిప్పు బాగులుగలది.
6. అవిధము :- బాహువుల నడుమ ఆడించునది.
7. కుంచితము :- మోచేతిని బిగబట్టి మణుచునది.
8. అధోముఖము :- నేలకు దిండునట్టి చెయ్యి.
9. సరళము : పైకి క్రిందకు సాగినచెయ్యి.
10. ఆంధోళితము :- తూగిపోవుచున్న బాహువు.
11. నమ్రము :- కొంచెము వంకరయైన బాహువు.
12. ఉద్వేగితము :- అడ్డముగా మణికట్టుమీదుగాపోవు చెయ్యి.
13. ఉత్సాహితము :- తన పక్కనుండి వేరొక పార్శ్వమునకుపోవు చెయ్యి.
14. ప్రసారితము :- చక్కగా యెదురుగా వాచునది.
15. అంచితము : వక్షమునుండి శిరస్సుదాకాపోయి, మరల ఎదకు వచ్చునది.
16. అపవిధము : వక్షమునుండి వెడల మండలముగా సాగునది.

పంచవిధ మాలాలంకారములు

వేష్టమ, వితత. సంఘాత్య, గ్రంథిమ, ప్రాలంబితములు యని ఐదు విధములు,

శిరోభూషణములు - పురుష భూషణములు

చూడామణి :- (శిరోమధ్యమున నుంచుదురు)

మకుటము, లేదా ముకుటము :- (లలాటోర్ధ్వ థాగమున ధరించబడును.)

కర్ణభూషణములు :- (చెవి) కుండలము (చెవిక్రింద ధరింపబడును)

మోఢకము :- (కర్ణశక్కులీమధ్యచ్ఛిద్రమందు)

కీలము :- [ఊర్ధ్వచ్ఛిద్రమందు)

కంఠాభరణములు

ముక్తావళి :- (ముత్యాలదంట్ల)

హర్షకము :- (నర్పాధిరూపకముగ నుంచునది)

సూత్రము :- (బంగారు గొలుసు ఎక్కువపేటలు గలది)

అంగుళీభూషణములు

వేతిక :- సూక్ష్మకటక రూపమైనది (మామూలు ఉంగరము)

అంగుళీముద్ర :- (పక్షి-పద్మాద్యాకారములు కల్గినది)

బాహునాళీ భూషణములు

హస్తాలి :- వలయములు (కంకణములు) మణిబంధ (మణికట్టు)

విభూషణములు.

రుచకము :- (ఇది నేటి రిష్టవాచీ వంటిది కావచ్చును)

చూలిక :- (ఇది నికుంచికమనుపేర ప్రసిద్ధము) ఇది రుచికమువైని అనగా చేతి పైభాగమున ధరించబడును.

కూర్పరోపరిభూషణములు

కే యూ ర ము :- అనగా కూర్పరమునకు (మోచేతికి) పైభాగమున ధరించుదురు.

అంగదము :- కేయూరము పైభాగమున ధరింతురు.

వ ఙ్గో వి భూ ష ã ము లు

త్రిసరము :- (మూడుపేటల ముత్యాలదండ) హారము,

అ ం గ వి భూ ష ã ము లు

వ్యాలంబ మౌక్తికహారము (వేల్చాడుచున్న ముత్యాలదండ) (మాల-పూలదండ)

క టి వి భూ ష ã ము లు

తలకము :- బొడ్డునకు క్రిందిభాగమున ధరించబడును)

సూత్రకము :- తలకమునకు క్రిందుగ ధరింపబడును. పురుషుల కవున రమైన భూషణవిధులు దేవతలు పార్థివులుకూడా అనుసరించవలెను.

స్త్రీ ల భూ ష ã ము లు

శిరోభూషణములు —

శిఖాపాశము :- శిఖావ్యాలము లేక శిఖాజాలము. అనగా సర్పాకృతిగల నాగరము.

పిండిపత్రము :- పద్మమునలెనుండు నాగరము.

చూడామణి :- శిరోమధ్యంబున దరించునది,

మకరిక :- మకరిపత్రము,

ముక్తాజాలము :- లలాటమందు వ్రేలాడకట్టబడు ముత్యాలజూలు.

గవాక్షము :- ముత్యముతో తోరణరూపముగలేక జాలికారూపముగ నుండును.

శీర్షాక్షికము :- శిఖపత్రము (మయూర పింఛాకారమైన విచిత్రపర్ణ మణిరచితావతంసము.)

వేణీ భూషణములు

కండకము :- శిఖపత్రము (ఖడ్గపత్రము)

దొరకము :- (జజుగంటలవంటి అభరణము)

లలాట భూషణములు

నానావిధ శిల్పప్రయోతమగు తిలకము :- (ఇది కనుబొమ్మల మధ్య ఛాగమునకు పైగా కురుమగుచ్చాకృతిగా ఉండవలయును.)

కర్ణ భూషణములు

కర్ణిక :- (దుద్దులు) కర్ణవలయము, పత్రకర్ణిక. కుండలము.

కర్ణముద్ర :- కర్ణోత్కిలకము, నానారత్న విచిత్రములైన దంతపత్రములు, కర్ణపూర్ణం,

గండ భూషణములు

తిలకములు :- పత్రలేఖను నేత్రములకు అంజనము. (కాటుక) పెట్టుకొనవలయును. అధరమునకు రంజనము (ఎరుపురంగు) కర్తవ్యము (తాంబూలాదులచే కల్గినది) అస్మిరాగద్యోశితములైన అధరము పల్లవ ప్రభలను వెదజల్లుచుండును. ముందరి నాలుగు దంతములకు రంగువేయవచ్చును. లేదా యవి తెల్లగానే యుండవచ్చును. రాగాంతర కల్పనము దంతములకు అధికశోభను చేకూర్చును. ముక్తావిభాశితములైన దంతములుగాని పద్మపల్లములవలే శోభించు సురక్తములైన దంతములుగాని

ముగ్ధులగు సుందరులకు శోభావహములు. సవిభ్రమాపాంగ నిరీక్షణములు వారికి విలాసావహములు.

కంఠ విభూషణములు

ముక్తావళి :- వ్యాళ (పాము), పంక్తి, రత్నమాలిక, మంజరి, రత్నావళి, సూత్రకము, హారములు, ధ్వజరములు (రెండుపేటలు గలది) లేదా త్రిసరములు. లేదా చతుస్సరములుగా ఉండును. (శృంఖలికకూడా కంఠ భూషణమే యగును.)

బాహుమూల విభూషణములు

అంగదము :- వలయము

వక్షో భూషణములు

త్రివణి :- నానాశిల్పకృతములైన హారములు

స్తన విభూషణములు

మణిజాలబద్ధమైన ఆభరణము.

బాహునాళీ విభూషణము

కర్పూరకము :- ఉచ్చితకము

అంగుళీ విభూషణములు

కలాపి, కటకము. శంఖము, హస్తపత్రికము, పూరకము, ముద్ర, అంగుళీయకము.

శ్రోణీ విభూషణములు

కాంచి. మేఖల, రశన, కలాపము, ముక్తాజాలాడ్యమగు తలకము.

కాంచి :- (ఏకయష్టిక) ఒకపేట గలది.

మేఖల :- (అష్టయష్టిక) యెనిమిది పేటలు గలది.

రశన :- (షోడశయష్టిక) పడియారు పేటలు గలది.

కలాపము :- (వంచవింశయష్టిక) ఇరువదియైదు పేటలుగలది.

దేవ :- పార్థి వస్త్రీల ముక్తాహారములు.ముప్పది రెండు. లేదా అరు వదినాలుగు. లేదా నూటయెనిమిది పేటలు కలిగియుండును.

గుల్ఫోపరి (మడమపై) విభాషణములు

నూపురము :- అండెలు మొదలై నవి.

కింకిణీకము :- చిరుగజ్జెలు కలది.

ఘంటిక : పెద్దగజ్జెలు గలది.

ధ్వనించెడి కటకములు :- (గులకరాళ్ళతో గూడియున్న గుల్ల కంకణ ములు) రత్నజాలము.

పాద విభాషణములు

జంఘలయందు పాదపత్రములు, అంగుళలయందు అంగుళీకములు (మట్టెలు), అంగుష్ఠమందు తిలకముండవలయును. మరియు చిత్రరచనా నివేదితమైన అలక్తకరాగము (పారాణియెరుపు) అశోక పల్ల వఘాయమై పాదములకు సహజ సంపదను చేకూర్చకలదు.

చతుర్విధ ఆభరణ విధులు

ఆవేద్య, బంధనీయ, ప్రక్షేప్య, ఆరోప్య యని నాలుగు రకముల ఆభరణ విధులు.

ఆవేద్యములు :- కుండలాది శ్రవణ భూషణములు.

బంధనీయములు :- శ్రోణీసూత్ర (వడ్డాణము) అంగధములు, బంధ నీయములు.

ఆరోప్యములు :- వివిధములైన హేమసూత్రాది ఆభరణములు.

ప్రక్షేప్యములు :- నూపుర వస్త్రాభరణములు.

దివ్యాంగన భూషణ విధులు

దివ్యాంగనలకు (సురాంగన) వైధూర్య ముత్తాభరణములను కూర్చు వలయును. వారి పరిశ్చిదము శుకపింఛతుల్యమైన వస్త్రములతో కూడియుండును. దివ్యవానర స్త్రీలకు పుష్కరాగ నుణిఘాషణములు లేదా ఒక్కొక్కప్పుడు పైధూర్యభూషణములు నీలపరిచ్ఛదములు వారికి అర్హములు, శృంగారిణులగు దివ్యాంగనవేషములు పెనవివరించిన విధముగా నుండును. వాని అవస్థాంతరములందు (అనగా శృంగారేతిరములైన అవస్థలందు) వారి వేషములు శుద్ధముగా (తెల్లగా) ఉండవలయును.

విద్యాధర స్త్రీలకు భూషణములు

ముత్తాఘాషితమగు శిఖాబంధనమును రచింపవలయును. వారి వేష పరిచ్ఛదము శుద్ధముగా నుండవలయును. యక్షిణులను, అప్సరసలును రత్నభూషణోపేతులు కావలయును. వారి వేషములును సమానములే గాని యక్షిణులు కేశలము శిఖలు ధరించవలెను.

నాగస్త్రీల భూషణములు

దివ్యస్త్రీలకువలెనే యుండవలయును. కాని ముత్తామణీల తాత్రాయములగు ఫణములు (పడగలు) ఉండవలయును.

మునికన్యకల భూషణములు

వీరి శిరస్సులు ఏకవేణీధరములు గావలయును. వీరికి భూషణములు లేవు. వేషములు వనోచితముగా నుండవలయును.

శిద్ధాంగన భూషణములు

ముత్తా మరకత ప్రాయమైన ఆలంకారమును పీతవస్త్ర పరిచ్ఛదములును (పరిచ్ఛదము-మేలిముసుగు) సముచితములుగా నుండును.

గంధర్వస్త్రీల భూషణములు

పద్మరాగ మణిమయప్రాయములై న విభూషణములు వీణాహస్తము
కొంసుభ (కనకాంబరపురంగు) వస్త్రములును రమ్యముగా నుండును.

నాట్యోపకరణములు

ప్రకృతుల సనుసరించి నాట్యమునకు సంబంధించిన బహుప్రకారము
లగు ఉపకరణములను ప్రయోగములందు ఉపయోగించ
వలయును. చబాచర సమద్వితమైన ఈ లోకమందలి శిల్పులు కర్మలు
మున్నగునవి అన్నియును నాట్యమందున ఉపకరణములే యగును. నాట్యో
పకరణములుగ ఆశ్రయింపబడు శిల్పకర్మలు అనంతములు. కావున ఏది
ఎవని దేశమునకు సంబంధించియుండునో దానినే వానికి కల్పించవలయును.
నాట్యోపకరణముల విషయమున ప్రయోక్తులకింతకంటే మార్గాంతరములేదు.
కర్మ-శిల్పములను తొలుతగా సృష్టించినవాడే వాని. నిర్మాణ-ప్రమాణ
లక్షణ విధులను వివరించియుండును. (కావున వానినే ఇందును అనుసరించ
వలెను.) మహాత్మునిచే (విశ్వకర్మ) కాష్ఠ-యంత్ర-భూయిష్టముగ చేయ
బడిన శిల్పసృష్టి నాట్యమందు ప్రయుక్తమగుట సమ్మతముగాదు. గురు
త్వము (బరువు) వలన అదిభేదావహమగును, ఈ జీవలోకమందలి నా
లక్షణ లక్షితములగు వస్తువుల ఆకృతి నిశేషమే నాట్యమందు ఉపకరణ
ములుగాగలదు. ప్రాసాద-గృహ-యాన-నానాప్రహరణములను యధోక్త
లక్షణముగా నాట్యమందు చూపించుట శక్యముగాదు. లోకధర్మి ఒక విధ
ముగ నుండును. నాట్యధర్మి ఇంకొకవిధముగ నుండును. లోకధర్మి
స్వభావసిద్ధము. నాట్యధర్మి విభవనాత్మకము (భావనామాత్ర సిద్ధము)
ఇనుముతోగాని, గుల్లగాక ఘట్టిగానుండునట్లుగాని నాట్యోపకరణములు
నిర్మింపరాదు. అట్లు నిర్మింపబడినచో బరువువల్ల భేదము జనించును.
కాష్ఠ-చర్మ-వస్త్ర-జటు (లక్క)-వేణుదళము (వెదురుగొట్టము) లతో కదు
ల్చుటకు వీలుగానుండునట్లు నాట్యోపకరణములు తయారుచేయవలయును.

చర్మ-వర్మ-శైల-ప్రాసాద-హయ-దేవతాగృహ - వారణయాన - విమాన
గృహముల ఆకృతులను ముందుగ వేణుదళములతో (వెదురుబద్ద) రూపు
పొడగట్టునట్లుగా నిర్మించి. వానిని మంచిరంగులుగల వస్త్రములతో కప్పి
ప్రకృతి సారూప్యమును కల్పించవలయును. ఒకవేళ వస్త్రములు దొరక
నిచో వానికి బదులుగా “శ్లక్షము”లైన తాళీయపత్రము (తాళపత్రము)
లనుగాని కిలింజమును (భూర్జవేణూదళాదులు)గాని ఉపయోగించవలయును.

ఇంక ఆయుధములను తృణ-వేరూదళములతోడను తదితర నానా
రూపములను జతు-భేండ్ (జీలాగబెండు) ములతో నిర్మించవలయును.
ప్రకృతి (కృత్రిమ)-పాద, ప్రతిశిరః-ప్రతిహస్త-ప్రతిత్విచములను తృణ,
కిలింజ, భేండ్ములచే నిర్మించి సారూప్యమును కలిగించవలయును. మరియు
సారూప్యము కల్గునట్లుగ వివిధరూపములను మట్టితోకూడ నిర్మింపవచ్చును.
భేండ్-వస్త్ర-మధూచ్ఛిష్ట (మైనము)-లాక్షి - ఆభరణము (ఆభరణపురేకు)
(మైకా) (ఇది ఇప్పటి డాగురేకుయై యుండవచ్చును.) లతో అతసీ
(అవసే) శణ (జనుము)-ఓల్వము (మారేడు) లతోను. ఏనుగులను
(వర్వతములని పాతాంతరము) నిర్మించవలయును. నానాకుసుమ జాతు
లును, వివిధ ఫలములను, భేండ్-వస్త్ర-మధూచ్ఛిష్ట-లాక్షి నిర్మితములు
కావలయును. భేండ్-వస్త్ర-మధూచ్ఛిష్టములతో, తామ్రపత్రము (రాగిరేకు)
లతో నీలవర్ణోపేతములు లేదా రంజితములుయైన అభరణములతో మణు
లను తయారుచేయవలయును. అసలు వీనికి ఉపాశ్రయములుగ (ఆధార
ములుగ) మెరసెడి తగరపురేకులే (ముత్యపురేకులై యుండును.) ఉండ
వలయును.

పూర్వము వివరింపబడిన వివిధములైన దివ్యమకుటములు అభ్ర
పత్రోజ్వలములుగా నిర్మింపబడవలయును. మరియు మణివ్యాలోపసోభిత
ములు కావలయును. వానిని నిర్మించుటయందు శాస్త్రప్రభవమైన కర్మవిధా
నము చెప్పబడలేదు. కాని యివి ఊహాపోహ ప్రయోజితములై ఆచార్య

బుద్ధిననుసరించి నిర్మితములు కావలయును. భవిష్యత్కాలమందలి మనుష్యులు అల్పబలులగుదురుగాన వారికి ఉచితమగునట్లుగా, ఈ నాట్యోపకరణ నిర్మాణ ప్రక్రియలను చేయవలయును. మనుష్యులు కౌచనమయములైన ఆభరణాదులను కల్పించుకొనలేరు. సువర్ణ-మణినిర్మితములుకారాదు. యుద్ధ-నియాధ-నృత్త-దృష్టి-వ్యాపారకర్మలందు ఆభరణములు బరువుచే అలసినవానికి స్వేద, మూర్ఛలు కలుగును. స్వేద-మూర్ఛ-క్లమార్తుని ప్రయోగము తప్పక వినాశమొందును, అంతియేగాదు, వ్యాయత (అతిశయ) చేష్టలవలన ప్రాణాపాయమును కలుగగలదు. కనుక తామ్రపత్ర-రంజితాభ్రపత్ర-భేండ్-మధూచ్ఛిష్టములతోనే ఆభరణములను తయారుచేయవలయును, ఇట్లు లోక స్వభావములనుసరించి, స్వబుద్ధివిభవములతో, బుధుడు (నాట్యాచార్యుడు) నాట్యోపకరణములను దక్కగా కూర్చవలెను.

ఆయుధములచే భేదించుటగాని (నరకుటగాని) చేదించుటగాని (చీల్చుటగాని) కొట్టుటగాని రంగమునందు చేయరాదు. వానిని సంజ్ఞామాత్రముగనే ప్రయోగించవలయును. యోగశిక్షచే. విద్యచే, (సుధోమగుడు చెప్పిన హస్తలాఘవములచే) మాయచే (చక్షుర్బంధాదికము - కనికట్టు-మెస్మరిజం) నిరంత మధ్యంబున శత్రుప్రయోగమును యదార్థముగ చూపవచ్చును. ఇదిగాక ఇంకను సమయానుకూలముగ లోకమునుండి గ్రహించవచ్చును.

లోకధర్మి, నాట్యధర్మి లక్షణములు

లోకధర్మి లక్షణము

శ్లో॥ శ్వభావోగతం శుద్ధంతప్తవికృతం తథా ।

లోకావారా క్రియోపేతమంగలీలా వివర్జితమ్ ॥

స్వభావభిన్నయోపేతం నానాస్త్రీ పురుషాశ్రయమ్ ।

యదీదృశ్యం భవేన్నాట్యం లోకధర్మీతుసాస్మృతా ॥

తా॥ సహజముగ జన్మించునట్టి స్త్రీయై - వ్యభిచార్యాతి భావములతో
గూడినదియును, కవిబుద్ధికృతమైన రంజనాపై చిత్రిలేనిదై శుద్ధముగనున్నది
యును శోకప్రసిద్ధములైన వ్యవహారములతో కూడినదియును. అంగవర్త
నాదులు చేసిదియును. స్వభావాభినయముతో కూడినదియును, నానా స్త్రీపురు
షాశ్రయమును అగు నాట్యము “తోకదర్శి”కి చెందదగును.

నాట్యధర్మి లక్షణము

శ్లో॥ అతివార్య క్రియోపేతమతిన క్త్వాతిభావకమ్ ।

శీలాంగహారాభినయం నాట్యలక్షణ లక్షితమ్ ॥

స్వరాలంకార సంయుక్తమస్వస్త పురుషాశ్రయమ్ ।

యదీదృశంభవేన్నాట్యం నాట్యధర్మితుసాన్మృతా ॥

తా॥ ఇతిహాసాదులయందుండు అర్థమును అతిక్రమించిన కవి బుద్ధి
కృత్కరంజనాపై చిత్రి అనగా (కల్పనలు) కలదియును, సహజములగు
ప్రకృతిని చిత్తవృత్తిని అతిక్రమించిన కవి కల్పితములగు ప్రకృతి-చిత్త
వృత్తి-విశేషములతో కూడినదియును, శోభాప్రధానములును, మనోహర
ములును యగు అభినయములు కలదియును. నాట్యలక్షణములతో కూడిన
దియును, అస్వస్త పురుషులతో కూడినదియును అగు నాట్యము నాట్య
ధర్మికి చెందదగును.

నాట్యధర్మి ఉదాహరణలు

కేవలము అభినయముచే సూచింపదగిన వానిని మూర్తిమంతము
గను, అభిలాషను రేకెత్తించునదిగను ప్రదర్శించుట “నాట్యధర్మి”యగును.
సమీపమందు మాట్లాడుచున్నను. వినపడనట్లుండుట. (అనగా జనాంతిక
అపవారితకముల విషయము) అసలు చెప్పబడనిదానిని వినినట్లు కన్నట్లుట
(ఆకాశభాషిత విషయము) నాట్యధర్మి యగును.

పర్వతములు, వాహనములు, విమానములు, ధర్మము, కవచము, ఆయుధము, ధ్వజము మున్నగువాటిని మూర్తిమంతములగుగా (రూపములను తాల్పినట్లుగా) ప్రయోగించుట నాట్యదర్శి యగును.

నేర్చు కలిగియుండుటచేగాని మరియొక నటుడు లేకుండుటచేగాని ఒక భూమికను నిర్వహించి వెంటనే మరియొక భూమికను ధరించుట నాట్యదర్శియగును. అగమ్యమైన స్త్రీ భూమికను నిర్వహించి, వెంటనే గమ్యమగు స్త్రీ భూమికను నిర్వహించుట లేదా గమ్యమగు స్త్రీ భూమికను నిర్వహించి వెంటనే అగమ్యమగు స్త్రీ భూమికను నిర్వహించుట నాట్యదర్శి యగును.

మామూలుగా నడచివెళ్ళుటకు బదులు లలితములైన అంగవిన్యాసములతో, చతుస్తాలాది పరిమితగతులతో నృత్యమునందువల్లే నడచుట నాట్యదర్శి.

సుఖ-దుఃఖ-రూపమగు లోకస్వభావము అంగాభినయ సంయుక్తముగా (అనగా అతోద్య-హస్త-విన్యాసాదులతో కూడినదిగా) ప్రదర్శింపబడుట నాట్యదర్శి యగును.

దివ్యులు మనుష్యుల ఆహ్లాదము కొరకు ఇతిహాసములనుండియు, వేదములనుండియు, బ్రహ్మ ఏ అర్థములను ఏర్చికూర్చెనో అవి నాట్యదర్శి యగును.

రంగపీఠగతమగు కష్టవిధానమంతయును “నాట్యదర్శి” యేయగును.

నాట్యమెల్ల వృథుడును నాట్యదర్శి సహితముగనే ప్రయుక్తము గావలయును. గీత అత్యోధ్యాదులును, అభినయనములును లేనిచో సామాజికములకు ప్రీతి జనించదు. నాట్యగతియును. అంగాలంకారనిష్ఠమును, నాట్యదర్శి రూపమును అగు వాక్కు-అర్థమును, ఆపేక్షించియే ప్రయుక్తమగును. అట్లే

అభినయముకూడ అర్థానుసారియై యుండును. అందుచే సహజార్థములతో సంవదించియుండు నాట్యదర్శికి సమస్తార్థములకును సంబంధించిన లోక స్వభావమే మూలభూతము.

నృ త్య ల క్షణ ము

శ్లో॥ ఇదానీం ప్రకృతం నృత్యం యదాలక్షణముచ్యతే ।

భవేత్తథావాశ్రయంనృత్యం పదార్థాభినయాత్మకమ్ ॥

తా॥ ప్రకృతమైన నృత్యలక్షణము. భావములనాశ్రయించినది, పదార్థముల నభినయించు స్వరూపముగలది “నృత్య”మగును. తాళలయ ననుసరించి చేయునది నృత్యము.

నృ త్త ల క్షణ ము

శ్లో॥ గీతవాద్యాది మిళితం లయమాత్రాసమాశ్రయం ।

అంగవిక్షేపణం నృత్తంభవేదభినయోష్టితమ్ ॥

తా॥ పాట, వాద్యములతోకలసి లయనుమాత్రము ఆశ్రయించి అభినయములేక అంగముల నాడించుట “నృత్త”మగును.

నాట్య ల క్షణ ము

తా॥ సర్వభావానుకీర్తనము, సప్తద్వీపానుకరణము. హితోపదేశము, విశ్రాంతిజనకము. వినోదజనకము. సుఖ దుఃఖ సమన్వితమైన ఈ లోక స్వభావము అంగాద్యభినయోపేతమగుచు “నాట్య” మనబడును.

లా స్య ల క్షణ ము

శ్లో॥ లాస్యతాండవభేదేన ద్వయమేతత్ ద్విధాపునః ।

సుకుమారంతయోరాధ్యంభవేదపరముద్ధతమ్ ॥

తా॥ ఈ రెండును (నృత్త-నృత్య) లాస్యమని. తాండవమనిమరల రెండు విధములగును. అందు మొదటిది లాస్యము, సుకుమారముగ నుండును, రెండవది తాండవము ఉద్ధతమైనది.

శ్లో॥ “భావః శ్రీపుంసయోగ్లాసః తదర్థః (ర్థం?) తత్రసాధువా ।

లాస్యంమనిశిజోల్లాసహేతు మృద్వంగహారవత్ ॥

దేవ్యైదేవోపదిష్టత్వాత్ ప్రాయశ్రీఃః ప్రయుజ్యతే ॥

తా॥ శ్రీ పురుషుల పరస్పర విషయమైన భావము, “లాసము” దాని కొరతైనది. లేదా దానికి తగినదియను అర్థముగలది “లాస్యము” ఇది కామోల్లాసమునకు హేతువులగు మృదువైన అంగవిక్షేపములు గలది. దేవికి శివుడు ఉపదేశించినది గనుక ప్రాయశ్చముగా దీనిని శ్రీలే ప్రయోగింతురు.

తాండవ లక్షణము (ఉద్ధతము)

శ్లో॥ ఉద్ధతంతుమహేశస్యశాసనాత్తండునోదితమ్ ।

భరతాయతతఃఖ్యాతంలోకేతాండవ సంజ్ఞయా ॥

తా॥ ఉద్ధతము మహేశ్వరుని ఆజ్ఞచే తండువు భరతమునికి చెప్పినది గావున లోకమున “తాండవ” మనుపేర వెలసినది.

శ్లో॥ ప్రాయోనిర్వర్త్యతేపుంభిరంగహారై స్తద్బద్ధతైః ॥

ప్రయోగస్తూచ్యతే తజ్ఞైః తస్మోత్సాహాదిగోచరః ॥

తా॥ అదిప్రాయశ్చముగ ఉద్ధతమైన అంగహారములతో పురుషుల నెరవేర్తురు. ఉత్సాహము మొదలగు భావములందు దానిని ప్రయోగింపతగు నని చెప్పుదురు.

చతుర్విధాభినయనములు

శ్లో॥ అంఘికోవాచిక స్తద్వ దాహార్యః సాత్వికోఽపరః ।

చతుర్దాభినః తత్రఅంగికోంగైర్ధర్మితోమతః ॥

వాచావిరచితః కావ్యనాటకాదిస్తువాచకః ।

అహార్యోహారకేయూర కిరీటాది విభూషణమ్ ।

సాత్వికః సాత్వికైర్దావైః బావుకేనవిభావితః ॥

అంగికము, వాచికము, అహార్యము. సాత్వికములని అభినయములు నాలుగు విధములు ;

అంగికమనగా:- నటులయొక్క అంగవిన్యాసముచేత ప్రదర్శింపబడునది.

వాచికమనగా :- కవి విరచితమగు కావ్యకై లిని నోటితో ఉచ్చరించుచు నటించుట.

అహార్యమనగా :- నటులు ధరించు హారములు, కేయూరములు (ఘజ కీర్తులు) ధనురాది ఆయుధములు (వేషమని యర్థము) పాత్రోచిత వేషధారణము.

సాత్వికమనగా :- నటుడు భావకుడై లోకానుభవముచేత, స్తంభ - ప్రళయ-రోమాంచాది, సాత్విక భావములు చూపించుట.

చతుర్విధ పృష్టోదర భేద లక్షణములు

శ్లో॥ పృష్టంతు జఠరోక్తాభిః వివర్తతే ।

అతోనప్పదగ్వాచ్యం జఠరం తూచ్యతేఽధునా ॥

తా॥ జఠరలక్షణమందు చెప్పబడిన వర్తనలచేత పృష్టముకూడా వివర్తింపబడును, (త్రిప్పబడును.) అందుచేత పృష్టమునకు వేరుగ లక్షణము చెప్పబడుటలేదు. (అనగా జఠర లక్షణములే పృష్టలక్షణములని యర్థము.)

జతరలక్షణ వినియోగములు (చతుర్విధములు)

శ్లో॥ జైమం ఖల్లంతథా పూర్ణంత్రేథా జతరమిష్యతే ॥

తా॥ జైమము, ఖల్లము, పూర్ణము, రిక్తపూర్ణయని నాలుగు విధములు :

1. జైమజతర లక్షణ వినియోగములు (కృశించినది)

“జైమం స్యానమనాత్”

ఉదరం (జతరము) వంచుటవలన జైమజతర మగును.

.... జృంభా”

హాస్యనిస్సాసరోదనే”

ఆవలింఛుటయందు, నవ్వుటయందు, ముక్కునుండిగాలి, విడుచుటయందును, ఏడ్చుటయందును జైమజతరము వినియోగించును.

2. ఖల్ల జతర లక్షణ వినియోగములు (పల్లము) (గుంట) గా నుండునది.

“నిమ్నం ఖల్లం”

పల్లముగనుండు జతరము ఖల్ల మనబడును.

.... ఊదారైస్యాత్”

“ఆతూరైశ్రమే కర్మితే”

“వేతాలభృంగిరిట్వాది జతరాకారధారితత్”

తా॥ ఆకలిచే పీడింపబడినవానియందు, రోగనీడితునియందును, శ్రమచేత కృశించినవానియందును వినియోగించును. మరియు ఈ ఖల్ల జతరము వేతాలుడు, భృంగి, రిటుడు మొదలగువారియొక్క (వీరు శివభక్తులు) జతరములను పోలియుండును, (అనగా వారియొక్క పొట్టలు ఈ విధముగా నుండునని యర్థము.)

3. పూర్ణజతర లక్షణ వినియోగములు

పూర్ణం స్థూలం వ్యాధితేస్యాత్ ।

తుందిలేఽత్యసితే తథా ॥

తా॥ స్థూలముగా (లావుగ) నున్న జతరము పూర్ణజతరమగును. ఇది రోగగ్రస్థునియందును, పెద్దపోట్టయందు, అధీకముగ భుజించినవానియందు ఈ పూర్ణజతరము వినియోగించును.

4. రిక్తపూర్ణ జతర లక్షణ వినియోగములు

(మతాంతర జతరము) (తగ్గు-హెచ్చు)

“అన్యేఽన్వర్థం రిక్తపూర్ణం స్వాసరోగేఽపరంజగుః ॥

తా॥ జతరము రిక్తమైనప్పుడు పృష్ఠము పూర్ణమగును. ఇది శ్వాస రోగములు గలవానియొక్క జతరమునం దుపయుక్తమగునని కొందరు ఈ లక్షణము చెప్పినారు.

సప్తవిధ జానుకర్మల లక్షణ వినియోగములు

ఉన్నతము, వివృతము. నమ్రము, అర్ధకుంచితము. కుంచితము, సంహతము, సమము యని జానుకర్మలు సప్తవిధములు.

1. ఉన్నత జానులక్షణ వినియోగములు

స్తనముదాక జానువు యెత్తబడినది “ఉన్నతము” ఇది కొండలు యెక్కుట మొదలైన వానియందు, నృత్తమునందు వచ్చును.

2. వివృత జానువు లక్షణము-వినియోగము

చేరికలేక వేరుగానున్నది “వివృతము” ఇది గజారోహణమందు ప్రయుక్తము.

3. నమ్రజాను లక్షణ వినియోగములు

నేలకు సోకియుండిన జానువు "నమ్రము" యందురు. ఇది నమ స్కారమునను, పడినప్పుడును వచ్చును.

4. అర్థకుంచిత జానులక్షణ వినియోగములు

నితంబమును (పిరుదల) వంచుటచే "అర్థకుంచిత" జానువగును. ఇది సృష్టమునందు వినియోగించును.

5. కుంచిత జానులక్షణ వినియోగములు

తొడ పిక్కలతో చేరిన "కుంచిత" జానువగును. ఇది మనుష్యులు కూర్చుండినపుడు వచ్చును.

6. సంహత జానులక్షణ వినియోగములు

మోకాళ్ళు రెండు కలిసినవి "సంహతజాను" వగును. ఇది శ్రీల ఈర్ష్య-సిగ్గు మున్నగువానియందు ప్రయుక్తమగును.

7. సమజాను లక్షణము

సహజముగ విలిచినది "సమజానువు." ఇది సమపాదమగు స్థానమున ప్రయోగింపదగును. ఇది సప్తజానువుల లక్షణ వినియోగములు.

స్వీ యా ల క్ష ణ ము

శ్లో॥ సంపత్కాలే విపత్కాలేయానముంచతి వల్లభం ।

శిలార్జవగుణోపేతాసాస్వీయా పరికీర్తితా ।

ముగ్ధామధ్యాప్రగల్భేతిత్రేధాసాతునిగధ్యతే ॥

తా॥ సంపత్కాలమందును, విపత్కాలమందును, శీలము. ఆర్జవము మొదలగు సద్గుణములు కలిగి నా య కు ని విడువకయున్నట్టి స్త్రీ

“స్వీయ” యని చెప్పబడును. ఇందు ముగ్ధ-మధ్య-ప్రగల్భయని ముత్తై రంగులు గలవు.

ముగ్ధ లక్షణము

శ్లో॥ ముగ్ధానవవధూః కామరతౌవామామృదుఃక్రుధి ।

యతతే రతిచేష్టాసు గాఢలజ్జామనోహరా ।

కృతాపరాధేదయితే వీక్షితేరుదతీ నతీ ॥

తా॥ ఏయువిదమన్నధ విహారమందు నూతన స్త్రీగాను, మన్నధ క్రీడయందు అస్వాధీనురాలుగాను. గాఢమైన లజ్జగలదిగాను. కోపకాల మందు స్తిమితగాను, నాయకు డపరాధియైనను రోదనము చేయుచు చూచు చుండునదిగాను, రతివ్యాపారము యత్నము చేయుచు హితాహితములను చెప్పకయుండునో యది ముగ్ధనాయిక యనదగును.

మధ్య లక్షణము

శ్లో॥ సమానలజ్జామదనాప్రోద్యత్తైరుర్యాశాలిని ।

మధ్యాకామయతేకాంతం మోహంతే సురతషమా ॥

తా॥ సమానములైన సిగ్గును, కామమును గలదియును, వృద్ధి పొందు యవ్వనము కలదియును, మోహవ్యాపార మధ్యమందు సురత యోగ్యతగలదియు నగుచు నాయకుని ఆపేక్షించు నాయిక “మధ్య” యన బడును.

ప్రగల్భ లక్షణము

శ్లో॥ సంపూర్ణ యవ్వనోన్మత్తప్రగల్భరూఢమన్నధా ।

దయితాంగక వీనేవయతతే రతికేళిషు ॥

తా॥ నిండుయవ్వనముచే మంచిదిగాను. మన్నధ వ్యాపార పారంగతురాలుగాను ఉండునది ప్రగల్భ యనదగును.

పరకీయ లపణము

శ్లో॥ పరానురాగ వ్యాపారగోపనే ఉత్తమానసా ।

పరికియేతిసాప్రోక్తాభరతాగమవేదిభిః ।

సావకన్యాపరోధేతి ద్వివిధా పరికి రీతా ॥

తా॥ పరపురుషునియందుగల ఇచ్చావ్యాపారములను మరుగుపరచుట
యందు, దత్తచిత్తురాలై యున్న నాలుక “పరకీయ” యనబడును. అది కన్య
యనియు, పరోధయనియు ఇరుతెరంగులు కలిగియుండును,

పరకీయ కన్యాలక్షణము

శ్లో॥ కన్యాత్వనూడాయువతిస్సలజ్ఞా సితృపాలితా ।

సఖిరేళిభువిస్రజ్ఞా ప్రియే ముగ్ధగుణాన్వితా ॥

తా॥ చతురయుగాను, యవ్వనమధ్యస్థయుగాను, సిగ్గుగలదిగాను,
తల్లిదండ్రులచే పోషితగాను. చెలులతోగూడి విహారములయందు ప్రియు
రాలుగాను, ప్రియునియందు ముగ్ధగుణముగలదిగాను నుండునది కన్య
యగును.

పరకీయ పరోధ లక్షణము

శ్లో॥ పరోధాతుప్రియేణోధాప్యన్యసంధమలాలసా ।

నిఘ్రణాగృహకృత్యేషు ధర్తృచిత్తాసపత్తిన్ ॥

తా॥ ప్రియునిచే పెండ్లి యాడబడినదిగాను, ‘పెనిమిటి’ మనస్సుకు
సరియైన నడతలు గలదిగాను, గృహకృత్యములందు సమర్థులుగాను ఉండి
యును చరపురుష సంగమమం దాసక్తిగలదిగా నుండునది “పరోధ” యన
బడును.

సామాన్య లక్షణము

శ్లో॥ సామాన్యనై వగణిరా కలాప్రాగల్భ్య దార్ఢ్యయుక్ ।

విత్తమాత్రాశయాలోరే పురుషేష్వనురాగిణి ॥

ఏతస్యానురాగస్యాద్గుణవత్కపినాయతే ।

భగ్నకామాన్నైతార్థజ్ఞాక్ బాలపాషాండషండకాన్ ॥

రక్తేవరంజయేన్నిత్యం నిశ్వానాశువివాసయేత్ ।

తస్యాదౌత్యప్రబృతయోగుణాస్తదుపయోగినః ॥

తా॥ సంగీతాభినయాద్యనేక విద్యాపాగల్భ్య ధైర్యములు గలదిగాను జనులయందు ధనాశచేతనే అనురాగము కలదిగను, నుండునది “సామాన్య” యనదగును. ఇదే గణిక. ఈ నాయకకు నాయకుడు గుణవంతుడైనను, ధనాగమము లేకున్నవానియందు ప్రేమకలుగడు. ధనాశమము కలవారు, భగ్నకాములైనను, బాలరైనను, పాషాండులైనను, షండులైనను వారలయందు ప్రేమగలవానివలెనే వారిని సంతోషపరచును. ఈ చెప్పబడినవారు కపటమెరుగనివారుగను యుండవలయును.

ఉత్తమ నాయక లక్షణము

విధధత్యప్రియంవత్యో ప్రియమాచరతిస్వయం ।

వల్ల భేసాపరాధేఽపి తూష్టింతిష్ఠంతిసోత్తమా ॥

తా॥ నాయకుడు అహితము చేయునుండగనతనికి ప్రీయముగా నెవరి నడచుచున్నదో, అపరాధియగు వల్ల భుని చూచి నెవ్వతె యొరకయున్నదో యామె “ఉత్తమ” నాయక యగును.

మధ్యమ నాయక లక్షణము

పుంసిస్వయం కామయతి కామయేద్యాచతంవధూః ।

సత్రోధేకృధ్యతిముహూః సూన్యతే సత్యవాదినీ ॥

సాపరాధేఽపక ర్త్రిస్యాత్స్నిగ్ధేస్నిహ్యతివలభే ।

ఏవమాదిగుఃఱోపేతామధ్యమాసా ప్రకీర్తితా ॥

తా॥ నాయకుడు ఇచ్చించిన తానిచ్చించుట, అతడు కోపించుకొనిన తానూ కోపించుకొనుట. అతడు నిజము పక్కిన తాను నిజము పల్కుట, అతడపరాధము చేసిన తానపరాధము చేయుట, అతడు స్నేహించిన తాను స్నేహించుట ఈ రీతి గుణములు గలది “మధ్యమ” నాయక యనబడును.

అధమ నాయిత లక్షణము

కాస్మాత్కుప్యలిరుషం ప్రార్థితాపినముంచతి ।

సురూపంవావిరూపంవాగుణవంతమధాగుణం ॥

స్థవిరం తరుణం వాపియావాకామయతే ధృతిం ।

ఈర్ష్యాకోపవిషాదేషు, నియతాసాధమామతా ॥

తా॥ ఏ నాయక అకారణముగ నోపించుచున్నదో ప్రార్థించినను, కోపమును విడువదో చక్కనివాడైనను, తరుణుడైనను, ఎట్లున్నను, నాయకుని ఇచ్చించుచున్నదో, ఈర్ష్య-తౌషము-వ్యసనము వీనిని గలదిగా నున్నదో ఆది “అధమ” నాయక యనబడును.

నిష్పత్తిర్నామ లక్షణము

కార్యోత్పత్తిర్విభావస్యకార్యజ్ఞాపిస్తతః పరం ।

అనుభావస్య కార్యస్య సంపుష్టిర్వ్యభీధాఽఱిః ॥

ఇతినూత్రస్థనిష్పత్తి శబ్దార్థః పరికీర్తితః ॥

తా॥ విభావమునగు కార్యమును కలుగచేయుటకును, అనుభావము నకు కార్యమును జ్ఞాపించుటకును. వ్యభిచారి భావమునకు కార్యమును పోషించుటయును “నిష్పత్తి” శబ్దార్థమని చెప్పబడినది.

భావ-విభావ-అనుభావ-లక్షణములు

భావలక్షణము :- వాచిక - ఆంగిక - సాత్వికాభినయోపేతములైన కావ్యార్థములను (అనగా రసములను), భావింపజేయునవి గాన ఇవి “భావము” లనబడినవి. “భూ” అను ధాతువునకు “కరణము” (ఆనగా చేయుట) అని యర్థము. కావుననే భావితము, కృతము. వాసిరిము. అను పదములు ఏకార్థములగుచున్నవి. లోకమందుకూడా “అహో” ఈ గ్రంథముచే లేదా ఈ రసముచే సర్వమును భావితమైనదనుట ప్రసిద్ధమే. కావున భావపదమునకు “వ్యాప్తి” అనగా వ్యాపించుట అని అర్థము, ఏ అర్థము విభావముచే ఆహృతమై అనగా నిష్పాదితమై అనుభావములచేతను వాగంగ సత్వాభినయములచేతను. గమ్యమానమగునో అనగా అభివ్యక్తము చేయబడునో. ఆ అర్థము భావమగును. వాచిక-ఆంగిక- ముఖరాగాత్మకమైన, అభినయనముచేతను, సాత్వికాభితయముచేతను. కవ్యంతరగతమైన భావమును భావింపజేయునది అనగా ఆస్వాదయోగ్యముగా చేయనదికాన యిది భావమనబడినది. వాగంగాది వివిధాభినయ సంబంధములైన రసములను భావింపజేయునది అనగా ప్రేక్షకులచే ఆస్వాదింపజేయునది కాన ఇది “భావ” మనబడినదియని నాట్యపయోక్తలు తేలియవలయును.

విభావ లక్షణము

విశిష్ట జ్ఞానహేతువైనది లేదా విజ్ఞానము అను అర్థము కలది “విభావ” మనబడును. విభావము-నిమిత్తము-హేతువు ఇవి పర్యాయ పదములు. వాచిక-ఆంగిక-సాత్వికాభినయములు. దీనివలన విభావ్యములగును. అనగా విశిష్టములుగా తేలునుకొనబడును. కాన ఇది “విభావ” మనబడినది. వ్యానాభినయాశ్రములైన పెక్కు-అర్థములు దీనివలన విభావ్యములగును. కాన దీనికి “విభావ” మను పేరువచ్చినది.

అనుభావ లక్షణము

వాగంగసత్వకృతంబైన అభినయము దీనివలన అనుభావ్యమగును. అనగా అనుభవయోగ్యముగా చేయబడునుగాన ఇది “అనుభావ” మనబడినది. వాగంగాభినయములచే అర్థము అను భావ్యమగును కాన యిచ్చట ఇది “అనుభావ” మనబడినది, మరియు ఈ అనుభావము శాభా (హస్త) అంగ ఉపాంగ సంయుక్తముగా వుండును.

ర స ల క్షణము

విభావైర్నుభావైశ్చ వ్యభిచారిభిరేవచ ।

ఆనీయమానస్వాదుత్వంస్థాయీ భావోరసస్మృతః ॥

తా॥ స్థాయిభావానుభావ వ్యభిచారి భావములచే మనోజ్ఞత్వంబును పొందింపబడి “రస” మగుచున్నది.

స్థాయిభావ లక్షణ వినియోగములు

సజాతీయై ర్విజాతీయైర్భావై ర్యేత్వతిర స్మృతాః ।

క్షీరాబ్ధివన్నయంత్యన్యాక్ స్వాత్మత్వం స్థాయినోహితే ॥

తేత్వస్థావితివిజ్ఞేయాః స్థాయినోమునిసమ్మతాః ।

రత్యుత్సాహౌచశోకశ్చ విస్మయశ్చ తతఃపరం ॥

హాసోభయఃపాపగుప్తే చ క్రోధోనాశ్చేష్ఠ ప్రకీర్తితాః ॥

తా॥ సజాతీయ విజాతీయ భావములచేత ఆతిరస్కృతములై క్షీర సముద్రమువలెనే యితర భావములను స్వాత్మత్వమును బొందించుకొనునవి “స్థాయిభావములు,” ఇవి ఎనిమిది విధములుగ బులులచే చెప్పబడియున్నవి. వాటిపేర్లు :- రతి, ఉత్సాహము, శోకము, నిస్మయము, హాసము, భయము, జుగుప్స క్రోధము యని నాట్యమందు చెప్పబడియున్నవి.

1. రతిస్థాయి లక్షణ వినియోగములు

యానోరన్యోన్య విషయాస్థాయి నీచ్ఛారతిర్భవేత్ ।

నిసర్గేణాభియోగేన సంసర్గేణాభిమానతః ॥

అత్యోపమాది విషమైరేతాన్యుస్తత్రవిక్రియాః ।

కటాక్షపాతభ్రూక్షేపప్రియవాగాదయోఽపిచ ।

తా॥ స్వభావము, సహవాసము, సంబంధము, అభిమానము, ఆత్యోపమాది విషయములు వీనిచేత నాయికా నాయకులు మనస్సున కలుగు అన్యోన్య విషయమైన ఇచ్ఛావిశేషము “రతిస్థాయి” యగును, అందు కడ గంటిచూపు, కనుబొమలు యెగురవేయుట, ప్రియవాక్యము మొదలైనవి కలుగును.

2. ఉత్సాహస్థాయి లక్షణ వినియోగములు

శక్తిదైర్య సహాయద్వైశ్చల్యైర్లాఘ్యేషు కర్మసు ।

సత్వరామానసీవృత్తిరుత్సాహస్తత్ర విక్రియాః ॥

కాలాద్యవేక్షణం దైర్యత్యాగారంభాదయోఽపిచ ।

సహజాహార్యభేదేన సద్విధాపరికీర్తితః ॥

తా॥ శీలశ్లాఘ్యములైన కార్యములయందు శక్తి, దైర్యము, సహాయము మొదలైనవానిచేత త్వరగాప్రవర్తించు మనోవ్యాపారము “ఉత్సాహస్థాయి” యగును. అందు సమయమును చూచుట, దైర్యము, త్యాగము, అరంభము మొదలైనవి కలుగును. ఇందు సహజోత్సాహ స్థాయియనియు, ఆహార్యోత్సాహ స్థాయియనియు రెండు విధములగును.

3. శోకస్థాయి లక్షణ వినియోగములు

బంధువ్యాపత్తిశార్గత్య ధననాశాదిభీః కృతః ।

చిత్తకేశకరశ్శౌకస్తత్రచేష్టావివర్ణతా ॥

భాష్పోద్గమోముఖేశోషస్తంభనిశ్వసితాదయః ।

తా॥ బంధువిషయమైన విపత్తు, దుర్గతి, ధననాశనము మొదలైన వానిచే గలుగు చిత్తకేశకరమైన వృత్తి “శోకస్థాయి” యనబడును. అందు దేహకాంతి మారుట, కన్నీరు కలుగుట, ముఖమువాడుట, స్తంభము, నిట్టూర్పు మొదలైనవి కలుగును.

4. విస్మయస్థాయి లక్షణ వినియోగములు

లోకోత్తర పదార్థానామపూర్వాలోకనాదిభిః ।

విస్తారశ్చేతసోస్తు విస్మయస్స నిగద్యతే ॥

క్రియాస్తత్రాక్షివిస్తారోసాధూక్తిపులకాదయః ॥

తా॥ లోకోత్తరములైన పదార్థములను, అపూర్వముగ చూచుట, వీనిచే గలుగు మనోవిస్తారము “విస్మయ” స్థాయి యనబడును. ఇందు నేత్రవైశాల్యము ల్లా ఘించుట, పులకరించుట మొదలైన క్రియలు గలవు.

5. హాసస్థాయి లక్షణ వినియోగములు

భాషణాకృతివేషాణాం క్రియాయాశ్చ వికారతః ।

తౌల్యాదేవ పరస్థానామేషామనుకృతేరపి ॥

వికారశ్చేతసో హాసస్తత్రచేష్టాస్సమీరితాః ।

దృష్టేర్వికాసో నాసోష్ణకపోల స్పందనాదయః ॥

తా॥ పలుకులు. ఆకారము, వేషము. పని వీని వికారముచేతను, ఇవి పరస్థలవాములైనయెడ సహజముగనుండినను, లెక్కించుటచేతను. గలుగు

మనోవికారము “హాసస్థాయి” యనబడును. ఇందు వికారపు చూపు, ముక్కు. పెదవి, చెక్కిళ్ళు పీనికదలిక మొదలైనవి కలుగును.

6. భయస్థాయి లక్షణ వినియోగములు

భయంతుమంతునాఘోరదర్శన శ్రవణాదిభిః

చిత్తస్యాతీవచాంచల్యం తత్రాప్తాయో నీచమధ్యయోః ॥

ఉత్తమస్యతుజాయేత కరణై రతికారణైః ।

అనుభావ్యోభవేత్సం పముఖసంశోషణాదిభిః ॥

తా॥ ఆకస్మికముగ భయంకర వస్తువుల చూచుట, వినుట మొదలైనవానిచేతను, తప్పిదముచేతను గలుగు మిక్కిలి చిత్తచాంచల్యము “భయస్థాయి” యగును. ఇది ఉత్తమ. మధ్యమ, నీచాశ్రయమై ముత్తైరగులగును. నీనిని వణకుట, ముఖమువాడుట మొదలైనవాని నేనెరుగవచ్చునని తెలియవలయును.

7. జుగుప్సాస్థాయి లక్షణ వినియోగములు

అహృద్యానాం వరార్ధానాం దర్శనశ్రవణాదిభిః ।

మనస్సంకోచనం యత్సాజుగుప్సాతత్ర విక్రియాః ॥

నాసాపిధానాం త్వరితాగతిరాస్యవికూణనం ।

సర్వాంగదూననంకుత్సాముగుర్నిష్ఠీవనాదయః ॥

తా॥ అయోగ్య వస్తువులను చూచుట, వినుట మొదలైన వానిచే గలుగు మనస్సంకోచము “జుగుప్సాస్థాయి” యగును. ముక్కు మానుకొనుట, వేగముగా బోవుట. ముఖమును వంకర చేమకొనుట, సర్వాంగధూనవము అసహ్యపడుట, మాటిమాటికి ఉమ్మివేయుట మొదలైనవి కలుగును.

8. క్రోధస్థాయి లక్షణ వినియోగములు

భచేత్ప్రజ్వలనంక్రొధః పురాక్షిపాది సంభవః ।

పుల్లానాసాపుటోద్వృత్త తారకాద్యయనుభావయుక్తో ॥

శతృభృత్య సుహృత్పూజాశ్చత్వరోవిషయానుతాః ।

తా॥ పురాక్షేపాదులచే గల్గు మనఃప్రజ్వలనము “క్రోధస్తాయీ” యనబడును. ఇది పుల్ల నాసాపుటము, గిరగిరతిరుగు నల్ల గ్రుడ్లు మొదలైన అనుభావములను గలదై యుండును. దీనికి శత్రువులు, భృత్యులు, స్నేహితులు, పూజ్యులు ఈ నలురు విషయము లనబడుదురు.

వ్యభిచారిభావ లక్షణములు . వినియోగములు

వ్యభీతిత్యపసర్గాద్వా విశేషాభిముఖత్వయోః ।

విశేషేణాభిముఖ్యేన చరంతిస్థాయినప్రతి ॥

వారంగనత్వయుక్తాయేజ్ఞేయాస్తే వ్యభిచారికాః ।

తా॥ పలుకు, దేహము, సత్వము వీనితోగూడినవై స్థాయీకి విశేషాభిముఖములుగా తిరుగు భావములు “వ్యభిచారి” భావములు యని యెరుంగవలెను.

“విచారయంతివాసమ్యగితిసంచారిణోఽపితే” ॥

తా॥ అవి స్థాయీలను బాగుగా చలంపజేయుచున్నవి గనుక “సంచారి” లనియు చెప్పబడును.

“ఉన్నజ్ఞంతో నిమజ్జంతః స్థాయిన్యం బునిధావివ ॥

ఊర్మివద్వర్షయంత్యేనం యాంతితద్రూపతాంచతే” ॥

తా॥ ఏ భావములు స్థాయీయందు సముద్రమందుండు నలలవలే దానిని వృద్ధిపొందించి తద్రూపతను బొందుచున్నవో అవి “వ్యభిచారి” భావము లనబడుచున్నవి.

నిర్వేవాదయో నిరూప్యతే

నిర్వేదగ్గానిశంకాశ్చ తదాసూయా మదశ్రమః ।

ఆలస్యంచైవదైన్యంచ చింతామోహోధృతి స్మృత్తిః ॥

క్రీడాచపలతాహర్ష ఆవేగోజడతాతథా ।
 గర్వోవిషాదభౌశ్చక్యం నిద్రాపస్మార ఏవచ ॥
 సుప్తిర్విభోధోఽమర్షశ్చ అవహిత్థాప్యధోగ్రతా ।
 మనిర్వాద్యధిక్తిభోన్మాదః తథామరణమేవచ ।
 త్రాసశ్చైవ వితర్కశ్చ విజ్ఞేయా వ్యభిచారిణః ।
 త్రయస్త్రింశదమీభావాః సమాఖ్యాతాస్తునామతః ॥

తా॥ నిర్వేదము, గ్లావి, శంఖ, అసూయ, మదము, శ్రమము, ఆలస్యము, దైర్యము, చింత, మోహము, ధృతి, స్మృతి, ప్రీతి, చపలత, హర్షము, ఆవేగము, జడత, గర్వము, విషాదము, భౌతుక్యము, నిద్ర, అపస్మారము, సుప్తి, విభోదము, అమర్షము, అవహిత్థ, ఉగ్రత, మతివ్యాధి, ఉన్మాదము, మరణము, త్రాసము, వితర్కము ఈ ముప్పది మూడును వ్యభిచారి భావములని చెప్పబడును.

1. నిర్వేద లక్షణము

తత్వజ్ఞానాశ్చ దౌర్గత్యాదాపదో విప్రయోగతః ।
 దుఃఖాదేరపినైష్ఫల్యమతిర్నిర్వేద ఉచ్యతే ॥

తా॥ తత్వజ్ఞానము, పేదరికము, సంకటము, వినియోగము, దుఃఖము. మొదలైన వానిచే గలుగు భలాభావమతి “నిర్వేద” మనబడును.

2. గ్లా ని ల క్ష ణ ము

ఆదివ్యాదిజరాతృష్టా వ్యాయామసురతాదిభిః ।
 నిష్ప్రాణతాగ్లానిరద్రక్షమాంగ వచనక్రియాః ॥
 కలానుత్సాహావై పర్య నయనభ్రమణాదయః ॥

తా॥ మనోవ్యాధి, రోగము, ముసలితనము, దప్పి, వ్యాయామము, సురతము ఇవి మొదలైనవాచేని గలుగు దౌర్బల్యము “గ్లాని” యగును.

ఇందు దేహము చిక్కుట, సన్నపలుకులు, మెల్ల నపనులు కళా విషయము లందు ఉత్సాహము లేకయుండుట. దేహపై వర్ణ్యము, గుడ్లు తిరుగుట మొదలైన వికారములు కలుగును. (గలవు.)

3. శంకా లక్షణము

శంకాచార్యాపరాధాద్యైః స్వావిష్టోత్ప్రేక్షణంమతం ।

తత్రచేష్టాముహః పార్శ్వపీక్షణం ముఖశోషణం ॥

అపకుంఠనవై వర్ణ్య కంఠసాదాదయోఽపిచ ॥

తా॥ చార్యాపరాధులచే దినకహితము నుత్ప్రేక్షించుట “శంక” యనబడును. ఇదిమాటిమాటికి పార్శ్వములను చూచుట, మోమువాడుట, ముసుకిడుట, వై వర్ణ్యము, కంఠగడ్గదము మొదలైన చేష్టలు కలవు.

ద్వివిధాచేయమాత్మోత్థాపరోత్థాచేతిభేదతః ।

స్వకార్యజనితాస్వోత్థా ప్రాయోవ్యంగ్యయమింగితైః ॥

ఇంగితానితుపక్షభ్రూతారకాదృష్టి విక్రియాః ।

పరోత్థాతు పరస్వేదః పరస్యాకారతోభవేత్ ॥

ప్రాయోజాకారచేష్టాధైతామిమామనుభావయేత్ ।

ఆకారస్యాత్వికశ్చేష్టాస్త్యంగ ప్రత్యంగజాఃక్రియాః ॥

తా॥ ఈ శంకాత్మతత్త్వశంకయనియు, పరోత్తశంకనియు, నిరుతేరం గులగును. స్వకార్యమువలన గలుగునది, “ఆత్మోత్తశంక” ఇందుగల ఇంగితములు రెప్పకనుటొమలు, సల్లగుడ్లు. చూపు వీనియందు గలుగు వికారములు, ఇతరులఆకాశమువలన గలుగు చెమట “పరోత్తశంక” యనబడును. వరుసగా నాకారచేష్టాదులచే నీ రెండువిధముల శంకను నూహింపవచ్చును. ఆకారము. సాత్వికము, చేష్టలు. అంగ ప్రత్యంగములయందు గలుగు క్రియాభేదములు.

4. అసూయా లక్షణము

పరిసౌఛాగ్య సంపత్తి విద్యాశౌభ్యాదిహేతుభిః ।
 గుణేఽపి దోషారోపస్యాదసూయాతత్రపిక్రియాః ॥
 ముఖపవర్తనంగర్హా భ్రూభేదానాదరాదయః ॥

తా॥ ఇతరుల సౌఛాగ్యము, సంపత్తి, విద్య, శౌర్యము మొదలగు హేతువులచే గుణమందుకూడా దోషారోపణము చేయుట “అసూయ” యనబడును. ఇందు మోమును త్రిప్పుట, నిందించుట, భ్రూభేదము, ఉపేక్ష, ఇవి మొదలైన క్రియలు గలవు.

5. మ ద ల క్ష ణ ము

మదస్తానంద సమ్మోహ సంభ్రమో మదిరాదిజః ।
 సత్రిధాతరుణోమథ్యోఽపకకృష్టశ్చేతిభేదతః ॥

తా॥ మదమననది మధ్యము మొదలైనవానిచే గలుగు ఆనంద సమ్మోహములయొక్క సంభ్రమము. ఆ మదము “తరుణ” మదమనియు, మధ్యమదమనియు, అపకృష్ట మదమనియు మూడు విధములు.

దృష్టిః స్మేరా ముఖేరాగః సస్మితాకులితంపచః ।
 లలితావిద్ధగత్యా ద్యాశ్చేష్టాసున్యస్తరుణేమదే ॥

తా॥ తరుణమదమందు గర్వపుచూపులు, ముఖమందు ఎరుపు, చిరు నగవును, సంభ్రమమునుగల పలుకు. వయ్యారపు నడక ఇవి మొదలైన చేష్టలు గలుగును.

“మధ్యమేతు మదేవాచిస్థలనం ఘూర్జనం ధృశోః ।
 గమనేవక్రతాబాహ్యోర్విక్షేపస్రస్తతాయదః” ॥

తా॥ మధ్యమదమందు వాక్కున తడబాటు; గ్రుడ్లు తిరుగుట, వంక రగ నడుచుట. చేతుల నాడించుట, వ్రేలవేయుట మొదలైన చేష్టలు గలవు.

“అవకృష్టేతుచేష్టాస్సుర్గతిభంగోవిసంజ్ఞతా ।

సిష్టీవనం ముహుశ్శ్వాసో హిక్కాచర్ధ్వాదయోమతాః ॥

తా॥ అవకృష్టమదమందు గతిభంగము. మూర్ఛిల్లుట, తెలివి తప్పి యుండుట, వాంతి, ఉమియుట, వెక్కిళ్ళు మొదలైన చేష్టలు కలుగును,

“ఉత్తమ ప్రకృతిశ్చేతే మథోహసతిగాయతి ।

అధమప్రకృతిర్గామ్యం పురుషం వక్తిరోదతి ॥

తా॥ ఉత్తమమదమును గలవాడు పండుకొనియుండును. మధ్యమ మదము గలవాడు నవ్వుచు బాడుచునుండును. అధమ మదము గలవాడు క్రూరముగను, వికారముగను, మాటలాడుచును, దుఃఖించుచుండును.

౪. శ్ర మ ల క్షణ ము

“శ్రమోమానసభేదస్యాదధ్వ నృత్తరసాధిభిః ।

అంగమర్దన నిశ్వాసపాదసంవాహనానిచ ॥

జృంభణం మందయానత్వం ముఖనేత్రవికూణనమ్ ।

నీత్యైతిశ్చేతి విజ్ఞేయా అనుభావాశ్శమోత్తితాః ॥

తా॥ త్రోవనడచుట, నృత్తమాడుట, క్రీడ మొదలైన వ్యాపారము లచే గలుగు మానసభేదము “శ్రమ” యనబడును. ఇందు అంగమర్దనము, నిట్టూర్పు, కాళ్ళుపిసుకుట, ఆవలింత, మందముగ నడచుట, ముఖమును కన్నులను వంకరచేసుకొనుట, సత్కారము చేయుట ఈ అనుభావములు కలుగును.

7. అలస్య లక్షణము

స్వధావభయసౌహిత్య గర్వనిర్భయతాదిభిః ।

కృచ్ఛ్రాత్క్రియోనుక్రియత్వం యత్తథాలస్యమిహక్రియాః ॥

అంగభంగక్రియాద్వేష జృంభణాక్షివిమర్దనాః ।

శయాననై కప్రియతాతంధ్రీనిత్రాదయోఽపిచ ॥

తా॥ స్వధావము, భయము, తృప్తి, గర్వము, భయముచేకయుండుట మొదలగు వానిచేత కష్టమున పనులను చేయయత్నించుట, "అలస్య" మనబడును. ఇందు అంగభంగము, క్రియాద్వేషము, అవలీంత, నేత్రములు నలుపుట, పండుకొనుటయందును, కూర్చుండుటయందును, ముఖ్యముగా ప్రియము గలుగుట, కన్నులు మూతలుబడుట. నిదుర మొదలగు క్రియలు గలుగును.

8. దైన్య లక్షణము

“హృత్తాపదుర్గతత్వా దైర్యనౌద్ధత్యంహిదీనతా ।

అత్రాసుభావామాలిన్యగాత్రస్తంభాదయోమతాః ॥

తా॥ మనస్తాపము, పేదరికము మొదలైనవానిచే గలుగు అణకువ “దైన్య” మనబడును. ఇందుకు మాలిన్యదేహ స్తంభాద్యను ధావములు కలుగును.

9. చింతా లక్షణము

“ఇష్టవస్త్య పరిప్రాప్తేరైశ్వర్యభ్రంశనాదిభిః ।

చింతాధ్యానాత్మికాతస్యామనుభావాభనంత్యమీ ।

కార్మాతోముఖ్యసంతాప నిశ్వాసోచ్ఛ్వాసనాదయః ॥

తా॥ ప్రియవస్తువులు లభింపనందువలన నైశ్వర్యభ్రంశము మొదలైన వానిచేత గలుగు ధ్యానము “చింత” యనబడును. ఇందు మేను చిక్కుట, తలవంపు, సంతాపము, నిట్టూర్పు మొదలైనవి గలుగును.

10. మోహలక్షణము

అపస్మితి వియోగాద్యైరోహశ్చిత్తస్యమూడతా ।

విక్రియాస్తత్రవిజ్ఞేయా ఇంద్రియాణాంచ శూన్యతా ।

నిష్పేష్టతాంగభ్రమణ పతనామూర్ఛనాదయః ।

తా॥ అవత్తు, భయము, వియోగము మొదలైన వానిచే మనస్సు కేమియు తెలియకబోవుట "మోహ" మనబడును. ఇందు యింద్రియములు శూన్యముగనుండుట, చేష్టలులేక యుండుట, దేహము తిరుగుట, గ్రుడ్లు గిరగిరలాడుట ఇవి మొదలైన క్రియలు గలుగును.

11. ధృతిలక్షణము

జ్ఞానవిజ్ఞాన గుర్వాది భక్తేర్నానార్థ శిద్ధితః ।

లజ్జాదిభిశ్చచిత్తస్యనైస్పృహ్యం ధృతిరుచ్యతే ॥

అత్రానుభావావిజ్ఞేయాప్రాప్తానానుభవస్తథా ।

అప్రాప్తాతీతనష్టార్థానభిసంక్షోభణాదయః ॥

తా॥ మోక్ష విషయజ్ఞానము, శాస్త్రజ్ఞానము, గురుభక్తి, నానావిషయముల శిద్ధి, సిగ్గు మొదలైనవానిచేత మనస్సునకు ఇచ్చలేకయుండుట "ధృతి" యనబడును, ఇందు లభించినవానిని అనుభవించుట, పొందబడని విషయములు, గడచిన విషయములు, నష్టవిషయములు, వీనికిగా మనస్సున చింతలేకయుండుట మొదలగునవి కలుగును.

12. స్మృతిలక్షణము

స్వతశ్చిత్తధృడాభ్యాసాత్ సదృశాలోకనాదిభిః ।

స్మృతిః పూర్వానుభూతార్థ ప్రతీతిస్తత్ర విక్రియాః ॥

కంపనోద్వేపనేమూర్ఛో భూవిక్షేపాదయోఽపిచ ॥

తా॥ మనోభ్యాస బలముచేత తనంతటను సమాన వస్తువుల చూచుట మొదలైనవానిచే గలుగు పూర్వానుభూతార్థ జ్ఞాపము "స్మృతి" యనబడును.

ఇందు శిరస్సును ఆడించుట, ఊచుట, కనుబొమల నిక్షేపములు మొదలై నవి కలుగునని చెప్పిరి.

13. ప్రీ డా ల క్షణము

అకార్యకరణావజ్ఞాస్తుతి సూతనసంగమైః ।

ప్రతీకారక్రియాదై శ్చప్రీడాత్వనతిదృష్టతా ॥

తత్రచేష్టానిగూడోక్తిరాఘోముఖ్యవిచింతనే ।

అనిర్గమోబహిర్వాపిదూరాదేవావకుంతనమ్ ॥

నధానాంకృతనం భూమిలేఖనం చై వమాదయః ॥

తా॥ అకార్యము చేయుట, అవమానము, స్తోత్రము, సూతన సంగమము, ప్రతీకారక్రియ మొదలైన వానిచేత ఆతిదార్శ్వ్యము లేకయుండుట “ప్రీడ” యగును. ఇందు మరుగుగా మాట్లాడుట, తలవంచుట, యోగించుట, బయటరాకుండుట, దూరముగానే ముసుగిడుట, గోళ్ళుగిల్లుట, నేల గీరుట ఇవి మొదలైనవి కలుగును.

14. చపలతా లక్షణము

రాగద్వేషాదిభిశ్చితైలాఘవంచాపలంభవేత్ ।

చేష్టాస్తత్రావిచారేణ పరిశంభావలోకనే ॥

నిష్కాననోక్తిపారుష్యేతాడినాజ్ఞాపనాదయః ॥

తా॥ ఆశ, ద్వేషము మొదలైన వానిచే మనస్సులో ంలుగు లాఘవము “చాపల” మగును. అందు యోచింపక, కౌగలించుకొనుట, చూచుట, వెళ్ళుమనుట, కఠినపు మాటలు, కొట్టుట, ఆజ్ఞాపించుట మొదలగునవి కలుగును.

15. హర్ష లక్షణము

మనోరధస్యలాభేన శిద్ధియోగ్యస్యవస్తునః ।

మిత్రసంగచ్చదేవాది ప్రసారేనచ కల్పితః ॥

మనఃప్రసాదోహార్షస్యాదత్రసేత్రాస్య పుల్లతా ।

ప్రియభాషణమాశ్లేషః పులకానాం ప్రరోహణం ।

స్వేదోద్గమశ్చహస్తేన హస్తసం తాడనాదయః ॥

తా॥ మనోరథముయొక్క సిద్ధియోగ్యమైన వస్తువుయొక్కలాభము చేతను, మిత్రుల సంగమముచేతను, దేవతాదుల ప్రసాదముచేతను గలిగింప బడిన మనఃప్రసాదము “హర్ష” మనబడును. ఇందు ముఖము, కన్నులు, వికసించుట, ప్రియము పలుకుట, కౌగలించుట, పులకరించుట, చెమట కలుగుట. చేతులు తట్టుట మొదలై నని కలుగును.

16. ఆవేగ లక్షణము

చేత్తస్య సంభ్రమోయస్యాదావేగోఽయం సచాష్టదా ।

ఉత్పాతవాతవర్షాగ్ని మత్తకుంజరదర్శనాత్ ।

ప్రియాప్రియశృతేశ్చాపిశాత్రవ వ్యసననాదపి ॥

తా॥ మనస్సుయొక్క తడబాటు “ఆవేగ” మనబడును. ఆ యావేగము ఉత్పాతవేగమనియు, వాతావేగమనియు, సర్వావేగమనియు, అగ్నివేగమనియు, మత్తకుంజర దర్శనావేగమనియు, ప్రియశ్రవణావేగమనియు శాత్రవవ్యసనావేగమనియు కారణానుసారముగ నెనిమిది తెరంగులగును.

17. జడతా లక్షణము

జాడ్యమప్రతిపత్తిస్యాదిష్టానిష్టార్థయోక్కుతేః ।

పృష్టేర్వావిరహాదిభ్యః క్రియాస్తత్రానిమేషతా ।

అశృతిః పారవశ్యంచతూష్టిం ధా దవయోఽపిచ ॥

తా॥ ఇష్టార్థము, అనిష్టార్థము వీని వినికివలనగాని, వర్షముపలనగాని, విరహము మొదలై న వానివలనగాని కలుగు అజ్ఞానము “జాడ్య”

(జనక) ముగ్గురు. ఇందు కౌష్ఠసాటు లేకయుండుట, చెవులు వినకయుండుట, పరవశుడగుట, దురికయుండుట మొదలగు చేష్టలు కలుగును.

17. గర్వ లక్షణము

ఐశ్వర్యరూపదానశ్శకులవిద్యాబహైరపి ।

ఇష్టలాభాదినాన్యేషామవజ్ఞాగర్వ ఉచ్యతే ॥

ఆనుభవాభవంత్యత్రగుర్యాద్యాజ్ఞావ్యతిక్రమః ।

ఆసుగ్రహప్రధావంద వై ముఖ్యాభాషణాదయః ॥

విభ్రమాపహ్నుతీ వాక్యపారుష్యమనలేక్షణం ॥

ఆవేక్షణం నిజాంగానా మంగభేదాదయోఽపిచ ॥

తా॥ ఐశ్వర్యము, రూపము, యశస్వనము, కులము, విద్య, బలము, ఇష్టలాభము మొదలై నవానిచేత నొరుల సహమానించుట “గర్వ”మనబడును. ఇందు ఆహంభావము, అజ్ఞోలంఘనము, ఆసుగ్రహ ప్రధానము, మోము త్రిప్పుకొనుట, మాటలాడకయుండుట, తన అవయవములను చూచుకొనుట, ఒడలు విరచుకొనుట మొదలై న యను భావములు కలుగును.

19. విషాద లక్షణము

ప్రారబ్ధకార్యానిర్వాహాదిష్టా ప్రాప్తేర్విపత్తితః ।

అపరాధ పరిణానాదనుతాప స్తుయోభవేత్ ॥

విషాద ఇతివిఖ్యాతో భరతార్థ వపారగైః ।

నవిషాదత్రీధాజేష్ట మధ్యమాధమ సంశ్రయాత్ ॥

తా॥ తానారంభించిన పని సాగరుండుట, ఇష్టపదార్థప్రాప్తి, విపత్తు, తప్పునెరుగుట వీనివలన గలుగు నునుతాపము “విషాద” మనబడును. ఆ విషాదము ఉత్తమ, మధ్యమ, అధముల యాశ్రయమువలన మూడు తెరగులు కలదియగును,

20. నిద్రా లక్షణము

మందస్వభావ వ్యాయామ నిశ్చింత త్వసమాదిభిః ।

మనోనిమీలనం నిద్రాచేష్టాస్తత్రాస్యగౌరవం ॥

అఘూర్ణ మాననేతృత్వమంగానాం పరివర్తనం ।

నిస్వాసోచ్ఛ్వాసితేగాత్రస్వేదోనేత్రనిమీలనం ॥

శరీరస్యతుసంకోచోఽఙ్గాఢ్యంచేత్యేవమాదయః ॥

తా॥ మందస్వభావము, వ్యాయామము, నిశ్చింతత, సమాధి వీనిచే గలుగు మనోనిమీలనము “నిద్ర” యవబడును. ఇందు ముఖగౌరవము, కన్నులు జోలాయించుట, అంగముల పరివర్తనము, ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసములు. దేహమందు చెమటపోయుట, నేత్రములు మూతపడుట. దేహసంకోచనము, తెలివిలేకయుండుట ఇవి కలుగును.

21. అపస్మార లక్షణము

ధాతువైషమ్యదోషేణభూతావేశాదినాకృతః ।

చిత్తక్షోభస్త్యపస్మారః తత్రచేష్టాః ప్రకంపనం ॥

ధావనం పతనం స్తంభోభ్రమణంనేత్రవిక్రియా ।

స్పృటదంశభుజాక్షేప లాలాఫేనాదయోఽపిచ ॥

తా॥ వాత, పిత్త, శ్లేష్మ, ధాతువుల హెచ్చుతక్కువ, దోషము, దయ్యముసోకుట మొదలైన వాటిచేత చేయబడిన మనస్సుయొక్క క్షోభము “అపస్మార” మనబడును. ఇందు వణకుట, పరుగెత్తుట, పడుట, కదలకుండుట, తిరుగుట, నేత్రముల విక్రియస్పృటము (భేదనము), పండ్లుకొరుకుట. చేతులు విసరుట, చొల్లుకారుట, నురుగు గలుగుట మొదలైనవి కలుగును.

సు ప్తి ల క్షణము

ఉద్రేక ఏవనిద్రాయాన్యస్తిసాన్యస్తత్రవిక్రియాః ।

ఇంద్రియోపరతిర్నైత్రమీలనప్రస్తగతతా ॥

ఉత్స్వపన్నయలినై శచల్యశ్వాపోచ్ఛ్వాసాదయోఽపిచ ॥

తా॥ నిదురయొక్క అధిక్యమే “సుప్తి” యనబడును ఇంద్రియములు ఉపరతిని పొందియుండుట, కన్నులు మూసియుండుట, గాత్రము ప్రస్తమైయుండుట, కలగనుట. దీర్ఘకాలము కదలకయుండుట, ఉచ్ఛ్వాస నిశ్వాసములు మొదలై నవి కలుగును.

విబోధ లక్షణము

విబోధశ్చేతనావాప్తిశ్చేష్టాస్తత్రాక్షిమర్దనం ।

శయ్యా యాఘాక్షణం బాహువిక్షేపోఽంగుళిమోటనం ॥

శిరఃకంఠాయనంచాంగ వీలనం చైవపూదయః ।

తా॥ నిదుర మేలుకొనుట “విబోధ” మనబడును. ఇందు కన్నులు నలుపుకొనుట, పడకను విడుచుట. బాహువిక్షేపము, అంగుళిమోటనము (బొటనవ్రేళ్ళు లాగుకొనుట), తలను గోకుకొనుట, దేహమును త్రిప్పుట మొదలై నవి కలుగును.

అమర్ష లక్షణము

అధిక్షేపావమానద్యైఃక్రోధోఽమర్ష ఇతీరితః ।

తత్రస్వేద శిరః కంపఅథోముఖ్యవిచింతనే ॥

ఉపాన్యా యావేషణోత్సాహ వ్యవసాయాదయఃక్రియాః ॥

తా॥ తక్కువచేయుట, అవమానముచేయుట మొదలై నవాటిచేత గలుగు క్రోధము “అమర్ష” మనబడును. అందు స్వేదము, శిరఃకంపము,

తలవంచుకొనుట, చింతించుట, ఉపాయములను వెతకుట, ఉత్సాహము, వ్యవసాయము మొదలగునవి కలుగును.

25. అవహితా లక్షణము

అవహితాకారగు ప్రిః ధైర్యప్రాభవనీతిభిః ।

లజ్జాసాధ్యనదాక్షిణ్య ప్రాగల్భ్యాపజయాదిభిః ॥

అన్యధాపాదనం మిథ్యాధైర్యమన్యత్రవీక్షణం ।

కథాభంగాదయోఽవ్యస్యా అనుభావాభవంత్యమీ ॥

తా॥ ధైర్యము, ప్రాభవము నీతి, సిగ్గు, సాధ్యసము, దాక్షిణ్యము, పొగల్భ్యము, అపజయము ఇవి మొదలైన వానిచేగలుగు ఆకారగు ప్రి “అవహిత” యనబడును. ఇందు వేరుగచెప్పుట, అబద్ధపు ధైర్యము, మరి యొక ప్రక్కచూచుట, కథాభంగము మొదలగునవి కలుగును.

26. ఉగ్రతా లక్షణము

అపరాధాపమానాభ్యాం చౌర్యనిగ్రహణాదిభిః ।

అసత్ప్రలాపనాదైశ్చక్రశం తూర్ణత్వముగ్రతా ॥

క్రియాస్తత్రాస్యనయనరాగోబంధసతాడనే ।

శిరసః కంపనంస్వేదవర్ధనం భర్తృనాదయః ॥

తా॥ అపరాధము, అపమానము, దొంగతనము, నిగ్రహము, అసత్ప్రలాపము మొదలైనవానిచే చేయబడిన త్వర “ఉగ్రత” యనబడును. అందు కన్నులు, ముఖము, ఎర్రనేటి. బంధించుట, కొట్టుట, తలయాడించుట, బెదిరించుట, చెమటపోయుట మొదలైనవి కలుగును.

27. మతి లక్షణము

నానాశాస్త్రార్థకథనాదర్థనిర్ధారణం మతిః ।

అత్రచేష్టాస్తుకర్తవ్యకరణం సంశయక్షిపా ॥

శిష్యోపదేశోభ్రూక్షేప ఊహాపోహాదయోఽపిచ ।

తా॥ అనేక శాస్త్రార్థములను చెప్పటవల్ల గలుగు అర్థనిర్ణయము “మతి” యనబడును. ఇందు యుక్తమగు వస్తులను చేయుట, సలశయమును పోగొట్టుట, శిష్యోపదేశము, కనుబొమల నాడించుట, ఊహాపోహములు మొదలైనవి కలుగును.

28. వ్యాధి లక్షణము

దోషోద్రేక వియోగాద్యైః జ్వరాత్మావ్యాధిరుచ్యతే ।

గాత్రస్తంభః శ్లదాంగత్వం కూడిలం ముఖకూణనం ॥

వృధాకృతాంగనిక్షేపోనిశ్వాసాదాస్తువిక్రియాః ।

సశీతోదాహాయుక్తశ్చ ద్వివిధః పరికీర్తితః ॥

తా॥ దోషోద్రేకముచేతను. వియోగాదులచేతను గలుగు జ్వరము “వ్యాధి” యనబడును. ఇందు దేహము స్తంభించుట, అంగము విడితగ్గుట, ఆరచుట, ముఖము వంకరబోవుట, వ్యర్థముగ నంగవిక్షేపము చేయుట. నిట్టూర్పు మొదలైనవి గలుగును. ఆ జ్వరము, శీతజ్వరమనియు, దాహజ్వరమనియు ఇరుతెరంగులగును.

29. ఉన్మాద లక్షణము

ఉన్మాదశ్చిత్త విభ్రాంతిః వియోగాదిష్టనాశతః ।

తా॥ వియోగము, ఇష్టనాశనము వీనివలన కలుగు చిత్తవిభ్రమము “ఉన్మాద” మనబడును.

30. మరణ లక్షణము

వాయోర్ధనం జయస్యాపి విప్రయోగో మహాత్మనః ।

శరీరావచ్ఛేదవతో మరణంనామ తద్భవేతి ॥

ఏతచ్ఛ ద్వివిధం ప్రోక్తం వ్యాధిజంచాభిఘాతజం ॥

తా॥ సర్వాంగ వ్యాపిగానుండు ధనుంజయ వాయువు మొక్క నిర్గమము “మరణ” మనబడును. ఈ మరణము వ్యాధిజమనియు, అభిఘాత జమనియు రెండు తెరంగులగుచున్నవి.

31. త్రా స ల క్షణము

త్రాసస్యాచ్చిత్త చాంచల్యం విద్యుత్క్రవ్యాద గర్జితైః ।

తథాభూతిభుజంగాదై ర్విభ్జేయాస్తత్ర విక్రియాః ॥

ఉత్పంకగాత్ర సంకోపరోమాంచ స్తంభగద్గదాః ।

ముహూర్ని మేషో విభ్రాంతిహ్నిస్థానిలంబనాదయః ॥

తా॥ మెరుపు, రాక్షసులు, ఉరుము, పిశాచము, సర్పము మొదలైన వానిచే గలుగు చిత్తధాంచల్యము “త్రాస” మనబడును. ఇందు ఉత్కింపము, దేహసంకోచము, రోమాంచము, స్తంభము, గద్గదము, అడుగడుగునకు రెప్పపాట్లు, భ్రమ, ప్రక్కనుండువారిని పట్టుకొనుట మొదలైనవి గలుగును.

32. వితర్క లక్షణము

ఊహో వితర్కస్సందేహ విమర్శ ప్రత్యయాదిభిః ।

జనితోర్థయోర్ధ్వస్య అసత్యస్సత్య ఏవచ ॥

అత్రానుభావాస్స్వరమీ భ్రూ శిరః కంపనాదయః ।

తా॥ సందేహము, నిశ్చయము మొదలగువానిచే గలుగు ఊహోత్పత్తిక మాను సత్యాసత్య నిర్ణయము “వితర్క” మనబడును దీనియందు కనుటొమలు యెగురవేయుట, తలయాడించుట మొదలైనవి యను భావములు గలుగును.

చేష్టలు :-

చేష్టాస్తుయావ్వనోద్భూత, కటాక్షదయ ఈరితాః ॥

తా॥ యవ్వస ప్రాప్తిచేత గలుగు కడగంటి చూపులు మొదలై నవి చేష్టలు యనఁడును.

అ లంకృతి :-

ఏతుద్ధాలంకృతిర్వాసో భూషణమాల్యానువేపనైః

తా॥ అలంకృతి, వస్త్రములు, భూషణములు, పుష్పములు, పైపూతలు ఈ విధములచే నలుతెరగులగును.

త టి స్థలు :-

తటస్థాశ్చంద్రికాధారగృహ చంద్రోదయాదయః ।

కోకిలాకులమాకందమంద మారుత షట్పదాః ॥

లతామంటపభూగేహ దీర్ఘికాజలధారవాః ।

ప్రాసాదగర్భ సంగతక్రీడాధ్రి నరిదాదయః ।

ఏవమాహ్మయధాకాలముపభోగోపయోగినః ॥

తా॥ చంద్రికాధారములైన గృహములు, చంద్రోదయము మొదలై నవి, కోయిలలు నిండియుండు రసాలవృక్షము, మందమారుతము, భ్రమరములు. పొదరిండ్లు, భూగేహము, దీర్ఘికలు. మేఘనాదము, ప్రాసాదమధ్యము, సంగీతము, క్రీడాదులు, నెలయేరులు మొదలైనవి ఉపభోగోపయోగవస్తువులు “తలుస్థోద్ధీపనములు” ఇవి కాలోచితముగా నూహించుకొనవలసినవి.

అష్టవిధ నాయిక లక్షణ వ్యాసారములు

స్వాధీనపతికాచై వ తథావాసవసజ్జకా ।

విరహోత్కంఠితాప్రోక్తా విప్రలజ్ఞాచఖండితా ।

కలహంతరితాచై వ తథాప్రోషితభర్తృకా ।

తథాభిసారికాచై వ మష్టధానాయికామతాః ॥

తా॥ స్వాధీనపతిక, వాసవసజ్జక, విరహోత్కంఠిత, విప్రలబ్ధి, ఖండిత, కలహంతరిత, ప్రోషితభర్తృక, ఆభిసారిక యని పూర్వముచెప్పబడిన నాయకలు ఒక్కరితే దశాభేదములచేత నెనిమిది విధములు.

1. స్వాధీనపతిక నాయకా వాయకా లక్షణ వ్యాపారములు

ప్రియోపలాలితానిత్యం స్వాధీనపతికామతా ।

అస్యాస్తుచేష్టాః కథితాః స్మరపూజోత్సవాదయః ॥

వనకేశీ జలక్రీడా కుసుముపచయాదయః ॥

తా॥ నాయకునిచే నెల్లప్పుడును సంతోషబరుపబడిడెది “స్వాధీనపతిక”, దీని వ్యాపారము మన్మథపూజా మహోత్సవము మొదలైనవియును, వనవిహారము, జలక్రీడ, పుష్పాపచయము మొదలైనవి.

2. వాసవసజ్జకా లక్షణ వ్యాపారములు

ప్రియాగమనవేశాయాం మండయంతీ ముహూర్త్యహః ।

కేశీగృహోంతథాత్మానంసాస్యాద్వాసకనజ్జివా ॥

అస్యాస్తుచేష్టాస్సంపర్క మనోరథవిచింతనం ।

సఖీవినోదోనితరాం ముహూర్త్యాతీ నిరీక్షణం ॥

ప్రియాభిగమప మార్గాభివీక్షే ప్రభృతయోమతాం ॥

తా॥ ప్రియుడు వచ్చెడి సమయమందు తానలంకరించుకొని కేశీగృహము నలంకరించి సిద్ధముగానుండునది “వాసవసజ్జక”.

దీని వ్యాపారములు :- నాయకుని సంపర్క మనోభీష్టమును యోచించుట, సఖులతోడి వినోదము సల్పుట, అడుగడుగునకు నూకత్తిను సాభిప్రాయముగ చూచుట, నాయకుడు వచ్చెడిదారిని చూచుట మొదలైనవి.

3. విరహోత్కంఠిత నాయకా లక్షణ వ్యాపారములు

అనాగసి ప్రియతమే చిరయశ్యకాతుయా ।

విరహోత్కంఠితా భావవేదిభిః పరికీర్తితా ॥

అస్మాస్తుచేష్టాస్సంతాపో వేపధుచ్ఛాంగసాధనం ।

అరతిర్నాస్సమోక్షశ్చస్వాస్తా కథనాదయః ॥

తా॥ నిరపరాధియగు ప్రియుడు రాక జాగుశేయగా కాలవిలంబనము నోర్పబ మెదురుచూచుచునుండు నాయక విరహోత్కృతిత యనబడును.

దీని వ్యాపారములు :- సంతాపము, దేహమువణకు, చిన్నబోవుట, వ్యాపారాంతరములందు ప్రీతిలేకయుండుట, కన్నీరు పడుట, తన యవస్థను చెలులకు తేల్చుట మొదలైనవి.

4. విప్రలంబ నాయకాలక్షణ వ్యాపారములు

క్వచిత్సతకేత మావేద్యతత్రనాదేన వంచితా ।

స్మిరా'ర్తా విప్రలబ్ధేతి, కథితాభావకోవిదైః

అస్మాస్తుచేష్టా నిర్వేదశ్చింతాభేదోఽథ దీనతా ।

అశృ నిశ్వాస మూర్ఛాద్యాః కథితాభావవేదిభిః ॥

తా॥ ఒకానొకచోటును సంతేత స్థానముగచెప్పి అక్కడ నాయకునిచే వంచించబడి, అనగా అతడక్కడికి రాకపోగా మవృధ పీడితురాలై యుండు నది "విప్రలబ్ధ".

దీని వ్యాపారములు :- నిర్వేదము, చింత, భేదము, దీనత కన్నీరు విడుచుట, నిట్టూర్పు విడుచుట, మూర్ఛించెందుట మొదలైనవి.

5. ఖండితనాయకా లక్షణ వినియోగములు

ఉల్లంఘ్య సమయంయస్యాః ప్రేయానన్యోపధోగవాన్ ।

భోగలక్ష్యక్రితః ప్రాతరాగచ్ఛేత్సాహి ఖండితా ॥

అస్మాస్తుచేష్టానిశ్వాసతూష్టింధావోఽశృమోచనం ।

భేదబ్రాంత్యస్ఫుటాలాపా ఇత్యాద్యా విక్రియామతాః ॥

తా॥ సంకేతసమయము నతిక్రమించి అన్యోవధోగపు గురుతులతో పోతఃకాలమందు వచ్చెడి నాయకుడుగలది “ఖండిత”.

దీని వ్యాపారములు :- నిట్టూర్పు వినుచుట. పలుకకుండుట, కన్నీరు విడచుట, భేదపడుట. భ్రమించుట, మూలుగు మొదలైనవి ఈ నాయక వ్యాపారములు.

6. కలహంతరిత నాయకలక్షణ వ్యాపారములు

యానభీనాపురః పాదపతితం వల్లభరుషా ।

నిరస్యపశ్చాత్తపతి కలహంతరితాతుసా ॥

అస్యాస్తుచేష్టానిస్వాసబ్రాంతిర్హృత్తాపసాధ్యనే ।

ముహూఃప్రలాపఇత్వాధ్యాశ్చేష్టాః ప్రోక్తామనీషిభిః ॥

నఖులయెడుట చరణపతితుడగు నాయకుని నిరాకరించి పిదప పరితాపబడునది కలహంతరిత యగును,

దీని వ్యాపారములు :- నిట్టూర్పులిచ్చుట, భ్రమించుట. మనస్తాప బడుట, స్తంభాదిసాధ్యస బాసములు గలుగుట, మాటిమాటికి ప్రలపించుట, మొదలైనవి ఈ నాయకకర్మములకు వ్యాపారములు.

7. ప్రోషిత భర్తృక నాయకలక్షణ వ్యాపారములు

దేశాంతరగతేకాంతే ఖన్నాప్రోషితభర్తృకా ।

అస్యాస్తుగాగరః కార్మ్యం నిమిత్తాద్యవలోకనం ॥

మాలిన్యమనవస్థానంప్రాయశయ్యానిషేవణం ।

జాడ్యచింతాప్రభృతయో విక్రియాః కథితాబుదైః ॥

తా॥ నాయకుడు దేశాంతరము జెందియున్నప్పుడు భేదపడుచుండునది “ప్రోషితభర్తృక”.

దీని వ్యాపారములు :- నిదురచేకయుండుట, కృశించుట, ప్రియు
 దెన్నాళ్ళకు వచ్చునని శిక్షణములు చూచుట, మలినమైయుండుట, నిలచిన
 చోట నిలువకపోవుట, ఎప్పుడును పడుకొనియుండుట. ఏమియు దోషక
 యుండుట, చింత మొదలైనవి.

8. అభిసారికా నాయకలక్షణ వ్యాపారములు

మదనానలసంతప్తాయాభిసారయత్రిప్రియం ।

స్వయంవాభినరేధ్యాతుసాభవేదభిసారికా ॥

ఆస్యాస్సంతాపచింతాద్యావిక్రియాస్ఫుర్యఘోచితతు ॥

తా॥ మదనానలసంతప్తయై తన స్త్రలమునకు నాయకుని వచ్చుచు
 న్నట్లు చేయుచున్నదిగాని, తానే నాయకుని స్త్రలమునకు బోవుచున్నదిగాని
 “అభిసారిక” యగును.

దీని వ్యాపారములు :- సంతాపబడుట, చింత మొదలైనవి ఆయా
 సమయోచితముగ నుండును.

ఆసాంద్రాతికల నిరూపణం

దూతీదాసీ నభీచేటీ ధాత్రేయీ ప్రాతికేశినీ ।

లింగినీ శిల్పినీ త్యాద్యాస్సహాయాః వరికీర్తితాః ॥

తా॥ ఈ నాయకలకు సహాయపడువారు, దూతి, దాసి, చేటీ, సభి,
 ధాత్రేయి, ప్రాతికేశినీ, లింగిని, శిల్పిని మొదలైనవారు.

శృంగార నాయకల లక్షణములు

పతిశోభన పతిశ్చైవ వై శిశుశ్చ తతఃపరం ।

స్వీయాదీనాం నాయకానాం నాయకాః కథితాబుధైః ॥

తా॥ పతి, ఉపపతి, వై శికుడు అను వీరు స్వీయ, పరకీయసామాన్య
లకు వీరు నాయకులని చెప్పబడుదురు.

ప తి ల క్షణము

వేదశాస్త్రానురోధేనపాణిం గృహ్లాతియఃప్రియః ।

స ఏవ పతిరిత్యుక్తః విద్వద్భిరిహశాస్త్రతః “

తా॥ ఏ పురుషుడు వేదశాస్త్రోక్తముగ ఏ స్త్రీని పాణిగ్రహణము
చేసుకొనుచున్నాడో, ఆమెకు అననే భర్తయని విద్వాంసులు శాస్త్రమందు
చెప్పుచున్నారు.

ఉపపతి లక్షణము

ప్రలోభ్యాన్యవధూం భుక్త్యై-ఉపాయైర్విదిధై ర్యపి ।

సతూపపతి రితిత్యుక్తః విద్వద్భిరిహశాస్త్రతః ॥

తా॥ అన్యవనితను వివిధోపాయములచే నాశపరచి ఆనుభవించునతడు
“ఉపపతి” యగును.

వై శి క ల క్షణము

వేశ్యాబహుళ సంభోగ సమాసాధితగౌరవః ।

విత్తవ్యయ విలాసీచ వై శికః పరికీర్తితః ॥

తా॥ ఎవడు వేశ్యోపభోగములచే పొందబడిన గౌరవము కలవాడును,
అర్ధవ్యయము చేయువాడును, విలాసము గలవాడై యుండునో వాడు
“వై శిక్” డని చెప్పబడును.

చతుర్విధ శృంగార నాయకుల లక్షణము

ఏతే శృంగార విషయాశ్చత్వారస్సుః పృథక్పృథక్ ।

అనుకూలో దక్షిణాశ్చ దృష్టశ్చైత ఇతిస్మృతాః ॥

రా॥ శృంగార విషయములైన ఈ నాయకులు అనుకూలుడు, దక్షిణుడు, దృష్టుడు, శత్రుడు అని వేర్వేరుగ నుపతెరంగు లగుదురు.

అనుకూల నాయకుని లక్షణము

ఏకాగ్రైర్దోఽనుకూలస్యాత్సృజా తావన్మరంజయన్ ।

అన్యస్త్రీ దర్శనాదిభ్యో నివృత్త నిజమానసః ॥

తా॥ ఇతర స్త్రీలను చూచుట మొదలైన వ్యాపారరహితుడు, స్వస్త్రీయందే ప్రేమగలవాడై యుండువాడు “అనుకూల” డనబడును.

2. దక్షిణ నాయకుని లక్షణము

బహ్వీష విధ్యమానాను స్వాశ్రితానునిరంతరం ।

సమప్రీతిం ప్రకూర్వాణః సదక్షిణ ఇతిస్మృతః ॥

తా॥ తన్నాశ్రించిన అనేక స్త్రీలయందు సమముగా ప్రీతిచేయువాడు “దక్షిణ” డనబడును.

3. దృష్టునాయకుని లక్షణము

వ్యక్తాగరితఃస్థృప్తః నారితోఽపినముంచతి ।

తామేవాను సరత్యాను ప్రణమీనురయాదిభిః ॥

తా॥ ఎవడు తన యపరాధము నాయికచే యెరుగబడినను భయము లేకయుండునో తొలగించినం దొలుగడో ఆ నాయికనే త్వరగా సమస్కారము మొదలైన ఉపాయములచే అనుసరించునో వాడు దృష్టు” డనబడును,

4. శతనాయకుని లక్షణము

ప్రియామామనరక్తాయాం, గూఢవిప్రియకకృత్ ।

అతశ్శత ఇతిప్రోక్తః భావశాస్త్ర విచక్షణైః ॥

తా॥ అనురాగముగల ప్రియకు గూఢముగా అహితము చేయువాడు
“శత్రు” డనబడును.

ఏతేషాం సహాయ నిరూప్యతే

పీఠమర్థోవిటశ్చేటః విదూషక ఇతిస్మృతాః ।

చత్వారః కామతంత్రజ్ఞా ఏతేషాం సహకారిణః ॥

తా॥ ముందుచెప్పిన శృంగార నాయకులకు సహాయులగువారు పీఠ
మర్థుడనియు, విటుడనితూ, చేటుడనియు. వినూషకుడనియు నలుదెరంగు
లగుదురు.

1. పీఠమర్థనాదుల లక్షణములు

కించిదూనః పీఠమర్థః ఏకవిద్యోవిటః స్మృతః

సంధానచతురశ్చేటః హాస్యప్రాయో విదూషకః ॥

తా॥ నాయకునికి కొంచెము తక్కువగానుండువాడు “పీఠమర్థుడు”
కామశాస్త్ర ప్రవీణుడై యుండువాడు “విటుడు” నాయకా, నాయకులకు సంధి
చేయువాడు “చేటుడు”, హాస్యప్రధానుడై యుండువాడు “విదూషకుడు,

ఉత్తమ-మధ్యమ-అధమ నాయకుల లక్షణములు

దయితాయాభూయః ప్రకోపేఽవ్యవచార పరాయణ ఉత్తమః ॥

తా॥ తన ప్రియయెంత కోపముచెందినను (ఆమెకు) నేవ లొన
ర్చుటయం దానక్తుడు “ఉత్తము” గనబడును.

2. మధ్యముడు - లక్షణము

ప్రియాయాః ప్రకోపేకోపమనురాగంవానప్రకటయతి ।

చేష్టాయా మనోభావం గృహ్యోలసమధ్యమః యదా ॥

తా॥ ప్రియ యెంతకోపించినను (తాను) కోపముగాని, అనురాగము గాని చూపక (ప్రియయొక్క) చేష్టలచేత (తదీయ) మనోభావమును కని పెట్టువాడు “మధ్యముడు” అనబడును.

3. అధముడు - లక్షణము

భయకృపాలజ్ఞాకూన్యః కామక్రీడాయా ।

మకృతకృత్యాకృత్య విచారోఽధమం ॥

తా॥ భయము, కృప, లజ్జలు లేనివాడు, కామక్రీడలయందు నిద్ర చేయదగినది. నిద్ర చేయరానిది యను పిచారము లేనివాడు “అధముడు” అనబడును.

నా య క ల క్ష ణ ము

వ్యసనియైగాని, దుఃఖమును పొందిగాని పిమ్మట యెవ్వడు అభ్యుదయమును బొందినవాడగునో అతడే ప్రధాన “నాయకుడు” అనుచున్నాడు. అనేకులకు ఒకేవిధముగ వ్యసన అభ్యుదయములు రెండును కలిగినప్పుడు ఎవని వ్యసనాభ్యుదయములు పరిపుష్టములై యుండునో అతడే “నాయకుడు” అనబడును.

మానవతి లక్షణము

ప్రియావరాధసూచికాచేష్టామానః ।

సచలఘ్నరమ్యమౌగురుశ్చ అల్పావనేయోలఘ్నేః ॥

కష్టావనేయోమధ్యమః కష్టతరా సనేయోగురుః ।

అసాద్యస్తురసాథాన ఏవ అన్యత్రీసంగమ జన్మాగురుః ॥

అన్యధాసిద్ధ కుయుహాలాద్వవనేయోలఘ్నేః ।

అన్యధావాదశపథాద్యపనయోమధ్యమః ॥

చరణపాత భూషణాద్యపనేయోగురుః ॥

తా॥ మానవతియనగా ప్రీతియునియందు అస్యస్త్రీ ప్రయుక్తముగా కోపగించుటదియును, దానికి ప్రీతియుడుచేయు మనశ్శాంతియునుబట్టి ఏర్పడుచున్నది. ఇందు “లఘుమాన” “మధ్యమాన” “గురుమాన” యని మూడు విధములు గలవు.

1. లఘుమాన లక్షణము

లఘుమానయనగా అస్యస్త్రీని ప్రీతియుడు చూచుటచేగలుగు కోపము గలది. ప్రీతియుడు మరల ఉపలాించుటచే మనశ్శాంతి కలిగినది, లఘుమాన యనబడును.

2. మధ్యమాన లక్షణము

మధ్యమానయనగా ప్రీతియునికి ప్రీత్యతిశయముచేత హఠాత్తుగా మరియొక స్త్రీ నామోచ్చరణము చేయుటచే అతనియందు కోపముగలది. ఇది పురుషుడు అన పెట్టుకొనుటవలన మనశ్శాంతి కలుగును.

3. గురుమాన లక్షణము

గురుమాన యనగా అస్యస్త్రీ సంభోగ విహ్నములవలన గలుగు కోపముగలదీ. ఇది పాదప్రమాణమువలన మనశ్శాంతి కలుగునది,

మా న ల క్ష ణ ము

శ్లో॥ ప్రీయపరాధావగమాత్సంజాతోమాన ఇష్యతే ।

లఘుమానో మధ్యమానో గురుమాన ఇతిత్రిధా ॥

తా॥ నాయకాపరాధము తెలిసినపిదప గలుగు మనోవ్యాపార విశేషము “మాన” మని చెప్పబడును. ఇవి లఘు, మధ్య, గురు మానములు యనబడును.

స్వీయాది షోడశ వాయికల లక్షణములు

1. స్వీయ :- అనగా తన స్వామియందే అనురాగము గలది.
2. ముగ్ధ :- అనగా అంకురిత యవ్వన, (వయస్సు వచ్చుచున్న స్త్రీ.)
3. మధ్య :- అనగా సమాన లజ్జామదన.
4. ప్రగల్భ :- అనగా సకలకేశికలాప కోవిద, లజ్జను జయించిన కామేచ్ఛ గలదనుట.
5. అజ్ఞాతయవ్వన :- అనగా తనకు యవ్వన ప్రాదుర్భావము నొందినట్లు తెలియనిది.
6. జ్ఞాతయవ్వన :- అనగా తనకు యవ్వన మొచ్చినట్లు తెలియగలిగినది.
7. నవోద :- అనగా లజ్జాభయ పరాధీన రతిగలది.
8. విప్రలబ్ధనవోద :- అనగా కొంతరతి పరిచయము గలది.
9. మధ్యధీర :- అనగా అన్యస్త్రీ సంభోగమువలన పతియందు వ్యంగ్యముగ కోపప్రకాశము చేయునది.
10. మధ్యాధీర :- అనగా అన్యస్త్రీ సంభోగము వలన పతియందు వ్యంగ్య వచనములు చేయుచు వె.బడే అవ్యంగ్యములైన కోపనేష్ట గలది.
11. మధ్యధీరాధీర :- అనగా అన్యస్త్రీ సంభోగమువలన పతియందు వ్యంగ్య వచనములు చేయుచు వెంబడే అవ్యంగ్యములైన కోపచేష్టగలది.
12. జేష్ఠకనిష్ఠ :- అనగా ఇద్దరి భార్యలయందు పతికిగల అధికస్యానన్నేహముల నేర్పడునది. ఆట్టిసమయములో తనయందుగల స్యానన్నేహంబు నెరిగినపతియందు కోపప్రకాశనము చేయుటలో ధీరాధీరాధి లక్షణములు గలుగును.
13. ప్రగల్భధీర :- అన్యస్త్రీ సంభోగము చేసివచ్చిన పతియందు రత్యుదాసీన భావము గలది.
14. ప్రగల్భాధీర :- అన్యస్త్రీ సంభోగము చేసివచ్చిన పతియందు తర్జన తాడనాదులు చేయునది.
15. ప్రగల్భధీరాధీర :- అన్యస్త్రీ సంభోగము చేసివచ్చిన పతియందు రత్యు వాశన భావముగలిగి తర్జనాదులు చేయునది.
16. జేష్ఠ కనిష్ఠాది భేదంబులు ప్రగల్భకుం గలవు. తనయందుండు సూన్య

స్నేహము నెరిగి పతియందు కోపప్రకాశము చేయుటలో ప్రగల్భకు చెప్పి యుండు ధీరాధీరాది లక్షణములు గలిగియుండును.

ఆధునాత్మికభావ లక్షణము

శ్లో॥ అన్యేషాం సుఖదుఃఖాది భావేషు కృతభావనం ।
అనుకూల్యేనయచ్చిత్తం భావకానాం ప్రవర్తతే ॥
తత్సర్వమితివిచ్ఛేయం ప్రాజ్ఞేనసత్వోద్భవానిమాన్ ।
సాత్త్వికఇతిజానంతి భరతాద్యా మహర్షయః ॥
తే స్తంభస్వేదరోమాంఘస్వ్వరభేదశ్చవేపధుః ।
వై వర్ణమశ్రువ్రశయ ఇత్యష్టేసాత్త్వికామతాః ॥

తా॥ ఇతరులయొక్క సుఖదుఃఖములు మొదలైన భావములయందు అనుకూల్యముతో కృతభావనమై యేమనస్సు ప్రవర్తించుచున్నదో యది సత్వమనబడును అందునుండి గలుగు భావములు “సాత్త్విక” భావము లగును. అవి స్తంభమనియు, స్వేదమనియు, రోమాంఘమనియు, స్వర భేదమనియు, వేపదుయఃనియు, వై వర్ణమని, అశ్రుసనియు, ప్రశయమనియు యెనిమిది సాత్త్వికభావము లనబడును,

1. స్తంభ లక్షణము

శ్లో॥ స్తంభోహర్ష భయామర్ష విషాదాద్భుత సంభవః ।
అనుభానోభవేదత్ర నిష్క్రియాం గత్వమేవహి ॥

తా॥ స్తంభమను సాత్త్వికభావము, సంకోషము, భయము, కోపము, విషాదము, అద్భుతము వీనిచేగలుగు నిష్క్రియాంగత్వము.

2. స్వేద లక్షణము

శ్లో॥ నిదాఘహర్ష వ్యాయామ శ్రమక్రోధ భయాదిభిః ।

స్వేదస్సంజాయతే తత్రత్వనుభావా భవంత్యమీ ।

స్వేదాపినయవాతేచ్ఛా వ్యజనగ్రహణాదయః ॥

తా॥ ఎండ, సంతోషము, వ్యాయామము, శ్రమము, క్రోధము, భయము మొదలైన వానిచేతగలుగు స్వేదము (చెమట) కలుగ ను, అప్పుడు చెమటను తుడుచుకొనుట, గాలిని ఇచ్చగించుట, వ్యజనగ్రహణము మొదలైన అనుభావములు కలుగును.

3. రోమాంచ లక్షణము

శ్లో॥ రోమాంచో విస్మయోత్సాహ హర్షాదైస్త్ర విక్రియాః ।

రోమోద్గమాద్యాః కథితా విక్రియాస్త్రక్రకోవిధైః ॥

తా॥ ఆశ్చర్యము, ఉత్సాహము, సంతోషము మొదలైన వానిచేత కలుగునది “రోమాంచన” మందురు. ఇందు గగుర్పొడుచుట మొదలైన వికారములు కలుగును.

4. స్వరభేద లక్షణము

శ్లో॥ స్వరభేదస్స సుఖాద్వైస్తుతత్రస్యర్గదదయః ।

తా॥ సుఖాదులచే స్వరభేదము గలుగును. ఇందు డగ్గుత్తిక మొదలైనవి కలుగును.

5. వేపధు లక్షణము

వేపధుర్హర్ష సంత్రాన జ్వరక్రోధాదిభిర్భవేత్ ।

అత్రాసుభావాః స్మరణగాత్రకంపాదయోమతాః ॥

తా॥ సంతోషము, బెదరించుట, స్వరము, కోపము మొదలైనవానిచే “వేపధు” గలుగును. ఇందు స్మరించుట, దేహము వణకుట మొదలైనవి కలుగును,

6. వైవర్ణ్య లక్షణము

విషాదపరరోషాద్యైర్వైవర్ణ్యముపజాయతే ।

ముఖవర్ణ పరావృత్తిః కార్యాద్యాస్తత్ర విక్రియాః ॥

తా॥ విషాదము, ఇతరులయందుగల రోషము మొదలైనవానిచే వైవర్ణ్యము గలుగును. ఇందు ముఖతేజస్సు మారుట, చిక్కిపోవుట మొదలైనవి కలుగును.

అశృ లక్షణము

శ్లో॥ విషాదరోష సంతోషధూమాద్యైరశ్రువిక్రియాః ।

భాష్పబిందు పరిక్షేపనేత్ర సమ్మార్జనాదయః ॥

తా॥ వ్యసనము, కోపము, సంతోషము, ధూమము మొదలైనవానిచే “అశృవు” కలుగును. ఇందు కన్నీరు విదలించుట, కన్నులను తుడుచుకొనుట మొదలైనవి కలుగును.

8. ప్రళయ లక్షణము

శ్లో॥ ప్రళయస్సుఖదుఃఖాద్యైశ్చేతనస్తువిసంజ్ఞతా ॥

తా॥ ప్రళయమనగా సుఖదుఃఖాదులచే గలుగు ప్రజ్ఞాభంగము.

“ఏతేషాం సత్యమూలత్వాత్ భావానాం సాత్వికప్రధా

అనుభావాశ్చ కథితాః భావసం సూచనాదయః ।

ఏవంద్యై విద్యమేతేషాం దర్శితం భావకోవిదైః ॥

తా॥ సత్యమూలములైనవి గనుక వీనినిసాత్వికభావములనిపేరు. భావ సంసూచనాదులు అనుభావములనబడును ఇట్లు అనుభావములు కెందు విధములు గలిగియుండును.

“విభావా అనుభావాశ్చ తేభవంతి పరస్పరం ।

కార్యకారణ భావాశ్చజ్ఞేయాభావ విశారదైః ॥

తా॥ విధావానుధావములు ఒకటికొకటి కార్యకారణ భావములుగాను భావజ్ఞులచే నెరుగతగ్గవి.

అంగాహార లక్షణములు

అంగాహారములు ముప్పదిరెండు పేర్కొనబడినవి. నూటయెనిమిది కరణముల పరస్పర సంయోజనములచే అంగాహారముల సంతములుగ ఏర్పడవచ్చును. కాని విశిష్టములును, స్పష్టగోచరములును అగు ముప్పది రెండుమాత్రమే పేర్కొనబడినవని తెలియవలయును.

అభినగు పుడు అంగాహారములకు మూడు వ్యుత్పత్తులను నొసంగి నాడు.

“అంగనాంధే శాంతరే ప్రాపణప్రకారోఽంగహారః”

తా॥ ఒక స్థితిలోనున్న అంగములను సముచితమైన ఇంకొకస్థితిని పొందించు విధానము అంగాహార మనబడును.

“హరస్యచాయం హారః ప్రయోగః”

తా॥ హరుడనగా శివుడు. ఆ హరునకు సంబంధించిన ప్రయోగమగుటచే ఇది అంగాహార మనబడినది.

“అంగనిర్వర్త్యోహారోఽంగహారః”

తా॥ అంగములచే నిర్వర్తింపబడునదిగాన అంగాహార మనబడినది.

కరణ లక్షణములు

కరణమనగా క్రియ లేదా చేష్ట. సృష్టమునకు సంబంధించిన క్రియ అగుటచే నిది సృష్టకరణ మనబడినది. ఏకకాలమున పాదములు, సమన్వయ పూర్వకముగా సవితాసముగా కదలించుట “కరణ” మగును, హస్తపాద కదలికలు అనేక విధములుగా నుండవచ్చును. కానీ విలాస విన్యాసములతో కూడుకొనియున్నవే “కరణము” లందు గ్రాహ్యములు, హస్తపాద

ములు మాత్రమే చెప్పబడుటచే తక్కిన అవయవములకు యందు సంబంధములేదని అవి చలనరహితమగు నుండునని తలచరాదు. పూర్వక్షేత్ర సంయోగ త్యాగమునుండి సమచిత క్షేత్రాంతప్రాప్తి పర్యంతమైన ఏక రూపమగు క్రియ “కరణ” మగునని అభినవ గుప్తలవారు వివరించియున్నారు. శరీరావయవములయొక్క విలాసవిక్షేపమునకు సంబంధించిన క్రియ “కరణ” మని సారాంశము. నృత్తమందలి హస్తపాద సంయోగము “కరణ” మనబడును. ఇట్టి రెండు నృత్తకరణములు ఒక నృత్తమాతృక యగును. రెండు, లేక చూడు, లేదా నాలుగు మాతృకలవలన అంగాహారము లేర్పడును. మూడు కరణములు ఒక “కలాప” మగును. నాలుగు కరణములు ఒక “మండక” మగును. అయిదు కరణములు ఒక సంఘాతక” మగును, మరియు ఆరు, లేదా ఏడు, లేదా యెనిమిది, లేదా తొమ్మిది కరణముల కూడికలవలన “అంగాహారము” లేర్పడుచున్నవి. కరణములన్నియు నృత్తసుండును, యుద్ధమందును ఉపయుక్తము లగును.

పిండ్ల బంధములు

మృదంగ-భేరి-పటహ-ఛాండ-డింఛిమ - గోముఖ-పణవ - డబ్బరాది స్వతోద్యమములును మ్రోగుచుండగా రేచిక-అంగాహారములలో నృత్తమును చేయుచున్న శంకరుని, సుకుమారముగ నృత్తముచేయుచున్న పార్వతీని. నంది-భద్రముఖాది గణములుగాంచి అందేర్పడిన పిండిబంధములగుండునని ఆయాబంధముల కనుగుణమగు పేర్లుపెట్టిరి. ఈ పిండిబంధములు ఆయా దేవతలయొక్క లేదా వారివారి వాహనములయొక్క ప్రతికృతులగు సూచించు వారికి సంతోషమును కలిగించును. వృషభపిండి ఈశ్వరునికి, పట్టసి పిండి నందికి, సింహవాహిని పిండి భండికకును, తార్క్ష్యపిండి విష్ణువ్రసకును, పద్మపిండి బ్రహ్మకను. ఐరావతిపిండి ఇంద్రునకును. ఝుషపిండి మన్మ

ధునకును, శివిపిండి కుమారస్వామికిని, రూపిండి లక్ష్మికి, భారాపిండి జాహ్నువికిని, పాశపిండి యమునకును, సదీపిండి పరుణకును, యక్షిపిండి కుచేరుపకును, హలపిండి బలరామునకును, సద్బిపిండి నాగలోకవాసులకును, దక్షయజ్ఞ విమర్దనియనెడి మహాపిండి గణేశ్వరులకును, త్రిశూలాకృతిగల రౌద్రపిండి అంధకర్షిణుడైన శిష్యునకు చిహ్నములై వారివారికి సంతోషములు కలిగింపఁగలను. ఇతర దేవతల పిషయమునగు వారివారి ధ్వజాకృతులను పోలిన పిండిబంధములను ప్రయోగించవలెను.

ఇరువురు ప్రయోక్తలు సమకాలమున ఎకభావమున “నృత్తమైన రుప్రచే “పిండి” బంధ మేర్పడును. ఇందు యిరువురేగాక యింకను అధికముగ ప్రయోక్త యిందవచ్చును ఈ నృత్తము అనేక వాద్యసహితమై తాలలయానుసారియై రేచికాంగాహారములతో ప్రయోక్తమగును. బిల్వప్రయోక్తలు కలిసి అంగాహారములను ప్రయోగించినపుడు ఏర్పగు ఆకార విశేషము ఏ దేవతాస్రకృతిని సూచించునో ఆ పేరుతో ఆ పిండిబంధమును వ్యవహరించిరి. పిండిబంధమనగా అంగాహార ప్రయోగమం దేర్పడు ఆకార విశేషమని సారాంశము.

ప్రయోగము చేసెడి స్థలము, హస్తపాదాద్యంగములు ప్రయోక్తలు సమవిషమాది ప్రయోగములు అను వీని కలయికయే “పిండి” (సమూహము) అనబడును.

ఇట్టి కలయికవలన సామాజకుల హృదయములందు ఒక ఆకార విశేషము స్ఫురించును. అట్టి ఆకార విశేషమునే “పిండిబంధము” యని యందురు. కరణాంగాహార సమూహాదులకును “పిండి” యనిపేరు. ఈ పిండిబంధములు ఆయా దేవతల రూపమునగాని, ఆయా దేవతల ధ్వజాదుల రూపమునగాని ఉండును.

వర్ధమాన కము

అసారితముల సంయోగము "వర్ధమానక" మనబడును. ఆ వర్ధమానకముయొక్క ఉత్పత్తిని, ప్రయోజనమును వివరించుచును.

మహా తేజశ్శాలియగు రుద్రుడు దానవసంహార మొనర్చి చిత్ర - తాండవ-సంజ్ఞితములగు రెండు నృత్యములను సృజించెను. ఆ సమయమున మహాత్ములగు భూతములు పిండబంధములతో విభూషితమగు ఈ వర్ధమానక"మును జ్ఞపించిరి. దానిని చూచి నంతుష్టుడై పత్నీ సహితుడగు వృషధ్వజుడు యిట్లు వరమిచ్చెను.

"లక్ష్మలక్షణ సంయుక్తమగు వర్ధమానకమును ప్రయోగించువారు శివ గౌరవమును పొందుదురు.

ఈ విధముగ పూర్వము పిండిబంధ సహాయకమగు "వర్ధమానకము" సృజింపబడెను. వీని లక్షణములను వివరించుచును,

వర్ధమానకమును ప్రయోగింపబడు "కండికల" (కటకములు) నాల్గు విధములు :- విశాల-సంగత-సునంద-సుముఖి యని నాలుగు విధములుగా చెప్పబడినవి.

విశాలకు నాలుగు కలలును, సంగతకు యెనిమిది కలలును, సునందకు పదియారు కలలును" సుముఖికి ముప్పదిరెండు కలలును యుండును. శమ్యతాశము, త్రికల సన్నిపాతము అనునవి "విశాల"యందుండును.

"సంగత"యందు ద్వికలాచంచత్పుట తాలము ప్రయుక్తమగును. పై కండితల ఉపోహనవిధి యిప్పుడు తెల్పుచును.

ఈ నాలుగు "కండికల"యందును ఉపోహనములు వరుసగా 5, 6, 7, 8 కలలు కలిగియుండును. ఇంక ఈ కండికలు ఉపోహనములందలి గురులఘ్విక్షర క్రమమును వివరింతును.

విశాల :- ఇందలి ఉపోహనమున (అసారితాంగనము) మొదట 2 గురువులు, తరునాత 14 లఘువులు, చివర 1 గురువు వుండును.

సంగత :- ఇందలి ఆపోహనమున మొదట రెండు గురువులు, తరువాత పదునెనిమిది లఘువులు, చివర ఒకగురువు వుండును.

సునంద :- ఇందలి ఉపోహనమున మొదట రెండుగురువులు, తరువాత ఇరువదిరెండు లఘువులు, చివర ఒకగురువు వుండును.

సుముఖ :- ఇందలి ఉపోహనమున రెండుగురువులు. ఇరువది ఆరు లఘువులు. ఒకగురువు వుండును.

స్థాయిస్వర సమాశ్రయమగు ఈ ఉపోహనమున స్వరములు, ఉపోహితములగుచు తదనుసారియగు గీతమును ప్రవర్తింపజేయును. కాన, ఇది “ఉపోహన” మనబడును, లేదా సూచనాదులచే ప్రయోగము వహింపబడును. కాన, ఇది “ఉపోహన” మనబడును. ఇది గానధాండ-సమాశ్రయమైయుండును. విశాలోపోహనమున శమ్యతాశము, శమ్యతాశము, సన్నిపాతము అను క్రియులుండును. సంగతోపోహనమున ద్విరలాచంచత్పుటతాశమును, ప్రయోగింపవలయును. సునందయందు పైసంగతలోని, తాశమునకు చివర సన్నిపాతమును చేర్చవలెను. సుముఖ్యపోహనమున, ద్విరలాచంచత్పుట తాశమును ప్రయోగింపవలెను.

ఇంక పీని అనుపూర్వీ ప్రయోగమును వివరించెదను.

కనిష్ఠాసారితమున “విశాల”ను మొదట చంచత్పుట తాశమునందు ప్రయోగించవలెను. లయాంతరమునందు “సంగత” యందలి గ్రహమును గ్రహించి మరల “విశాల”ను ఆచరించవలెను. చంచత్పుట తాశమును ఇందు కూర్చవలయును.

అసారితములలో కనిష్ఠాసారితమున తొమ్మిది కళలును, లయాంతరమున పదునేడు కళలును, మధ్యమాసారితమున ముప్పదిమూడు కళలును,

జేష్ఠాసారితమున అరువదియైదు కళలును వుండును. ఇందు కళలు, అక్షరములు, లయ అనునవి వృద్ధిపొందుటనుబట్టి దీనికి “వర్ధమానక” మను పేరు వచ్చినది, మరియు వర్ణ-తాళ-లయ-గ్రంథ-వాద్య-అభిసయ-పాత్రాలవర్ధనమును, (అభివృద్ధిని) బట్టి దీనికి “వర్ధమానక” మనిపేరు కలిగెను. వర్ధమున శరీరమునకును, ఆసారితమునకును, పరస్పరము కార్య-కారణధావము బీజాంకుర న్యాయముగ ఒప్పుచుండును.

రే చి క ల క్షణము

పాదహస్త కటిగ్రీవారేచకా శ్చతురోబ్రువే ।

ఉభయోరధపై కన్యపాదస్యధరణీతరే ॥

అశ్రాంతంగమనంపార్షద్వర్ణగుష్ఠాగ్రస్యచాన్యః ॥

సమనోన్నమనై రంతరాచ్ఛహిశ్చరణ రేచకః ॥

తా॥ పాదములు, హస్తములు, కటిమొడ42ని రేచకములను నాలుగింటిని తెల్పుదును.

రెండుకాళ్ళవిగాని, ఒకకాలివిగాని, నేలమీద మడమ బొటనవ్రేలి వ్రేలికొన-ఈ రెంటి ఎత్తి దింపులతో ఎడతెగక లోపలికి వెలుపలికి నడుచుట “పాదరేచక” మగును

“త్వరితం హంసపక్షస్య భ్రమణం హస్తరేచకః ।

హస్తస్యరేచిత్ భాషంతే విరలప్రశ్నతాంగరేః ॥

తా॥ హంసపక్షమును వేగముగ త్రిప్పుట “హస్తరేచకము”. కొందరు ఈ హస్తమున వ్రేళ్ళు విడివిడిగా చాపబడియుండవలెనందురు.

“కట్యాః సమంతతోఽభ్రాంతిః కధ్యతేకటి రేచకః ॥

శిరోవిసమనాత్, భ్రాంతిర్గ్రీవాయాః కంఠరేచకః ॥

పాతాంతరవిధే స్త్వేనం (నిధాత్వేనం) లలిణం పత్యతేయదాః ॥

తా॥ కటిని అన్నిప్రక్కలకు త్రిప్పుట కటిరేచకమగును. తలవంచి మోడ ప్రక్కకు త్రిప్పుట కంఠరేచకము.

పాదరేచకము :- తొట్రుపడుట, చలించుట అనునవి పాదరేచకమందలి క్రియలు. వివిధ పాదగతులతో ఒక పార్శ్వమునుండి మరియొక పార్శ్వము నకు వెడిచుట పాదరేచక మనబడుచున్నది.

కటిరేచకము :- త్రికమును మీదికు త్తుట, కటిని గుండ్రముగ త్రిప్పుట పిమ్మట వెనుకకు లాగుట అనునవి కటిరేచకమందలి క్రియలుగా చెప్పిరి.

హస్తరేచకము :- హస్తమును పైకెత్తుట, క్రిందపడవేయుట, వినరుట, త్రిప్పుట, ముందునకు చాచుట అనునవి హస్తరేచకమందలి క్రియలు.

గ్రీవ (కంఠ) రేచకము :- కంఠమును పైకెత్తుట, క్రిందకు వంచుట. పక్కకువంచుట, త్రిప్పుట అనునవి గ్రీవరేచకమందలి క్రియలు.

చా రు ల ల క్ష ణ ము

భవేదాణాదికత్వాదిజ్ఞాచరేః కరణభావయోః ।

కృదికారాత్కృతేజీషీనిద్ధంచారీత్యతః పదమ్ ॥

తా॥ “చర” ధాతువుపై ఉణాది సూత్రముచే (ఇజ్) (ఇ) ప్రత్యయము, కరణము=భావము-అను సర్థములందు వచ్చి అపై “కృదికారాదక్తి నః” అనుపాణిని సూత్రముచే జీష్ (ఈ) ప్రత్యయముచేరి “చారీ” అను పదము సిద్ధింపదీ

“చార్యంకట్యాది పాదాంతచేష్టయైవ భతంతియత్ ।

వినియోగః పృథకాస్తాం నప్రత్యేకం భవేత్తతః ॥

తా॥ చారులు కటిమొదలు పాదములవరకుగల యంగముల చేష్ట చేతనే యేర్పడును గనుక వానికి ప్రత్యేకముగ వినియోగములు గలుగదు,

ధృవంపాదస్య యత్కర్మతత్ జంఘారుకృతం యతః।

పాదజంఘారు కరణంతతః కుర్మ్యర్థ్యవంసమమ్ ॥

తా॥ పాదముచేయు పనియంతయు విజముగ జంఘలును, తొడలును చేయునదే కనుక పాదజంఘారువుల వ్యాపారమును దిట్టముగ సమముగా చేయదగును.

(ప్రవర్తయేతే) చరణాః ఊరుజంఘాయ తస్తతః ।

తుల్యత్వకరణాదేషాం పాదచారి ప్రశస్యతే ॥

తా॥ చరణములును, పిక్కలును, తొడలును, నడుపును. కనుక ఈ మూడింటిని సమానముగ నడుపుటచే పాదచారి ప్రశస్తమగును,

"పాదస్యైకస్య యశ్చారః సచారీతి నిగద్యతే ।

కరణంపాదయోశ్చారః ఖండస్తుకరణైత్త్రీభిః ॥

తా॥ ఒక కాలిపని చారీయనబడును. రెండు పాదములది కరణమగును. మూడు కరణములచారము ఖండమనబడును,

ఖండైః త్రిభిశ్చశుర్భిర్వామండలం మిలితైర్మతమ్ ।

తాయుద్ధేనియుద్ధేచ చక్రశక్త్యాదిమోచనే ।

సృతే నాప్యేచచారీభిర్వివాకించితే (నవర్తతే) ॥

తా॥ ఖండములు మూడో నాలుగోచేరి చేయుట మండలమగును, నడకయందు, యుద్ధమున బాహుయుద్ధమున, చక్రము, శక్తి మున్నగు వానిని ప్రయోగించుటయందును. చారులు, లేక సృత్తమందుగాని, నాట్యమందుగాని యేమియు సాగదు,

ప దు నారు భూ చా రు లు

శ్లో॥ సమపాదా స్థితావ ర్తా జనితాస్యందితామతా ।

తదాఽవస్యందితాబద్ధా శకజాస్యాఽధవిచ్యవా ।

ఏలకాక్రీడితాచాషగతిరుత్స్యందితాఽద్దేతా ।

నమో సరితమ త్తల్లిమ త్తల్ల్యధ్యర్థికాతతః

ఊరూద్వృత్తేతి భూచార్యః పోషశైతాః ప్రకీర్తితాః ॥

తా॥ సమపాదము, స్థితావ ర్తము, జనితము, స్యందితము, అవస్యం దితము, బద్ధము, శకటాశ్యము, విచ్యవము. ఏలకాక్రీడితము, చాషగతి, ఉత్స్యందితము, అద్దేతము. నమోసరితమ త్తల్లి, మత్తల్లి, అధ్యర్థికము, ఊరూద్వృత్తము యని పదివారు భూచారులుగ చెప్పిరి.

పో డ శ ఆ కా శ చా రు లు

శ్లో॥ అతిపార్శ్వపహార్యాఃస్యః క్రాంతాః సూచీమృగపుతా ।

భుజంగత్రాసితాఽలాతాఽవిద్ధానూపురపాదికా ॥

అక్షిప్తా భ్రమరీదండా విద్యుద్భ్రాంతాభిదాతతః ।

ఊర్ధ్వజానురధోద్వృత్తాదోలాపాదేతి షోడశ ॥

అకాశిక్యఃస్మృతాశ్చార్యః ప్రా క్తనైః భరతాదిభిః ।

భూమ్యాకాశ చరత్వేన ప్రాయశస్తాస్తదాఘ్వాయాః ॥

తా॥ అతిక్రాంతము, పార్శ్వకాంతము. అపక్రాంతము. సూచీమృగ పుతము, భుజంగత్రాసితము, ఆలాతము, అవిద్ధము, నూపురపాదిక, అక్షి ప్తము, భ్రమరి, దండము, విద్యుద్భ్రాంతము. ఊర్ధ్వజానువు, ఉద్వృతము, దోలాపాదము యని యీ పదునారు అకాశచారులును భరతముని మొదలగు పౌచ్చీనులు చెప్పినారు.

ఎక్కువగా భూమియందును, ఆకాశమువందును చరించుటచేత ఆ పేర్లు వానికి కలిగినవి.

భూచారముల లక్షణములు

సమపాదచారీ లక్షణము

మడమలును, కాలిగోళ్ళును చేరికగానుండునట్లు నిలుచుండి రెండు పాదములును సమముగా ఒక్కొక్కటిగా నడుచునది సమపాదచారి.

స్థితావర్తచారీ లక్షణము

తుది యరికాలితో నేలనుగాచుచు ఘోకాళ్ళు రెండును స్వస్థికముగ నేర్పడునట్లు యింకొకప్రక్క కు కాలు సాగించవలయును. ఇట్లు లోపలి మండల మేర్పరుపవలయును. తరువాత రెండవకాలిని విడదీసి యెత్తి అట్లే తన పార్శ్వమునందే చేర్చవలయును. “నిది స్థితావర్తము” నిలచి నిలచి ప్రవర్తించును గనుక స్థితావర్తచారి యగును.

జనితచారీ లక్షణము

ఒకచేయి పిడికిగినిబట్టి స్తనములకు చేరువగానుంచి ఇంకొకపాదము త్రిప్పుచు ఆడుగు తల సంచరముగ నడుపుట “జనిత”మగును. దేశీమార్గము నెరిగిన కొందరు వీనిని “ముసలఘాటిక” అని పేర్కొనిరి.

స్వందితచారీ లక్షణము

తొడలు క్రిందకుదించి యెడమకాలి యడుగు సమముగనుండగా కుడియడుగు ఐదుతాళముల నడిమికొలతయందున్నట్లు చాచిన “స్వందితచారీ” యనబడును. (తాలమనగా చేతి బొటనవ్రేలు, నడిమివ్రేలు చాచినకొలత)

అపస్వందితచారీ లక్షణము

అట్లే కాళ్ళు మార్చివేసినచో యది “అపస్వందిత” మనబడును. ఇవి నిజముగ ఆలీడ-ప్రత్యాలీడ స్తానములతో సమానమునేగాని అవి నిశ్చలములు. ఇవి చలనములు గనుక భిన్నములు.

బద్ధచారీ లక్షణము

చిరుదొడలు పరస్పరము స్వస్తికముగ తగులుకొని తరువాత మోకాళ్ళు, తొడలు క్రిందికిచేరుట “బద్ధమ” చారీ యగును. (ఈ చారీలో స్వస్తికము విడదీసి అరికాళ్ళ కొనలతో మండలభ్రమణముచేసి తమ తమ పార్శ్వములకు చేర్చుట ఊరువలన మనదగ్గనని కొందరు పండితులు అని యున్నారు.)

శకటాస్యచారీ లక్షణము

పూర్వాంగము దిట్టముగ నిలుపుకొని యెదనుయెత్తి ఒక కాలిని తల సంచరముగ అడ్డముచాచి బింకొకకాలిని సమముగ నుంచుకొనుట, “శకటాస్యచారీ” యనిరి, (దీనితో బండిని తోలుదురుగాన ఈ పేరు సార్థకము. కొందరు దీనియందు పాదమును అటునిటు కదలించవలెనని కల్పింతురు.)

విచ్యవచారీ లక్షణము

సమపాదచారియందు క్రమముగా అరికాలి కొనలతో నేలను తట్టుచు పాదములకు విచ్యుతిపిడివడుట కలిగించినచో “అనివిచ్యవచారీ” యగును.

ఏలికాక్రీడితచారీ లక్షణము

తలసంచార పాదములు క్రమముగా ఎగిరిపడుటగలది ఏలికాక్రీడిత చారి యగును.

చాషగతి లక్షణము

కుడికాలొక తాలమంత ముందుకుచాచి అపై రెండుతాలములంత వెనుకకెత్తి యిడ్చి యెడమకాలితోగూడి నిలుచుట. ఇట్లు పలుసార్లుచేయుట “చాషగతిచారి” యగును.

ఉత్సృందిత లక్షణము

చిటికెనవ్రేలిమీది భాగముతోను, బొటనవ్రేలి యడుగుభాగముతోను క్రమముగా రేచికానుసారముగా పాదముసాగుచూ రాకపోకలు తిన్నగా

చేయుట “ఉత్పండిత” మనబడును. (కొందరు పండితులు దీనియందు రేచితమను నృత్తహస్తమును ప్రయోగింపవలెనందురు.

అడ్డి తలక్షణము

ఒకపాదము సమస్థితిలోనుండగా రెండవది తలినంచరమై క్రమముగా ముందువెనుక భాగములతో ఒరయుచున్నది “అడ్డితచాలి” దీనికి “అగ్రధ” యనిపేరు ప్రసిద్ధముగానున్నదని ఆచార్య కీర్తిధరుడు వచించెను.

సమోసరితమత్తలి లక్షణము

ఒకపాదము తలనంచరమై యదరుచుండగా ఇంకొకటి అట్లే స్వస్థి కము చేయుచు చేరవలయును, ఇట్లు మార్చిమార్చి చేయునది సమోసరిత మత్తలి”. ఇది నడుమంత్రపు మత్తు సూచించును. (స్వస్థికమును వదలి ఏకకాలమందే ఆదరుచున్న పాదములు రెండును మరిమరి చేరుకొనుట దీని లక్షణముగా కొందరు చెప్పుదురు. దీనికి “మత్తపాదము” అని ఇంకొక పేరు లోకమున ప్రసిద్ధముగా నున్నది.)

మత్తలి లక్షణము

స్వస్థికము చేసిన చిరుతొడలఘ, నిండుగా నేలమోచిన అరకాళ్ళను గల పాదములు కొంచెము ఎడముగా ఆదరుచుచేరుట. అప్పుడు హస్తములు ఉద్వేగిష్ఠితులును, అపవేష్ఠితులునుగా సాగుటనిది మత్తలి, నిండు మత్తులో దీని వినియోగము. (అపసర్పణమని కొందరు స్థలత్పాడమని కొందరు దీనిని పేర్కొనిరి.)

అధ్యర్థిక లక్షణము

ఎడమపాదము కుడిభాలిమడమ వద్దకి చేరినపుడు ఆ కుడికాలు పక్కకు జరుగవలయును. ఇది “అధ్యర్థిక”మని బుధులు యందురు.

ఊహాద్వైత లక్షణము

తల సంపరముగానున్న ఒక కాలిమడమ ఇంకొక కాలిమీద భాగమును చూచుచుండగా దాని చిరుదొడ వంకరగానుండి రెండవకాలి చిరుదొడ వంకకు సాగియుండునది “ఊహాద్వైతము”.

అకాశచారులు - లక్షణములు

అతిక్రాంతచారీ లక్షణము

పాదమును కొంచెముగ ముందుకుచాచి పాత్రస్వభావ భేదమును గమనించి, నాలుగు తాలములు మొదలుకొని అంతరముండునట్లు మీదికెత్తి తుదికాలితో నేలపైన పడవేయవలెను, దానిని “అతిక్రాంత” మందురు. భరతముని విశిష్టముగా చెప్పలేడుగాన అతని చిత్తమెరిగిన కీర్తిధరుడు పాదమును పార్శ్వమునందే పడవేయవలయునని చెప్పియున్నారు.

పార్శ్వక్రాంత లక్షణము

ముడిచిన పాదమును అడ్డముగ ప్రక్కలో మీదికెత్తి ఉద్భటితముగా మోపుట “పార్శ్వక్రాంతము” రెండవకాలి తొడ సరిగా వాదమెత్తి ఉద్భటితముచే పడవేయవలయునని “కీర్తిధరుడు” దీని లక్షణము చెప్పెను. మరియు లోకవ్యవహారమునందు దీనికి “పార్శ్వచండఘాతము” అని పేరు గలదనెను.

అపక్రాంత లక్షణము

మొదలు బద్ధచారినిచేసి ముడిచినపాదము మీదికెత్తి దానిప్రక్కలో పెట్టునది “అపక్రాంతము” (....పాదము మీదికెత్తి ప్రక్కలో న్యాసము చేయవలయును. దీనిపేరు విశేషదలనము అని కీర్తిధరుడు చెప్పినాడు.)

సూచీచారీ లక్షణము

దముముడిచి మోకాలివరకుగాని, తొడవరకుగాని జంఘనుపాను

ముందరికి చాచి పాదాగ్రముతో నేలపై పడవేయవలయును. తీనిని “సూచి చారి” యందురు.

మృగపుతచారి లక్షణము

ఆతిక్రాంతచారికి చెప్పినపాదము నైతియెగిరి పడవేయవలయును. ఇంకొక కాలిపిక్కను వంకరయైన యడుగుతోనే వెనుకకైతివేయవలయును. ఇట్టిది “మగపుతచారి” యని పెద్దలందురు.

భుజంగత్రాశిత లక్షణము

ముడిచిన పాదమును దాని పార్శ్వమున మోకాలుండునట్లుగా ఎత్తి త్ర్యశ్రముగానే తొడ మొదటి ప్రదేశమునకు త్రిప్పవలయును. “అది “భుజంగత్రాశితచారి” యగును. కాని దగ్గరచేరిన పామువలన భయమును నిది చూపును గనుక, నిది భుజంగత్రాశిత మగుచున్నది.

ఆ లా త ల క్ష ణ ము

వెనుకకు చాచిన పాదముత్రిప్పి లోపలికిదాల్చి దాని యరికాలికి ఇంకొక కాలితొడ యెదురగునట్లుచేసి మడమతో తన ప్రక్కలో నేలకువేయ వలెను. దీనిని నృత్తజ్ఞులు “అలాత” మందురు.

అ వి ధ ల క్ష ణ ము

ముడిచిన పాదమును చిరుదొడలు విడిపడిన స్వస్తికమువలే చేసి ముందుకుచాచి దాని ప్రక్కకు మరలద్రోసి ఇంకొక కాలిమడమచెంతకు, తన మడమతో వేయుట “అవిధ” నునబడును. కొందరు దీనిని అక్షిప్తా విధమని పేర్కొనిరి.

నూపురపాదిక లక్షణము

వంచిన పాదమును మడమ పిరుదుదిన్నెను తాకువరకును వెనుకకు తీసుకొనిపోయి దాని పార్శ్వమునందే వంచిన డిక్కుతో వేగముగా నేలబడ

వేయవలెను. నిది “నూపురపాదిక” యగును. (అందము ననుసరించి పాదము, పాదము పిరుదుదిన్నెకీవలనే యుండదగునని జాయవ సేనాని యభిప్రాయము.)

ఆక్షిప్త లక్షణము

మూడుతాలముల యెత్తు ముడిచినకాలెత్తి మరల జంఘా-స్వస్తికము చేసి మడమతో ఎడమప్రక్కకు వేయవలయును, ఇది ఆక్షిప్తము.” దీనికి “ఖండేచింత” (?) అను మూరుపేరు గలదు.

భ్రమరీ లక్షణము

ఒకపాదముచే భుజంగుతాశితము చేయుచు రెండవ యరికాలితో వేగముగా శరీరమును ద్రిప్పుట “భ్రమరీచారి” యందురు,

దండపాద లక్షణము

నూపుర పాదమున చెప్పిన క్రియచేసి మరల ముడిచిన కాలిని తన దేహమున కెదురుగా మోకాలి మొదలు క్రియసాగునట్లుగా వేగముగా చాయవలయును. దీనిని పండితులు “దండపాద” మందురు.

విద్యుద్భ్రాంత లక్షణము

అడ్డము తిరిగి వీపును తాకిన పాదమును వెనుకకు చాచి మేదిక్రింది ప్రక్కలలో మండలాకారముగా త్రిప్పినగో అవి “విద్యుద్భ్రాంతము” ఇది చేసినచాపుట చాలాకష్టము.

ఊర్ధ్వజానువు లక్షణము

ముడిగిన పాదము, మోకాలును, స్తనములను సరికొలతలో నుండునట్లు ఎత్తవలయును. అప్పుడు రెంపవపాదము తిడలకుండవలెను. దీనిని పెద్దలు “ఊర్ధ్వజానువు” యని చెప్పిరి.

ఉ చ్చై త ల క్షణము

ఇంకొక తొటమీదికి మడమచేరునట్లు అవిద్ధపాదముచుబెట్టి యెగిరి బాహ్యభ్రమరిచేసి నేలమీధ వేయవలయును. ఇది “ఉచ్చైత్తమని” అందురు. ఇది వ్యవహారమున “భూచారమనోవర్త” అనబడుచున్నది.

దోలాపాద లక్షణము

కుంచితపాదము మీదికెత్తి ప్రక్కలలో ఉంచును, మడమతో తన పక్కన నేలపై బెట్టుట “దోలాపాదము” యగును. ఒకప్పుడు పాదము పృథానముగ, మరొకప్పుడు హస్తము ప్రధానముగ, ఇంకొకప్పుడు రెండును పృథానముగా నుండును. విది అందము ననుసరించి ప్రయోగముగే తెలుసుకొనవలయును.

మం డ ల ము లు :-

ఆకాశగములు, భూమిగములు అనెడి భేదములచే “మండలములు” రెండు విధములు, ఆకాశగములైన మండలములు పది. భూమిగములైన మండలములు పది. మొత్తము మండలములు ఇరువదిగా చెప్పియుండిరి.

ఆకాశకీ మండలములు 10

అతిక్రాంత-విచిత్ర-లలితసంచర - సూచీవిద్ధ-దండపాద - విహృత-అలాతక-వామివిద్ధ-లలిత-క్రాంతభేదములచే, ఆకాశకీ మండలములు పది విధములు.

1. అతిక్రాంతము :- దక్షపాదముచే క్రమముగా, జనిత శకటాన్యచారులను ఆచరింపవలయును, పిమ్మట వామ-దక్షణములచే క్రమముగా అలాంతక-పార్శ్వక్రాంతవాదులడు. తిరువాతవారు పాదముచే సూచీచారిని దక్షణపాదముచే అపక్రాంతిచారిని, మరల వామపాదముచే క్రమముగా సూచీ భ్రమరిచారులను, తిరిగి దక్షణపాదముచే ఉచ్చైత్తచారిని, వామపాదముచే

అలాభచారిని (అలాతచారిని భ్రమరీచారిగా మార్పునొందించవలయును.) పిమ్మట వామదక్షిణ పాదములచే క్రమముగా, అతిక్రాంత-దండపాదచారులను ఆచరించవలయును. యే వ్యాయామమునే “అతిక్రాంత” మండలమని యందురు.

విచిత్రము :- దక్షిణ పాదముచే జనిత-పార్శ్వక్రాంతచారుల నాచరింపవలయును, పిమ్మట వామపాదముచే స్యందితచారిని దక్షిణపాదముచే పార్శ్వక్రాంతచారిని మరల వామపాదముచే సూచీచారిని దక్షిణపాదముచే అపక్రాంతచారిని ఆచరింపవలయును. పిమ్మట క్రమముగా వామపాదముచే ధుజంగత్రాసితచారిని దక్షిణపాదముచే అతిక్రాంతచారిని దక్షిణపాదముచే ఉద్వృత్తచారిని, వామపాదముచే అలాంతచారిని, దక్షిణపాదముచే పార్శ్వక్రాంతచారిని, వామపాదముచే సూచీచారిని, దక్షిణపాదముచే విక్షిప్తచారిని. వామపాదముచే అపక్రాంతచారిని ఆచరించవలయును. ఈ న్యాయము విచిత్రమండల మనబడుచున్నది.

3. లలిత సంచరము :- దక్షిణ పాదమును ఊర్ధ్వజానుచరణము గావించి సూచీచారిని ప్రయోగింపవలెను. వామపాదముచే అతిక్రాంతచారిని దక్షిణపాదముచే పార్శ్వక్రాంతచారిని కావించవలయును. మరల వామపాదముచే సూచీభ్రమరచారులను పిమ్మట క్రమముగా దక్షిణపాదముచే పార్శ్వక్రాంతచారిని, వామపాదముచే అతిక్రాంతచారిని, దక్షిణపాదముచే సూచీచారిని, వామపాదముచే అపక్రాంతచారిని ఆచరింపవలయును. తరువాత దక్షిణపాదముచే పార్శ్వక్రాంతచారి, వామపాదముచే అతిక్రాంతచారిని ఆచరించవలయును. (ఈ చివరి అతిక్రాంతచారిని భ్రమరీచారిగా మార్పునొందించవలయును.) దీనిని లలితసంచర మండలమందురు.

4. సూచీవిద్ధము :- వామపాదముచే వరుసగా సూచీ - భ్రమరకచారులను ప్రయోగించి దక్షిణపాదముచే పార్శ్వక్రాంతచారిని ప్రయోగించి

వామపాదముచే అతిక్రాంతచారిని గావించవలయును. మరల క్రమముగా దక్షణపాదముచే సూచీచారిని, వామపాదముచే అపక్రాంతచారిని, దక్షపాదముచే పార్శ్వక్రాంతచారిని ప్రయోగించవలయును. ఇది సూచివిద్ధ మండల మనబడును.

5. దండపాదము :- క్రమముగా దక్షణపాదముచే జనిత - దండ పాదచారులను వామపాదముచే సూచి-భ్రమరికచారులను ప్రయోగించవలెను. మరల దక్షణపాదముచే ఉద్వృత్తచారిని, వామపాదముచే అలాతకచారిని పిమ్మట దక్షిణపాదముచే పార్శ్వక్రాంత భుజంగత్రాసితచారులను వామ పాదముచే అతిక్రాంతచారిని తరువాత దక్షణపాదముచే దండపాదచారిని, వామపాదముచే సూచీచారిని ప్రయోగించి త్రికమును ఆపర్తము చేయవల యును. (భృమరీచారి ఇందు సూచికము) ఇది “దండపాద” మండలమని యందురు.

6. విహృతము :- దక్షిణపాదముచే జనితచారిని ప్రయోగించి నిక్కుట్టకముచేసి (ఇచ్చట అగ్రతల సంవరపాదము సూచికము) వామ పాదముచే అస్కందితచారిని ప్రయోగించవలయును. మరల దక్షిణ పాద ముచే ఉద్వృత్తచారిని, వామపాదముచే అలాతకచారిని. దక్షణ పాదముచే సూచీచారిని, వామపార్శ్వముచే పార్శ్వక్రాంతచారిని. దక్షణ పాదముచే అక్షిప్తచారిని భ్రమరక-దండపాదచారులను క్రమముగా ప్రయోగించవలెను. వామపాదముచే సూచీచారిని ప్రయోగించి త్రికమును పరివర్తము చేయవల యును. తరువాత దక్షిణపాదముచే భుజంగత్రాసితచారిని. వామపాదముచే అతి క్రాంతచారిని ప్రయోగించవలయును. ఇట్టి చారీప్రయోగము విహృతమండల మగును.

7. అలాతకము (అలాతము) :- దక్షణపాదముచే సూచిచారిని వామపాదముచే అపక్రాంతచారిని ప్రయోగించవలయును. మరల దక్షణ

పాదముచే పార్శ్వక్రాంతచారిని. వామపాదముచే అలాతకచారిని ప్రయోగించవలయును. మరల ఈ చారులనే పర్యాయముగా ఆరుసార్లుగాని. ఏడుసార్లుగాని లలితపాద విన్యాసములలో ప్రయోగించి అంతమున దక్షిణపాదముచే అపక్రాంతచారిని, వామపాదముచే అతిక్రాంత-భ్రమరకచారులను కావించవలయును. ఇట్టిది అలాతక మండలమందురు.

8. వామవిద్ధము (వామబంధము) :- దక్షిణపాదముచే సూచీచారిని వామపాదముచే అపక్రాంతచారిని ప్రయోగించవలయును, మరలదక్షిణ పాదముచే దండపాదచారిని, వామపాదముచే సూచీచారిని దక్షిణపాదముచే భ్రమరక-పార్శ్వక్రాంతచారులను వామపాదముచే ఆక్షిప్తచారిని క్రమముగా ప్రయోగించవలయును. పిమ్మట దక్షిణపాదముచే దండపాద-ఊరూద్యృత్త చారులను వామపాదముచే సూచీ-భ్రమరకచారులను మరల వామపాదముచే అలాతకచారిని, దక్షిణపాదముచే పార్శ్వక్రాంతచారిని ప్రయోగించవలెను. ఇట్టిది వామవిద్ధ (వామబంధ) మండలమగును.

9. లలితము :- దక్షిణ పాదముచే సూచీచారిని, వామపాదముచే అపక్రాంతచారి ప్రయోగించవలయును. మరల దక్షిణపాదముచే పార్శ్వక్రాంత భుజంగత్రాసితచారులను, వామపాదముచే అతిక్రాంతచారిని మరల దక్షిణపాదముచే ఆక్షిప్తచారిని వామపాదముచే అతిక్రాంత-ఊరూద్యృత్త అలాతచారులను మరల దక్షిణపాదముచే పార్శ్వక్రాంతచారిని, వామపాదముచే సూచీచారిని దక్షిణపాదముచే అపక్రాంతచారిని. వామపాదముచే లలిత సంగర పాదములతో అతిక్రాంతచారిని క్రమముగా ప్రయోగించవలెను.

10. క్రాంతము :- దక్షిణపాదముచే సూచీచారిని, వామపాదముచే అపక్రాంతచారిని ప్రయోగించవలయును. పిమ్మట దక్షిణ-వామపాదములు రెండింటిచే పార్శ్వక్రాంతచారిని ఆచరించి వీనినే మరల పర్యాయముగా ప్రయోగించవలయును, పిమ్మట వామపాదముచే సూచీచారిని, దక్షిణపాద

ముచే అపక్రాంతచారిని కావించవలయును. స్వభావగమనమందీ “క్రాంత మండలము” ప్రయుక్తమగును. గమనము (క్రాంతము) గలవిగాన ఇది క్రాంతమండల మనబడినదని ప్రయోక్తలు తెలియవలయును. (ఇవి ఆకాశ గములైన పది మండలములుయిని తెలియవలయును.

భౌమ (భూమిగములైన) మండలములు :-

భృమర. ఆస్కండిత, అవర్త, సమోత్సారిక. ఏడకాక్రీడిత, అడ్డిత, శకటాస్య, అద్యర్దిక, పిష్టకుట్ట, చాషగత భేదములచే భౌమ మండలములు పది విధములు.

1. భ్రమరము :- క్రమముగా దక్షణపాదముచే జనితచారిని వామ పాదముచే ఆస్పందితచారిని, దక్షణపాదముచే శకటాస్యచారిని కావించి వామ పాదమును ప్రసారితమును చేయవలయును. పిమ్మట దక్షణపాదముచే భ్రమరకచారిని (త్రికపరివర్తనము) వామపాదముచే ఆస్పందితచారిని కావించ వలయును. మరల దక్షణపాదముచే శకటాస్యచారి నొనర్చి వామపాదమును వెనుకకుచాచి భ్రమరక-ఆస్పందిత (ఆస్కండిత-స్పందిత-స్యందిత)చారుల నొనర్పవలయును. ఇట్టిది భ్రమరమండల మనబడును.

2. ఆస్కండితము :- దక్షణపాదముచే భ్రమరకచారిని. వామపాద ముచే అడ్డితచారిని గావించవలయును. దక్షణపాదముచే భ్రమర-శకటాస్య- ఊరూద్యృత్తచారులను, వామపాదముచే అపసర్పిత - భ్రమరకచారులను ప్రయోగించవలయును. పిమ్మట దక్షణపాదముచే ఆస్కండితచారిని, వామ పాదముచే శకటాస్యచారిని గావించి ఆ పాదముచేతనే ఆస్పృటనము చేయ వలయును. ఇట్టిది ఆస్కండిత మండల మనబడును. ఇది యుద్ధపరిక్ర మోపియగు మండలము.

3. అవర్తనము :- దక్షణపాదముచే జనితచారిని గావించి వామ పాదముచే నిక్కుట్టతము చేయవలెను. మరల దక్షణపాదముచే శకటాస్య

ఊహాద్వైతచారులను, వామపాదముచే వెనుకకుచాచి చాషగతిచారిని ప్రయోగి చపలెను. పిమ్మట దక్షణపాదముచే ఆస్కందితచారిని, వామపాదముచే శకటాస్యచారిని ప్రయోగించి దక్షణపాదముచే భ్రమరకచారి నొనర్చి త్రికమును పరివర్తనముచేసి వామపాదమును వెనుకకు చాయవలయును. ఇట్టిది “అవర్తక” మండల మనబడును.

4. సమోత్సారితము :- మొదట సమపాద స్థానమందు నిలచి హస్తములను చాచవలెను. సన్నిహితములును, ఊర్ధ్వతలములును అయిన ఆ హస్తములతో ఆవేష్టన ఉద్వేష్టనముల నొనర్చి పిమ్మట ఆ హస్తములను నడుముమీద ఉంచవలెను. మొదట దక్షణహస్తమును, పిమ్మటవామ హస్తమును అవర్తనము చేయవలెను. మరల దక్షణహస్తమును కటియందుంచి వామహస్తమును పరివర్తనము చేయవలయును. పిమ్మట పర్యాయముగా ఈ చారితోనే భ్రమర మొనర్పవలయును. ఇట్టిది “సమోత్సారిత” మండల మనబడును.

5. ఏడకా (ఏలకా) క్రీడితము :- భూమిమీదపన్న పాదముతో సూచీవిద్ధ ఏడకాక్రీడితచారుల నొనర్చి త్రికవిర్తనముతో భ్రమరీచారినొనర్పవలయును. పిమ్మట పాదములను పర్యాయముగా త్రిప్పుచు సూచీవిద్ధ, అపవిద్ధచారులను ప్రయోగించవలయును ఇట్టిది “ఏడకాక్రీడిత” మండల మనబడును. దీనికి వేరొకపేరు “ఖండమండల” మనియు గలదు.

6. అడ్డితము :- దక్షణపాదముచే ఉద్భట్టితచారి చోనర్చి అవర్తనముచేసి అవస్పంజితచారిని ప్రయోగించి వామపాదముచే శకటాస్యచారి నొనర్పవలయును. పిమ్మట దక్షణపాదము వెనుకకుచాచి దానిచే చాషగతిని వామపాదముచే అడ్డతచారిని ప్రయోగించవలయును. మరల దక్షణపాదముచే అపక్రాంతచారిని, వామపాదముచే భ్రమరకచారిని మరల దక్షణపాదముచే ఆస్కందితచారిని గావించి ఆస్పృటనము చేయవలయును, ఇట్టిది “అడ్డిత” మండల మనబడును.

7. శకటాశ్వము :- దక్షణ పాదముచే జనిత-పార్శ్వక్రాంత శకటాశ్వచారులను వామపాదముచే ఆస్కందితచారిని ప్రయోగించవలయును. పిమ్మట రెండుపాదములచే పర్యాయముగా శకటాశ్వచారిని ప్రయోగించవలయును. ఇట్టిది “శకటాశ్వ” మండల మనబడును. ఇది యుద్ధపరిక్రమ మందుపయుక్తమగును.

8. అద్యర్థిక (అద్యర్థము) :- దక్షణపాదముచే జనిత ఆస్కందిత చారులను గావించి వామపాదముచే అపసర్పణమును చేయవలెను. పిమ్మట దక్షణపాదముచే శకటాశ్వచారిని ప్రయోగించి మరల వానినే పర్యాయముగా ప్రయోగించవలయును. ఇట్టిది “అద్యర్థిక” మండల మనబడును. ఇది యుద్ధ నియుద్ధముల రెండింటియందును ఉపయుక్తమగును.

9. పిష్టకుట్టము :- దక్షణపాదముచే సూచీచారిని వామపాదముచే అప్రక్రాంతచారిని ప్రయోగించవలయును. మరల క్రమముగా దక్షణ-వామ పాదములచే భుజంగత్రాసితచారిని ప్రయోగించవలయును. ఇట్లు భుజంగ త్రాసితచారితో మండలభ్రమణ మొనర్చుట “పిష్టకుట్టమండల” మనబడును.

10. చాషగము :- చాషగతిచారి పాదములతో మండల పరిక్రమ మొనర్చుట “చాషగతమండల” మనబడును. ఇదియు యుద్ధ నియుద్ధముల రెంటికిని ఉపయుక్తము (ఇవియే ఛామమండలములు పది.)

కరణ లక్షణములు - వినియోగములు

క ర ణ ము లు 108

1. పుష్పపుటము
2. వర్తితము
3. వలితోరుఖము
4. అపవిత్తము
5. సమనఖము
6. లీనము

7. స్వస్తిక రేచకము
8. మండల స్వస్తికము
9. నికుట్టకము
10. అర్ధనికుట్టకము
11. కటిచ్చిన్నము
12. అర్ధరేచితము

13. వక్షస్వస్తికము
14. ఉస్మత్తము
15. స్వస్తికము
16. పృష్ఠస్వస్తికము
17. ద్వీస్వస్తికము
18. అలాతకము
19. కటికము
20. ఆక్షిప్త రేచికము
21. విక్షిప్తాక్షిప్తము
22. అర్ధస్వస్తికము
23. అంచితము
24. భుజంగత్రాసితము
25. ఊర్ధ్వజాను
26. వికుంచితము
27. మత్తలి
28. అర్ధమత్తలి
29. రేచక నిక్కుట్టికము
30. పాదాపవిత్థము
31. వలితము
32. మూర్ఛితము
33. లలితము
34. దండపక్షము
35. భుజంగత్రాస్త రేచితము
36. నూపులము
37. వైశాఖ రేచితము
38. భ్రమరకము
39. చతురము
40. భుజంగాంచితము
41. దండక రేచితము
42. వృశ్చికకుట్టితము

43. కటిభ్రాంతము
44. లతావృశ్చికము
45. భిన్నము
46. వృశ్చిక రేచికము
47. వృశ్చికము
48. వ్యంసితము
49. పార్శ్వనిక్కుట్టికము
50. లలాట తిలకము
51. క్రాంతకము
52. కుంచితము
53. చక్రమండలము
54. ఉరోమండలము
55. అక్షిప్తము
56. తలమలాసితము
57. ఆర్గళము
58. విక్షిప్తము
59. ఆన్వితము
60. ధోలపాదకము
61. వివృత్తము
62. వినివృత్తము
63. పార్శ్వక్రాంతము
64. విశుభితము
65. విద్యుద్భ్రాంతము
66. అతిక్రాంతము
67. వివర్జితము
68. గజక్రీడితము
69. తలసంస్పోటితం
70. గడుడప్లతము
71. గుడసూచి
72. పరివృత్తము

73. పార్శ్వజానువు	91. ఉద్వృత్తము
74. గృద్ధ్రావళీకము	92. ఆపశృతము
75. సన్నతము	93. తలసంఘట్టితము
76. శూచి	94. జనితము
77. అర్ధసూచి	95. అవహితము
78. సూచివిత్తము	96. నివేశము
79. అపక్రాంతము	97. ఏలతా క్రీడితము
80. మయూర లలితము	98. ఊరుద్యుత్తము
81. సర్పితము	99. మదస్థలితము
82. దండపాదము	100. విష్ణుక్రాంతము
83. హరిణపుత్రము	101. సంభ్రాంతము
84. ప్రేంఖోలితము	102. విష్కంభము
85. నితంబము	103. ఉద్వృత్తితము
86. స్థలితము	104. వృషభ క్రీడితము
87. కరిహస్తము	105. లోలితము
88. ప్రసర్పితము	106. నాగావసర్పితము
89. సింహావిక్రీడితము	107. శకటాశ్యము
90. సింహాక్షి తము	108. గంగావతరణము

1. పుష్పపుటము :- వామభాగమున ప్రక్కగ పుష్పపుటహస్తము నాచరించి, కుడిపాదమును అగ్రతల సంచరముచేసి, నడుమును సన్నముగ నుంచినయెడల పుష్పపుటమగును. ఇది దేవపుష్పాంజలులు సమర్పించు నప్పుడు వినియోగించును.

2. వర్తితము :- చేతులయొక్క మణికట్ల దగ్గరవంచి హస్తము లతో వ్యావృత్త పరివృత్తముల నాచరించి అరచేతులను బయటకు త్రిప్పి చేతులను వాల్చినయెడల వర్తితకరణ మగును.

3. వలితోరుఖము :- హస్తములతో సుకతుండ ముద్రలాచరించి హృదయమువద్ద వ్యాసృత్త పరివృత్తము లాచరించి, ఊరుభాగములను వలితముగాచేసినచో “వలితోరుఖ” మగును. ఇది ముగ్ధనాయకావస్థయందు చెల్లును.

4. అపవిత్తము :- శుకతుండ హస్తములు నావృతముగాసల్పి వామ హస్తమును తొడపై భాగమునందుంచి, కుడిచేతిని వక్షస్థలమునందుంచిన యెడల “అపవిత్త” కరణమగును. ఇది అసూయ, మత్సరము, కోపములందు వినియోగించును.

5. సమనఖము :- రెండు పాదములు కలిపి సమముగానుంచి, చేతులను వాల్చి సమపాద, సమదృష్టులతో నిలచినయెడల “సమనఖ” మగును. ఇది నాట్యారంభమునందు వినియోగించును.

6. లీనము :- హృదయమువద్ద పతాకాంజులు హస్తములుంచి మెడను ముందుకుచాచి, తలను పైకెత్తి, రెండుభుజములను ఎత్తివుంచి, తలను ఇరుభుజములపై వ్రాలియుండునట్లు చేసిన “లీనకరణ” మగును. ఇది అభివందనము, సమస్కారము, ప్రార్థనాదులయందు వినియోగించును.

7. స్వస్తిక రేచితము :- హస్తములను వక్షస్థలము దగ్గర రేచితాకృతిలో అవిత్తముగ నేర్పరచి, తదుపరి కటిగ్రదేశమునందుంచిన యెడల “స్వస్తికరేచిత” మగును. ఇది కేవలము సృత్తవిన్యాసములందు చెల్లును.

8. మండల స్వస్తికము :- హస్తములను స్వస్తికాకృతిగాచేసి ముందునకు, పైకి, మండలాకృతిగా క్రమవిన్యాసము సల్పినయెడల స్వస్తిక మగును. దీనినే మండల స్వస్తికమందురు.

9. నికుట్టకము :- హస్తములను, భుజశిరస్సులవద్ద నికుట్టితములుగా నేర్పరచి, పాదములుకూడా నికుట్టితములుగా నేర్పరచినయెడల “నికుట్టిక” మగును. ఇది శరీర వ్యాయామము. సృత్తవిన్యాసములందు వినియోగించును.

10. అర్ధనికుట్టికము :- భుజశిరస్సుల దగ్గర, హస్తముల వ్రేళ్ళను అభిముఖములగునట్లు అంచితముగనుంచి, పైని కుట్టికమును ఆర్ధాకృతిగా నాచరించిన అర్ధనికుట్టికమగును. ఇది మనోభావమును వెలిబుచ్చునప్పుడు వినియోగించును.

11. కటిచ్చిన్నము :- బాహుశిరస్సులకు సమానముగ పల్లవ హస్తములాచరించి, తల, నడుము, హస్తములను గుండ్రముగా త్రిప్పిన యెడల “కటిచ్చిన్న” మగును. ఇది ఆశ్చర్యము, అద్భుతము, అనందాదులలో చెల్లును.

12. ఆర్ధరేచితము :- హస్తములను అపవిత్రములుగాచేసి సూచి ఆకారములోనుంచి, పార్శ్వమును నస్తతముచేసి. పాదములు నికుట్టికముగా చేసినయెడల అర్ధరేచితమగును.

13. వక్షస్వస్తికము :- పాదములను స్వస్తికములుగాచేసి, వక్షస్థలమును ముందునకుచాచి, హస్తములను హృదయమువద్ద స్వస్తికరేచిత విన్యాసము సలిపిన వక్షస్వస్తికమగును. ఇది మానము, అభిమానము, సిగ్గు, ఆవమానాదులందు చెల్లును.

14. ఉన్మత్తకము :- పాదమును అంచితముగాచేసి. హస్తములు రేచితములుగ సలిపిన “ఉన్మత్తకరణ” మగును. ఇది ఉన్మత్తభావము గర్వాదులయందు వినియోగించును.

15. స్వస్తికము :- హస్తపాదాదులు స్వస్తికాకారముగా చేసిన యెడల స్వస్తికమగును. ఇది ధైర్యోత్సాహములందు వినియోగించును.

16. పృష్ఠస్వస్తికము :- హస్తములను విక్షిప్తాక్షిప్తములుగాచేసి, పాదములు స్వస్తికములుచేసి అపక్రాంతి, అర్ధసూచి విన్యాసములు చూపిం

చినయెడల వృష్టస్వస్తికమగును. ఇది జపము. ప్రార్థన, నృత్తవిన్యాసాదు లందు చెల్లును.

17. దిక్స్వస్తికము :- పార్శ్వ అగ్రభాగములందు స్వస్తికములను చేర్చిపట్టి. పాదములు స్వస్తికాకారముగ ఏర్పరచిన దిక్స్వస్తికమగును. ఇది నివిధ దిక్కులందు విన్యాసము సల్పినపుడు వినియోగించును.

18. అలాతకము :- పాదముతో అలాతకము నాచరించినచో అలా తక మగును. ఇది మండలాకార నృత్తవిన్యాసము. చారిలాస్య నటనము నందు వినియోగించును.

19. కటిసమము :- స్వస్తికాకృతులుగా నేర్పరచిన పాదములను విడతీసి, హస్తములు ఒకటి నాభివద్దను, మరియొకటి కటిభాగమునను, క్రమముగానుంచి ముందునకుపైకి శరీరమును విన్యాసము సల్పినయెడల కటిసమమగును. ఇది సూత్రధారాదులుతో వినియోగించును.

20. అక్షిప్త రేచితము :- ఎడమచేతిని, హృదయమువద్దనుంచి కుడిచేతితో అక్షిప్తరేచిత, రేచిత, అపవిత్ర విన్యాసముల నాచరించినయెడల అక్షిప్తరేచిత మగును. ఇది వెనుకకు త్రోసివేయుట, ముందునకు త్రోసి వేయుటలయందు వినియోగించును.

21. విక్షిప్తాక్షిప్తము :- హస్తపాదములు మొదటి విక్షిప్తములు గాను, తదుపరి అక్షిప్తములుగాను ఆచరించినచో విక్షిప్తాక్షిప్తమగును. ఇది లేడిగమనము, అలోచనాదులయందు వినియోగమగును.

22. అర్ధస్వస్తికము :- పాదములు స్వస్తికాకృతులుగాచేసి, కుడి చేతితో కరిహస్త మాచరించి, ఎడమచేయ్యిని వక్షస్థలమువద్ద నుంచినచో అర్ధస్వస్తికమగును. ఇది "నేనేమి చేయుదును" అను అర్థములందు విని యోగించును.

33. అంచితము :- పైన ఉదహరించిన హస్తములను, వ్యావృత్త పరివృత్తములుగాచేసి నాసికాగ్రభాగమందు అంచితములుగా చేసినచో అంచితమగును.

24. భుజంగత్రాసితము :- ఒకకాలిని కుంచితముచేసి పైకియెత్తి త్రిశ్రముగ తొడనుచేర్చి కటిప్రదేశమునందు మోకాలిని వివర్తనముగ నాచరించినయెడల భుజంగత్రాసిత మగును. ఇది స్పాకృతి, పినాకపాణు లందు చెల్లును.

25. ఊర్ధ్వజాను :- కాలిని కుంచితముచేసి, మోకాలిని కటిప్రదేశ మువరకు ఎత్తివుంచి, చేతులను నృత్యోపయోగమునకు వీలగునటుల విశాల ముగ నాచరించినయెడల ఊర్ధ్వజానువగును. ఇది నృత్తవిన్యాసములందు వినియోగించును.

26. నికుంచితము :- ఒక పాదముతో వృశ్చికకరణ మాచరించి ఎడమచెయ్యి కంఠమునకు ప్రక్కగాను, కుడిచెయ్యి ముక్కు చివరభాగము నందు నికుంచితముగ నాచరించినచో నికుంచిత మగును.

27. మత్తల్లి :- కుడి, ఎడమ పాదములతో జరుపుచు. పాదము లను కలుపుచు, మరల చేర్చుచు, గమనముల నాచరించి హస్తములలో ఉద్వేషితాపవిద్ధముల నాచరించినయెడల మత్తల్లికరణ మనుచున్నది. ఇది ఉన్మత్తభావమునందు ఉద్రేకతాండవములందు వినియోగించును.

28. అర్ధమత్తల్లి :- పాదములను స్థలితాపసృతములుగ నేర్పరచి, ఎడమహస్తము రేచితముగను, సవ్యహస్తమును కటిప్రదేశమందుంచిన అర్ధమత్తల్లి యగును.

29. రేచిక నిక్కుట్టితము :- దక్షిణహస్తమును రేచితముగ నాచరించి వామహస్తము డోలాకారముగానుంచి సవ్యపాదముతో నిక్కుట్టిత

మాచరించిన రేచిక నిక్కుట్టితమగును. ఇది ఊయలనూగుట, వ్రేలాడుట మున్నగువాని అభినయమునందు చెల్లును.

30. పాదాపవిత్తము :- నాభిప్రదేశమునందెదుట భాగములుగ కటకా ముఖహస్తములుబట్టి పాదములతో నూచివిత్త, అపవిత్త క్రమములనాచదించి నచో పాదాపవిత్త మగును.

31. వలితము :- అపవిత్త హస్తమును, నూచిపాదమును ఏర్పరచి వివృత్తత్రిక మాచరించి తిరిగిన వలితమగును.

32. ఘూర్ణితము :- దక్షిణహస్తము వర్తిత ఘూర్ణితముగను. ఎడమచెయ్యి డోలాకృతిగవుంచి పాదములతో స్వస్తికాపసృతముల నేర్పరచినచో ఘూర్ణితమగును.

33. లలితము :- వామహస్తముతో కరిహస్తమును. దక్షిణహస్తమును అపవర్తితముగ నాచరించి పాదమును కుట్టితము చేసినయెడల లలిత కరణమగును. ఇది శృంగార నటనమునందును, లాస్యపాత్రాభినయసములందును వినియోగింపను.

34. దండపక్షము :- లతాహస్తముల నాచరించి, ఊర్ధ్వజానుకర న్యాసము చేసినచో దండపక్షమగును.

35. భుజంగత్రస్త రేచితము :- హస్తములతో భుజంగత్రాసితమును. రేచితముగ నాచరించి హస్తమును వామసార్వముగ నుంచినయెడల భుజంగత్రస్త రేచితమగును.

36. నూపురము :- లతాహస్తములు రేచితములుగాచేసి త్రికవలతముతో నాచరించి పాదములు నూపురముగ నుంచునున్న నూపురకరణమగును.

37. పై శాఖ రేచితము :- పై శాఖ స్థానములోనుండి హస్తపాద, కటి, గ్రీవములను రేచితములుగ చేసినయెడల పై శాఖరేచితమగును. ఇది ముందునకు నడచుట. సృష్టవిన్యాసాదులయందు వినియోగించును.

38. భ్రమరము :- పాదములను అక్షిప్తస్వస్తికములుగ నేర్పరచి. హస్తములను ఉద్వేష్టిత రేచితముగ నేర్పరచి, వలనములో త్రికము నాచరించినచో భ్రమరకరణము వచ్చును. ఇది భ్రమరీ నృత్యము, భృంగ నాట్యములందు వినియోగించును.

39. చతురము :- వామహస్తము అంచితముగను, దక్షిణహస్తము చతురముగనుచేసి, దక్షిణపాదముతో కుట్టినమాచరించియెడల చతురమగును.

40. భుజంగాంచితము :- పాదమును భుజంగత్రాసితముగ నాచరించి దక్షిణకరమును చతురముగచేసి వామకరమును లతాకృతిగచేసినచో భుజంగాంచితమగును. ఇది అధికోత్సాహము, విదూషకపాత్రలందు వినియోగమగును.

41. డండక రేచితము :- హస్తపాదములను విక్షిప్తములోనికి నిడి విగ నాచరించిన తరువాత హస్తములను రేచితములుగ నాచరించిన యెడల డండకరేచిత మగును.

42. వృశ్చికకుట్టితము :- పాదములతో వృశ్చికవిన్యాస మొనర్చి రెండు హస్తములతో నికుట్టిత మాచరించిన వృశ్చికకుట్టిత మగును.

43. కటిత్రాంతము :- దక్షిణపాదముతో సూచివిన్యాసము సల్పిన తరువాత అపవిత్రము నాచరించి, కటిప్రదేశము రేచితములుగ నాచరించిన యెడల కటిత్రాంతమగును.

44. లతావృశ్చికము :- కుడిపాదము వెనుకకువంచి, కుడిచేయి

అభయహస్తముగబట్టి, ఎడమచెయ్యి పైకెత్తి, చేతివేళ్ళనువంచి, లతా హస్తముగ విన్యాసము సల్పిన లతావృత్తిక హస్తమగును.

45. భిన్నము :- వైశాఖ స్థానములోనుండి కటిభాగమందు అల పద్మ హస్తముల నాచరించి, విన్యాసము సల్పినయెడల భిన్నకరణమగును.

46. వృత్తికరేచితము :- పాదముతో వృత్తిక విన్యాసమొనర్చి ఇరు హస్తములతోను స్వస్తికమాచరించిన తరువాత విప్రక్తిర్ణ హస్తము లను రేచితములుగ సల్పిన వృత్తికరేచిత మగును. ఇది ఆకాశగమనాభినయ మందు వినియోగించును.

47. వృత్తికము :- బాహుశిరో ప్రదేశములందు హస్తములను వంచి, దక్షిణపాదమును వెనుకభాగమునకు కొద్దిదూరముగవంచపట్టినయెడల వృత్తికకరణ మగును.

48. వ్యంశితము :- అలీధ స్థానములోనుండి. హృదయము దగ్గర హస్తములు రేచితముచేసి, ఊర్ధ్వాధోభాగంబులకు విన్యాసము సల్పినచో వ్యంశితమగును.

49. పార్శ్వనిక్కుట్టితము :- హస్తములను పార్శ్వభాగములందు స్వస్తికములుగచేసి పాదములు నిక్కుట్టితముగ విన్యాసముసల్పిన పార్శ్వ నిక్కుట్టిక మగును. ఇది గమన ప్రసారాదులయందు ఫలహార స్వీకరణము చెల్లును.

50. లలాటతిలకము :- పాదములతో వృత్తిక మాచరించి పాదాం గుష్టముతో లలాటమునందు తిలకధారణ మాచరించిన లలాటతిలకమగును. ఇది ఊర్ధ్వార్ధము. పరలోకము, బ్రహ్మజ్ఞానములందు వినియోగించును.

51. క్రాంతకము :- పృష్ఠభాగమును కుంచితముచేసి అతిక్రాంత కరణ మాచరించి, హస్తములతో అక్షిప్తవిన్యాసములు సల్పిన క్రాంతక మగును.

52. కుంచితము :- దక్షణపాదములు వెనుకకువంచి, దక్షణ హస్తము కుంచితముచేసి, వామహస్తమును ఉత్తానవంచితముగా నొనర్చిన కుంచితకరణ మగును.

53. చక్రమండలము :- హస్తములు ప్రలంచితముచేసి శరీరమును అభ్యంతరాపవద్ధములుగా చేసినచో చక్రమండలమగును.

54. ఉరోమండలము :- పాదములను స్వస్థికాపసృతములుగా చేసిన తరువాత అపవిత్థక్రమము నాచరించి హస్తమును ఉరోమండలముగా నాచరించినచో ఉరోమండలమగును.

55. అక్షిప్తము :- హస్తపాదములతో వేగముగ అక్షిప్త మాచరించినయెడల అక్షిప్తకరణ మగును.

56. తలవిలాసితము :- పాదముల మునివేళ్ళపై నిలువబడి మడములను పైకెత్తి హస్తములను చాచి పతాకము అరచేతివైపు బట్టినయెడల తలవిలాసిత మగును.

57. అర్గళము :- ఒక పాదమును వెనుకనుండి ముందునకు రెండు స్పృశానల ప్రమాణదూరముగచాచి, హస్తములను పాదానుసార విన్యాసం సల్పిన అర్గళమగును.

58. విక్షిప్తము :- హస్తపాదములను విక్షిప్తముగా వెనుకకువంచి, ప్రక్కలనుంచి విన్యాసము సల్పిన విక్షిప్తకరణ మగును.

59. ఆవృతము :- కుంచిత పాదములను ప్రసారితము చేసిన తరువాత ఆవృతముగా సలిపి హస్తముగుండా పాదక్రమము నాచరించినఆవృత మగును.

60. ధోలపాదకము :- పాదమును కుంచితముగాచేసి తరువాత

పై కెత్తి పార్శ్వభాగములకు విన్యాసములను సల్పుచు, హస్తములు పాద కర్మముల ననుసరించిన దోలాపాదకకరణ మగుచున్నది.

61. వివృత్తము :- హస్తపాదముల నక్షిప్తములుగా నొసర్చి, త్రికమాచరించిన తరువాత హస్తములతో రేచిత విన్యాసము సల్పినచో వివృత్తమగును. ఇది నృత్తము నల్పనపుడాగరించు ప్రధాన విన్యాసము.

62. వినివృత్తము :- పాదముతో సూచివిత్తము నాచరించి లినివృత్తముగ త్రికముసల్పి రెండు హస్తములును రేచితములు సల్పిన వినివృత్త కరణమగును. ఇది పైన ఉదహరించిన కరన్యాసమునకు విపర్యాసము యగును.

63. పార్శ్వక్రాంతము :- పార్శ్వక్రాంత క్రమములో పాదమును ముందునకు త్రోసి, నేలపై మోపి, హస్తములను పాదగతి ననుసరించిన యెడల పార్శ్వక్రాంతమగును.

64. నిశుంభితము : పాదమును పృష్ఠభాగమునకు కుంచితముచేసి, వక్షస్థలము ఉన్నతముగబట్టి, హస్తముతో తిలకధారణ మాచరించిన నిశుంభితమగును. ఇది శివతాండవములందు వినియోగించును.

65. విద్యుద్భ్రాంతము :- వెనుకభాగమునకు పాదమును వలితముగ నాచరించి, శిరస్సునకుపైగా ప్రసారముచేసి శరీరమును మండలాకార ఆవిత్తముగ నేర్పరచిన విద్యుద్భ్రాంతమగును.

66. అతిక్రాంతము :- అతిక్రాంతక్రమము నాచరించి పాదము ముందునకు చాచి, హస్తముకూడా పాదగతి నాచరించినయెడల అతిక్రాంతమగును,

67. వివర్జితము :- హస్తపాదముల నక్షిప్తములుగా నాచరించి వివర్జితముగ త్రికముసల్పి వామహస్తము ఆంచితముగచేసిన వివర్జితమగును.

68. గజక్రీడితము :- వామహస్తమును చెవికి సమీపముగవుంచి దక్షిణహస్తముల తాకృతినల్పి దోలాపాదము నాచరించినచో గజక్రీడిత మగును.

69. తలసంస్పృటితము :- కాలు పైకియెత్తి త్వరగా ముందునకు వేసి, హస్తములు తలసంస్పృటితములు నాచరించిన తలసంస్పృటితమగును.

70. గరుడ ప్లుతకము :- పాదములను వెనుకకుచాచి వక్షస్థలమును విశాలముచేసి, హస్తములతో లతారేచితములు సల్పిన గరుడప్లుత మగును. ఇది గరుడుని గమనమునందు వినియోగపడును.

71. గండసూచి :- సూచిపాదము నాచరించి. పార్శ్వమును పైకి చాచి, ఒకహస్తము వక్షస్థలముకు దగ్గరగావుంచి, మరియొక చెయ్యి గండ భాగమున అంచితముగ సల్పినచో గండసూచి యగును.

72. పరివృత్తము :- చేతులను ఊర్ధ్వాపవేష్టితములుగ సల్పి పాద మును, సూచిపాదముగ త్రిప్పి పరివృత్తముగ త్రికముగా నాచరించిన పరివృత్త మగును.

73. పార్శ్వజానువు :- ఒకపాదము సమముగనుంచి. రెండవ పాదము ఊరుపృష్ఠభాగములుగనిల్పి, ముష్టిహస్తములు నాచరించిన పార్శ్వ జానుకరణ మగును.

74. గృద్ధ్రావళీనకము :- పాదమును వెనుకభాగమునకు చాచి, మోకాలిని కొంచెము అంచితముగచేసి హస్తములను ప్రసారితములుగ సల్పిన గృద్ధ్రావళీనక మగును. ఇది గరుడపక్షియందు చెల్లును.

75. సన్నతము :- పాదములపై ముందునకు దుమికి. స్వస్థికము లుగ సల్పి, దోలాహస్తములు నాచరించిన సన్నతమగును. ఇది లేడిగమన మునందు వినియోగింపబడును.

76. సూచి :- పాదమునువంచి ముందుకుదుమికి హస్తములుకూడా అదే విధముగ విన్యాసము సల్పినయెవల సూచికరణమగును.

77. అర్థసూచి :- అలపద్మ హస్తములను శిరోపై భాగముననుచి, దక్షిణపాదమును సూచిపాదముగ సల్పినచో అర్థసూచికరణ మగును.

78. సూచివిత్థము :- ఒకపాదమును మడమపై మోపి రెండవపాదమును సూచీపాదముగ, ప్రథమ పాదముయొక్క మడమదగ్గర నిలబెట్టి, హస్తములు పాదములువద్ద, నడుమువద్ద విన్యాసము సల్పినచో సూచీవిత్థ మగును.

79. అపక్రాంతము :- మడమను వలితముగసల్పి పాదములచే నవక్రాంతముల నాచరించి హస్తములు పాదగతి ననుసరించినయెడల అపక్రాంత మగును.

80. మయూర తిలకం :- పార్శ్వమును వృశ్చికవిన్యాసముగ చేసి, హస్తములును రేచితములుచేసి గుండ్రముగా తిరుగుచు వినాసము సల్పిన మయూరతిలక మగును.

81. సర్పితము :- పాదములు అంచితములుగసల్పి అపసృతములుగనుంచి శిరస్సును పరివాహితముగ నాచరించి హస్తములు రేచితములు చేసినచో సర్పితమగును. ఇది వెనుకకు త్వరగనడుచు విన్యాసమందు చెల్లును.

82. దండపాదము :- పాదములు నూపురములుగసల్పి దండపాదముగ ప్రసారముచేసి, హస్తములు వెంటనే ఆవిత్థములుగ సల్పినచో దండపాదమగును.

83. హరిణస్థితము :- ఆతిక్రాంతక్రమము నాచరించి ముందునకుదుమికి మోకాలిని వంచివట్టినచో హరిణస్థితమగును. ఇది హరిణచారి యందు వినియోగంచును.

84. ప్రేంభోలితము :- దోలాపాదము నాచరించి సమముగదుమికి పరివృత్తక్రమము నాచరించినయెడల ప్రేంభోలితమగుచున్నది. ఆకాశచారీ లందిది చెల్లును.

85. నితంబము :- హస్తములను భుజములకుపైగ. ప్రేంభు అభిముఖములుగ నుండునట్లుపట్టి బద్ధచారీలో విన్యాసము నాచరించినయెడల నితంబకరణమగును.

86. స్థలితము :- దోలాపాదక్రమము నాచరించి హస్తములుకూడా పాదగతి ననుసరింపజేయుచు, రేచిత, మూర్ఛిత విన్యాసములు సల్పిన స్థలితకరణమగును.

87. కరిహస్తము:- వామహస్తమును, స్థిరహస్తముగచేసి, దక్షణ హస్తమును ద్వైష్టితముగ నాచరించి, పాదములు అంచితములుచేసినచో కరి హస్తకరణ మగును.

88. ప్రసర్పితము :- ఒక హస్తమును రేచితముగ నాచరించి, రెండవ హస్తమును లతాకారముగవుంచి, పాదములతో ప్రసర్పిత మాచరించిన ప్రసర్పితమగును.

89. సింహవిక్రీడితము :- దక్షణపాదముచే అలాతము నాచరించి, వామ పాదమును త్వరగ కదుపుచు హస్తములు పాదగతి ననుసరింప చేసిన సింహవిక్రీడిత మగును.

90. సింహోక్ర్షితము :- పాదమును వెనుకకుచాచి, హస్తములు వికుంచితములుగచేసి, పర్యాయములుగ విన్యాసములు సల్పిన సింహోక్ర్షిత మగును. ఇది సింహోదులందు, భయావహమునందు వినియోగించును.

91. ఉద్వృత్తము :- శరీర హస్తపాదముల నాక్షిప్తములుగ నాచ

రించి, తదుపరి శరీరము నుద్వృత్తముగ నాచరించినయెడల ఉద్వృత్త మగును.

92. అపశృతము :- ఒకపాదము నాక్షిప్తముగ నాచరించి, హస్తమును పాదగతి ననుసరింపజేసి శరీరముతో విన్యాసము సల్పినచో అపశృత మగును.

93. తలసంఘట్టితము :- దోలపాదక్రమము నాచరించి హస్తములు తలసంఘట్టితములుగ నాచరించి తరువాత వామహస్తముతో రేచితము నాచరించినచో తలసంఘట్టిత మగును.

94. జనితము :- ఒక హస్తమును హృదయమువద్దనుంచి రెండవ హస్తము ప్రలంబితముచేసి, పాదాగ్రభాగమున నిలచిన జనిత కరణ మగును.

95. అవహిత్తము :- జనితకరన్యాసము నాచరించి హస్తముల ప్రవేశము నభిముఖములుగా చేసిన తరువాత క్రిందకువాల్చిన అవహిత్తకరణ మగును. ఇది విచారము, ఆలోచన, బలహీనతయందు చెల్లును.

96. నివేశము :- హస్తములను వక్షస్థలముపై నుంచి, ఛాతీని విశాలముగసల్పి మండల స్థానములో నున్నయెడల యది నివేశమగును. ఇది గజావరోహణాదులందు చెల్లును.

97. ఏలికా క్రీడితము :- పాదాగ్రభాగములపై దుమికి నమముగ నిలబడి, పాద్యాభాగము సన్నతముగసల్పి, నడుమును గుండ్రముగ విన్యాసము సల్పినచో యేలికాక్రీడిత మగును. ఇది ఆధమ పాత్రాభినయము లందు చెల్లును.

98. ఊరుద్వృత్తము :- హస్తముతో నావృత్తము సలిపి ఊరు భాగమునందుంచి, జంఘమును వంచి, ఉద్వృత్తముగ సల్పినయెడల ఊరు ద్వృత్తమగును.

99. మదస్తమితము :- హస్తములను ప్రలంబితముగ నుల్పి శిరస్సును పరివాహితముగ చేసి, కాశ్యను వంచి, వలితావిత్థముగ నాచరించినయెడల మదస్తమితమగును,

100. విష్ణుక్రాంతము :- ఒకపాదము కుంచితముచేసి ఘరియొక పాదమును గగనోఽఖముగ నల్పి ప్రసారముచేసి, హస్తములు రేచితములుగా నాచరించినచో విష్ణుక్రాంతకరణ మగును.

101. సంభ్రాంతము :- హస్తములు ఆవృతములుగ నలిపి ఊయ భాగమును, పృష్ఠభాగమునకు తాకునట్లుగా చేసి అవిత్థక్రము నాచరించిన సంభ్రాంతమగును,

102. విష్కంభము :- హస్తమును అపవిత్థ సూచిత్రమముగ నాచరించి, పాదముతో నికుట్టితిమునల్పి వామహస్తము వక్షస్థలముపై నుంచిన విష్కంభమగును.

103. ఉద్ధట్టితము :- పాదములతో ఉద్ధట్టితములు నాచరించి హస్తములు తలసంఘట్టితములుగ చేసి పార్శ్వమును నితంబముగ నల్పినయెడల ఉద్ధట్టితమగును. ఇది అధికాశ్చర్యము. అధిక సంతోషాదులయందు వినియోగించును.

104. వృషభ క్రీడితము :- అలాతచారి నాచరించి, రెండు హస్తములను రేచితములుగ నల్పి, కుంచితముచేసి వంచినయెడల వృషభక్రీడితమగును.

105. లోలితము :- హస్తములును, రేచితము, అంచితములుగ నల్పి వర్తితశిరస్సును ఇరుపార్శ్వములను లోలితముతో నాచరించిన లోలితమగును.

106. నాగాపసర్పితము :- పాదములను స్వస్తికాపసృతములుగ సల్పి పరివాహిత శిరస్సు నాచరించి. హస్తములు రేచితములుగ చేసిన యెడల నాగాపసర్పిత మగును.

107. శకటాన్యము :- శరీరమునువంచి పాదములు నగ్రతల సంచారములుగ ప్రసారితముచేసి ఊరుభాగమును విశాలముగ సల్పిన శకటాన్య మగును.

108. గంగావతరణము :- పాదములిప్రేళ్ళు పై భాగములకు వచ్చు నటుల ఊర్ధ్వముగ విన్యాసముసల్పి, త్రపతాక హస్తముల నధోముఖములుగచిసి, శిరస్సు సన్నతముగ సల్పిన గంగావతరణ మగును.

33. నంచారీ భావముల లక్షణములు - వినియోగములు

శ్లో॥ నిర్వేదగ్లాని శంకాభ్యా । స్తదానూయామదశ్రమః
ఆలస్యంచై వదై న్యంచ । చింతామోహస్మృతి ధృతిః
శ్రేడాచపలహర్ష । ఆవేగ జడతా తథా ।
గర్వోవిషాదమాత్సుర్యం । నిద్రాపస్మార ఏవచ ॥
సుప్తిర్విబోధామర్షశ్చ । వ్యవహితైతతోగ్రతా ।
మతిర్వాధిస్తదోన్మాదం । స్తదామరణమేవచ ॥
త్రాసశ్చైవ వితర్కంచ । విజ్ఞేయ వ్యభిచారిణః ।
త్రయప్రీంశదమిభావా । రసస్యసహకారిణః ॥

తా॥ నిర్వేదము, గ్లాని. శంక, అనూయ, మదము, శ్రమము, ఆలస్యం, దైన్యము, చింత, మూహము, స్మృతి, ప్రీడ, చాపల్యము, హర్షము, ఆవేగము, జాడ్యము, గర్వము, విషారము, ఔత్సుర్యము, నిద్ర, ఆపస్మారం, సుప్తి, విబోధము, అమర్షము, ఆవహిత్త, ఉగ్రత,

మతి, వ్యాధి, ఉన్మాదము, మరణము, వ్రాసము, వితర్కము యని,
సంచారి-వ్యభిచారి భావములు ముప్పదిమూడవి యెరుంగవలయును.

పై ముప్పదిమూడు సంచారీభావములు వరుసగా నెరింగించెదను.

1. నిర్వేదము
2. శ్రమము = ప్రయాసము
3. దైన్యము = దీనత్వము
4. జడత = వ్యాధి = మాంద్యము
5. గ్లాని = పీడ
6. త్రాసము = భయము = సంత్రాసము
7. శంక = సంశయము
8. ఆర్తి = స్వరము = వ్యాధి = రోగము
9. రోషము = అమర్షము = క్రోధము
10. గర్వము = దర్పము
11. అవేగము
12. ధృతి = దైర్యము
13. స్మృతి = జ్ఞాపకము
14. చాపలము = చపలత్వము = చాపల్యము = చపలత
15. ఉగ్రత
16. అవహిత్త = అంగగోపన
17. త్రవ = ప్రీడ = లజ్జ = సిగ్గు
18. విషాదము = ఘేదము
19. మదము
20. బొత్తుకృము = ఉత్సుకత = ఉత్సాహము
21. మతి
22. నిద్ర
23. మోహము = వలపు = మూర్ఛ

24. విబోధము = బోధము = ప్రబోధము
 25. మరణము = అంతము = మృతి = శరీరత్వము
 26. ముదము = హర్షము
 27. అలవ్యము = అరతి = మాంద్యము = జాగు
 28. వితర్కము = సంశయము = ఊహ
 29. సుప్తి
 30. అసూయ = ఆసహత = ఈర్ష్య
 31. ఆధ్యానము = చింత
 32. ఉన్మాదము = చిత్తవిభ్రమము = విస్మయము = భ్రమ
 33. అపస్మృతి = అపస్మారము

యని సంఘాతీ భావములు ముప్పది మూడుగా చెప్పియుండిరి.

1. నిర్వేదము :- దుఃఖము, ఈర్ష్య, తత్త్వబోధవల్లను నిర్వేదము నిష్పలము గావించుట నిర్వేద మనబడును.

తత్త్వజ్ఞానము, పేదరికము, నంకటము, వియోగము, దుఃఖము మొదలగువానిచే గలుగు భవాభావమతి నిర్వేదమనబడును నిరాశ చేసుకొనుటయే నిర్వేదమనబడును. గత శోకకృత్యములును తలచినప్పుడు పుట్టునది.

నిర్వేదము అభినయించవలసిన పద్ధతి :-

విచారము, కన్నీరు విడచుట, నిట్టార్పు అనగా నిశ్వాసయును, దైన్యమున్ను పట్టవలయును.

దైన్యములో పట్టవలసినది :-

బలము విడచుట, అతిశయమును అణచుకొని యుండుట, మాటల యందు, ముఖమందు, నేత్రములయందు, పేదరికము కనబరచుట, శరీరమును కుంచుకొనుట, నమస్కరించుట, వేడుకొనుట యీ మొదలైనవి పట్టవలయును.

ఇ వి :-

కన్నీటితో నడ్డగింపుటచేతను, ధ్యానముచేతను, నిట్టూర్పుచేతను, తన్నుతానవహనపరచుకొనుటచేతను. ధైర్యముచేతను, డగ్గుత్తుక అనగా గడ్గద స్వరముచేతను, వన్నెమారుటచేతను. అభినయించేది, ఇష్టార్థము యొక్క లేమిచేతను, క్రోధముచేతను, తాడనముచేతను, ఆపేక్షచేతను, పరులవృద్ధిని చూచుటచేతను. నిందచేతను, అపవాదముచేతను, మోసము చేతను కలిగెడి నిష్ఠురత్వబుద్ధి “నిర్వేద” మనబడును.

నిర్వేదము :- కరుణారసమునందును, భీభత్సరసమందును బుట్టును.

కరుణారసము :- దుఃఖమువల్ల బుట్టును.

భీభత్సరసము :- విచారము వలన బుట్టును.

2. శ్రమము :- అనగా ప్రయాసము. ఇందువలన “స్వేదము. కలుగును. త్రోవనడచుట, నృతమాడుట, క్రీడ మొదలగు వ్యాపారము లచే గలుగు మానసభేదము “శ్రమ” మనబడును.

పేట, జగడము, గుఱ్ఱము నెక్కుట, శస్త్రాస్త్ర వ్యావారము ఇవి మొదలగువానిచేత గలుగునది “శ్రమము.”

శ్రమము అభినయించే పద్ధతి ఎట్లనగా :-

1. చెమట బిందువులు తుడుచుకొనుట, 2. శరీరము నల్చుకొనుట, 3. నీడయందు నిల్చుట, 4. విసరుకొనుట, 5. అర్ధనిమీలనము (నగము కన్నులు మూయుట.)

మరియొక పద్ధతి :-

అంగమర్దనము, నిట్టూర్పు, కాళ్ళుపినుకుట, ఆవలింత, మందముగా నడచుట, ముఖము కన్నులు వంకర చేసుకొనుట, చీత్కారము చేయుట (అనగా చెలిమివల్లనైన నిరాకారము). ఈ అను భావములు కలుగును.

శ్రీమాను భావములు :-

నిట్టూర్పు, చెమట, చీత్కారము (చెలిమివల్ల నిరాకారము), ముఖ నేత్రములు సంకోచించుట (ఇముడ్చుట). చంగలి (నీడ, నీళ్ళు వీనియందపేక్ష), అంగమర్దనము, దేహముడుగుటయు ఇవి శ్రమాను భావములు.

హాస్యరసమునందును, కరుణారసమునందును, భయానక రసమందును “శ్రమము” బుట్టును.

3. దైన్యము = దీనత్వము :- బలముచెడి శత్రువునకు దయవచ్చునట్లుగ బల్కుట, కనకు బబముచాలక కార్పణ్యముచేతను ఆడుకొనుటే “దైన్యము”

మనస్సుకు ఉత్సాహము లేకుండుట :-

దుఃఖము, మనోవ్యధ, రోగము, దారిద్ర్యము, మనస్సు వ్యాకులవడుట వీనిచే గలుగును.

దైన్యము అభినయించే పద్ధతి :-

ఖలమును విడుచుట, అతిశయమును అణచుకొనుట, మాటలయందు, ముఖమునందు, నేత్రములయందు, పేదరికమును కన్నరుచుట, శరీరమును కుంచుకొనుట, నమస్కరించుట, వేడుకొనుట, ఇందు మాలిన్యదేహస్థంభాధ్యను భావములు కలుగును.

దైన్యము లో :-

అంగములు, శిథిలములవుట (వదులవుట), అలంకరించుకొనకుండుట, ముఖమున కన్నీరు పట్టులుండుట (పట్టు అనగా యెండిన నీటిపక్క), హీనస్వరము మున్నగునవి కలుగును. కరుణారసమందును, భీభత్సరసమందును, ఈ దైన్యము బుట్టును.

మాలిన్యమనగా :- మకిల శరీరముగా నుండుట.

స్తంభనమనగా :- కదలకుండుట, ఇది సాత్విక భావములోదిది.

4. జడత = జాడ్యము = వ్యాధి = మాంద్యము :- మనస్సు యెంద యిన కోరికచే కూరినప్పటికి అలపు యెరుంగకుండా యుండుట, ఇష్టార్థము, అనిష్టార్థము. వీని వినికివలనగాని, వర్షమువలనగాని. విరహము మొదలైన వానివలనగాని కలుగు అజ్ఞానము “జడత” అనబడును. ఇష్టజ్ఞానము చేతనైనా కార్యం మందపడుచే.

ఇష్టమునుగాని, అనిష్టమునుగాని చూచుట మొదలైన వానిచేత నొడలు మరచుట. రెప్పపాటు లేకయుండుట, చెవులు వినకయుండుట, ఊరకయుండుట మొదలగు చేష్టలు కలుగును, మరియొక పద్ధతి :- రెప్పపాటువేయక చూచుట, ఊరికేయుండుట, (అనగా చెలికత్తియలు దగ్గరయుండుటచే కల్గిన సిగ్గువల్లను, ప్రియుడు వచ్చుటచే కలిగిన సంతోషమువల్లను, చేయవలసినపనులు చేయకయుండుట), భయానకరసమందును, భీభత్సరసమందును. శృంగార రసమందును, కరుణారసమందును ఈ “జడత” పుట్టును.

5. గ్లాని = పీడ = అనగాబాధ = దుఃఖము :- తనకుందే సామరస్యము చెడి ఆయాసముచే హడలుతూ వుండుట, మనోవ్యాధి, రోగము, ముసలితనము, దప్పి. వ్యాయామము, సురతము ఇది మొదలువానిచే గల్గి దౌర్బల్యము, బలిమితిగ్గుటే “గ్లాని”.

ఇందు దేహము చిక్కుట. సన్నని పలుకులా, మెల్లిన పనులు. సకల విషయములయందు ఉత్సాహము లేకయుండుట, దేహపై వర్జ్యము (అనగా వెలవెలబోవుట), ఇవి మొదలైన వికారములు గలుగును. మరియు ఆకలి దప్పికలవలన లేక రతి మొదలైన వానివలన గల్గిన ఆయాసముచేత సంభవించిన బలహీనతను కనపర్చవలసివది. భయానక రసమందు, కరుణారసమందు, శృంగార రసమందు, హాస్యరసమందును ఈ “గ్లాని” పుట్టును.

6. త్రాసము = భయము :- ఆకస్మికముగా బుట్టిన భయముచేతను, మనస్సు తడబాటునొందుట, ఉన్నజ్ఞేయుండి దిగులుపడుటే “త్రాసము”

మెరుపు, రాక్షసులు, ఉరుము, పిశాచము, సర్పము మొదలైనవానిచేగలుగు చిత్తచాంచల్యము “త్రాసమనబడును”.

ఇందు :- ఉత్కంఠము, దేహసంకోచము (అనగా యిముడుపుట), రోమాంచము, స్తంభము, గద్గదము, అడుగడుగునకు రెప్పపాట్లు. భ్రమ (అనగా లేనిదితోచుట తిరుగుట పిచ్చి), ప్రక్కనుండువారిని పట్టుకొనుట మొదలైనవి గలుగును.

మరియొక పద్ధతి :-

శరీరము వణకుట, శరీరము ముణుచుట, రోమకూపములునిక్కుట, చిత్తభ్రాంతిని బొందుట. కన్నులు చికిలించుట, కాళ్ళు తడబడుట, ప్రియుని కౌగలించుకొన్నట్లు కనపరచుట మున్నగునవి.

భీభత్సరసమునందును, భయానక రసమునందును, శృంగార రసము నందును ఈ “త్రాసము పుట్టును.

7. శంక = సంశయము :- తనకు యిష్టముగాదేమోయని సందేహించుట, అరిష్టమైన సంగమమును ఉత్ప్రేక్షించుట. చార్యాపరాధులచేదనక పాతము నుత్ప్రేక్షించుట.

ఇందు :- వర్జము మారుట, గద్గదిక (అనగా స్వరభంగము), దిక్కులుచూచుట, అద్దము మొదలైనవి చూచి చంద్రునిగా నూహించుట, మనస్సులోనున్న ఆసురాగము వెల్లడైనదని సందేహించుట.

ఇందు :- మాటిమాటికి పార్శ్వములచూచుట, మోమును దాచుకొనుట, ముసుకిడుట. వైవర్జ్యము (వెలవెలబోవుట), కంఠ గద్గదము మొదలైనచేష్టలు గలుగును. ఈ “శంక” అత్యోత్తశంకనియు, పరోత్తశంకనియు నిరుతేరగులు యగును. స్వకార్యమువలన గలుగునది “అత్యోత్త శంక” యగును. ఇంగితములు, రెప్ప, కనుబొమ్మను. నల్ల గ్రుడ్లు, చూపు వీని

యందు కలుగు వికారమును ఇతరుల ఆకారములవలన కలుగు చెమట, “పరోక్షశంక” యనబడుచున్నది.

వరుసగా నాకారచేష్టాదులచే ఈ రెండు విధముల శంకను ఊహింప వచ్చును.

ఆకారము, సాత్వికము, చేష్టలు, అంగప్రత్యంగములయందు గలుగు క్రియాభేదము.

శృంగారరసమందు, కరుణారసమందు, భీభత్సరసమందును ఈ “శంక” జనించును,

N. B. శంకయనగా దనక సమ్మతము గలుగునేమోయని తలంపు, దొంగతనము, రాజాపరాధము మొదలగువానివలన పట్టుబడుట దీనికి కారణము.

ముఖము వెల్లబారుట, నెలపులు నాకుట. ఒకరినొకరు చూడబూనుట, మాటిమాటికి దిక్కులుచూచుట ఇవి దీనికనుభావములు.

ఆర్తి - వ్యాధి - రోగము :- హృదయమందైన తాపము గెట్టించి బహిర్వ్యాపకమైనదై యెల్లప్పుడు శరీరపీడ “ఆర్తి” యనబడును. “ఆర్తి” మరణాదులచేత సంభవించునది. రోషోద్రేకముచేతను వియోగాదులచేతను గలుగు జ్వరము.

ఇందు :- దేహము స్తంభించుట, అంగములిగి తగ్గిపోవుట, ఆరచుట, ముఖము వంకరబోవుట, వ్యర్థమగు అంగవిక్షేపములు చేయుట, నిట్టూర్పు మొదలగునవి కలుగును. ఈ జ్వరము శీతజ్వరమని, దాహజ్వరమని రెండుతెరంగు లగుచున్నవి.

శీ త జ్వ ర మ ం దు :-

తాపము, దేహము చిక్కుట, చెక్కిళ్ళు చలించుట, కన్నీరునించుట,

సర్వాంగమును వణకుట, అరచుట, మోకాళ్ళు వణకుట. పులకరింప, ముఖమువాడుట మొదలై నవి గలుగును.

దా హ జ్వ ర మం దు :-

చల్లని పూలదండ మొదలై నవానిని ధరించుకొనుట, చేతులు కాళ్ళు ఎత్తెత్తివేయుట, ముఖము వాడిపోవుట మొదలై నవి గలుగును.

మరియొక పద్ధతి :-

చల్లని వస్త్రపులయందు, చల్లని ప్రదేశములయందు, ఆపేక్ష కలుగ కుండుట, వేడివస్త్రపులయం దాపేక్ష గలుగుట.

ఈ “ఆర్తి” కరుణారసమునందు, శృంగారరసమునందును జనించును.

8. రోషము - అమర్షము - క్రోధము :- ఎక్కడను అపరాధము చేసినవారియందు మనస్సు ప్రజ్వరిల్ల గా యవి “రోష” మనబడును. తక్కువచేయుట, అవమానముచేయుట మొదలై నవానిచేతగలుగు క్రోధము “అమర్ష” మనబడును.

ఇందు :- చెమట గలుగుట. తలపంకించుట, చింతించుట, (అనగా ఆలోచన) ఉపాయమును వెదకుట, ఉత్సాహపడుట, తర్జనభర్జనలు కన పరచుట.

మరియొక పద్ధతి :-

స్వేదము, శిరఃకంపము, తలవంచుకొనుట, చింతించుట, ఉపాయ ములను వెదకుట, ఉత్సాహము, వ్యవసాయము మొదలై నవి గలుగును. ఈ “రోషము” వీరరసమందును, రౌద్రరసమందును జనించును.

9. గర్వము - దర్పము :- పరులను నిందచేసి తనను నుతిచేసు కొనెడు అతిశయమైన ఘనస్వత్వము “గర్వమగును”.

ఐశ్వర్యము, రూపము, గర్వము, యవ్వనము, కులము, విద్య, బలము, ఇష్టలాభము మొదలైనవానిచేత నొరుల నవమానించుట “గర్వ” మనబడును.

ఇందు :- బలమువల్ల అన్యుల ధిక్కరించుట, ఐశ్వర్యమువల్ల అన్యులను తక్కువగా చూచుట, తనది మంచికులమనిన్ని తనయందు చక్కదనమున్నదనిన్ని, వయ్యారములను శరీరమును చూచుకొనుటను కనపర్చవలయును.

మరియొక పద్ధతి :-

అహంభావము, ఆజ్ఞోల్లంఘనము, అనుగ్రహ ప్రదానము, మోము త్రిప్పుకొనుట, మాట్లాడకయుండుట, పరుషముగా మాట్లాడుట, చూడకయుండుట, తన అవయవములను చూచుకొనుట, ఒడలు విరచుకొనుట మొదలైన యనుభావములు కలుగును.

పీరరసమునందును, రౌద్రరసమునందును, శృంగారరసమునందును, హాస్యరసమునందును “గర్వము” జనించును.

ఆవేగము :- క్రమముగా ఇష్టము, అయిష్టము రావడమువల్ల బుట్టిన మనస్సుయందైన తొందర, “ఆవేగ” మనబడును. మనస్సుయొక్క తడఁబాటు. (ఇష్ట అయిష్ట జ్ఞానమువల్ల బుట్టిన భ్రమతోటి దురుసే.) కార్యము చేతనైన త్వర, ఉత్సాహముచేతను, వాతముచేతను, వర్షముచేతను, నిప్పు చేతను, గుఱ్ఱముచేతను, మదపుటేనుగుచేతను, ప్రియాప్రియములు విసుట చేతను గలుగు సంభ్రమము.

ఇందులో :- ఇష్టప్రాప్తివల్ల గలిగిన మనస్సుయొక్క తొందరలయందు హర్ష త్వరలున్నూ, అనిష్టప్రాప్తివల్ల గలిగిన తొందరయందైతే శోక స్తంభములున్నూ పట్టవలయును, ఒకకంటికే కాటుక, ఒకకాలికేపారాణి అలంకారములున్నూ నగలను వ్యత్యాసముగా ధరించుట అనగా కంఠమందు

వణ్ణమును, నడుముకు ముత్యాలహారమున్ను, చెవికి ముక్కమిక్కిలి. ముక్కుకు ఖాలీలిలున్ను ధరించుట ఇవి యిష్టప్రాప్తియందు జరుగుటకు, కనుక ఈలాగున బట్టవలయును.

ఎనిమిది విధముల ఆయావేగములు :-

ఉత్పాతావేగము, ఆగ్న్యవేగము, ప్రియశ్రవణావేగము, వాతావేగము, మత్తకుంజర దర్శనావేగము, అస్మియశ్రవణావేగము, వర్షావేగము, శాత్రవ వ్యసనావేగము యని యెనిమిది విధములు కారణానుసారముగా నున్నవి.

1. ఉత్పాతావేగమునందు గలుగు చేష్టలు :-

కొండ మొదలై నవి కదులుట, ధూమకేతు ఉదయమగుట మొదలై నవి ఉత్పాతములగును. దీనివలన గలిగిన సర్వాంగవిస్రంసము, వైమన్యము, అపసర్పణము ఇవి ఉత్పాతావగమగును.

2. వాతావేగమందు గలుగు చేష్టలు :-

వేగముగా నడచుట, వస్త్రము తీసికొనుట, వస్త్రములను కప్పుకొనుట, కన్నులను తుడుచుకొనుట మొదలై నవి. పెద్దగాలిచేగలుగు క్రియలు వాతావేగ చేష్టలు.

3. వర్షావేగమందు గలుగు చేష్టలు :-

గొడుగును గ్రహించుట, దేహము చిన్నదగుట, చేతులను భుజమాలములందు చేర్చుట, పరుగెత్తుట, గుప్తస్థలము వాశ్రయించుట (మరుగు) మొదలై నవి వర్షావేగముచేత గలుగు క్రియలు,

4. ఆగ్న్యవేగమందు గలుగు చేష్టలు :-

వీజనము, అంగధూననము, వ్యత్యాసములుగా నడుగులుంచుట. నేత్ర సంకోచము ఈ మొదలై న చేష్టలు గలుగును.

5. మత్తకుంజర దర్శనావేగమందు గలుగు చేష్టలు (ఏనుగులచే)

త్వరగా పరుగెత్తిపోవుట, వెనుకప్రక్క తిరిగి తిరిగి చూచుట, భయము, వణకు మొదలైనవి మత్తకుంజర దర్శనావేగమందలి క్రియలు.

6. ప్రియశ్రవణా వేగమందు గలుగు చేష్టలు :-

అభ్యుత్థానము, ఆలింగనము చేసుకొనుట. ప్రీతిపురస్సరముగా వస్త్రాభరణాదుల విచ్చుట, ప్రియమైనవాక్యము, రోమాంచము మొదలైనవి ప్రియశ్రవణావేగమందు గలుగు క్రియలు.

7. అప్రియ శ్రవణావేగమందు గలుగు చేష్టలు :-

ఏడుపు, పొరలాడుట, మొరబెట్టుట, క్రిందబడుట. నాలుగు ప్రక్కల దిరుగుట మొదలైనవి అప్రియశ్రవణావేగమందలి క్రియలు.

8. శాత్రవ వ్యసనావేగమందు గలుగు చేష్టలు :-

కవచము ధరించుట, ఆయుధము మొదలైన వస్తువులను ధరించుట, ఏనుగునెక్కుట, అశ్వమునెక్కుట, రథమునెక్కుట, త్వరగా విశ్రమించుట మొదలైనవి శాత్రవవ్యసనా వేగమందలి క్రియలు.

N. B. ఇవి ఉత్తమాదులకు యధోచితముగా గలుగును. అద్భుత రసమందును, పీరరసమునందును, శృంగారరసమందును ఈ “ఆవేగము” జనించును.

ధృతి = దైర్యము :-

మనస్సు కృతార్థత్వమును పొందగా గలుగునది. ఆఖేష్ట జ్ఞానము చేతను, మనస్సుకు దైర్యము నుచ్చుకొనుట, మోక్షవిషయజ్ఞానము, శాస్త్రజ్ఞానము, గురుభక్తి, నానావిషయములసిద్ధి, సిగ్గు మొదలైన నవానిచేత మనస్సుకు ఇచ్చలేకయుండుట.

ఇందు :- లభించినదానిని అనుభవించుట, పొందబడని విషయములు వీనికిగాను మనస్సున చింతలేకయుండుట, నష్టవిషయములు వీనికిగాని మనస్సున చింతలేకయుండుట. కడచిన విషయములు వీనికిగాను మనస్సున చింతలేకయుండుట మొదలై నవి గలుగును.

మరియొక పద్ధతి :-

ధైర్యమును, సంతోషమును కనపర్చవలయును. వీరరసమందును, శృంగార రసమందును ఈ “ద్వితీ” జనించును.

స్మృతి = జ్ఞాపకము :- పూర్వమందు అనుభవించిన వాటిని స్మరణ చేయుట “స్మృతి” యగును. గతమనుభవించిన నాయకుడు తన ఇచ్చగా వీధిరాగా చూచి వీడు పూర్వము అనుభూత నాయకుడని జ్ఞాపకము తెచ్చుకొనుటే “స్మృతి” యనబడును.

స్మృతియనగా జ్ఞాపకము :-

మనోభ్యాస బలముచేతను, తనంతటను సమాస వస్తువుల చూపు మొదలై నవానిచే గలుగు పూర్వానుభూతార్థ జ్ఞానము.

ఇందు :- కనుబొమలు యెగురవేయుట, తల ఆడించుట మొదలై నవి గలుగును.

మరియొక పద్ధతి :-

శిరస్సును ఆడించుట, ఊచుట, కనుబొమ్మలు విక్షేపములు మొదలై నవి గలుగును, అద్భుతరసమందును, కరుణారసమందును “స్మృతి” జనించును.

చాపలము = చపలత్వము = చాపల్యము = చపలత :- రాగము అనగా ప్రేమ, ద్వేషము వీటివల్ల పుట్టిన చేష్టలు మొదలై న వాటియొక్క-

ఆస్థలైకుండుట “చాపల్య” మనబడును. రాగద్వేషములకల్ల నిలకడలేని జ్ఞానమే “చపలత్వ” మనబడును. ఆసద్వేషము మొదలైనవానిచే మన స్సులో గలుగు లాఘవము.

ఇందు :- చెలలను దండించుట, చెలలను కఠినములాడుట. చేయు పనులియందు స్వతంత్రమును కనబరచుట, దృష్టిని చంచలము చేయుట, విశాలమైన చిరునవ్వు నవ్వుట, ముత్యాలహారములను కదల్చుట, కఠాభరములను అటుకొనుట మున్నగు క్రియలయందు చోకదానియందైనను, క్షణమైనను నిలకడలేకయుండుట “చాపల” మగును.

మరియొక వద్దతి :-

యోచింపక కొగలించుకొనుట, చూచుట, వెళ్ళుచునుట, కఠినపు మాటలు, కొట్టుట, అజ్ఞాపించుట మొదలైన చేష్టలు గలుగును.

రౌద్రరసమునంచును, శృంగారరసమందును ఈ “చాపలము” బుట్టుచున్నది.

15. ఉగ్రత :- ఎగ్గుపుట్టగా మిక్కిలి చండత్వము “ఉగ్రత” యనబడును. అపరాధము, అవమానము, దొంగతనము, నిగ్రహము, అసత్రప్రలాపము మొదలైనవాటిచే చేయబడిన త్వర “ఉగ్రత” యనబడుచున్నది.

ఇందు :- ఘడిపించుట, చెయ్యివిసరుట, కొట్టుట, కట్టుట (బంధించుట), హద్దుమేరుట (ఉన్నస్థితిని మీరుట), కళ్ళు యెర్రజేయుట మొదగునవి కలుగును.

మరియొక విధము:- కన్నులు, ముఖము, నెర్రనౌట బంధనముచేయుట, కొట్టుట, తలయాడించుట, చమటపోయుట: బెదరించుట మొదలైనవి గలుగును. పిరరసమునందు, రౌద్రరసమందును ఈ “ఉగ్రత” జనించును.

16. అవహిత్త = అంగగోపన :- అకారమును రహస్యము చేయుట "అవహిత్తము" వెరపు, సిగ్గు మొదలగువానిచేత నాకారగోపనముచేయుట, దైర్యము, ప్రాభవము, నీతి, సిగ్గు, సాధ్వనము, దాక్షిణ్యము, ప్రాగల్భ్యము, అపజయము ఇవి మొదలైనవానిచే గలుగు అకారగుప్తి "అవహిత్త" లేక "అంగగోపన" యనబడును. (సాధ్వనము = భయము.)

ఇందు :- వేరుగా చెప్పుట, అబద్ధపు (దైర్యము, మరియొకప్రక్క చూచుట, కథాభంగము మొదలైనవి).

మరియొక విధము :- ఊరికే మరియొకలాగు చెప్పుట, (అనగా బొంకుట), ఉశక్తిదైర్యము కనపరచుట దైర్యమున్నట్లు నటించుట), కాలి బొటనవేలితో లేక కాలితో తలవంచుకొని నేలవాయుట, వేరొక విధమున బల్కుట, మరియొకప్రక్క చూచుట, మరియొకప్రక్క నుండుట మొదలైనవి గలుగును. శృంగారరసమందును, హాస్యరసమందులు "అవహిత్తము" జనించును.

17. త్రప = వ్రీడ = లజ్జ = సిగ్గు :- మనస్సు ముణిగియుండుట 'త్రప' యనబడును. అకార్యముచేయుట, అవమానము, స్తోత్రము, నూతన సంగమము, ప్రతీకారక్రియ మొదలైనవానిచేత అతిదారుధ్యము లేక యుండుట.

ఇందు :- మరుగుగా మాట్లాడుట, తలవంపు యోచించుట, బయట రాకుండుట. దూరముగానే ముసుగిడుట, గోళ్ళుగిల్లుట, నేలగీరుట మున్నగు నవి కలుగును.

మరియొక విధము :- ముఖము మళ్ళించుకొనుట, ముఖము వెల వెలబోవుట, ముఖమును క్రిందుచేయుట, చూపునందు విశేషముగా రెప్ప పాట్లు తెచ్చుకొనుట, చూపును మళ్ళించుకొనుట మొదలైనవి గలుగును. ఈ "త్రప" శృంగార రసమందు బుట్టును.

18. విషాదము = ఘోషము :- బుద్ధికి అనేకవిధములయొక్క భావములు మొదలైనవాటికి యెల్లప్పుడు భంగము కలుగుట “విషాద” మనబడును. ఉపాయమువల్ల మనస్సునకు కలిగే భంగమే “విషాదము” తానారంభించిన పనిసాగకుండా జష్ట దార్ధప్రాప్తి, విపత్తు, అప్పునెరగుట వీనివలనగలుగు ననుభావము “విషాద” మనబడును.

ఇందులో :- ఏమిచేయనుయని ఉపాయము వెతకుట, చేతులు పిసుక్కునుట, మనస్సు మనస్సులో లేకుండుట (అనగా చేతులు పిసుక్కుంటూ ఇటూనటూ చూస్తూ తిరుగుట), ముఖము విచారమును బొందినట్లు కనపరచుట మొదలైనవి గలుగును. ఈ “విషాదము” ఉత్తమ, మధ్యమ, అధమముల యాశ్రయమువలన చూడుతెరంగులవి యగుచున్నది.

ఉత్తమ విషాదమున :- సహాయమును వెదకుట, ఉపాయచింత మొదలైన వ్యాపారములు గలుగుచుండును.

మధ్యవిషాదమందున :- ఉత్సాహము లేకయుండుట, మిక్కిలి చింతించుట, భ్రమించుట (అనగా భ్రమనుపొందుట), మొదలైన క్రియలు గలుగును.

అధమ విషాదమందున :- రోదనము, నిడ్డూర్పు, భ్యానము (అనగా మనస్సునిలిపి దేవుని జింతించుట), ముఖము వంకరచేయుట చూన్నగునవి కలుగును. ఈ విషాదము భీభత్సరసమందును, శృంగార రసమందును జనించును.

19. మదము :- మద్యపానము చేయుట మొదలైన వాటియొక్క సంతోష మోహతిరేకము “మద” మనబడును. మధాపానాదులచేత మిక్కిలి హర్షమును బొందుటే “మద” మనబడును. మద్యము మొదలైన వానిచేగలుగు ఆనంద సమ్మోహములయొక్క సంభ్రమము.

ఇందు :- మాటలయొక్క తోట్రుబాటు (తడబడుట, శరీరము తూలుట, నవ్వు (అనగా పెద్దగా నవ్వుట). ఏడుపు, ఉత్తముడు నిద్రించుట, మధ్యముడు నవ్వుట, పాడుట, అధముడు గతినములాడుట ఏడ్చుట, ఈ మదములు ముత్తైరంగులుగా నున్నవి.

1. తరుణమదము, 2. మధ్యమ మదము, 3. అపకృతమదము,

1. తరుణమదమందున :- గర్వపు చూపు (అనగా నిర్లక్ష్యముగా పెడముఖముపెట్టి చూడవలయును.) ముఖమందు యెరుపు, చిరునగవు, చేతుల నాడించుట, ఒయ్యారపు నడక ఈ మొదలగు చేష్టలు కలుగును.

మధ్యమ మదమునందు :- వాక్కున తడబాటు, గుడ్లు తిరుగుట, వంకరగా నడచుట, చేతుల నాడించుట, వ్రేలవేయుట మొదలైన చేష్టలు గలుగును.

అపకృత మదమందున :- గతిభంగము, మూర్ఛిల్లుట, తెలివితప్పి యుండుట, ఉమియుట, ఎక్కిళ్ళు, వాంతి, మొదలగు చేష్టలు గలుగును. ఉత్తమమదము గలవాడు పండుకొనియొండును. మధ్యమమదము కలవాడు నవ్వుచూ పాడుచు ఉండును. అధమమదము కలవాడు క్రూరముగను వికారముగను మాటాడుచును డుఁఖించుచును వుండును. భీభత్సరసమునందును, వీరరసమునందును, రౌద్రరసమునందును, శృంగారరసమునందును ఈ “మదము” జనించును.

భౌతుక్యము = ఉత్సుకత = ఉత్సాహము :- హఠాత్తుగా సమయమందు అనమర్దత ‘భౌతుక్య’ మనబడును నిమిషమాత్రం ఓర్వలేక త్వర పడే వేడుక. కోరిన వస్తువు లభింపక ముందొకక్షణమైన తాళజాలకపోవుట.

20. భౌతుక్యమునకు అనుభావములు :- సంతాపము (అనగా మనస్థిత తాపము), మనశ్చింత, నిట్టూర్పు, ఎచ్చటనైన పోచాచుట, అసము మొదలైనవానిచేగలుగు జాగును తాళలేకయుండుట “భౌతుక్య” మనబడును. (భౌతుక్యము = ఉత్సాహము.)

ఇందులో :- మనస్సు కాకజెందుట, త్వర, నిశ్వాసము, నిద్ర, తాళ లేకపోవుట, కాలమును సహించక తొందరపడుట (అనగా లభించుటకు ఆలస్యమైనప్పుడు తొందరపడుట), చింతచేత ఏమియుచేయక యుండుట, శరీరభారము కనబరచుట, శయనించుటయందు అబిలాషపడుట మొదలగునవి గలుగును.

మరియొక పద్ధతి :- వేగముగా నడచుట, పడకకొనుండి లేచుట, చింతించుట, శరీరము ఖరువగుట మొదలైనవి గలుగును. భీభత్సరసము నందును, రౌద్రరసమునందును, శృంగారరసమునందును ఈ “ఔత్సుక్యము” జనించును.

21. మతి:- మనస్సుయందు అర్థమును నిర్ణయించుట “మతి” యనబడును. అనేక శాస్త్రార్థములను చెప్పుటవలన గలుగు అర్థనిర్ణయము.

ఇందులో :- బోధనచేయునట్లు కనపర్చుట, సంశయనివారణమైనట్లు కనపర్చుట, తెలిసి వ్యవహరించుట, సంతోషమును కనబర్చుట.

మరియొక పద్ధతి :- యుక్తమగు పనులను చేయుట, సంశయమును బోగొట్టుట, శిష్యోపదేశము, కనుబొమ్మల నాడించుట, ఊహాపోహములు మొదలైనవి గలుగును. ఈ “మతి” భీభత్సరసమందు జనించును.

22. నిద్ర :- మనస్సు ముకుళించియుండుట. విపక్తమందు, పరావ లోకనముచేతను. మనస్సు ముకుళితిపర్చుకొనుటే. మందస్వభావము, వ్యాయామము, నిశ్చింతత, సమాధి వీసచేతగలుగు మనోనిమీలనము ‘నిద్ర’ యనబడును.

ఇందులో :- ఒళ్ళు విరుచుకొనుట, ఆవలించుట, కన్నులుమూయుట, పైటచెంగుగాని, కొప్పుగాని, ధరించిన హారాదులుగాని, తొలగిపోయినప్పు టికి తెలియకుండుట, నిద్రలో వట్టిఆకాశమును కావలించుకొనుట (అనగా

స్వప్నమందు ప్రియునిచూచి చుంబనాలింగనాదులు తాను జరిగించుచున్నట్లు కనపరచుట.)

మరియొక పద్ధతి :- ముఖగౌరవము, కన్నులు జులాయిండుట, అంగముల పరివర్తనము, ఉశ్వాసనిశ్వాసములు దేహమందు చెమట పోయుట, నేత్రములు మూతబడుట. దేహసంకోచము. తెలివిలేకయుండుట (మూర్ఛ) మొదలగునవి గలుగును. శృంగారరసమందు, హాస్యరసమందు, ఈ “నిద్ర” జనించును.

23. మోహము = వలపు = మూర్ఛ :- మూర్ఛనుబొందుటే మోహమనబడును, సంతోష, భయ, దుఃఖ. చింతలచేతి మూర్ఛిల్లుటే. ఆపత్తు. భయము, వియోగము మొదలగువానిచే మనస్సున కేమియు తెలియక బోవుట.

ఇందులో :- భయపడుతూ మూర్ఛనుబొందుట, దుఃఖమునుబొందుచూ మూర్ఛనుబొందుట, మలయానిలము చంద్రుడు కోకిలల పలుకులు, చిలుకల పలుకులు మొదలై నవాటిని తాళలేక మూర్ఛను బొందుట.

N. B :- మూర్ఛయనగా నిద్రజెందినవానివలే నుండుట, గ్రుడ్లు తేలవేయుట (దేహము మరచియుండుట), శరీరము పడిపోవుట, కళ్ళు మూసుకొని తల వొళ్ళు త్రిప్పుట, దేహము మరచియుండుట, పొక్కియుండుట.

మరియొక పద్ధతి :- ఇంద్రియములు శూన్యముగా నుండుట, చేష్టలు లేకయుండుట (చేష్టలనగా కాలు చెయ్యి మొదలై నవి కదలుట). దేహము విరగుట, పడుట, గ్రుడ్లు గిరగిరలాడుట ఇవి మొదలై న క్రియలుగలుగును. ఆద్భుతరసమందును, వీరరసమందును ఈ “మోహము” జనించును.

24. విబోధము = బోధము = ప్రబోధము :- ఎరుకను జెందియుండుట. ఆత్మా మనస్సు సంయోగమై ఆవలంతలతోగూడా కళ్ళునలుపుకుంటూ మేలుకొనుట “విబోధ” మనబడును. నిదురమేలుకొనుటయే ‘విబోధ’మనబడును.

ఇందులో :- భుజములు పైకి ఆడించుట, చిటికెలు వేయుట, ఒళ్ళు విరచుకొనుట, కన్నులు నలుచుకొనుట, కన్నులు క్రమముగా విప్పట, ఆవళింతలు యివి మొదలై నవి గలుగును.

మరియొక పద్ధతి :- కన్నులు నలుపుకొనుట, పడకను విడచుట, బాహువిక్షేపము, అంగుళీమోటసము, తలగోక్కొనుట, దేహముత్రిప్పట మొదలై నవి గలుగును. ఈ “విబోధము” పీఠరసమందు బుట్టును.

25. మృతి = మరణము = అంతము = చావు = శరీరత్యాగము :- మరణమును బొందుట అంతమనబడును. శరీరత్యాగమే “మరణ” మనబడును. సర్వాంగవ్యాపిగానుండు దనుంజయువుయొక్క నిర్గమము “మరణ” మనబడును.

ఇందులో :- ఎక్కిళ్ళు తెచ్చుకొనుట. శ్వాసలు తెచ్చుకొనుట. వెన్నెల నేవ చేయట, మలయమారుతమునకు శరీరము అర్పించుట, ఇవి మొదలై నవి గలుగును. ఈ మరణము రెండు విధములు. వ్యాధిజమనియు అభిఘాతజమనియు చెప్పియుండిరి.

వ్యాధిజ మరణమందు :- అసాధ్యమైన హృద్రోగము. విహూచి మొదలై నవానిచేత గలుగును. ఈ వ్యాధిజ మరణమందు కొతుకుచు మాట్లాడుట, దేహాకాంతి మారిపోవుట, మెల్లగా శ్వాసమువిడచుట, మాటనిలచి పోవుట. నేత్రమీలనము హిక్కు (ఆసగా ఎక్కిళ్ళు), పరిజనముల నుపేక్షించుట, ఇంద్రియచేష్ట లణగుట మొదలై నవి కలుగును.

అభిఘాతజ మరణమందు :- ఘాతముపడుట, దేహబంధనము, విషము పీనిచే గలుగునది అభిఘాతజ మరణమనబడును.

N.. B అందుఘాతజమందు :- నేలబడుట, ఏడ్చుట మొదలై నవి గలుగును. వసనాభి మొదలై న విషము. పతినాదులై న “అభిఘాతము” వలన గలుగు చేష్టలు.

చిక్కిపోవుట, వణకు, తాపము, హిక్కు, ఘోనము, కంధరాధంగము (అనగా కంధరము = కంఠము), జడత (అనగా వడలు పిండుట), మరణము మొదలైన చేష్టలు గలుగును. ఈ “మృతి” భయానకరసమందును, వీరరసమందును, శృంగార రసమునందును జనించును.

26. ముదము = హర్షము :- ఇష్టమైన పదార్థముయొక్క లాభమువల్ల బుట్టిన సంతోషము “ముద” మగును. హర్ష ద్వేషకంపములచేత ఉత్సాహ ప్రియ కై “హర్ష” మనబడును. మనోరథముయొక్క సిద్ధియొగ్గమైనవస్తువులయొక్క లాభముచేతను, మిత్రుల సంగమముచేతను. దేవతాదుల ప్రసాదముచేతను గలిగి. పబడన మనఃప్రసాదము “హర్ష” మనబడును. గురువుయొక్కయు. దేవతయొక్కయు. రాజయొక్కయు సమగ్రహమువలనను ప్రియసంగమమువలనను కోరబడిన వస్తువు లభించుటవలనను గలుగు మనోవికాసము “హర్ష” మనబడును.

లక్షణం :- ముఖనేత్రములు వికాసముచేతను, ప్రీయపుమాటలు వినుటచేతను, పులకలు పుట్టుటచేతను, గాత్రము బుక్కుటచేతను, చెమట చేతను తెలియబడునవి లక్షణము.

ఇందులో :- కన్నులయందున్నూ, ముఖమందున్నూ, వికాసము గను పరచుట, ఒళ్ళు గరిపొడుచుటయును, శరీరము ఉప్పొంగించుటయును, కళ్ళు ముఖముగాక ఇతర స్థలములయందు చెమటకలిగియున్నట్లు కను పర్చుట.

మరియొక పద్ధతి :- ముఖము, కన్నులు వికసించుట, ప్రీయభాషణము, ఆశ్లేషము, పులకరింపు. చెమట గలుగుట, చేతులు తట్టుట మొదలైనవి కలుగును. ఈ “ముదము” అద్భుతరసమందును, వీరరసమందును రౌద్రరసమందును జనించుచున్నది.

అలస్యము = మాంద్యము = జాగు = అరతి :- చేయదగిన కార్యమందు మందగించి తనముగల ఉద్యోగము చేయవలసిన కార్యములయందు మందపడుటయే "అలస్య" మనబడును. (అలస్యమనగా మాంద్యముజాగు=) స్వభావము, భయము, తృప్తి, గర్వము, భయము లేకయుండుట మొదలగు వానివలన విశంబనముగ పనులను యత్నించుట "అలస్య" మనబడును.

ఇందులో :- వొల్లు విరచుకొనుట, ఆవలించుట, కార్యముచేయుట యందు బద్ధకము కనపరచుట, పడకటింటిలో నువాసనరచన, చొందినీకట్టుట, కస్తూరి పూసుకొనుట, పువ్వులు ముడుచుకొనుట (లేకదండలు మొదలొవ్వేసుకొనుట), మకరికాషత్రములను రచించుట, ఈ మొదలైన వాటియందలి యత్నముయొక్క "మాంద్యము"ను కనుపరచుట, ఇందు శ్రమ, గర్వము, మొదలగు యెండు సంచారీలలో తెనిపిన విధమునకూడా పట్టవలయును.

మరియొక పద్ధతి :- అంగభంగము, క్రియాద్యేషము, ఆవలింత, నేత్రములు నలుపుట, పండుకొనుటయందు ముఖ్యముగా ప్రయత్నముగలుగుట, కన్నులు మూతలుపడుట, నిదుర మొదలైన క్రియలు గలుగును. ఈ అలస్యము శృంగార రసమునందును, అద్భుత రసమునందును, కరుణారసమునందును బుట్టును.

27. వితర్కము = సంశయము = ఊహ :- సందేహముచేత అనంతములైన కల్పనలు గల్గుట, సందేహమువల్ల అనేక విధములుగా కల్పించుట "వితర్క" మనబడును. సందేహము, నిశ్చయము మొదలైనవానిచే గలుగు ఊహాత్మకమగు సత్యానత్య నిర్ణయము "వితర్కము".

దీనిలో :- కనుబొమ్మలు యెగురవేయుట, తలయాడించుట, మొదలైన యనుభావములు గలుగును.

మరియొక విధము :- కనుబొమ్మలు యెత్తుట, తల ముందుకు

యాడించుట, అలోచిస్తూయున్నట్లు కనుపరచుట మొదలైనవి కలుగును. ఈ “వితర్కము” పీఠరసములో బుట్టును.

28. సుప్తి :- మిక్కిలి నిద్ర “సుప్తి”. స్వప్నముచేని నిద్ర సుప్తి. నిదురయొక్క అధిక్యమే సుప్తి.

ఇందుతో :- ఉశ్వాస నిశ్వాసలు కనుపరచుట, ఇంద్రియములయందు నిశ్చలత్వమును కనుపరచుట, కన్నులు మూసుకొనుట,

మరియొక పద్ధతి :- ఇంద్రియములు ఉపరతిని పొందియుండుట, కన్నులు మూసియుండుట, గాత్రము స్రవ్యయైయుండుట, కలగనుట. దీర్ఘకాలము కదలకయుండుట, ఉశ్వాసనిశ్వాసలు మొదలైనవి కలుగును. ఈ “సుప్తి” హాస్యరసమందు బుట్టుచున్నది.

29. అసూయ = ఈర్ష్య = అసహ్యతి :- పరులయొక్క అతిశయమును సహించకబోవుట “ఈర్ష్య” యనబడును. పరులయొక్క వుచియమును సహించకుండుటే “అసూయ”. అసూయ యనగా ఓర్వలేనితనము, ఇతరుల సౌభాగ్యము, సంపత్తి, విద్య, కులము, శౌర్యము మొదలగుహేతువులచే గుణమందుకూడా దోషారోపణచేయుట “అసూయ” యనబడును.

ఇందులో :- మోముత్రిప్పుట. నిందించుట, ఉపేక్ష, భూభేదము ఈ క్రియలు కలుగును.

మరియొక పద్ధతి :- గర్వము. దౌర్జన్యము, కోపము పీటిపల్ల ఇతర్కర్షను సహించకబోవుట, నిందించుట. తిరస్కరించుట. చొమముడివేయుట (అనగా కనుబొమలు, ముఖము లేక నొసలు చిట్టించుట), ఈర్ష్య, సుగుణాలనైనను సహించకబోవుట. ఈ “అసూయ” పీఠ రౌద్ర శృంగార హాస్య రసములయందు జనించును.

30. ఆధ్యానము = చింత :- ఇష్టమైన వస్తువు చేకూరకపోయినప్పుడు మిక్కిలి చింతించుట “ఆధ్యాన” మనబడును. ప్రియవస్తువులు లభింపకపోవున వలన ఐశ్వర్యభ్రంశము మొదలైనవానిచే గలుగు ధ్యానము “చింత” యనబడును.

ఇందులో :- మేనుచిక్కుట, తలవంపు (అనగా అవమానము), సంతాపము (తాపము), సిట్టూర్పు మొదలైనవి గలుగును.

మరియొక విధము :- శూన్యత్వము (లభించక పోవుట), నిశ్వాసములు (ఊర్పులు). తాపము మున్నగునవి కలుగును. ఈ “ఆధ్యానము” కరుణ శృంగార భయానక రసములయందు జనించును.

31. ఉన్మాదము :- విస్మయము, భ్రమ, చిత్తవిభ్రమ, ఇది దశావస్థలులోనిది. ఉన్మాదమనగా వెర్రితనము.

ఎల్లప్పుడు చేతన వస్తువులయందు సమానమైన మనస్సునందు భ్రమపడుట “ఉన్మాద” మనబడును. స్థావర జంగమాదులయందు సమతలమై “ఉన్మాద” మనబడును. ఉన్మాదమనగా చిత్తవిభ్రమ. వెర్రితనము, వియోగము, ఇష్టనాశము వీనివల్ల గలుగు చిత్తవిభ్రమము.

ఇందులో :- నిమిత్తములేని నవ్వు, సంబంధములేని వాగుడు, హేతువులేకయే పరుగెత్తుట, కూర్చుండుట, లేచుట, ఏడ్చుట, జీవముగల మనుష్య పశుపక్ష్యదులయందున్నా. జీవములేని చెట్లుగట్లు మొదలగువాటి యందున్నా, నమముగా ప్రవర్తించుట (అనగా గోడతోటి, మనుష్యులతోటి సమానముగా మాట్లాడుట మొదలైనవి).

ఉన్మాదములు రెండు రకములు 1. నియోగజోన్మాదము, 2. ఇష్టనాశోన్మాదము.

1. వియోగజోన్మాదము :- పరుగెత్తుట, పరివేదనము (విలపించుట), (తలచుచు తలచుచు ఏడ్చుట), సంబంధములేని పలుకులు పలుకుట, పండుకొనియుండుట, త్వరగా లేచుట. ప్రాణము లేనివానితో మాట్లాడుట, కారణములేక నవ్వుట మొదలైనవి గలుగును.

2. ఇష్టనాశోన్మాదమందు :- భస్మము మొదలైనవానిని బూసుకొనుట, నృత్తము గీతము మొదలైనవి చేయుట, తృణము మొదలైనవాని దండలను భరించుట, ఇవికాక వియోగజోన్మాదమందలి కలుగు క్రియలు గూడా యిందు గలుగును. ఈ “ఉన్మాదము” కరుణ హాస్యరసములయందు జనించును.

3. అపస్మృతి = అపస్మారము :- ఇంద్రియములయొక్క చలనము అపస్మార మనబడును. మోహ మూర్ఛలచేతను తను తాపకారణ ఆవేశమే “అపస్మృతి” లేక “అపస్మారము” యగును వాత పిత్త శ్లేష్మ థాతువుల హెచ్చుతక్కువ దోషము. దయ్యముసొకుట మొదలైనవానిచేత చేయబడిన మనస్సుయొక్క క్షోభము “అపస్మృతి” లేక “అపస్మారము.

ఇందులో :- వణకుట, పరుగెత్తుట, పడుట, స్తంభము (కదలకుండుట), తిరుగుట, నేత్రముల విక్రియస్పృటము, వల్లుకొరుకుట, చేతులు వినరుట, నోట చొల్లుగార్చుట, మరుగు గల్గుట మొదలైనవి గలుగును.

మరియొక విధము :- భూమియందు పడుట, తిరుగుట, దండచెయ్యి వరచుకొనుట, వెర్రిమాటలాడుట, చొంగనురుగు నోటివెంట తెచ్చుకొనుట, వెర్రిచూపులు చూచుట, పరుగెత్తుట, చిందులుత్రొక్కుట, ఊగిసలాడుట, మొదలైనవి గలుగును. ఈ “అపస్మృతి” భయానక భీభత్సరసములయందు జనించును.

నవరసముల లక్షణ వినియోగములు :-

“శృంగారహాస కరుణారౌద్రపీఠ భయానకాః ।

భీభత్సద్భుర శాంతస్యరసాః పూర్వేప్రకీర్తితాః ॥

శృంగారము, వీరము, కరుణ, ఆదుభృత, హాస్య, భయానక, భీభత్స, రౌద్ర, శాంతరసములని తొమ్మిది విధములుగా తెలియవలెను.

శృంగారరస లక్షణము :-

ఇది “రతి” యనెడి స్త్రీయైభావమునుండి జనించును, ఉజ్వలవేషము కలిగియుండును. లోకమందు ఏదేని శుచిగా మేధ్యము (పవిత్రము) గా ఉజ్వలముగా ధర్మసీయముగా వున్నదో దానిని “శృంగార”ముతో ఉపమింతురు. ఉజ్వలవేషముతుడు, శృంగారవంతుడనబడుచున్నాడు. గోత్ర - కుల - ఆచారముల ననుసరించికాని, పెద్దలమాటల ననుసరించిగాని, లోక పశ్చింది ననుసరించిగాని, పురుషులకు నామము లేర్పడుచున్నట్లే - ఆచారము ననుసరించియు, పెద్దలమాటల ననుసరించియు, రసములు, భావములు మొదలగు నాట్యాశ్రయములగు అర్థములకుకూడా నామములు ఏర్పడుచున్నవి. హృద్యమును, ఉజ్వలమును అగు వేషము కలదనుటవలన “శృంగార”రస మను నామము ఆచారసిద్ధమైనది. ఈ శృంగారరసము నిండుయవ్వనములో వున్న ఉత్తమ స్త్రీ పురుష ప్రకృతులకు సంబంధించియుండును. ఇట్టిశృంగారము, సంభోగము, విప్రలంభము అగు భేదములచే రెండు అవస్థలను కలిగియుండును.

సంభోగ శృంగారము :-

వసంతాఽమృతువులు, పుష్పహారములు, కామోద్దీపకములై సగంధము మొదలగువాని పూతలు. నగలు, విదూషకుడు మొదలగు ఇష్టజనుల సహవాసము, గీతాదులు, శ్రేష్టములైన భవనమును, వానియందలి నివాసములు. ఉద్యానవన విహారములు, లేదా వానినిగూర్చిన ప్రశంసలు, కామోద్దీపకములైన చిత్రాదులు, ఉత్తమజనుల అనుకరణము, జలక్రిడ మున్నగు విభావముల వలన “సంభోగ శృంగారము” గలుగును. కనులను, కనుబొమలను చతురతతో త్రిప్పుట, కడగంటి చూపులను ప్రసరింపజేయుట, లలితములైన

అంగాహారములను ప్రదర్శించుట, మధురములైన వాక్యములను బల్కుట, మున్నగు అనుభావములచే ఈ సంభోగ శృంగారమును అభినయించవలయును. అలస్యము, జగుప్స, ఉగ్రత అనుమూడునుతప్ప తక్కినవన్నియు ఇందు వ్యభిచారీభావము లగుచున్నవి.

ఇందు సంచారీ భావములు :-

దైన్యము, జడత, గ్లాని, శంఖ, త్రాసము, గర్వము, అవేగము, ధృతి, స్పృతి, చాపలము, అవహిత, ప్రీడ, ఔత్సుక్యము, మతి, నిద్ర. మోహము, విబోధము, ముదము, వితర్కము, సుప్తి, అసూయ, ఆధ్యానము మొదలగు “సంచారీ” భావములు వచ్చును.

విప్రలంభ శృంగారము :-

ఈ విప్రలంభ శృంగారమందు గ్లాని, నిర్వేదము, శంక, అసూయ, శ్రమ, చింత, ఔత్సుక్యము, నిద్ర, స్వప్నము, ప్రబోధము, వ్యాధి, ఉన్మాదము, ఆపస్మారము, జాడ్యము, మోహము, మరణము మొదలగు అనుభావములచే అభినయించవలయును. సుఖప్రాయములగు ఇష్టజనలతో కూడిన వాడును, ఋతు - మాల్యాదులను అనుభవించువాడును, ప్రమదాసక్తుడును, అగు పురుషుడు “శృంగార” పదవాచ్యుడగును. ఋతు - మాల్య - ఆలంకారములు విదూషకాది ప్రియజనులు గీతాదిహృద్య విషయములు, కావ్యశ్రవణ-పఠనములు, ఉద్యానవనగమన పహారములు అనునవి శృంగార సముద్భవమునకు హేతువులు. నయన-వదన ప్రసన్నతలు, స్మితము, మధురవాక్కులు. ధృతి, ప్రమోదము, మధురములైన అంగాహారములు అనువానిచే శృంగారరసమును అభినయించవలయును.

హాస్య రసము :- హాస్యము : “హాస” మనియెడి స్థాయి భావము నుండి జనించును. వికృతములైన పరవేష - అలంకారములు, నిర్జ్ఞత, లవుల్యము (విషయములయందు అనియతత్వము), కుహకము

(చక్కలిగింతలు పెట్టుట), అసత్రప్రలాపము, అంగవికలులను చూచుట, అసిమి త్రభయాదులును, అకార్యకరణములను, వికృతవెషాదులను వర్ణించి చెప్పుట మున్నగు విభావములవలన “హాస్యరస” ముత్పన్నమగును. పెద పులను, ముక్కులను, చెక్కిళ్ళను స్పందింపజేయుట, కనులను కొలదిగా మూయుట, విప్పారజేయుట, నేవ్దము, ముఖరాగము, రెండుచేతులతో తన ప్రక్కలను పట్టుకొనుట అనేది భావములచే ఈ “హాస్యము”ను అభినయించవలెను. ఆవహితము, తంద్ర (మోహము), నిద్ర, స్వప్నము, ప్రబోధము అసూయ మొదలగునవి “హాస్య” మందు, వ్యభిచారిభావము లగును. ఈ హాస్యరసము ఆత్మస్థము: పరస్థమయని రెండు విధములు.

తానే నవ్వినచో యది ఆత్మస్థమగును. ఇతరులను నవ్వించుట పరస్థమగును. విపరీతములైన అలంకారములు, వికృతములైన ఆచారములు, నామములు, వేషములు, వికృతములైన అంగవిచారములు అనుపీనిచే జనులు నవ్వుదురు. కాన యిది “హాస్య” మనబడినది. శ్రీ, సీచ ప్రకృతులందీ రసమధికముగా కన్పట్టును. ఇందు ఆరు విధములు గలవు.

షడ్విధ హాసభేదములు :-

స్మితమధహాసితం విహాశిత ముపహాసితం చాపహాసిత

మతిహాసితమ్ । ద్వాద్వా ఘోషాస్తా ముత్తమమధ్యాదమప్రకృతౌ ॥

స్మితము, హాసితము, విహాశితము, ఉపహాశితము, అపహాశితము, ఆతిహాశితము పీనిలో మొదటి రెండుభేదములును, ఉత్తమ ప్రకృతులయందభివ్యక్తములగును. ఇంక మధ్యవిరెండును, మధ్యమ ప్రకృతులయందు చివరి రెండును సీచప్రవృత్తులయందును అభివ్యక్తములగును. పీని స్వరూపములు ఈక్రింది విధముగా నుండును.

స్మితము :- చెక్కిళ్ళు కొంచెము వికళించవలెను. కడగంటిచూపులు సౌష్ఠవయుతములుగావలెను. పలువరస కదలకుండ గంభీరముగ నవ్వపలయును. ఇట్టిది “స్మిత” మనబడును.

హాశితము :- చెక్కిళ్ళు వికశించవలెను. కనులును, ముఖమును బాగుగా విప్పారవలెను. పనువరస కొంచెము కనబడునట్లు నవ్వవలయును. ఇట్టిది “హాశిత” మనబడును.

మధ్యమ ప్రకృతులం దభివ్యక్తములగునవి :-

విహాశితము :- కనులను, చెక్కిళ్ళను కొంచెము ముడువవలెను. ఉచితసమయమందే నవ్వరావలెను. ముఖము కొంచెము యెరుపెక్కవలయును. నవ్వు మధురమును సస్వనమును కావలెను. ఇట్టిది “విహాశిత” మనబడును.

ఉపహాశిత :- ముక్కుపుటములు విప్పారవలెను. చూపులు వక్రముగా నుండవలెను, అంసములను శిరమును ముడుచుకొనివలెను. ఇట్టిది “ఉపహాశిత” మనబడును.

నీచ ప్రకృతులయం దభివ్యక్తములగునవి :-

అపహాశితము :- అస్థానమందు (శోకాది సమయములందు) నవ్వు వచ్చును. కనులనుండి అశ్రువులు గారును. అంసక-శిరములు పై కెగురుచుండును. ఇట్టిది “అపహాశిత” మనబడును.

అతిహాశితము :- కనులు తొట్టుపాటుతో కూడినవై అశ్రుసహితములు గావలయును. స్వరము శృతి కటువుగా ఉద్ధతముగా ఉండవలెను. నవ్వునపుడు చేతులతో తన ప్రక్కలను బట్టుకొనవలెను. ఇట్టిది “అతిహాశిత” మనబడును.

పై న పేర్కొనిన విధముగా ఈ ఆరు భేదములును నాటకమున అయా కార్యములవలన జనించిన అయా హాస్యస్థానములలో ఉత్తమ - మధ్యమ-అధమ ప్రకృతులయం దభివ్యక్తము లగుచుండవలెను. ఆత్మ సముత్థ, పరసముత్థ భేదములచే రెండు విధములైన ఈ హాస్యము ప్రకృతి త్రియగతమై అపస్థాత్రయమును కలిగియుండును.

కరుణారసము :- ఇది "కోక" మనెడి స్థాయిభావమునుండి జనించును. శాపమువలన క్లేశము, ఇష్టజననాశమువలన "కరుణ"రస ముత్పన్నమగును. కన్నీళ్ళుకార్చుట, పరివేదనము చేయుట (తన్నుగాని దైవముగాని ఇతరులునుగాని ఉపాలంబించుట), నోరెండిపోవుట, శరీరముయొక్క రుగ్మారుట, అంగములు వ్రేలాడుట, ఉచ్ఛ్వాస-నిశ్వాసములు అధికమగుట, మరపు(దీనిచే స్తంభ-ప్రళయములు సూచితములు) మొదలగు అనుభావములచే కరుణారసము అభినయించవలెను. నిర్వేదము, గ్లాని, చింత, ఔత్సుక్యము, అవేగము, భ్రమ, మోహము, శిష్యము, భయము, విషాదము, దైన్యము, వ్యాధి, జడత. ఉన్మాదము, అపస్మారము, త్రాసము, ఆలస్యము, మరణము, స్తంభము, వేపధువు, వైవర్ణ్యము, అశృవు, స్వరభేదము మొదలగునవి ఇందు వ్యభిచారీ భావములు.

ఇష్టజనుల వధను చూచుటవల్లగాని, అనిష్టములైన వాక్యములను వినుటవలనగాని, ఇట్టివేయగు ఇతర భావవిశేషముల వలనగాని కరుణారసము సంభవించును. గట్టిగా ఎడ్చుట, మూర్ఛాదులనొందుట, పరివేదనము చేయుట, విలపించుట, ఆయాసపడుట, గుండెలు బాదుకొనుట యనెడి అనుభావములచే కరుణారసము అభినయించవలెను.

రౌద్రరసము :- రౌద్రము : ఇది క్రోధమనెడి స్థాయిభావమునుండి జనించును. ఇది రాక్షసుల దానవుల ఉద్ధత మనుష్యుల ప్రకృతులకు సంబంధించియుండును. సంగ్రామమువలన జనించును. క్రోధము, అధర్షనము (ఇతరుల భార్యలను చెరచుట), అధిక్షేపము, దేవజాతి - అభిజన-విద్యా-కర్మలను నిందించుట), అవమానము, అసత్యవచనము, ఉపహాసము (పనివారల బాధించుట), వాక్పరుష్యము (కొట్టుదును చంపుదును యని భయపెట్టుట), అభిద్రోహము, (చంపదలించుట), అసూయ మొదలగు విభావములచే "రౌద్ర" రస ముత్పన్నమగును. కొట్టుట, విరచుట, మర్దించుట, నరకుట, ఆయుధమును గ్రహించుట, శస్త్రములను ప్రయోగించుట,

రక్తమును స్రవింపజేయుట మొదలగునవి ఇందలి అనుభావములు మరియు
ఎర్ర కన్నులు, చెమట, బొమముడివేయుట, పళ్ళుకొరకుట, బొడురచుట,
చెక్కిళ్ళు అదరుట, అరిచేతుల నొండిటితో రాముట మొదలగు అను
భావములచే రొదరమును అభినయించవలెను. సంమోహము, ఉత్సా
హము, ఆవేగము, ఆమర్షము, చపలత, ఉగ్రత, గర్వము, స్వేదము,
వేపఝువు, రోమాంచము, స్వరభేదము మొదలగునవి ఇందు వ్యభిచారి
భావములు.

వీరరసము :- వీరము : ఉత్సాహము, ఉత్తముల స్వభావము,
ఉత్సాహోత్కృతముగాన వీరముకూడ ఉత్తమప్రకృతకము. అసమ్మోహము,
(కలతచెందకుండుట), అధ్యవసాయము (పట్టుదల), సయము (సంధివిగ్ర
హాదుల ప్రయోగము), వినయము (ఇంద్రియ జయము), శీలము (చతు
రంగబలము కలిగియుండుట), పరాక్రమము (శత్రుమండలాదుల నాక్రమిం
చుట), శక్తి (యుద్ధములందలి సామర్థ్యము), ప్రతాపము (శత్రువులకు
సంతాపము కలిగించు ప్రసిద్ధి), ప్రభావము (అభిజన-ధనమంత్ర సొపద)
మొదలగు విభావములవలన "వీర"రస ముత్పన్నమగును.

స్తైర్యము, ధైర్యము, శౌర్యము, త్యాగము (దానాదుల నొసంగుట),
పైశారధ్యము (సామాదులను నేర్పుతో ఉపయోగించుట) మొదలగు అను
భావములచే దీనిని అభినయించవలెను. ఇందు ధృతి, మతి, గర్వము,
ఉగ్రత, ఆమర్షము, స్మృతి, రోమాంచము, ప్రతిబోధము మొదలగునవి
సంచారిభావములు. ఉత్సాహము, అధ్యవసాయము అవిషాధము, అవిస్మ
యము, అసమ్మోహము అనువానివలనను ఇట్టివేయగు ఇతర అర్థవిశేషము
లవలనను వీరరసము పుట్టుచున్నది. స్తైర్యము, ధైర్యము, పీర్యము,
గర్వము, ఉత్సాహము, పరాక్రమము, ప్రభావము, ఆక్షేపపూర్వకములైన
నాక్యములనెడి అనుభావములచే వీరరసమును అభినయించవలయును.

భయానక రసము :- భయానకము : ఇది భయమనెడిస్థాయి భావమువలన జనించును. వికృతరవము వినుట, పిశాచదర్శనము, నక్కల, గుడ్ల గూబల ఆరపులు. ఇతరుల త్రాసమును ఉద్వేగమును చూచుట, శూన్య గృహమునకుగాని, అరణ్యమునకుగాని వెళ్ళుట, స్వనవధ-స్వజనబంధనములను చూచుట, వినుట, వదాదులకు సంబంధించిన కథలు చెప్పుట, మొదలగు విభావములవలన “భయానక”రస ముత్పన్నమగును. కంపించుచున్న కర-చరణములు, చలించుచున్న కనులు, పులకలు, ముఖ్యపై వర్ణము, స్వరభేదము మొదలగు అనుభావములచే “భయానక” రసము అభినయించవలెను. స్తంభము, స్వేదము, గద్గదము, రోమాంచము, వేపధువు, స్వరభేదము, పై వర్ణము, శంక, మోహము, దైన్యము, ఆవేగము, చపలత, జడత, త్రాసము, అఘస్మాకరము, మరణము మొదలగునవి ఈ రసమునకు వ్యభిచారి భావములు, విక్రతరవము, సత్త్వదర్శనము. సంగ్రామ-అరణ్య-శూన్యగృహ గమనములు, గురు-నృపులయెడ కావించిన అపరాధము అనువానివలన “భయానక”రస ముత్పన్నమగును. స్వభావజ, కృతకయని రెండు విధములు భయములు యిందుగలవు.

స్వభావజమైన భయము :- గాత్ర-ముఖ-దృష్టులయందలి వైపరీత్యము, ఊరువులు స్తంభించుట, శూన్యముగా చూచుట, చలించిపోవుట, అంగములు జారుట, నోరెండిపోవుట, హృదయము కంపించుట, పులకలు మొదలగు అనుభావములచే భయమును అభినయించవలెను. ఇది “స్వభావజమైన భయము”.

కృతకభయము :- ఈ కృతకభయమును సత్త్వసముత్థవముగా అభినయించవలెను. ఇందు చేష్టలు మృదువుగా నుండవలెను. పై అనుభావములచేతనే నిదియును అభినయించవలెను. కర-చరణ-కంపన-స్తంభనములు, గాత్రప్రకంపము, హృదయకంపనము, ఎండిపోయిన పెదవులు, తాలువులు, కంఠము అనువానిచే రెండురకముల (కృతకసహజ), “భయానక” రసమును అభినయించవలెను.

భీభత్సరసము :- భీభత్సము : ఇది జుగుప్సయనెడి స్థాయిభావము నుండి జనించును. అహృద్యములు అబ్రహత స్తములు, అప్రియములు, ఆచోక్షములు (సహజముగా ఉద్ధవదార్ధములైనను, మలాదులచే దూషితములు), అనిష్టములును, అయిన వస్తువులను, చెప్పుట, చూచుట, వినుట మొదలగు విభావములవలన “భీభత్స”రస ముత్పన్నమగును. శరీరమును పిండికృతము చేయుట, ముఖసంకోచనము, ఉల్లేఖనము (వాంతి చేమకొనుట), ఉమ్మివేయుట, గాత్రమును ఎగురవేయుట మొదలగు అనుభావములచే దీనిని అలినయించవలెను. ఇందు ఆపస్మాకము, ఉద్వేగము, ఆవేగము, మోహము, వ్యాధి, మరణము మొదలగునవి సంచారీభావములు. అభిమతము కానివానిని దర్శించుటచేతను, దుష్టములైన గంధ-రస-స్పర్శశబ్దముల చేతను, వివిధములైన ఉద్వేజనములచేతను, భీభత్సరస ముత్పన్నమగును. ముఖ-నేత్రములను సంకోచింపచేయుట, ముక్కుఘోషముకొనుట, ముఖమును వంచుట, ఎత్తైత్తి నేలకు అంటిఅంటకుండా అడుగులువేయుట అనెడి అనుభావములచే “భీభత్స” రసము అభినయించవలయును.

అద్భుతరసము :- అద్భుతము : ఇది విస్మయమనెడి స్థాయిభావము నుండి జనించును. దివ్యజన దర్శనము, ఈప్సిత మనోరథము సిద్ధించుట. ఉద్యానవనములకు, దేవాలయములకు వెళ్ళుట, సభా-విమాన - మాయా-ఇంద్రజాలాదులను సందర్శించుట మొదలగువానివలన అద్భుతరసముత్పన్నమగును. విప్పారిన కనులు, రెప్పపాటులేని చూపు, రోమాంచము, అశ్రుపాతము, స్వేదము, గ్రోర్నము, సాధువాదము, అధికదానము, హాహాకారము, బాహువులను, వదనములను, అంగుళులను వస్త్రములను అడించుట. మొదలగు అనుభావములచే అద్భుతరసము ఆధినయించవలయును.

స్తంభము, అశ్రువు, స్వేదము, గద్గదము, రోమాంచము, ఆకాశము సంభ్రమము, ప్రహర్షము, చపలత, ఉన్మాదము, దృతి, జడత, ప్రళయము, మొదలగునవి ఇందు వ్యభిచారీభావములు. అతిశయార్దయుక్తములైన కావ్యములు, ప్రళస్త కరాత్మకమైన శిల్పములు అత్యుక్తృష్టములైన రూపము

లును “అద్భుత” రసముకు విభావములని తెలియవలెను. స్పర్శము, గ్రహణము, ఉల్లుకసనము, (శరీరమును అహ్లాదపూర్వకముగ ఊర్ధ్వముగా కంపింపజేయుట), హాహాకారము సాధువాదము, వేపధువు-స్వేదము, గద్గదవచనము మొదలగువానిచే “అద్భుత” రసమును అభినయించవలెను.

శాంతరసము :- శాంతము : ఇది “శమ” మనెడి స్థాయిభావము నుండి జనించును. మేక్షమునందు ఆశక్తిని కలిగించును. తత్త్వజ్ఞానము. వైరాగ్యము, ఆశయసిద్ధి మొదలగు విభావములవలన “శాంత” రసము జనించును. యమ-నియమములు-అధ్యాత్మ-ధ్యాన-ధారణ-ఉపాసనములు, సర్వభూతదయ, వైరాగ్య చిహ్నములు భరించుట మొదలగు అనుభావములచే “శాంత” రసము అభినయించవలెను. ఇందు నిర్వేదము, స్మృతి, ధృతి, సర్వాశ్రమశోచము, స్తంభము, రోమాంచము మొదలగునవి వ్యభిచారి భావములు. మోక్షము, ఆధ్యాత్మము (ఆత్మవిషయక జ్ఞానము), అనువాది వలన శాంతము జనించును. తత్త్వజ్ఞానము హేతువుగాగలదియు, మోక్షోపదేశకమును అగునది “శాంత”మని తెలియవలెను. ఈ రసము బుద్ధింద్రియ కర్మేంద్రియ సంయమము. పరమాత్మయందు మనస్సును కలుగజేయుట అనువానితో కూడినదై సర్వప్రాణి సుఖహితరూపముగా వుండునని తెలియవలయును.

ఎందు దుఃఖముగాని, సుఖముగాని, మాత్సర్యముగానిలేదో, ఎందు సర్వభూతములయందును సమత్వమేగలదో అయ్యది “శాంత” రసము. ఇత్యాది భావములనెడి వికారములకు శాంతము ప్రకృతి (ఉత్పత్తిస్థానము) దానినుండి జనించిన వికారములు మరల అందెలీనమగును. ఆయా నిమిత్తములవలన రత్యాదిభావములు “శాంతము” నుండి జనించి ఆ నిమిత్తములు నశింపగనే తిరిగి శాంతమునందే రేనమగును. ఇట్లు లక్షణాన్వితములైన వరసములు తెలుసుకొనవలెను. ఇందు నవరసములు సమాప్తము.

వృత్తుల ఆవిర్భావము :-

“భారతీ-సాత్వతీచై వ-కై శిశికార్యభటీతథా ।

చతస్రో వృత్తయో హ్యేతాయానునాట్యం ప్రతిష్ఠితమ్ ॥

భారతి, సాత్వతి, కై శిశి, ఆరభటి ఈ నాలుగు వృత్తులయందే నాట్యము ప్రతిష్ఠితములై యున్నది. వృత్తుల ఆవిర్భావము లెట్లు జరిగిననగా :

కృతయుగారంభమందు జగత్ప్రభువులైన విష్ణువు జగత్తునంతటినీ ఏకార్ణముగచేసి లోకములనెల్ల మాయచే సంక్షిప్తమొనర్చి నాగపర్యంకమందు శయనించెను. అప్పుడు అధిక బలోన్మత్తులైన మధు-కైటభులను రాక్షసులు యుద్ధకాంక్షలై వాసుదేవుని యుద్ధమునకు పిలచిరి. వారు తమ తమ జబ్బులను చరచుకొనుచు, అక్షయుధును, ప్రభువునుయైన ఆభూతభావనుని దరిజేరి జానువులచే, ముష్టులచే పొడుచుచు యుద్ధము చేసిరి. అనేకములైన పరుషవాక్యములతో విష్ణువు నెదిరించుచు పెక్కువిధములగు అధిక్షేప వాక్యములచే సముద్రమును కంపింపజేయుచున్నట్లు కన్పట్టిరి.

నానాప్రకారములైన ఆ మధు-కైటభుల పరుష వాక్యములను వినించిబడినవాడై బ్రహ్మ విష్ణువుతో యిట్లు చెప్పెను.

ఉత్తరప్రత్యుత్తర రూపములైన మాటలతో ఈ “భారతీ” వృత్తి కొనసాగుట ఎందులకు ? ఈ ఇరువురిని జంపుము. పితామహుని వాక్యములను విని “ఒకానొక కార్యముకొరకు” అనగా “భాతీ” వృత్తి నిర్మాణముకొరకు ఈ వాగ్యుద్ధము నింతవరకును సాగించినాను, వాక్యజఘాతమగు ఈ భారతివృత్తి వక్తలకు (కవులకు) ఆశ్రయముకాగలదు, ఇంక వీరిని చంపుదును అని మధుసూదనుడు ప్రత్యుత్తర మొసంగెను.

ఇట్లు చెప్పి శుద్ధములును, ఆవికృతములును, అంగాహార సహితములును, అయిన అంగములతో (అనగా అంగికాభినయముతో) ఆహారి, యుద్ధ

మాగ్గి విచారదులైన ఆ రాక్షసు లిరువురితోడను తీవ్రముగా యుద్ధముచేసెను. ఆ సమయమున వాసుదేవుని పదన్యాసములచే భూమికి “భార” మధికమాయెను. ఇట్టి “భారము”చే జనించినదగుటవలన ఈ వ్యాపారము “భారతీ” వృత్తి అనబడినది. ఆ సమయమున తీవ్రములును, తొట్రుపాటులేనివియును, సత్కృత ప్రధానములునుయైన శార్ఙ్గధనస్సయొక్క వల్లి తములవలన (వ్యాపార విశేషముచే) “సాత్వతీ” వృత్తి నిర్మితమైనది.

పిమ్మట విచిత్రములగు అంగాహారములు ప్రదర్శించుచు వాసుదేవుడు విడిపోయిన తన కేశపాశమును, సవిలాసముగ ముడివేసుకొనెను. ఆవిలాచేష్టనుండి “కైశికి” వృత్తి నిర్మితమైనది.

సంరంభ :- ఆవేగసమన్వితములును, అనేక చారీప్రయోగసహితములును, చిత్రకరణ సంయుక్తములును అగు బాహ్యయుద్ధమువలన ‘ఆరభటీ’ వృత్తి ప్రవర్తితమైనది.

భారతీవృత్తి :- భారతీవృత్తి : వాగ్వ్యాపారము ప్రధానముగా గలది. “భారతీవృత్తి” అనబడును. దీనిని ప్రయోగించుటకు పురుషులే సమర్థులు. దీనిని స్త్రీలు ఆచరింపరాదు. సంస్కృత పాఠ్యమును ఇందు ఉపయోగించివలెను, స్వనామధేయిలైన భరితులచే (నటులచే) ఇది వ్రయుక్తమగును. ఇట్టిది ‘భారతీ’ వృత్తి అనబడును. ప్రరోచన-ఆముఖము. వీధి ప్రహసనము అను భేదములచే భారతీవృత్తి నాలుగు నిధములు.

1. ప్రరోచన :- జయమును, అభ్యుదయమును, సూచించునిదియును, మంగళావహమును, విజయప్రదమును, సర్వపాపప్రళయమును, పూర్వ రంగమందు ప్రముక్తమగునది “ప్రరోచన” అనబడును.

2. ఆముఖము :- నటిగాని, విదూషకుడుగాని, పారిపార్శ్వముగాని, సూత్రవాదునితోగలిసి ప్రస్తుత కార్యమునకు సంబంధించిన చిత్రవాక్యములతో, వీధ్యంగములతో స్పష్టములైన ఉక్తి-ప్రత్యుక్తులతోచేయు సలా

పము “అముఖ” మనబడును. దీనికే “ప్రస్తావన” అనియు పేరు. ఉద్ఘాత్య కము, కథోద్ఘాతము, ప్రయోగాతిశయము. ప్రవృత్తకము, అవలగితము అను ఖేదములు వివరింతును,

ఉద్ఘాత్యకము :- ఆదర సహితములును, ప్రశ్నరూపములును అను పదములకు తత్పర్యాయములైన పదములలో సమాధానము చెప్పుట ‘ఉద్ఘాత్యక’ మనబడును. కాగా ఉద్ఘాత్యకము ప్రతివచనాత్మకమని తెలియవలెను,

కథోద్ఘాతము :- సూత్రధారుడు ప్రయోగించిన వాక్యమునుకాని, అవాక్యార్థమునుగాని గ్రహించి పాత్రరంగస్థలమందు ప్రవేశించుట “కథోద్ఘాత” మనబడును.

ప్రయోగాతిధియము :- నాట్యమునకు సంబంధించిన వస్తువును సూత్రధారుడు ప్రస్తావనమందు ప్రయోగింపగా దానిననుసరించి పాత్రప్రవేశించుట “ప్రయోగాతిశయ” మగును.

ద్రవృత్తకము :- సూత్రధారుడు కాలప్రవృత్తిని (ఏదేని ఒక ఋతువును) ఆశ్రయించి వస్తువర్ణనముచేసినచో తదనుగుణముగ పాత్ర ప్రవేశించుట “ప్రవృత్తక” మనబడును.

అవలగితము :- ఒక విధమగు ప్రశ్నకొనంగబడిన సమాధానము మరియొక కార్యమును (అర్థమును) సాధించుట “అవలగిత” యగును.

సాత్వతీవృత్తి :- సాత్వతీవృత్తి : న్యాయములతోను, ఉచితములగు ఇతర వ్యాపారములతోను కూడినదియు హర్షభావ మధికముగా కలదియును, శోకభావములేనిదియును అగు మానసవ్యాపారము “సాత్వతీవృత్తి” అనబడును.

సత్వజన్యములగు వాక్యములందు సాత్వికాభినయ మధికముగాను, వాచిక-అంగికాభినయములు అల్పములుగాను వుండును. వీర-అద్భుతరౌద్ర

రసములయందు ఇది ప్రయుక్తమగును. ఇందు శృంగార-కరుణ-నిర్వేదములుండవు (అల్పముగా నుండునని శాస్త్రకారులు పాఠాంతరమందు తెలిపిరి.) ఉద్దతులైన పురుషుల పరస్పరాధర్షణములందిది అధికముగా ప్రయుక్తమగును. ఇట్టి “సాత్త్వతీ” వృత్తిభేదములు నాలుగు కలవు, 1. ఉత్థాపకము, 2. పరివర్తకము, 3. సల్లాపకము, 4. సంఘాత్యము యని నాలుగు విధములు.

1. ఉత్థాపకము :- మానసిక సంఘర్షణమును సూచించు వ్యాపారము “ఉత్థాపక” మనబడును. అనగా “ఇదిగో నేనుకూడా సిద్ధముగానే వున్నాను లెమ్ము నీ శక్తిని చూపుము” అనెడి సంఘర్షణ సముత్థములైన వాక్యములతో కూడినది ‘ఉత్థాపక’ మనబడును.

2. పరివర్తకము :- హృదయ సంఘర్షణముచే చేయదలచిన కార్యమును విడిచి కారణాంతరముచే వేరొక కార్యమును నాచరించుట ‘పరివర్తక’ మనబడును.

3. సల్లాపకము :- (సంలాపకము) అధర్షణ సహితముగాకాని, అధర్షణ రహితముగాగాని, ఇతరుల నధిక్షేపించి మాట్లాడుట ‘సల్లాపక’ మనబడును.

4. సంఘాత్యము :- సామాద్యుపాయ శక్తిచేగాని, అర్థశక్తిచేగాని. దైవవశమునగాని, ఆత్మదోషమువలనగాని, సంఘాతము చేదింపబడుట “సంఘాత్య” మనబడును.

కైశికీవృత్తి :- కైశికీవృత్తి : సుకుమారవస్త్ర - మాల్వ్యాదులచే చిత్రమైనదియును, గీత-నృత్తబహుళమును, స్త్రీలచే ప్రయోగింపబడినదియును, కామోపభోగముచే (రతిచే) జనించునదియు అగు వ్యాపారము ‘కైశికీవృత్తి’ యనబడును. ఈ కైశికీవృత్తియందు నాలుగు భేదములు

గలవు. అవి నర్మము, నర్మస్పృంజము, నర్మస్పృటము, నర్మగర్భము యని నాలుగు విధములు.

1. నర్మము :- వీరరస రహితమై విశుద్ధవ్యాపారములతో, శృంగారమును స్థాపించు హాసప్రధానమగు పదనము 'నర్మ' మనబడును ఇందు పయుక్తమగు హాసము మూడువిధములుగా నుండును, ఈర్ష్య నుగాని, క్రోధమునుగాని, సూచించునది, పరులను ఉపాలంభించుటలో కూడినది వంచనాపూర్వకముగా పరులహృదయమును గ్రహించుట ప్రయుక్తమైనది.

2. నర్మస్పృంజము :- ప్రేయసీ-ప్రియులు అన్యోన్యమునూగమను వ్యక్తముచేయు వాక్యములతోను, వేషములతోను, తొలినారిగా కలుసుకొనియు (ఇది నవసంగమ సంభోగమనబడును) పూర్వనాయక వలన భయముచే వెంటనే విడిపోవుట 'నర్మస్పృంజ' మనబడును.

3. నర్మస్పృటము :- భయ-హాసాది వివిధ భావములయొక్క రతి స్థితియందలి అంశములచే శృంగారము వైచిత్ర్యసహితమగుట 'నర్మస్పృట' మనబడును.

4. నర్మగర్భము :- శృంగారోపయోగులగు విజ్ఞాన-రూప-శోభా - ధనాదిగుణములను కార్యవశమున రహస్యముగావుంచి నాయకుడు ప్రచ్ఛన్నరూపుడై వ్యవహరించుట 'నర్మగర్భ' మనబడును. ఇట్లు కై శిశీవృత్తి ప్రియుక్తమగును.

అరభటీ వృత్తి :- అరభటీవృత్తి - అరభటులయొక్క క్రోధ - అవేగాది గుణములు, వివిధములగు కపటములు, వచనములు. దంబములు, అన్యతవాక్యములు కనిగి దీప్తరసములగు రోద్రాదులయందు ప్రయుక్తమగునది "అరభటీ" వృత్తి యనబడును. ఈ అరభటీ వృత్తియందు నాలుగు భేదములు గలవు. అవి ఏవనగా ;

సంక్షిప్తకము :- ఆన్వర్థములైన శిల్పములు, విపులములగు పుస్తకములు, విచిత్రమగు నేపథ్యము మున్నగువానిచే సంజ్ఞామాత్రముగా వస్తువులను సూచించుట "సంక్షిప్తక" మనబడును.

అవపాతము :- అధికమగు హర్షముచేగాని, భయముచేగాని, శీఘ్రముగా పాత్రల ప్రవేశ-నిర్గమములు జరుగుట, విద్రవముచేగాని. వినిపాతముచేగాని ఆవేగప్రధానమగు చేష్టచేయుట 'అవపాత' మనబడును.

వస్థాత్థాపనము :- సర్వరసములును (వివిధములగు స్థాయి-వ్యభిచారి భావములను) సంగ్రహముగా నిబంధించుటచేతనుగాని. అగ్నిప్రమాదులతోగాని, అవిలేకుండగాగాని, భావివస్తువును హృదయగోచరముచేయుట 'వస్థాత్థాపన' మనబడును.

సంఘటము :- సంభరముచే ప్రయుక్తమగునదియు అనేకవిధములగు యుద్ధ-నియుద్ధ-కపటాదులతో కూడినదియును. శత్రుప్రహారములతో నిండినదియును 'సంఘట' మనబడును. ఇవి నాట్యసంశ్రయములగువృత్తుల స్వరూపములు.

ప్రవృత్తుల లక్షణములు :-

"అవంతి దాక్షిణాత్య చ తథా - చైవోద్రమాగధి ।

పాంచాల మధ్యమాచేతీ విజ్ఞేయాస్తుప్రవృత్తయః ॥

అవంతి, దాక్షిణాత్య, పాంచాలి (పాంచాల మధ్యమ), ఓద్రమాగధి యని నాలుగు ప్రవృత్తుల నాట్యప్రయోక్తలు చెప్పియుండిరి. ప్రవృత్తియనగా వివిధదేశమందలి వేషభాషా-ఆచార-వార్తలను బాగుగా తెలియజేయునదిగాన, ఇది ప్రవృత్తి యనబడినది. వృత్తి-ప్రవృత్తి యను పదములకు 'నివేదనము' (సంపూర్ణముగా తెలియజేయుట = ప్రసిద్ధి) అని యర్థము. ప్రవృత్తియనగా 'వేషవిన్యాసక్రమము' (అహార్యాభినయము) అని స్థూలముగా చెప్పవచ్చును. అంతియేగాదు, ఆచార-వార్తలకు కూడా

ఆది సంబంధించియున్నది. మరియు నిది వృత్తినికూడ నాశ్రయించి యున్నది.

దాక్షిణాత్య ప్రవృత్తి :- దాక్షిణాత్యులు, బహువృత్త-గీత-వాద్య ప్రియులును, సుకుమారమగు కైశికీవృత్తియే ప్రధానముగా గలవారను, చతురములును, లలితములును. మనోహరములును యగు ఆంధ్రాభినయ ములు కలవారను అయివుందురు. మహేంద్రము, మలయము, సహ్యాము, మేకలము, పాలమండరము అను పర్వత సమీపములందున్న దేశములు దక్షిణాపధమునకు చెందినవి. కాగా దక్షిణ సముద్రమునకును. వింధ్యపర్వత మునకును మధ్య నివసించు కోసల-తోసల-కళింగ-యవనఖన - ద్రమిడ - ఆంధ్ర-మహారాష్ట్ర-వైణ్ణ-కృష్ణా-పినాకిని మధ్యప్రదేశము.) వనవాసాది దేశములందలివారు ఈ దాక్షిణాత్య ప్రవృత్తినే ఎల్లప్పుడును అవలంబించి యుందురు

ఆవంతిప్రవృత్తి :- ఆవంతి - విదిశ - సురాష్ట్ర - మాలవ-సింధు-సోమేర4ఆనర్-అర్బుద-దిశార్ణ-త్రిపుర-మృత్తికావతీ దేశస్థులు నిత్యమును ఆవంతీప్రవృత్తిని అవలంబించియుందురు, మరియు ఈ దేశస్థులు సాత్త్వతీ కైశికీ వృత్తులను ఆశ్రయించియుందురు. కావున ప్రయోక్తలు వీరినిట్లే పరిధర్శించవలయును.

ఓడ్రమాగధి :- తూర్పునవున్న ఆంగ-వంగ-కళింగ-పత్న-ఓడ్ర-మగధ-పుండ్ర-నేపాల-అంతర్గిర-ప్లవంగమ-మలద-మల్లవర్తక-బ్రహ్మోత్తర-భార్గవ-మార్గవ-ప్రాగ్జోషిత-పుళింద-విదేహ-తామ్రలిప్త దేశస్థులు ఈ ఓడ్రమాగధి ప్రవృత్తిని అవలంబించియుందురు. పురాణములలో ప్రాచ్య దేశములుగా పరిగణింపబడిన యితర దేశమందున్నవారుకూడ ఓడ్రమాగధి ప్రవృత్తినే అవలంబించవలయును.

పాంచాల మధ్యమ :- గంగానది ఉత్తరదిశయందున్నవియును. శ్రీమాలయమును ఆంటియున్నవియును అగు పాంచాల శూరసేన-కాశ్మీర-

హస్తినాపుర-బాస్త్రిక-శకల-మద్రక-ఉశీనతర దేశములందలివారు “పాంచాల మధ్యమ” ప్రవృత్తి నవలంఘించియుందురు. పాంచాలమధ్యమ ప్రవృత్తి నాత్వతీ-ఆరథటీ. వృత్తులకు సంబంధించినదిగాన, ఇందుగానము, ఆల్పము గాను (అనగా కైశికీవృత్తి లేశమాత్రమును నుండును.) గతి ప్రచారము రము అవిధముగాను ఉండునని తెలియవలయును.

సిద్ధి - లక్షణములు :-

వాక్ - మనో - అంగ సముద్భవమును, నానాభావసముద్ధితమును, అయిన ‘సిద్ధి’ దైవ-మానుష-(దైవీ-మానుషీ) భేదములచే రెండువిధము లని తెలియవలెను. ఇందు మానుషసిద్ధి దశాంగయుక్తము. ఇంక దైవ సిద్ధి రెండు విధములు. ఈ దైవసిద్ధి సత్త్వాశ్రయముగా వుండును. మరి మానుషసిద్ధి శారీర-వాఙ్మయిరూపముగా నుండును.

మానుషసిద్ధి-వాఙ్మయసిద్ధి :- 1. స్మితము, 2. అర్థహాశితము, 3. అతిహాసితము, 4. సాధు-అహో-కష్టమ్-అనుమాటలు, 5. ప్రబద్ధ నాదము అను ఈ అయిదున్నా వాఙ్మయసిద్ధియొక్క అంశములు (సకలముగా వాక్కులతో సిద్ధిని వ్యక్తముచేయు విధానమిది.)

స్మితము :- శిష్టమైన హాస్యరసము సర్తకులచే కొంచెముగాప్రయుక్తమైనప్పుడు దానిని ప్రేక్షకులు ‘స్మితము’చే ప్రతిగ్రహించవలెను. ఇట్టిది ‘స్మిత’ ‘సూచితసిద్ధి’ యనబడుచున్నది.

అర్థహాస్యము :- కించిద స్పష్టహాస్యము లేదా అట్టి అర్పష్టహాస్య వచనము నటులచే ప్రయుక్తమైనప్పుడు దానిని ప్రేక్షకులు నిత్యమును ‘అర్థహాస్యము’చే గ్రహించవలెను. ఇట్టిది “అర్థహాస్య సూచితసిద్ధి” అనబడును.

అతిహాస్యము :- విదూషకచ్చేదకృతము (చేదము = వంచనభంగి

లేదా ఏదేని శిల్పకృతముయైన దానిని ప్రేక్షకులు నిత్యమును 'అతిహాసము'చే గ్రహించవలెను. ఇట్టిదీ "అతిహాస్య సూచితసిద్ధి" యనబడును.

అహో :- ధర్మపద సంయుక్తము లేదా అతిశయ సంభవముఅయిన విషయము ప్రయుక్తమైనప్పుడు ప్రేక్షకులు 'అహో' కారము లొనర్చవలయును.

సాధు :- విస్మయావిష్ట భావములందు లేదా ప్రహ్వార్థములందు 'సాధు' శబ్దమును ప్రేక్షకులు ప్రయోగించవలయును.

కష్టమ్ :- కరుణమునందు కన్నీటిలో "కష్టమ్" అను శబ్దమును ప్రేక్షకులు ప్రయోగించవలయును.

ప్రబద్ధనాదము :- విస్మయార్థములందు నిత్యమును ప్రేక్షకులు ప్రబద్ధనాద మొనర్చవలయును. (ఎడతెగకుండ కేకలువేయుట, చప్పట్లు కొట్టుట.)

శారీరసిద్ధి :- పులకలు (జలదరింపు) రోంమాచము (గగ్గుర్పాటు) అభ్యుస్థానము (లేచినిలుచుట), చేలదానము (వస్త్రములు దానమిచ్చుట), అంగుళీక్షేపము (వ్రేళ్ళను, చేతులను ఆడించుట) అనునవి ఈఅయిదున్నా శారీరకసిద్ధి చిహ్నములు (అనగా శారీరసిద్ధి వ్యక్తమగు పద్ధతీ ఇది.)

పులకలు :- అధిక్షేపముతో కూడిన వాక్యములు ప్రయుక్తములైనప్పుడు 'పులకలు' గలుగును.

బహుమునములు :- కుతూహలము రేకెత్తించినపుడు బహుమతుల నొసంగవలయును.

అభ్యుత్థానము :- రంగము దీప్తప్రదేశమును అందలి కార్యములు ఛేద్య-భేద్య-ఆహవాత్మకములును, విద్రవ-ఉత్పాత - సంయుక్తములును,

యుద్ధ-నియుద్ధజములును అయినప్పుడు కుశలురై న ప్రేక్షకులు సాస్రముగా అంస-శీర్షములను బాగుగా కంపింపజేయుచు ఆకస్మికముగా లేచి నిలుచుండ వలయును.

పై విధముగతజ్ఞులచే అభివ్యక్తము చేయబడు ప్రోత్సాహముచే సూచితమగు “నటునిసిద్ధి” మునుషసిద్ధి” యనబడును.

దైవసిద్ధి :- దీని లక్షణము :- ధి భావతిశయముతో కూడినదై, నత్వ యుక్తమై సహజముగా మొదటినుండియు ఎట్టి విఘ్నములును లేకుండ దైవకృతమగు సిద్ధి అని ప్రేక్షకులు తెలియవలయును.

ఒకవేళ విఘ్నములు జనించినను ఆవి దైవాపర పర్యాయమగు అదృష్టముచే లేదా పురుష ప్రయత్నముచే నశించి, శబ్దముగాని, క్షోభము గాని. ఉత్కృతముగాని లేక రుగ్మండలము ప్రేక్షకులతో నిండియుండుట కూడా “దైవసిద్ధి” యని యెరుంగవలయును.

వేషములు :-

నానాప్రయోజములై న వేషములను మూడు విధములుగా ఉండునని తెలిపిరి.

1. శుద్ధము, 2. మలినము, 3. విచిత్రము వీని వినియోగములు తెల్పుదును.

1. శుద్ధము :- దేవాధిగమన-మంగళ-నియమ-తిధి-నక్షత్ర-యోగ వినాహకరణ-ధర్మ-ప్రవృత్త కర్మలయందు, స్త్రీ-పురుషవేషము శుద్ధముగా (తెల్లని వస్త్రములతో కూడినవిగా) ఉండవలయును. ఇట్లే ప్రాయత్నికుల (వినీతుల) వేషమును శుద్ధమే. మరియు వృద్ధ-బ్రాహ్మణశిశు-అమాత్య పురోధన-వజ్జికి-కంచుకి-తపస్వి-విప్ర-క్షత్రియ-వైశ్య - స్థానీయమునవుల నాటకాశ్రయమైన వస్త్రవిధి శుద్ధముగనే యుండవలయును.

2. చిత్రము :- దేవ, దానవ, యక్ష, గంధర్వ, ఉరగ, రక్షో, నృప, కర్కశుల, (కాముకుండ్లని పాఠము), వేషము "చిత్రము"గా నుండవలయును.

3. మలినము : ఉన్మత్త, ప్రమత్త (త్రాగుబోతులు), అధ్వగ (బాటసారులు), వ్యసనోపహతుల వేషము "మలినము"గా నుండవలెను. శుద్ధ-చిత్రవేషములలో వస్త్రములు. ఉత్తరీయములుకూడా శుద్ధములుగాను, రక్తవిచిత్రములుగాను కల్పింపబడవలెను. అట్లే మలినవేషములందును అన్నియును మలినముగానే ఉండవలెను. నాట్యతత్వజ్ఞులు వీనిని చక్కగా సంయోజనము చేయవలెను.

ముని, నిర్గ్రంథ (జైనులు), శాఖ్య (బౌద్ధులు), యతి, పాశుపత, త్రిదండి (సన్యాసి), శ్రోత్రీయులకు లోకస్వభావము ననుసరించి వృతానుసారమైన "వేషమును" కల్పించవలెను. తాపసులకు చీరె (స్థూలమైన వృక్షచర్మము), వల్కల (భూర్జరపత్ర చర్మము), చర్మము. (మృగచర్మము)లు, అర్హములు, 'పాశుపతులకు' నానాచిత్ర వస్త్రములు తగును, "కుజాతులకు" (కులజులకు కాశీపాఠం) యదార్థములైన వస్త్రములను కల్పించవలయును. అంతఃపుర రక్షణమందు వినియుక్తులు యథావిధిగా కాషాయకంచుకమురను ధరించవలెను.

అవస్థాంతరములందు పురుషుల, (స్త్రీల యని కాశీపాఠం) వేషం క్రిందివిధముగా ఉండవలయును.

శూరులు సంగ్రామయోచితవేషులై విచిత్రశస్త్ర, కవచులును, బద్ధతూణీరులును, ధనుర్ధరులును గావలయును. నృపులవేషము నిత్యమును చిత్రముగా నుండవలయును. కాని నక్షత్రోత్పాత ప్రశమనార్థమైన మంగళమందు (ఇది నైమిత్తికశ్రాద్ధ-దేవతార్చనాదుల కుపలక్షణము) మాత్రము కేవలము శుద్ధముగానే యుండవలెను.

ఇట్లు దేశ-జాతివయోనుసారముగ ఉత్తమ, మధ్యమ, అధములైన స్త్రీ-పురుషులకు, వేషములను కల్పించవలెను, నాటకాశ్రయమైన ప్రయోగమందు శుభ, ఆశుర, కృతములైన వివిధావస్థలను పొందెడివారికి పైవిధముగ వస్త్రవిధిని నిర్వహించవలెను.

రసదృష్టులు - కాంతాదృష్టి లక్షణ వినియోగములు

“హర్షోత్పన్నా ప్రసాదోత్థా కామంకామ దశావశా ।

శృంగరేభిమతాకాంతా భూషేపాపాంగ సంగతా ॥

సంతోషముచే, ప్రసన్నుతచే జనించినది. కామావస్థకు లొంగినది. బొమ్మలాడించుచు, క్రీగంట చూచునదియునైన చూపు “కాంత”యగును. ఇది శృంగరమందును తగియున్నది.

హాస్యదృష్టి - లక్షణ వినియోగములు

“చిత్రభాంతాల్పతారా దృగాకుంచితపుటాక్రమాత్ ।

కజ్జిది స్ఫుర్మపాతాదౌ హాస్యే హాస్యాహి

(అత్రిమహన్ గ్రంథపాతః)

నల్లగుడ్డును వింతగా కొంచెముగా త్రిప్పుచూ క్రమముల రెప్పలనించుక ముడుచుచు, చూచుదృష్టి “హాస్య” యనబడును. చక్కగింత, జారిపడుట మొదలగు హాస్యసందర్భములందిది చేయతగినది.

రౌద్రదృష్టి - లక్షణ వినియోగములు

“క్రూరారూక్షరుణోద్వృత్తానిష్టద్ధపుటతారకా ।

భ్రుకుటీ కుటిలాదృష్టిః రాద్రీ రాద్రరసే స్మృతా ॥

క్రూరము, కనికరములేనిది, మీదికి క్రిందికి రాచుకొనునది, రెప్పలను, గుడ్డును కదలకుండునది, వంకరబొమ్మలు కలదియువగు దృష్టి రౌద్ర యగును. ఇది “రౌద్ర” రసమునకు తగినది,

కరుణదృష్టి - లక్షణ వినియోగములు

“పతితోర్ధ్వపుటా సాస్రా మన్యుమంధత తారరా ।

నాసాగ్రానుగతా దృష్టిః కరుణేరి నే ॥

మీదిచెప్ప జారి. కన్నీరు కలిగి, శోకముచే నల్ల గ్రుడ్డు మెత్తబడగా ముక్కు తుదికిసాగిన దృష్టి “కరుణ” యనబడును. ఇది కరుణ రసమున చేయదగినది.

వీరరస దృష్టి - లక్షణ వినియోగములు

“దీప్తావికళితాఽక్షుద్ధా గంభీరా సమచారకా ।

ఉత్పల్లమధ్యాదృష్టిస్తు వీరావీర రసాశ్రయా ॥

దీప్తికలిగి విరివియై కలతలేక గంభీరమై నల్ల గ్రుడ్డులు సరివరసలో నుండి నడిమిభాగము విచ్చుకొనిన దృష్టి ‘వీరరస దృష్టి’ యగును. ఇది వీరరసమునకు తగును.

అద్భుత రసదృష్టి - లక్షణ వినియోగములు

“యాత్వాకుంచిత పక్షిగ్రాసాశ్చర్యోద్వృత్తతారకా ।

సామ్యా వికసితాం తాచసాఽద్భుతాదృష్టిరద్భుతే ॥

తుదిచెప్ప వెంట్రుకలు కొంచెముగా ముడుచుకొని ఆశ్చర్యముచే నల్ల గ్రుడ్లు క్రిందికి మీదికి కదలగా, సామ్యమై కనుగొనలు విచ్చుకొన్న చూపు “అద్భుత” రసదృష్టి యనబడును. ఇది అద్భుతరసమందు ప్రయుక్త మగుచున్నది.

భీభత్సదృష్టి - లక్షణ వినియోగములు

“వికుంచిత పుటాపాంగా మూర్ఛోప స్థితతారకా ।

సంక్లిష్టనీత పక్షిచ భీభత్సాదృష్టి రిష్యతే ॥

కమరెప్పలును, కనుగొనలును ముడుచుకొని గ్రుడ్లునొచ్చి తిరుగుడు, వడిరెప్ప వెంట్రుకలు కలసి కదలకయుండు దృష్టి “భీభత్స” రస దృష్టి యనబడును.

భయానక రసదృష్టి - లక్షణ వినియోగములు

“ప్రోద్వృత్త సిష్టబ్ధపుటా స్ఫురదుద్వృత్తతారకా ।
దృష్టిర్భయానకాఽత్యర్థం భీతాక్షయా భయానకే ॥

రెప్పలు చాలా విరివియై కదలకుండి గ్రుడ్లు అదరుచు రాచుకొనగా మిగుల భయపడిన చూపు “భయానక” దృష్టి యనబడును. ఇది భయానక రసమందు ప్రయుక్తమగును.

స్థాయిదృష్టులు - యెనిమిది విధములు

స్నిగ్ధ-హృష్ట-చీన-కృద్ధ-దృప్త - భయాన్విత-జగుప్సిత - విశ్మిత అనెడి భేదములచే స్థాయిభావాశ్రములైన దృష్టులు యెనిమిది విధములు.

1. స్నిగ్ధ:- ఇందు మధ్యభాగము విప్పారియుండును. తారకలుచలించవు. భ్రూలత ఆనందిమును సూచించుచుండును, సాఖిలాషమును, మధురమును అగు ఈ చూపు ‘స్నిగ్ధ’ దృష్టి యనబడును. ఇది రతిభావ సంఘాతము.

2. హృష్ట :- ఇందు తారకలు కొంచెముగా కనుపించుచుండును. రెప్ప పాటును, చలనమును, కొంచెము వంకరచూపును కలిగినదై హాసగర్భితమగు ఈచూపు “హృష్ట”దృష్టి యనబడును. ఇది హాసమునందు ప్రయుక్తమగును.

3. చీన :- దిగజారిన పైరెప్పలును, కొంచెముగా ఉబ్బిన తారకలును, కన్నీళ్ళను కలిగినదై మందముగా ప్రసరించెడి చూపు ‘చీన’దృష్టి యనబడును. ఇది శోకమునందు ప్రయుక్తమగును.

4. క్రుద్ధ :- కనురెప్పలను తారకలను పైకెత్తి నిశ్చలముగా వుంచవలయును. కుటిలమైన చొమలునుడి కలిగినదై పరుషముగానుండు ఈ చూపు “క్రుద్ధ” దృష్టి యనబడును. ఇది క్రోధమునందు ప్రయుక్తము.

5. దృష్ట :- ఇందు తారకలు చలించవు. చూపు స్థిరముగను, వికసించినదియునుయై బలమును వెల్లడి చేయుచుండును. ఇట్టి ఈ చూపు “దృష్ట” దృష్టి యనబడును.

6. భయాన్విత :- రెప్పలు రెండునూ బాగుగా విప్పవలెను. భయముచే కంపించుచున్నవై తారకలు ఒకమూలకు వదిగియుండవలెను. ఇట్టి ఈ చూపుగలది “భయానక దృష్టి” యనబడును. ఇది భయమునందు వినియోగించును.

7. జుగుప్సిత :- రెప్పలు, తారకలను సగము కప్పివేయుచుండును. (రెప్పలు కలియరాదు) లక్ష్మ్యవస్తువును చూచుటవలన ఉద్వేగముతో చూపును మరలించవలెను. ఇట్టి ఈ చూపు ‘జుగుప్సిత’ దృష్టియనబడును. ఇది జుగుప్సయందు వినియోగింపబడును.

8. విశ్మిత :- తారకలు బాగుగా పైకెత్తబడగా రెప్పలురెండును నిశ్చలముగ ఉండవలెను. చూపు సమమును వికళితమును కావలయును. ఇట్టి ఈ చూపు “విస్మిత” దృష్టి యనబడును, ఇది విస్మయమునందు ప్రయుక్తమగును.

సంచారీ దృష్టులు :-

శూన్య, మలిన, శ్రాంత, లజ్జాన్విత, గ్లాన, శంకిత. విషణ్ణ, ముకుల, కుంచిత, అభితప్త, జిహ్వా, లలిత, వితర్కిత, అర్థముకుల, విశ్రాంత, విప్లుత, ఆకేకర, వికోశ, త్రస్త, మదిర అనెడి భేదములచే సంచారీదృష్టులు ఇరువది విధములుగా నున్నవి.

1. తారకలను, కనురెప్పలను సమముగా నుండవలెను. చూపు నిశ్చలముగను, లక్ష్యము లేనిదిగను, కృశించినదిగను, బాహ్యవిషయములను గ్రహింపనేరదిగను వుండును. ఇట్టి ఈ చూపు “శూన్యదృష్టి” అనబడును.

2. పక్ష్యములు కదలుచుండును. అంతగా ముకుళించని కనురెప్పలును విభ్రాంతములగు తారకలను, మలినములగు అంతిములను కలిగియుండు చూపు “మలినదృష్టి” అనబడును. ఇది నిర్వేద-వైవర్ణ్యములం దుపయుక్తము.

3. శ్రాంత :- శ్రమచే వాడిన కనురెప్పలను ముడుచుకొనిన అంతములను, దిగజారిస తారకలను, గుంటలుపడిన కనులను కలిగినచూపు ‘శ్రాంత దృష్టి’ అనబడును. ఇది శ్రమ స్వేదములందిది ప్రయుక్తము.

4. లజ్జాన్విత :- కొంచెముగా వంగిన పక్ష్యముల చివరలను సిగ్గుచే జారిన పైరెప్పలను, త్రపచే అఘోగతములైన తారకలను కలిగినచూపు “లజ్జాన్వితదృష్టి” అనబడును. ఇది లజ్జయందు ప్రయుక్తమగును.

5. గ్లాన :- వాడిన కనుబొమలను, కనురెప్పలును, పక్ష్యములను రెప్పలలోనికి చొచ్చుకొనిపోయిన తారకలను కలిగినదై శిథిలమును మందముగా ప్రసరించునదియును అగు చూపు ‘గ్లాన’ దృష్టి అనబడును. అపస్మార-గ్లాని-వ్యాధులందిది ప్రయుక్తమగును.

6. శంకిత :- తారకలు చలితములు కావలయును, చూపుకొంచెముగ చలించినదియును, పిమ్మట స్థిరముగను, కొంచెము పైకి లేచినదియును, తరువాత అడ్డముగా ప్రసరించునదియును, మూఢమును అగుచూపు ‘శంకిత’ దృష్టి అనబడును, ఇది శంకయందు ప్రయుక్తము.

7. విషణ్ణ (విషాదిని) :- విషాదముచే పెద్దదియైన కనురెప్పలను పర్యస్తములైన అంతములను ఎక్కువ చలనములేని తారకలను కలిగినదై

రెప్పపాటులేని చూపు “విషాదదృష్టి” అనబడును, ఇది విషాదమందు ప్రయుక్తము.

8. ముకుళ :- కొంచెముగా ఒకదానితో ఇంకొకటి కలన్మనదై అదరు చున్న పక్షములను ముకుళితములై న కనురెప్పలును, సుఖముచే కొంచెము గాక కన్నట్టుచున్న తారకలను కలిగినచూపు “ముకుళదృష్టి” యనబడును. ఇది నిద్ర-స్వప్న-సుఖములందిది ప్రయుక్తములగును.

9. కుంచిత :- రెప్పలు కొంచెముగా ముడుచుకొనుటచే బాగుగావంగిన పక్షముల చివరలను వెనుకకు లాగిబడిన తారకలను, కలిగిన చూపు “కుంచితదృష్టి” అనబడును. ఇది అసూయ-అనిష్ట-దుష్ప్రేక్ష-అక్షివ్యధ లందు ప్రయుక్తము.

10. అభితప్త :- రెప్పలు బాగుగా చలించుచున్నను, మందముగా కదలుచున్న తారకలనుకలదై సంతాపమును, వ్యధను సూచించుచూపు “అభితప్త” దృష్టి యనబడును. చింతా-విర్వేద-అభిఘాత-అభితాపములందిది ప్రయుక్తములగును.

11. జిహ్వా :- కొంచెముగా వంగిచేలాడుచున్న రెప్పలను మూయబడిన తారకలను కలిగినదై కొంచెము అడ్డముగాను, గూఢముగాను, ప్రసరించుచూపు ‘జిహ్వాదృష్టి’ అనబడును. అసూయ-జడత-ఆలస్యములందిది ప్రయుక్తము.

12. లలిత :- ముడుచుకొనిన ఆంతములను, ఎగురవేయబడుచున్న కనుపొమలును, కలిగినదై మధురమును, సస్మితమును, మన్మథ వికారోపేతమును ఆగు ఈ చూపు ‘లలితదృష్టి’ అనబడును. దృతి-హర్షములందిది ప్రయుక్తము.

13. వితర్కిత :- వితర్కముచే పైకిలాగబడిన రెప్పలను వికళితము

లై న తారకలను కలిగినదై క్రిందిచూపులతో హాడినది “విత్కరిత” దృష్టి అనబడును. స్మృతి-తర్కములందిది ప్రయుక్తము.

14. అర్థముకుళ :- సంతోషముతో రెప్పలను సగము మూయుటచే, సగము విడిచిన పక్షములను, కొంచెము చెదరిన తారకలను కలిగినచూపు “అర్థముకుళదృష్టి” అనబడును. అష్టోదజనకములగు గంధ-స్పర్శములందిది సమీయక్తము.

15. విభ్రాంత :4 చెలించెడి రెప్పలను తారకలను, విస్పారుచుచే పెద్దవి యైన కనులను కలిగినదై అకులపాటుతోకూడిన చూపు “విభ్రాంతదృష్టి” అనబడును. ఇది ఆవేగ-సంభ్రమ-విభ్రమములందిది ప్రయుక్తము.

16. విప్లుత :- బాగుగా అదరుచు పిమ్మట చలనరహితములగుచు, క్రిందకు జారుచునుండెడి రుప్పలను పైకిలాగబడినవియును, మరల కదలు చున్నవియును అగు తారకలను కలిగినచూపు విప్లుతదృష్టి” అనబడును. చపలత-స్మాద-దుఃఖ-ఆర్తి-మరణములందిది ప్రయుక్తము.

17. ఆకేకర :- కొంచెము ముకుళితములై న రెప్పలను. అపాంగము లరు, అర్ధనిమేషమును, మాటిమాటికి ప్రక్కలకు పోవుచున్న తారకలను కలిగినచూపు “ఆకేకరదృష్టి” (ఓరచూపు) అనబడును. దురాలోకవిక్షేద ప్రేక్షితముల (అపిఆపి చూచుట) యందిది ప్రయుక్తము.

18. వికోశ :- విప్పారిన రెండురెప్పలను చలించుచున్న తారకలను, కలిగినదై వికళితమును, రెప్పపాటులేనిదియును అగు చూపు “వికోశదృష్టి” అనబడును. విబోధ-గర్వ-అమర్ష-ఉగ్రతా-మతులయందిది ప్రయుక్తము.

19. త్రస్త :- త్రాసముచే పైకెత్తబడిన రెప్పలను, ఎక్కువగాకంపించుచున్న తారకలను, సం-తాసముచే విప్పారిన మధ్యములను కలిగినచూపు “త్రస్తదృష్టి” అనబడును. ఇది త్రాసమునంధు ప్రయుక్తము.

29. మదిరదృష్టి :- తిరుగుచున్న మధ్యములను, వాడిన కనుకొలకులను, వికశితములైన అపొంగములను కలిగినచూపు “మధిరదృష్టి” యనబడును, ఇది “తరుణమద” మందు ప్రయుక్తము. 2. కొంచెముగావంగిన రెప్పలను, కొంచెము చెదరిన తారకలను, చలించుచున్న పక్షిములను కలిగిన “మదిరదృష్టి” “మధ్యమమద” మందు ప్రయుక్తమగును. 3. కొంచెము కనుపించు తారకలను, క్రిందిచూపులను కలిగినదై అనిమేషమును సనిమేషమును అగు “మదిరదృష్టి” “అధమమందు” మందు ప్రయుక్తమగును.

అ లంకార భేదములు :-

ఈ అలంకార భేదములలో వక్ర్రజములును, గాత్రజములునుయై యవ్వనమందు శ్రీలలో స్పష్టముగా కన్పట్టు వికారములు “అలంకారము” లనబడును. వీటిలో అంగజ(గాత్రజ) భేదములైన ఆలంకారములు మూడు విధములు.

స్వాభావికాలంకారములు పది విధములు. ఆయత్నజములైన అలంకారములు ఏడు విధములు. ఇందు స్వాభావిక-ఆయత్నజములు రస-భావోపబృంహితములై యుండును.

అంగజ వికారములు :-

దేహోత్పత్తికమైన సత్వమునుండి భావమును, భావమునుండి హావమును హావమునుండి హేలయుభు బయలుపెడలును. మరియు సత్వభేదముగల శరీరమున భావ-హావ హేలలు మూడును, దేహస్పృభావమాత్రాపేక్షములైనను, పరస్పర సముత్తికములుకూడా అగుచున్నవి. (అన్యనాయికాగతహేలావలోకమున ప్రకృతకుమారియందు భావ-హావములు లేదా హావదర్శనముచే హేలాభావములును బనించును, ఇట్లు భావ-హావ-హేలలు - పరస్పరము సముభృవ హేతువులగును.)

1. భావము :- వాచిక-అంగిక-ముఖంగా త్మకమైన ఆభినయ ముచేతను సాత్వీకాభినయముచేసను. ఒకపాత్రయొక్క అంతరభావమును, సహృదయు నకు ప్రకటించు దేహవికారము “భావ” మనబడును.

2. హావము :- శృంగారోచితమగు ఆకారమును సూచించునట్టిదియును గ్రీవారేచికసహితమును, ఆశీ-భూవికార-సంపన్నమును ఆయి స్వయముగా జనించునది “హావ” మనబడును. (భావముచే కేవలము సహృదయులే అంతరభావమును గ్రహింపగలరు. ఇక హావముచే సహృదయులు, అసహృదయులుకూడా గ్రహింపగలరు. హావము పుట్టి నిలచిపోవుచు మరల పుట్టుచు మరల నిలచిపోవుచు వుండును, అట్లుగాక ఒకసారి జనించి అట్లే ఎడతెగక ప్రసరించుచున్నచో ఆ హావమే హేలయగును.

స్త్రీలకు స్వభావజములైన అలంకారములు

లీలా, విలాస, విచ్ఛిత్తి, విభ్రమ, కిలికించిత, మోట్టాయిత. కుట్టమిత, బిబ్బోక. లలిత. విహృతము లనెడు పదివికారములును స్త్రీలకు స్వభావజములైన అలంకారములు, వీటి స్వరూపములు తెల్పుదును.

1. లీల :- ప్రియునియందుగల ప్రీతిచే వానియొక్క వాగంగాలంకారములను మధురముగను, విశిష్టముగను ఆనకరించుట (స్వీయమునగుగా చేసుకొని ప్రయోగించుట) ‘లీల’ అనబడును.

2. విలాసము :- శృంగారము ఉద్వేలమగుటచే స్థాన-ఆసన గమనము లందును, హస్త-భూ-నేత్రకర్మలందును, అప్రయత్నిముగా కన్నపైడి విశేషణము “విలాస” మనబడును

3. విచ్ఛిత్తి :- మాలలను, వస్త్రములను, భూషణములను, చందనాదులను అనాదరముతో స్వల్పముగా ధరించినను అవి అధికమగు శోభను కలిగించుట “విచ్ఛిత్తి” అనబడును.

4. విభ్రమము :- వాక్-అంగ-అహార్య-సత్వములకు సంబంధించిన వివిధార్థములను మనముచేగాని, హర్షముచేగాని రాగముచేగాని. వ్యత్యస్తముగా నొనర్చుట “విభ్రమ” మనబడును.

5. కిలికించితము :- (కిలికించితము) హర్షమువలన స్మిత-రుదిత-హసిత-భయ-హర్ష-గర్వ-దుఃఖ-శ్రమ - అభిలాషములను మాటిమాటికిని సమ్మిశ్రితములను చేయుట “కిలికించిత” మగును.

6. మోహ్తాయితము :- ఇతరులు ప్రియునివార్తలు చెప్పునప్పుడుగాని. వానిని స్వయముగా చూచినప్పుడుగాని, రతిభావనచే నాయికయందు రీలా - హేలాదులు జనించుట “మోహ్తాయిత” అలంకార మనబడును.

7. కుట్టమితము :- స్రియుడు కేశములను, లేదా స్తనములను, లేదా ఆధరమును గ్రహించునప్పుడు అతిహర్ష సంభ్రమము వలన జనించు సుఖము ‘కుట్టమిత’ మనబడును. ఇది సుఖమే ఆయినను దుఃఖరూపకముగ (అనగా కృతకకోపాదులతో) వ్యక్తమగును.

8. బిబ్బోకము :- ఇష్టమైన వస్త్రాద్యలంకారములను పొందియు అభిమాన-గర్వములచే స్త్రీలు వానియందు అనాదరము చూపుట “బిబ్బోక” మనబడును.

9. లలితము :- హస్త-పాదఅంగవిన్యాసములను, భ్రూనేత్ర ఓష్ఠ కర్మలతో సుకుమారముగ నొనర్చుట ‘లలిత’ మనబడును.

10. విహృతము :- ప్రీతియుక్తములైన వాక్యములు మాట్లాడవలసిన అవసరమువచ్చినను, వ్యాజముచేగాని, స్వభావముచేగాని (సిగ్గుచేగాని) మాట్లాడకుండుట యది ‘విహృత’ మనబడును.

అయత్నజములైన స్త్రీల ఆలంకారములు

శోభా, కాంతి, దీప్తి, మాధుర్య, దైర్య, ప్రాగల్భ్య, ఔదార్యము లనెడి ఏడును స్త్రీలయందు, అయత్నజములైన ఆలంకారములు.

1. ఉపశోగములచే (పురుషునిచే ఉపమజ్యమానములగుటచే) పెంపొందిన రూప, యస్వన, లావణ్యములు అవయవములకు కలిగించు నూతన విలాసము “శోభ” అనబడును.

2. కాంతి :- సంపూర్ణమగు కామోపశోగముతో కూడిన శోభయే ‘కాంతి’ అనబడును.

3. దీప్తి :- అత్యధికమైన కాంతియే “దీప్తి” అనబడును,

4. మాధుర్యము :- దీప్తములైన క్రోధాదులు, లలితములైన రతి క్రోధాదులు మున్నగు సర్వావస్థలయందును చేష్ట అనుల్పణముగా (మృదులముగా) ఉండుట “మాధుర్య” మగును.

5. దైర్యము :- ఏ విషయమందును చాపల్యములేక, తన్నుతాను పొగడుకొనక స్వాభావికమగు చిత్తవృత్తిని కలిగించుట “దైర్య” మనబడును.

6. ప్రాగల్భ్యము :- కామకళాదులందు సాధ్యసము రేకుండుట ‘ప్రాగల్భ్యము’ అనబడును.

7. ఔదార్యము :- సర్వావస్థలయందును, పరుషములు పలుకకుండుట “ఔదార్య” మనబడును.

లలితాత్మకమగు శృంగార ప్రయోగమునందు, సుకుమారములగు సంభోగ - విప్రలంభాది భేదములన్నింటియందును, ఈ ఆలంకారములు ప్రయుక్తములగును. ఆ శృంగారమున ఈర్ష్యామర్షాది దీప్తభావములందు

మాత్రము విలాస-లలితములనెడి రెండు అలంకారములుతప్ప తక్కినవానిని పరిమోగించనలయును.

పురుషులయందలి సత్వభేదములు

శోభా, విలాసా, మాధుర్య, స్థైర్య, గాంభీర్య, లలిత, బౌదార్య, తేజస్సులు యనెడి ఎనిమిదియును పురుషులయందలి సత్వభేదములు. (ఇవి ఆయత్నజములైన పురుషుల అలంకారములు.)

1. శోభ :- దక్షత, శౌర్యము, ఉత్సాహము, నీచార్థములందు జుగుప్స, ఉత్తమ గుణములతో స్పర్ధ ఆనునవి కలిగియుండుట “శోభ” అనబడును.

2. విలాసము :- ధీరముగ ప్రసరించు దృష్టి, వృషభగతివంటి గతి, స్మితపూర్వమైన అలాపము కలిగియుండుట ‘విలాస’ మనబడును.

3. మాధుర్యము :- అధ్యాసపాటవముచే మహావికారములందుకూడా చేష్టలతో ఉల్బణత్వము చూపకుండుట ‘మాధుర్య’ మనబడును. (ఆనగా యుద్ధ-నియతాది వికారములందు అధ్యాసపాటవముచే కర-చరణాదిక్రియలు అసుల్బణములుగా నుండుట.)

4. స్థైర్యము :- శుభసంకల్పముచేగాని. అశుభసంకల్పముచేగాని జనించిన ధర్మార్థ కామచులందలి వ్యవసాయము (పూనిక) స్థిరముగానుండుట ‘స్థైర్య’ మనబడును.

5. గాంభీర్యము :- హర్ష, క్రోధ, భయాదిభావములందు తత్తదుచితములైన ఆకారములు కన్పట్టకపోవుట “గాంభీర్య” మనబడును.

6. లలితము :- ప్రయత్నములేకయే నిర్వికారమగు స్వభావమునందు జనించిన శృంగారాకార చేష్టలను కలిగియుండుట ‘లలిత’ మనబడును.

7. ఔదార్యము :- దానమునుకాని, అభయప్రదానమునుకాని. ప్రియ భాషణమునుకాని, శతృ-మిత్ర భేదములేకయే చేయుట 'ఔదార్యము' యనబడును.

8. తేజస్సు :- శతృకృతమైన అధిక్షేపమునుకాని, అవమానమునుకాని, ప్రాణాత్యయమందును నహించుపోవుట 'తేజ' మనబడును.

వ స్త్ర ధా రణ వి ధి క్ర మ ము

వస్త్రరూపమగు అలంకారము, నానాదేశసంభవమై, బహువిధములుగా వుండును. (అవి మూడు విధములు.)

అవి మూడు విధములు :- శుద్ధము (తెల్లనిది), రక్తము (రంగుబట్టి), విచిత్రము (బహువర్ణములు గలది.) దివ్యులకు ఈ భాషణ విధి యంతయు నొప్పును. మనుష్యులకు మాత్రము దేశాశ్రయమగు అలంకార పరికల్పనము చేయనగును.

దివ్యాంగనలకు వారివారి భూములకును, అవస్థలకును ఉచితములైన అభరణములును, వేషములును సమకూర్చవలెను. విద్యాధర, యక్ష, అప్పరో నాగాంగనలకును, ఋషి-దైవత-కన్యలకును, సిద్ధ-గంధర్వ-రాక్షస - అసుర పనితలకును. దివ్య-వాసర-మనుష్యాంగనలకును సంబంధించిన వేషములు నానావిధములుగా నుండవలయును. (అనగా వారి వేషమునుబట్టియే వారు, "ఫలానా" యని గుర్తించవలయును.)

విద్యాధర స్త్రీలకు, ముక్తాభూషితమగు శిఖాబంధమును రచింపవలయును. వారి వేషపరిచ్ఛదము, శుద్ధముగా నుండవలయును. యక్షిణులును, అప్పరనలును. రత్నభూషణోపేతలు కావలయును. వారి వేషములును, నమానములే, కాని యక్షిణులు కేవలము శిఖను ధరించవలెను.

నాగస్త్రీల భూషణములు దివ్యస్త్రీలకువలెనే యుండవలెను. ముక్తా వణితా ప్రాయములగు షణములు (పడగలు) ఉండవలెను.

మృనికన్యకల శిరస్సులు ఏకవేణీధరములు కావలెను. వీరికి భూషణ విధిలేదు. వేషము వనోచితముగా నుండవలెను.

సిద్ధాంగనలకు ముక్తా-మరకతప్రాయమైన అలంకారమును పీఠపత్ర పరిచ్ఛదమును (పరిచ్ఛదము = మేలిముసుగు) సముచితములు. గంధర్వ స్త్రీలకు పద్మరాగమణిప్రాయములైన విభూషణములు, వీణాహస్తము. కౌసుంబి (కనకాంబరపు రంగు) పత్రములును రమ్యముగా నుండును.

రాక్షసస్త్రీలకు ఇంద్రనీల విభూషణములు, నితదంఘ్రిలు, నల్లని వస్త్ర-పరిచ్ఛదములును తగియుండును.

సురాంగనా (దివ్యాంగన)లకు వై ధూర్య-ముక్తాభరణములను కూర్చు వలెను. వారి పరిచ్ఛదము శుకపింఛతుల్యములైన, పత్రములతో కూడియుం డును. దివ్యవానర స్త్రీలకు, పుష్కరాగ మణిభూషణములు లేదా ఒక్కొక్క పుడు వై ధూర్య భూషణములు, నీలపరిచ్ఛదమును అర్హములు.

శృంగాణులగు దివ్యాంగన వేషములు పైన వివరించిన విధముగా నుండును. కాని అపస్తాంతరములందు (శృంగారేతరమైన అవస్థలందు) వారి వేషము శుద్ధముగా (తెల్లగా) ఉండవలయును.

ఇంక మనుష్యస్త్రీల ఆభరణములు, వేషములు వారివారి దేశసముద్భవములుగా నుండవలయును.

అవంతీయవతి అలకలతో (ముంగురులతో) కూడిన లేదా వంకరలు తిరిగిన కుంతలములు కలిగి యుండవలయును.

అ భీరయువతి రెండుబడలు వేసుకొనును. నిలప్రాయములైన పత్రములు ముసుగుగా వేసుకొనును.

గొడవస్త్రీలు అలకలను సఖిభాషాశవేణిక (కొప్పుగా ముడిచిన జడ)ను కలిగియుందురు.

పూర్వోత్తర దేశమందలి స్త్రీలు సమునద్ధ శిఖండకములు (మీదికెత్తి కట్టబడిన జుట్టు) నఖిఖపర్యంతమైన ముసుగు కలిగియుందురు.

దక్షిణదేశపు స్త్రీలు అపర్రాకారముననుండు లలాటికము (చొట్టు)ను కుంభిబంధ సంయుక్తమైన ఉల్లేఖ్యమును కలిగియుందురు.

గణికలు అలంకారము వారిధురి యిచ్చానుసారముగ నుండవలెను. ఇంక తక్కినవారికి వారివారి దేశ-జాతి విధానములను అనుసరించి వేష, ఆభరణ, ఊరకర్మ, పరిచ్ఛదమును సమకూర్చవలెను.

కామము - శృంగారము

ప్రాయికముగ సర్వభాషములును, కామమునుండియే నిష్పన్నము లగుచున్నవి. ఆకారము ఇచ్చాగుణసంపన్నమై (కార్య వ్యాపారాదులకు ఉన్ముఖమైన కోరికతోకూడినదై) బహువిధములుగా నుండెను. ధర్మకామము, ఆర్థకామము, మోక్షకామము, స్త్రీ-పురుషులయొక్క సంయోగము "కామము" అనబడును.

ఈ కామము సర్వలోకముయొక్క ఇతర సుఖదుఃఖములను కప్పి పుచ్చి అదియే అధికముగ కన్పట్టును. అది వ్యసనమందుకూడా సుఖముగానే యుండును.

రతి సంభోగకారకమైన స్త్రీ-పురుష సంయోగము (అది ఉత్తమ ప్రకృతిగతమైనప్పుడు) "శృంగార" మనబడును. ఇది శుభమును ఉపచారకృతమును అయిఉండును. (ఉపచారమనగా అన్యోన్య హృదయగ్రహణోచితమైన వ్యాపారము. ఉపచారకృతమనగా దానితో పరిపూర్ణమైయుండునది.

సుఖమునకు స్త్రీలు మూలము

ఈ లోకము ఎల్లప్పుడును అధికముగా సుఖమునే కోరును. ఆ సుఖమునకు స్త్రీలే మూలము. అట్టి స్త్రీలు నానావిధములగు 'శీలములు' కలిగియుందురు.

స్త్రీ ల శీ ల బే ద ము లు

స్త్రీలు దేవ, దానవ, గంధర్వ, రక్ష, నాగ, పక్షి, పిశాచ, యక్ష, వ్యాల, నర, వానర, హస్తీ, మృగ, మీన, ఉష్ణ, మకర, భర సూర, వాజి, మహిష, అజ శ్వ, గవాదులతో తుల్యములైన శీలములు కలిగియుండురని తెలియవలయును.

దేవశీల :- స్నిగ్ధములైన అంగోపాంగములు, నిలకడ, మండములగు విమేషములు, ఆరోగ్యము, కాంతి, దాన, సత్వ, ఆర్జవములు, అల్ప స్వేదము, సమరతీయందు ఆసక్తి, అల్పభోజనము, సురతిముసందు ప్రీతి, గంధ-పుష్పములం దిష్టముగలదై మనోహరయగు అంగన "దేవశీల" అనబడును.

ఆసుర (దానవ) శీల :- అధర్మమునందును, శాత్రుమునందును. ఆసక్తి, స్థిరమైన క్రోధము. అతిపాగుష్యము. మధ్యమాంసములయందు ప్రీతి, అతిలోభము, కలహమునందు ప్రీతి, ఈర్ష్యాన్వభావము, చంచలమైన స్నేహముకలదై, నిత్యకోపనయు, అతిఘానపతియు, చపలయు అగు అంగన "ఆసురశీల" అనబడును.

గంధర్వశీల :- క్రీడియందు ఆసక్తి, సుందరములగు నేత్ర, నఖ, దంతములు, సౌష్ఠవోపేతములైన అంగములు, స్థిరభాషణములు, అల్ప సంతానము, రతియందలి ప్రీతి, గీత-వాద్య నృత్తములందాసక్తి, హర్షము, ఫరిశుద్ధత, స్నిగ్ధములైన చర్మ-కేశ-నేత్రములు కలిగిన అంగన "గంధర్వ శీల" అనబడును.

రాక్షసశీల :- పెద్దవియును. విస్తీర్ణములును అగు అంగములు విస్తీర్ణములైన ఎర్రని నేత్రములు, ఖరరోమములు, పగటినిద్రయందాసక్తి ఉచ్చభాషణములు, క్రోధ-ఈశ్వార-కలహములయందుప్రీతి. రాత్రులయందు విహరించు స్వభావముకలదై నఖ-దంతక్షతముల నొనరించు అంగన 'రాక్షస శీల' అనబడును.

నాగ (సర్ప) శీల :- కొనదేరిన ముక్కు, వాడిమైన దంతములు, అందమైన శరీరము. ఎర్రనికనులు, నీలోత్పలమువంటి రంగు, ఆతికోపము, తిర్యగ్గమనము, అరంభములందు చాచల్యము, అధికనిశ్వాసము, ఆతిమానము, గంధ-మాల్య-ఆసనములందు ప్రీతి, నిద్రయందాసక్తి కలిగిన అంగన "నాగశీల" యనబడును.

శకున (వక్షి) శీల :- ఎక్కువగా ప్రక్కకు తిరిగిన ముఖము, తీక్షణమైన స్వభావము. నదులయందు ప్రీతి, నుర-అసవ క్షీరములందాసక్తి అధిక సంతానము, ఫలములయందు ప్రీతి, నిత్యశ్వాసము, ఉద్యానవలములయందు ప్రీతి. చాపల్యము, ఎక్కువమాట్లాడు స్వభావము. తొందర గలిగిన అంగన "శకునశీల" యనబడును.

పిశాచశీల :- ఎక్కువ తక్కువలుగావున్న వ్రేళ్ళుగల చేతులు, గృహారామ సంచారము, పిల్లలను పీడించెడి స్వభావము, నై చ్యముశ్లిష్టములైనమాటలు, సురతమునందున కుత్సితాచారము, రోమశములైన అంగమును, మహాస్వనము, మద్య-మాంస-బలులయందు ప్రీతిగలిగిన అంగన "పిశాచశీల" అనబడును.

యక్షశీల :- స్వప్నములో చమర్చు స్వభావముగల శరీరము, స్థిరములైన శయ్యాఆసనములందు ప్రీతి, మేధ-బుద్ధి-మధ్య-గంధ-మాంసములయందు ప్రీతి, చాలాకాలము తరువాత చూచినవారిపై సంతోషము, శృతజ్ఞత, తక్కువ నిద్ర కలిగిన అంగన "యక్షశీల" అనబడును.

వ్యాళ (క్రూరమృగ) శీల :- మానావమునములందు సమత, పరుషమైన చర్మము, ఖరస్వరము, శాత్యము, అన్యతము, ఉద్ధత భాషణములు, పింగళవృష్టులు కలిగిన అంగన 'వ్యాళశీల' అనబడుచున్నది.

మనుష్యశీల :- ఆర్జవమునందు నిత్యానక్తి, దక్షత, ఓరిమి, సమ విభక్తములైన అవయవములు, కృతజ్ఞత, గురు-దేవ-ద్విజులందు ప్రీతి, ధర్మ-కామ-ఆర్థములందానక్తి, అహంకారరాహిత్యము, సుహృత్తులందు ప్రీతి, మంచిశీలము కలిగిన అంగన 'మనుష్యశీల' అనబడుచున్నది.

వానరశీల :- కుడింపటిదిన చిన్నశరీరము, హర్షము, పింగళ-రోమములు, ఫలమునందలి ప్రీతి, స్వల్పమైన ఉపకారమునుకూడా అధికముగా తలంచుటకలిగినదై బలత్కార తిశీలయగు అంగన 'వానరశీల' అనబడును.

హస్తీశీల :- పెద్దదవుడలు, నుదురు, బలసిన భరీరము. పింగళములైన నేత్రములు, రోమశములైన అంగములు, గంధ-మాల్య-ఆసనములందలి ప్రీతి, కోపము, చిత్తనైర్యము, జల-ఉద్యానవనములందలి ప్రీతి, మధురములగు వాసయందుప్రీతి, రతియందు ఆసక్తికలిగిన అంగన 'హస్తీశీల' యనబడును.

మృగశీల :- స్వల్పమైన ఉదరము, చప్పిముక్కు, నన్ననిపిక్కలు, చాపల్యము, వనములందు ప్రీతి, విశాలములైన చంచల నేత్రములు, శీఘ్రగమనము, పగటివేళల భయము, గీత-వాద్య-రకులయందు ప్రీతి, స్థిరనివాసమునందు ఇష్టము కలిగిన అంగన "మృగశీల" అనబడును.

మత్స్యశీల :- దీర్ఘమును, పీనమును, ఉన్నతమును అయినవక్షము చాంచల్యము, అతినిమేషము, బహుభృత్యులు, బహుసుతులు. జలమునందు ప్రీతిగలిగిన అంగన "మత్స్యశీల" యనబడును.

ఉష్ణశీల :- వ్రేలాడుచున్న పెదవి, అధికస్వేదము, వికటగమనము. కృశించిన ఉదరము, పుష్ప-ఫలములందును, ఉప్పు-పులుపు-వగరు

లందును ప్రీతి, వదులుగానుండేడి కటి-సార్వములు పరుష-నిష్ఠుర సంభాషణములు, పొడివైన మెడ, ఆడవులందు ప్రీతికలిగిన అందన "ఉప్రిశీల" యనబడును.

మకరశీల :- స్థూలమైన శిరస్సు. వంగినమెడ, తెరచిననోరు, పిట్ట కంఠధ్వని, క్రూరత్వము కలిగినవై మత్స్యగుణపేతయగు అంగన "మకర శీల" యనబడును.

ఖరశీల :- స్థూలములైన నాలుక, పెదవులు, దంతములు, పరుషమైన చర్మము, కటుభాషణములు, రతియుద్ధమునందు ఆసక్తి, ధార్మ్యము, నఖక్షత, దంతక్షతములందు ప్రీతి. సవతియందు ద్వేషము, దక్షిణ, చాపల్యము, శ్రీఘ్రగమనము, రోగము. బహుసంగతి కలిగిన అంగన "ఖరశీల" యగును.

శూకరశీల :- దీర్ఘములైన పృష్ఠ-ఉదర-ముఖములు, రోమశములైన అవయవములు, బలము, సన్ననినదురు, కందమూల ఫలములందు ప్రీతి, నలుపురంగు, పండ్ల చే వికృతమయిన ముఖము. పొట్టిజుత్తు, హీనమయిన ఆచారము, బహుసంతితి కలిగిన అంగన "శూకరశీల" యనబడును.

హయశీల :- స్థైర్యము, సుభగత్వము, తానస్వభావము, నిడుపాటి పెద్దజుత్తు, కృశత్వము, చాంచల్యము, వాక్కునందు స్నిగ్ధత, శ్రీఘ్రగమనము, కామము, క్రోధము, సమవిభక్తములైన పార్శ్వ-కటి-ఊరు-పృష్ఠ-గ్రీవములు గలిగిన అంగన "హయశీల" యనబడుచున్నది.

మహిషశీల :- స్థైర్యము, బిరునైన రోమములు, రౌద్రము, రోక ద్వేషము, రతిప్రీతి, ఉన్నతవక్త్రము, జల-వన-క్రీడలయందు ఆసక్తి, పెద్దనుదురు, అందమయిన పిరుదులు, స్థూలములైన పృష్ఠ-నేత్ర-దంత

మూలు. సన్నని పార్శ్వములు, ఉదరము కలిగిన అంగన “మహిషశీల”యన బడును.

అజ (మేక) శీల :- కృశత్వము, సన్నని భుజములు, ఉదరము, నిశ్చలములు, స్థిరములు అయిన నేత్రములు. పొట్టికాళ్ళు చేతులు, సూక్ష్మమునై న రోమములు, భయము, నీటిని చూచినచో భయము, బహుసంతతి, వనములందు ప్రీతి, చాంచల్యము, శీఘ్రగమనము గలిగిన అంగన “అజ శీల” యనబడును.

శ్వ (కుక్క) శీల :- గాత్రలాఘవము, నేత్రపాటవము, ఒడలు సాగదీయుట, పొడవైన చిన్నముఖము, పొట్టి కాళ్ళుచేతులు, ఉచ్చస్వనము, తక్కువనిద్ర, క్రోధము, మంచిపనులందు ప్రీతి, హీనమయిన ఆచారము, కృతజ్ఞత, కలిగిన అంగన ‘స్వశీల’ యనబడును.

గోశీల :- స్థూలములు, పీనములు, ఉన్నతములు అగు పిరుదులు, సన్నని జంఘలు, సుహృత్తులందు ప్రీతి. పొట్టి కాళ్ళుచేతులు, ప్రయత్నమందు దార్ద్ర్యము, ప్రజాహితకారిత్వము, పితృదేవతార్చనములందు ప్రీతి, సత్య-శౌచములందు, గురువులందు ప్రీతి, స్థయిర్యము, క్లేశమునందు ఓరిమి కలిగిన అంగన “గోశీల” యనబడును.

ఉ ప చా ర ము :-

పైవిధముగా శ్రీలు నానావిధములగు స్వభావములును, కలిగియుండురు. ఆయా స్వభావములనెరింగి తదనుగుణముగ కామోపచారమునోసర్పవలయును. శీలానుసారముగ శ్రీలయెడ గావింపబడిన ఉపచారము అతిస్వల్పమైనను వారికి హర్షదాయకమగురు. వారివారి శీలములను గుర్తించక కావించెడి “ఉపచారము” ఎంతగోప్పదైనను, వారికి తుష్టికరముకానేరదు. కోరిన దానినిపొందుటచే ‘రతి’ జనించునుగదా : శ్రీ-పురుషులయందు పరస్పరము

రతి జనించుటకు ఉపచారము అవశ్యకము. (ఉపచారమనగా అన్యోన్య హృదయ గ్రహణోచితమైన వ్యాపారము.)

విద్యార్థులకు ఉపకరించు వ్యాయామము

1. దండెములు	—	(3 రకములు)
2. బస్కీలు	—	(3 రకములు)
3. గుంజీలు	—	(2 రకములు)
4. కాలిసాము		
5. కుప్పీలు	—	(పైకి ఎగురుట)
6. మొగ్గలు	—	(2 రకములు)
7. వాలుమొగ్గలు		
8. మండూకస్థితము	—	(కప్ప దుమికినట్లు)
9. కుక్కుట గమనము	—	(కొడి నడక)
10. పాము నడక		
11. హరిణస్థితము	—	(లేడి పరుగు నడక)
12. మయూరస్థితము	—	(నెమలి నడక)

(పై వ్యాయామములు అన్నియు, విద్యార్థి, విద్యార్థినులు తప్పనిసరిగా చేసినచో శరీరము చక్కని వంపులుతిరిగి దాగుండిను)

మెళ్ళాయిలు (4 రకములు)

సూర్య నమస్కారములు :-

(శరీరము వంపులు తిరుగుటకు చేయువిధి)

1. నమస్కారము (నిలబడి) శిరముపై న.
2. పాదములు అందులాగున కాళ్ళు వంచకుండా వంగుట.
3. పాదముల బొటనవ్రేళ్ళను చేతులతో తాకుట ఎడమ.

4. కాలు రెండుచేతులమధ్య ఉంచి, కుడికాలు వెనుకకు.
5. చాచి పైకిచూచుట, మరల యెడమకాలుకూడా పోనిచ్చి సూర్యుని చూచుట.
6. సాష్టాంగ నమస్కారముతో తల ఇరుప్రక్కలకు త్రిప్పుట.
7. కుడికాలు మరల ముందుమాదిరిగా యధాస్థానమునకు తెచ్చుకొని పైకిచూచుట.
8. ఎడమకాలుకూడా యధాస్థానమునకు తెచ్చుట.
9. సమముగా నిలబడుట.

(పై విధముగా సూర్యనమస్కారములు చేసినచో శరీరము ఆరోగ్యము, వంపులు తరుగును.)

కూచిపూడి నృత్యాంశములు (ప్రాక్తికల్ప)

వినాయక ప్రార్థన, ఆదితాశము. నాటరాగము

ప :- మహాగణపతిం మనసా స్మరామి ||

అను :- వశిష్ట వామదేవాది వందిత మనసా స్మరామి ||మ||

1. మహాదేవసుతం గురుగుహనుతం

మార కోటిప్రశాంతం శాంతం

మహాకావ్య నాటకాది ప్రీయం....

మూషికవాహన మోధకప్రియం ||మ||

అంబ ప్రార్థన - మోహనరాగం - మిశ్రచాపు

ప :- అంబా పరాకు దేవీ పరాకు

మమ్మేలు మా.... శారదాంబ పరాకు ||అం||

వాణి పతాకు శార్వాణి పరాకు

వాణీ చక్కని నీలవేణి పరాకు ||అం||

సరశిజలోచన చెల్లెలవై మమ్ము
 కరుణించు బంగారుబొమ్మ పరాకు ॥అ౦॥
 అరువీధుల నడుమ శేగమైన ఆలం
 పూరితొ వెలసె జోగులాంబ పరాకు ॥అ౦॥
 కనకాంబ్రు జలధిలో జలకము లాడుచు
 కులుకుచు తిరిగేటి కలికి పరాకు ॥అ౦॥
 అప్పడంబులు వడపప్పు నునకములు
 వొప్పుగ దెప్పింతు కుప్ప పరాకు ॥అ౦॥
 తకిట తాంతా తాంతా తాతై య్య యనుచును
 తాండవమాడిన తరుణి పరాకు ॥అ౦॥
 కుంభికుంభయ కుంభపయోధరి
 కంబుకంధరి మహాగౌరీ పరాకు ॥అ౦॥
 ఓంకారి కొముదివారాహి శార్వాణి
 శంకరి వాలోకశక్తి పరాకు ॥అ౦॥
 మూడుమూర్తులకు మూలమైన
 కూచిపూడితొ వెలసిన బాల పరాకు ॥అ౦॥
 ఈ రీతిగా మిమ్ము కోరినవారిని
 కావలె కనకదుర్గాంబ పరాకు ॥అ౦॥

గురుస్తుతి (సిద్ధేంద్ర) హిందోళం రాగము, ఆది
 (కూచిపూడి సృత్య ప్రాక్టికల్ అయిటములు)

శ్లో॥ ఆంఘికం భువనం యస్యా
 కాచికం సర్వవాఙ్మయమ్
 ఆహార్యం శ్చంద్రతారాదితం
 వందే సాత్వికం శివం ॥

శ్లో॥ గురుర్భహ్మ, గురుర్విష్ణుః
గురుర్దేవో మహేశ్వరః
గురుసాక్షాత్పరం బ్రహ్మ
తస్మై శ్రీ గురువేనమః ॥

శ్లో॥ సముద్రవననే దేవీ
పర్వత స్థనమండలే
నాట్యంకరిష్యే భూదేవి
పాదతాడక్షమస్యమే ॥

శ్లో॥ సభాకల్ప తరుర్భూతీ
వేదశాఖోప శోభితః
శాస్త్రపుష్ప సమాయుక్తం
విద్వద్భ్రమర సంయుతః ॥

గురుస్తుతి :- హిందోళంరాగం, ఆదితాళం (దీక్షితకృపం)

అంజలులు నటశేఖరా, మా

అంజలులు గై కొమ్ము సిద్ధేశ్వరా.... ॥అం॥

1. చిన్నారి పొన్నారి చిరువటువుల గాంచి
చిరుతప్రాయమునందే శిరిగల మోమంచు
తరిత తత్తధీంత తత్తాళజ తులతో
నర్తి.పజేసిన నాట్యాధినేత ॥అం॥
2. సరస సంగీతాది నృత్యస్రష్టలజేసి
కరణ అంగాహార విధమెల్ల తెల్పియు

కరుణాది రసముల నర్తన రీతుల
కరమొప్పజెప్పిన కుచేల పురవాస ॥అం॥

3. సంగీత జ్ఞానులకు నృత్యాంజలి
సాహిత్యవేత్తలకు నాట్యాంజలి
సురిభరత మునులకు దివ్యాంజలి
సర్వజనావళికి భక్త్యాంజలి ॥అం॥

(కూచిపూడి నృత్య సాంప్రదాయములో ప్రచారములోనుండి పలు పురు నాట్యాచార్యులు నేర్చి ఆడించుచు, పదుగురు నర్తకీమణులు ప్రదర్శించుచున్న నాట్యాంశములు.)

ప్రార్థన - శ్లోకములు

శ్లో॥ అగణానన పద్మార్కమ్, గణానన మహర్నిశమ్
అనేకదంతం భక్తానాం, ఏకదంత ముపాస్మహే ॥

శ్లో॥ ఆంఘికం భువనం యస్యా
వాచికం సర్వవాఙ్మయమ్
ఆహార్యం శృద్రతారాదితం
వందే సాత్వికం శివమ్ ॥

శ్లో॥ కస్తూరి తిలకం లలాటపలకే వక్షస్థలే కౌస్తుభమ్
నాసాగ్రే నవమౌక్తికమ్, కరతలేవేణుం కరేకంకణమ్
సర్వాంగే హరిచంద నంచకలయమ్, కంఠేచమక్రైవావళి
గోపస్త్రీ పరివేష్టితో, విజయతే గోపాలచూడామణి ॥

శ్లో॥ చతుర్భుజే చంద్రకళావతంసే
కుచోన్నతే కుంకుమరాగశోణే

పుండ్రేక్షపాశాంకుశ పుణ్ణబాణ హస్తై
నమస్తే టగదేకమాతః ॥

శ్లో॥ వేణీమూలే విరచిత ఘనశ్యామ పింఛావచూడో
విద్యుర్లేఖ వలయుతయుపస్నిగ్ధ పీతాంబరేణ
మామాలింగం మరకత మణిస్తంభ గంభీరబాహు
స్వప్నేకృష్ణస్తరుణ తులసీభూషణో నీలమేఘః ॥

శ్లో॥ ఏకాశ్యంతు చతుర్భుజం త్రినయనం వామేతు దుష్టూరగమ్
చంద్రం పత్ర శిఖి ప్రసారిచకరం. ఊర్ధ్వంపదం కుచితమ్
సర్వే స్వస్తికమండలం డమరుకం గుగ్గేజపే బిభ్రతమ్
వందే కీర్ణజటాన్నపేశ అనిశాపస్మార దేహేస్థితమ్ ॥

శ్లో॥ కాంతోయాశ్యతి దూరదేశమితిమే
చింతాపరం జాయతే
లోకానంద కరోహి చంద్రదనే వైరాహితే చంద్ర
మాః । కించాయం వితనోతి కోకిల కలాలాపోవి
లాపోదయమ్ । ప్రాణాన్నేవ హరంతిహంత నితిరాం
మారామమంచానిలా ॥

(ఆధ్యాత్మ రామాయణ కీర్తనలు)

(రచన :- సుబ్రహ్మణ్య కవి)

ధన్యాసిరాగమః, ఆదితాళము

ప :- నమశ్శివాయతే - నమోభవాయ

అ :- సమానాధిక రహితాయ శాంతాయ స్వప్రకాశాయ
ప్రమోద పూర్ణాయ భక్తౌఘపాలనాయ ॥ ఓం నమో॥
గర్వితాదనావలోక ఖండనాయ శ్రీరజితాయ

పర్వతాగ్ర నిలయాయ పావనాయ

సర్వలోక పాపపుంజ నిర్వాపణాయ శర్వాయ

దిర్ఘకర ఘోషణాయ సర్వోత్తమా....య ॥ఓం॥

2. అష్టజాదిపవాహనాయ, కాణ్డాయమేరుకై లక్ష్మి

దణ్డాయ శితికంఠాయ పండితాయ

మండిత త్రిభురాజయో-ద్ధంద తాడవాయ

బ్రహ్మాండ నిలయాయ, మహామాయాతీతాయ ॥ఓం నమో॥

3. మందహాస వదనారవింద సుందరాజయోగి

బృందానందాయ, శత్రునీకనాయ

ఇందు సూర్యాగ్ని నేత్రాయ, వందిత ప్రథమగణాయ

నందివాహనాయ పోషిత, బృందారకాయ ॥ఓం నమో॥

4. నిరుపమనందఘన నిశ్చితాయ శాశ్వతాయ

వరదా భయంకరణాయ గిరీశాయ

తరుణేంద్ర శేఖరాయ పరమ పురుషాయ

భవహారణాయ శ్రీకాశహ స్తిశ్వరాయ ॥ఓం నమో॥

5. గజ్ఞాభజ్ఞ తరజ్గనజ్గతాయ జటాజూటాయ

సంగీతలోల శుభసంగతాయ

అజ్గజాంస్తరజ్గ మదభజ్ఞాయ స్పటికోప

మాఘాయ శేషశైలానీశమిత్రాయ ॥ఓం నమో॥

అ ద్యా త్మ రా మా య నా కీ ర్త న

సురటరాగం, ఆదితాళం

ప :- చేరి వినవె శౌరి చరితము గౌరి, సుకుమారి గిరివర
కుమారి. వినవే ||

ఆను :- వారిజాక్షుడంతటను శ్రీమీరి వేడ్కతో అయోధ్యకు
గోరిపోవు దారిలో నృపపైరియైన పరశురాముడు
కారుమొగులు కరణివాపధరుడై కాలమృత్యువో
యనగ పంక్తిరధుకేరి హరి యెదుటను నిలచి సలికెను వీరా
ధి వీరుడని యెరుంగక ||చేరి||

1. బెండువంటి విల్లు నడిమికి రెండుచేసె ఫెల్లు, పొంగెదు కొండ
నెనయజెల్లు నా విలుదండివై రులకు ముల్లు, కడుగండు మిగిలి దీని
నెక్కుబెట్టినగాని రాముడనన నిన్ను నటుగాకుండిన జంపుదునన
రాముడతని కోదండము గోని చక్కనెక్కెడియభాండ. శుకముందగ
తోడిగెదెగనిండ, దిగిదిభార్గవుడ నిను భాండ, హతశరణుచేసె
నృపఖాండాభిరాముడ వాదువనిన పుండరీకచోచనుండితండని, పూర్వ
కాల సంస్మృతి పొడమి పొగడి. భండన ప్రచండ పండితుండవ
జాండాధిపతివవ్యయుండవనె ||చేరి||

2 బాల్యమునను నేను ఘోరతపంబు చేయుచును, హరివాత్సల్యమొప్ప
గాను, వేగప్రసన్నుడై బల్కె తాను, సాఫల్యమయ్యె నీ తపమును
జనసమ్మతము నుచ్చవంశయతుడవగు సాఫల్యబుడవగుచు బిత్తు
హననుడగు, కార్తవీర్యు గెలచి ఖలనృపులవై కల్యాత్మకుల జంపి
శమదమ ముల్యార్థితుడవగుమునే కౌసల్యాగర్భమున రాముడన,
గల్యాణధాయినై జనించి యహల్యనతి పవిత్రజేసి సీతను కల్యాణమై

నీకు దరిశనము, తుల్యముగనొసగుదునని చనిదయతో, నాహరియు నీవని చనియే ॥చేరి॥

3. స్వామి నేను మించి హేహయ పంశజులనుదృంచి కాంతుడనై ముదము తలంచి చెలగేద నీ మహామహిమనుంచి, ఖగగామినీ బలంబు నీవు గొంటివిగాన నేను ధన్యతముడనై తిని నీ మహానీయ దరిశనముగల్గె, పితామహాదుల కగోచరుడవు శ్రీరామా : మనో హరుడవగు రఘురామా : ప్రకృతికంటె పరుడవు కామాద్యదివర్గ దూరుడపహోమా ధవభవరహితుండవు కామకర్త గుణవర్జితుడవు నుడకమున, ఫేనజాలములు, ననలమున ధూమమెటులనటులనే యఖిలమును, నీ మాయచే కల్పితంబనె ॥చేరి॥

4. ప్రీతుడయ్యె చాల దశరథ విభుడంతట వీలా గుణములచే తనలరి శీలా, జగపురిచేరి చక్రియావేశ్య, భూజాతనెనసి తనరె ననుజులును నిజనతుల రతులనే లరతుల విభవనమేతుడు జగత్ప్రిభుడు బ్రధిత గుణజాతు డవ్యయానందమూర్తి సంగీతానంతకీర్తి సుగుణాభూతా ద్యఖిలసాక్షి మాయాజాతా, ఖిలఖలుషహరుడె సాకేతధివుడై యుండె, హరిదియాతిశయతనిదియు జెప్పె సుబ్రహ్మణ్యకవి శేషగిరీశుపేర విభ్యాతిమీర నద్యాత్మరామాయణాఖ్యానమున బాలకాండమిది ॥చేరి॥

అ ధ్యా త్మ రా మా య ణ కీ ర్త న సావేరి, మిశ్రచూపు

ప :- ఇంతి చెంగల్వబంతి మేల్బంతి గుణముల దొంతి వినవే ॥

అను :- కాంతుడుగాకున్న ఖరదూషణాదుల అంతలోపల జంప యెంతవారు

నరులని చింతించె దశకంతు డసురుల శిక్షింపచక్రి ఇనకులమునవంతు
కెక్కఁ జనించె శ్రీ రామాఖ్య బ్రహ్మాదినుతుడనె ॥ఇం॥

1. ఐనగానిమ్ము శ్రీహరిచేత బొరిసితె, మానుగవై కుంత మందిర
మేలుదు, నేనతని గలచి నేనీ రాక్షసరాజ్యమీ నేలగలదనుక నేలుదు
నని తలచి ధానునిభమగు రథమెక్కి విధిపూని ప్రేరేప దుర్మతి
వై రానుగత హృదయుడై చనియె రావణుడు మారీచునింటికి ||ఇం||
2. వచ్చినదనుజేను చెచ్చెర పూజించివచ్చినపని తెల్పవలెనన్న మారీచు
మచ్చికచేసి రావణుడు బల్కె రాముడు హెచ్చికానకు దళదేవుడు
బంపగ, వచ్చి ముసులకునెల్ల అభయంబిచ్చి మనభరదూషణాదుల
వ్రచ్చినాడట, రాముని సతిని దెచ్చి నేలుదునన సతడనియె. ||ఇం||
3. రాముడు నరుడని రావణ తలచేవు, శ్రీమహావిష్ణువు సీతామహా
లక్ష్మి, ఈ మేను బూనినాడిచట నిను బొరిగొనయమ్మహాత్ము
జనకు డదియె మృత్యువు । విను విశ్వామిత్రుని క్రతువునను
సుబాహుని జంపి రఘుపతి నన్న శరమున ఈ మహోదధివై చె
బ్రతికితినేమి సుకృతము కతననోయన ||ఇంతి||
4. హరి నన్ను బొరియింప అవతరించినట్లెతె, వెరచితె జుంపక విడు
తున రేరెమ్ము. మెరసి నీవు మాయమృగమై రాఘవుల సత్వర
ముగ భ్రమియింపు ధరణీజనడెత్తు । మరు మాటలాడక నిను జంపు
దున.. రావణుండన వెరచి హరిచే తెగినమోక్షము వీనిచే పడనేల
నని కదలె ||ఇం||
5. పదియారు వన్నెల బంగారువలె తనువు పొదలమేనిపై వెండి
పువ్వులవలె చుక్కలు, గుదిగొన మణిరుచుల కొమరారుకొమ్ములు
కొదుమ రత్నములనగ గొరిశేలుదనరంగ నుదుట నీలములవలె
గల్గవయొప్ప మారీచు లేడియై కదలె శేషగిరీకుడగు రాఘవుడున్న
పంచవటి చేరెను. ||పది||

తరంగములు మోహనరాగం, విశ్రచూపు

శ్లో॥ యజ్ఞపత్న్యస్త మీశానాం, లీలాగోపాల నిగ్రహమ్
ప్రసాదయంతియంవేదః తాత్పర్యేణ ఆమనంతితే ॥

ప :- బాలగోపాలమాం ముద్ధరకృష్ణ । పరమకళ్యాణ గుణాకర । నీరద
నీల కశేబర కృష్ణ నిరుపమ కౌస్తుభ కంధర । నందనందన భక్త
చందన సుర బృందార్చిత బహువందన । మందశ్మితా సుందరాననా
కోటి మదనసుందర జగన్మోహన ॥

ఇందిర మందిర భక్తసుందర హృదయారవింద భృంగ భక్తి మక
రంద నందిత గోపికబృంద ॥

(చతురశ్ర త్రిపుటలో ఇందిరామందిరా పాడు జతులలో నాట్య
మాడుట.) (పశ్చెంలో నిలబడి. తలపై నీళ్ళచెంబు వుంచి ఆడుట.)

జతి :- ధిత్తా తదిగిణితొం — శి సార్లు (ఇందిరా)
కిటతక తదిగిణితొం — శి సార్లు (ఇందిరా)

ధిత్తా ధిమితా కిటతక తళంగు తకధికితక తదిగిణితొం శి సార్లు
(ఇందిరా)

తోధిక్కిణాకిణతోధిమ్మి రేతక్క
తోధిమ్మి ధిమికిట తోధిమ్మి రేతక్క
తొదిగిణంగంగిణం తొంగద్యగుడు
తద్యగుడు తత్తొంగ తెరిమిళంగ తిరుత్తొం
గ ద్యగుడు తధిమితకిటతదిగిణత ॥ బాల ॥

(మొదటి ఛరణం ప్రదర్శించవలయును.)

తరంగము

హిందోళరాగం, ఆదితాళం

ప :- కృష్ణం కలయనఖి

సుందర-బాల

అను :- కృష్ణం గతవిషయ

తృష్ణం-జగత్ప్రభ ॥

1. నృత్యంత మిహముహు	రత్యంతమ పరిమిత
భృత్యానుకూలమఖిల	సత్యం సదా-బాల కృ
2. ధీరం భవజలధి	పారం సకలవేద
సారం సమస్తయోగి	తారం-సదా-బాల కృ
3. శృంగార రసభర	సంగీత సాహిత్య
గంగాలహరిభేల	సంగం-సదా-బాల కృ
4. రామేణ జగదభి	రామేణ బలభద్ర
రామేణ సహవాస్త	కామేన-సదా-బాల కృ
5. రాధా రుణాధర	సుధాపం సచ్చితానంద
దూపం జగత్రయ	భూపం-సదా-బాల కృ
6. దామోదరామఖిల	నామాకరంఘన
శ్యామాకృతి మసుర	భీమం-సదా-బాల కృ
7. అర్ధం శిథిలికృత	నర్ధం శ్రీనారాయణ
తీర్ధం పరమపురు	షార్ధం-సదా-బాల కృ

తరంగము

నీలమేఘ శరీర

బాల || గోపాలకృష్ణ పాహి, పాహి ||

మోహనరాగం, ఆదితాళం

నిత్యానందం దేహి

1. కలభ సుందరగమన	కస్తూరి శోభితనన
నళినదళయత నయన	నందనందనా
మిళితగోప వధూజన	మీనాంకకోటిమోహన
దళిత సంసారబంధన	దారుణవైరీనాశన బాల
2. యజ్ఞయజ్ఞ సంరక్షణ	యాదవ వంశాభరణ
యజ్ఞఫల వితరణ	యతిజన శరణ్యా

అజ్ఞానఘన సామిరాణ అఖిలలోక కారణ
సుజ్ఞానదశితవారణ వేదాంతవాక్య ప్రమాణ ॥వా॥

3. వెత్తస్తా పాదారవింద విశ్వవందితా ముకుంద
సత్యఖండ బోధానంద నద్గుణబృందా
ప్రత్యస్తామిత భేదాఖండ పాలితసందసూనంద
నిత్యదా నారాయణతీర్థ నిర్మలనందా గోవింద ॥బా॥

తరంగము

బిళ్ళహరిరాగం, ఆదితాళం

ప :- పూరయామమ కామం గోపాల-పూరయ మమకామం ।

అ :- వారం వారం వందనమోస్తుతే, వారిజదళనయన గోపాల ॥పూరయ॥

1. మనోత్సాహిహ మాధవదైవం
మాయాస్వీకృత మానుషభావం
ధన్యైరాధృత తత్త్వస్వభావం
ధాతారం జగతామతి విభవం ॥పూ॥
2. బృందావనచర బహ్లావతంస
బద్ధకుంజవన బహులవిలాస
సాంద్రానందసముద్గీర్ణ హాస
సంగతకేయూర సముదితదాస ॥పూ॥
3. మత్స్యకూర్మాదిదళమహితావతార
మదనుగ్రహాదవ మదనగోపాల
వాత్సల్యపాలిత వరయోగిబృంద
వరనారాయణతీర్థ వర్ధితమోద ॥

అష్టపదులు మోహనరాగము, ఆదితాళము

చందనచర్చిత నీలకళేబర, పీతవసన వసమాలి

కేళిచలన్మణికుండల మండితగండయుగస్మితశాలి ॥చ॥

హరిహరముగ్ధవధూనికరే, విలాసిని విలసితకేళిభరే ॥

పీనపయోధర భారభరేణ, హరింపరరభ్య సరాగం ॥చం॥

1. కేళికళాకృతుకేనవకాచి ఆముం యమునాజల
కూలే. మంజులవంజుల కుంజగతం. విచక్ల కరేణదు కూలే ॥చం॥
శ్రీ జయదేవ ప్రణీతమిదమాద్భుత
కేశవకేళి రహస్యం బృందావననివినేలలితం
వితనోతు సుభాని యశస్యం ।చం॥

అష్టపది హిందోళరాగం, ఆదితాళం

నాదహరే జగన్నాథహరే

సీదతిరాధావాసగృహే ॥నా॥

1. త్వదభిసరణరథ సేనవలంతీ
పతతివదాకినియంతి చలంతీ ॥నా॥
2. విహిత విశదభిసకిసలయవలయ
జీవతి పరమిహ తవరతి కలియ ॥నా॥
3. శ్లిష్యతిచుంబతి జలధరకల్పమ్
హరిరుపగత ఇతి తిమిరమనల్పమ్ ॥నా॥
4. శ్రీ జయదేవ కవేరిద ముదితమ్
రశికజనం తనుతామతిముదితమ్ ॥నా॥

అష్టపది బిళహరి రాగము, ఆదితాళము

సావిరహే తవదీనా కృష్ణా

సావిరహే తవదీనా ॥

1. మాధవా మనసిజ విశిఖభయాతివ
పావనియాత్వయీలీనా ॥

అవిరళవిపత్తిత మదనశరాదివ
భవతవనాయ వికాలం
హే : స్వహృద మర్మణివర్మకరోతి
సజల సశినీదళజాలం ॥

1. కుసుమ విశిఖర తల్పమనల్ప
విలాసకళా కమనీయం హే
ప్రతమివతవ వరిరంభసుఖాయ
కరోతికుసుమ శయనీయం ॥సా॥

2. శ్రీ జయదేవ భణితమిద మధికం, యది
మనసా నటనీయమ్
హరివిరహోకులవల్ల యువతి సఖీవచన పతనీయమ్ ॥సా॥
తుంగతుర్తి వారి రచన. జావళి :- (పదము)

కాంభోజి రాగము, ఆదితాళము

వింతాలు వింటివా యేశోదా
నీ తనయుడు చేయు ॥వి॥

అను :- కాంతుడు నేనుగూడి ఏకాంతములాడు
చుండగాను, ఆంతలోని చాటునపొంచి యెం
త పనిచేసే నోయమా ॥వి॥

1. సుందరులందరు మందిరమందున అందరికందరు ముచ్చటలాడుచు
తొందరపడుచుండగ నీ సందను డందరిలోదూకి కొందరి వస్త్రము
లందరుచూడగ ముందరగలాగి నందరిలో చిందరవంద జేసినప్పుడు
నీ ముందరగానే పామెగదమ్మా ॥వి॥

2. అండజాక్షి మా యింటితొ మెండైనట్టి పాలు పెరుగు కుండల కెగ
జాడి గ్రోలుచుండగ తాను దండిగ మా చెల్లెలు నేనుద్ధండముగ

లోపలికి పొగమెండుగ వెన్న ఇద్దరిమోమునిండ బూసి పాయెగ
దమ్మ ॥ ॥విం॥

3. ఉత్తమాటలు గావమ్మ మా అత్తవారింటికి అర్ధరాత్రివేళ్ళ వచ్చి
సందుల మొత్తలనుండగా ఇత్తరి మావారవతలికొచ్చి బిత్తరిబిత్తరి
చూపులు చూడగ । ఇత్తరిలోపల వున్ననాయని చిత్తరిగోడకు పత్తె
గదమ్మా ॥విం॥

4. దొడ్డెదొర కొడుకు మా బిడ్డ
చెడ్డకోపదారి దాని
వడ్డరించుకపోయి పైన చెడ్డపనియాని
దిడ్డి తలుపునవచ్చి అడబిడ్డవాటున పొంచియట్టి
వడ్డరించుపోయి పైన పడ్డడటమ్మ నీబిడ్డ ॥విం॥

5. బాలికామణి మా యింటిలో మావారు లేకుండచూచి
లాలించి మదనుని కేళికి రా, రమ్మనెనే ।
మేలూగ శ్రీ తుంధితుర్తి బాలకృష్ణు నేలినస్వామి
ఈవేళ్ళ వడ్డనగ నన్ను తాల్తాల్మని ఏమోచేసే ॥విం॥

క్షేత్రయ్య పదములు శంకరాభరణ రాగము, మిశ్రచాపు

ఎవ్వడేవాడు ఓ భామ వాడెవ్వడే వాడు ।

అను :- ఎవ్వడే నేను పవ్వళించినవేళ్ళ

పువ్వుబాణము వేసి రవ్వచేసి పాయె -ఎ॥

1. పట్టపగలు వాడు వచ్చి బలు
దిట్టడై నాయిల్లు జొచ్చి, వా

డట్టై నన్ను చెట్టపట్టి కొగాలించి
ఘట్టిగ నామోవి గంటుచేసి పాయె ||ఎ||

2. వెన్నతిన్న పిన్నతనమో గొల్ల
కన్నెల వలబట్టినతనమో
కొన్న మగనివలె కొంగుబట్టి లాగి
చన్ను లొడిసిబట్టి చలమేటికని పాయె ||ఎ||

3. పేదసాదల కిదియూరా
ఇందు పిన్న పెద్దలు యెవరులేరా.... ఈ
వీదివారంత వింతగ చూచేరు
దాదు పిర్యాదేమిలేదాయె తరుణిలే ||

4. నీలమేఘ శ్యామలాంగుడు
మేలు పీతాంబరదారుడు వాడు
లీల పదియారువేల గోపస్త్రీ లోలుడు
మువ్వగోపాలుడని పాయె ||ఎ||

దీ క్తి త కృ త ము
క్తి ర్త న కమాచిరాగం, ఆదితాళం

ఆడెను గిరికన్యకా. ఆ నటరాజు యెదుట -
నాట్యమాడెను గిరికన్యకా ||ఆ||

అ :- ఆడుచుపాడుచు ఆనందమున తేలి
వేడుకమీరగ వేల్పులచ్చరువంద ||ఆ||

1. వారిజాసనసుడునుడు భరతము కొనగొలువ

జతి :- తాకిటతక తాకిటతక తాకిటతకతో

త త్తకిటతక త త్తకిటతక త త్తకిటతకతో

తాకిటతక తాకిటతకతో, త త్తాకిటతక
త త్తాకిటతకతో, తాకిటతకతో. త త్త
కిటతకతో, తదీంగిణత, తకతదీంగిణత
 తకధికు తదీంగిణత ॥

వారిజాసనుడు భరతము కొనగొలువ
 వారిజాసనుడు వంతగానము శేయ
 వారిజాసనురాణి, స్వరము వీణపై మీట
 గా, మా, గపమగరిగరి సనిదగాగ గరిగ
 సాసనిదానిసాస మగగరిసగాగ గరిస
 విసరీరిరిసనిదనిసాస, సనిదపమపాప
 దనిసరిగరిసా,

రిసనీ సనిదా నిదపధసమగమా.
 నిదని పదాసని దనిసా, గరిసనిదా
 రిసని దపాసని దపమ. గరిసనిద,
 రిసనిదప సనిదపమ యనును
 వారిజాసనురాణి స్వరము వీణపై మీట
 వారిజోదరు మృదంగ వాద్యముతో

జతి :- తయ్యెంతరిత, తయ్యెంతరిత
 తయ్యెంతరిత, తయ్యెంతరిత య్యెంతరిత
 తాంత త్తదింద. త త్తదింద, తాంత త్త
 దింద, త త్తదింద, తజ్జెణు తకయ్యెణు
 తకతదీంగిణత, తయ్యెణు తకయ్యెణు
 తకతదీంగిణత, తదిగిణత
 తదిగిణత, తదిగిణత యనుచు
 వారి జోదరు మృదంగ వాద్యముతో ॥౧౪॥

జా వ లీ :-

తత్తార పడనేల తాళతాళర సామి
అత్తింటి కోడలరా ||త||

అం :- కొత్తగ నేవచ్చి కొన్నినాళ్ళాయెరా
పొత్తుగడియ మరచిపోరు మావారు
చిత్తమున కోపముంచకుర. చీకటివేళ గాదుర
అత్తగారింట లేకున్నపుడైన రావైతివిర సామి ||ద||

1. మక్కువ చెక్కిలినొక్క రాకుర సామి
నొక్కులెక్కడ దాతురా
అక్కడనున్నది అదిగో ఆ, ఆడబిడ్డ
ఇక్కడతెరిగిన యెగిరి పైబడుర సామి.

మిత్ర 1 నిక్కముగ నీకెదక్కితిర రేపు మాపటికిరా పోర
పక్కనే పంచాదిగది వెలుపలి తలుపు మూయకుంచెదరా ||త||

2. కౌగిట కిది వేళ్ళకాదుర నీకింత కక్కుర్తిపని ఏలరా
బాగుబాగు తెవికపట్టి నీ గోళ్ళతో
లాగిన పిగిలె ఏమాని బొంకుదసామి.

మిత్ర 1. కాగలదు నీవుకోరిన యాకార్యమని ఒక జాములోపల
రాగదర మాపటికి మాదొడ్డి పడమటి దిడ్డిదారి ||త||

3. వల్ల గాదుర తోట్ల వల్లూరి వేణుగో
పాల తగదు తగదురా.

మిత్ర 1. సల్లలిత దాసురామునికవి యల్లసిల్లెను రామునిమన
మల్ల కుంతలెవార తెరిగిన అల్లరికి
మూలముర సామి ||త||

అన్నమాచార్య కీర్తనలు

మధ్యమావతిరాగం, ఆదితాళం

అదిగో అల్లదిగో, శ్రీహరివాసము
పదివేల శేషుల పడగలమయము ||అ||

1. అదె వేంకటాచల అఖిలోన్నతము
అదిగో బ్రహ్మాదుల కపురూపము
అదిగో నిత్యనివాస మఖిల మునులకు
అదె చూడుడదె మ్రొక్కు ఆనందమయము ||ఆ||

2. చెంగట నల్లదిగో, శేషాచలము
నింగినున్న దేవతల నిజవాసము
ముంగిట నల్లదిగో మూలనున్న ధనము
బంగారు శిఖరాల బహుబ్రహ్మమయము ||అ||

3. కై వల్యపదము శ్రీవేంకటనగ మదిగో
శ్రీ వేంకటపతికి శిరులై నదీ
ఖావింప సకల సంపద రూపమదిగో
పావనములకెల్ల పావనమయము ||అ||

అన్నమాచార్య కీర్తన - హిందోళరాగం, ఆదితాళం
తెప్పగామరాకుమీద తేలాడువాడు
ఎప్పుడు లోకములెల్ల యేలేటివాడు ||తె||

1. మోత నీటిమడుగులలో ఈతగరచినవాడు
పాతగిరి నూతిక్రింద బాయనివాడు ||తె||

2. మూతి దోసిపట్టి మంటిముద్ద పెల్లగించువాడు
రోతయైన పేగులు పేరులుగా గలవాడు ||తె||

3. కోడికూత నోరివాని కుర్రతమ్ముడైనవాడు
బూడిద బూసినవాని బుద్ధులవాడు ||తె||
4. మాడవన్నె లేడివెంట మాయలో బడినవాడు
దూడల నావులగాచి దొరయైనవాడు ||తె||
5. ఆకళాన బారెపూరి అతివల మానములు
కాకుచేయువాడు తురగమువాడు ||తె||
6. ఏకమై వేంకటగిరి ఇందిరరమణిని గూడి
ఏకాలముఖాయని యెనలేనివాడు ||తె||

అన్నమాచార్య కీర్తన - కాంభోజిరాగం, ఆదితాళం
అలరులు గురియగ ఆడినదే
అలకల గులుకులు అలమేలుమంగ ||అ||

1. అరవిరిసొబగుల అతివలు మెచ్చగ
అరతేరమరుగున ఆడినదే
వరుసగ పూర్వదువాళపుతిరుపుల
హరికరగింపుచు అలమేలుమంగ ||అ||
2. మట్టపుమలపుల మట్టెలకెలపుల
తట్టెడి నడకల ఆడినదే
పెట్టిన వజ్రపుపెండెవు తళుకుల
అట్టిటుజిమ్ముచు అలమేల్మంగ ||అ||
3. చిందుతిపాటల చిరిపొలయాటల
అందెలమ్రొంల ఆడినదే
కందువ తిరువేంకటపతి మెచ్చగ
అందపు తిరుపుల అలమేల్మంగ ||అ||

త్యాగరాజస్వామివారి కీర్తన - ఆతాణరాగం, ఆదితాళం

బాలకనకమయచేలసుజనపరి
పాల శ్రీరమాలోల విద్రుతశర
జాలశుభద కరుణాలవాల ఘన
నీల నవ్యవనమాలికాభరణ
ఏలా నీదయ రాదు, పరాకుచేనే
ఏలా సమయముగాదు ||బా||

1. రారా దేవాదిదేవా
రారా మహానుభావా
రారా రాజీవనేత్రా, రఘువర పుత్రా
సార తరసుదపూర హృదయపరి
వార జలధిగంభీర దనుజ సం
హార దశరథకుమార బుధజన వి
హార సకల శృతిసారనాగుపై ||ఏలా||

2. రాజాధిరాజ మునిపూజిత పదారవింద
రాజాలోచన శరంఞ్యా, అతిలావణ్యా
రాజధరనుత విరాజతురగ సురరాజ
పందిత పదార్థజనక, దిన రాజకో
టి నమతేజ దనుజగజ , రాజనిచ్ఛయ
మృగరాజ నాదుపై ||ఏలా||

3. యాగారక్షణ పరమ భాగవతార్చిత
యోగీంద్ర సుహృద్భావితా ఆద్యంతరహిత
నాగశయనవర నాగవరద పుం
న్నాగ సుమధుర నదామమోఘన స
దాగతి జదృత పదాగమాంతచర
రాగరహిత శ్రీ త్యాగరాజసుత ||ఏలా||

రామదాసుగారి కీర్తన, అదితాళం

ప :- చరణాములే నమ్మితి, నీదివ్య ॥

అ :- నమ్మితి, నమ్మితి, రామ.
నమ్మితి, నీదివ్య ॥చ॥

1. వనమున రాతిని, వనితగ జేసిన రామ !
శరణం, శరణం. శరణం, నీదివ్య ॥చ॥
2. ఆదిశేషా నను అరమరశేయకు । రామ
అయ్యా ! అయ్యా ! అయ్యా ! నీదివ్య ॥చ॥
3. వారధిగట్టిన, వరభద్రాచల రమ రామ,
వరదా ! వరదా ! వరదా ! నీదివ్య ॥చ॥
4. బాగుగ నన్నెలు భద్రాచల రమ, రామ ।
దాసుడు, దాసుడు, రామదాసుడ నీదివ్య ॥చ॥

క్షేత్రయ్య పదం - శంకరాభరణం, త్రిపుటతాళం

ప :- ఇంతమోహమేమిరా ఇందరికంటె నింతి
చక్కనిదేమిరా ॥ఇం॥

అ :- సుంతనేపు దానిజూడకుండగలేవు
అంచరంగము దెలుపవదియేల, మువ్వగోపాల ॥

1. సీతెదురుగ వచ్చునా ? నెనరూరగ,
నిండుకొగిట చేర్చునా ?
ఆకుమడుగు లిచ్చునా ? తనచెలిమి
కై నవాడని మెచ్చునా ? తమిహెచ్చునా ?
ఏకచిత్తమున మీరిద్దరు, నింపుసొంపుగనున్న ముచ్చట
నాకు వినవిన వేడుకయ్యెరా : ఇవుండానతీర ॥ఇం॥

2. మోవి పావకమిచ్చునా ?
 కొసరికొసరి ముద్దులాడవిచ్చునా ?
 తావిపువ్వులు దెచ్చునా ? తన సొగసుకు
 తగినవాడని మెచ్చునా ? మనసిచ్చునా ?
 దేవరే మగడు కావలెనని,
 ధాపజుని పూజలొనరించిన
 యా వనితపేరేమి ? పెలవీర ? సిగ్గేలలేరా ||ఇం||

3. సంతోషముగ నాడునా, తంబురమీటి
 సంచుపాట పాడునా ?
 వింతరతుల గూడునా ? ఆ సమయమున
 విడువాకుమని వేడునా, కొనియాడునా,
 సంతతము నన్నేలుకొని యా
 కాంతపై వలచినపుడె ఇక
 కొంతయున్నదో మువ్వగోపాలా ?
 గారడమేలా ||ఇం||

పుష్పభాణ విలాసం, శ్లోకము

శ్లో॥ కాంతోయాశ్శ్యతి దూరదేశమితిమే
 చింతాపరంజాయతే
 తోకానంద కరోహి చంద్రపదనేపైరా
 యితే చంద్రమాః కించాయం వితినోతి
 కోకిల కలాలాపి విలాపిదయం
 ప్రాణాన్నేవహరంతిహంతనితరాం మారామమం చానితా ||

శ్లోకార్థము - పదవి భాగము

కాంతః = భర్త

దూరదేశం = దూరదేశం గురించి

యాశ్యతిజ = వెళ్ళుతాడని

ఇతి = ఇప్పుడు

మే = నాకు

పరం = మిక్కిలి

చింతా = దుఃఖమును

జాయతే = వుట్టుచున్నది

చంద్రవదనే = చంద్రునివంటి ముఖముగల చెలి

చంద్రమాః = చంద్రుడు

లోకానంద కరోహి = లోకమును ఆనందింపజేయువాడైనను

మే = నాకు

వైరాయితే = విరోధమును

కించా = ఇంతేగాదు

అయంకోకిల కలాలాపః = అవ్యక్తమధురమైన ధ్వనులుచేత

విలాపోదయం = దుఃఖమును

వితనోతి = చేయుచున్నది

ఆరామ మందానిలాః = ఉత్థానవనమునందు మలయమారుతము

నితరాం = ఎల్లప్పుడు

ప్రాణాన్నేవ = ప్రాణమును

హరంతి = పోగొట్టుచున్నది

హుంతా = ఎంతకష్టమా

పదవిభాగం - ప్రతిపదార్థము

అభినయములో పాడుపద్యతి

కాంతః - దూరదేశం-యాశ్యతి-ఇతి-మే-సరం-చింతా-జాయతే

చంద్రవదనే - చంద్రమాః - లోకానందకరోహి-మే - వైరాయితే-
 కించ-అయంకౌలకలాలాపః - విలాపోదయం - వితనోతి - అరామ
 మందానిలా-ప్రాణాన్నేవహరంతి-నితరాం-హంతా ।
 (నాయిక ప్రవత్సత్పతిక, నాయకుడు అనుకూలుడు)
 (విప్రగల్భ శృంగారం, కరుణారసం, శోకస్థాయి)

పదము - కాంభోజిరాగం, మిశ్రచూపు (దీక్షితకృతం)

- ప :- మాట నిలకడలేని, నీబోటి మగవాని
 ఏబోటి వలచునుర, మనసిచ్చున ॥మా॥
- అ :- నేటికి తెలవై ని మూడుపూటలు జరిగె
 ఇదె వత్తునని ఏగి ఈనాటికొచ్చిన ॥మా॥
1. రతిబంధ మెరిగిన, రతిరాజు నీవాని
 రమణులందరు యెంతో, రంజిల్లుచుండగ
 రేవిభుడు నన్నేరి, రాపాడునుండెర,
 రారయని బిల్వ రవ్వేలశేసేవు ॥మా॥
 2. పన్నగశయననే, నిన్నె నమ్మియుంటి
 కన్నెనుగాదుర కనికరింలెరసామి
 గున్నమామిడిచెంత పొన్నమల్లెలు పరచి
 చెన్నమీరగ చేరి వన్ను చేపట్టర ॥మా॥
 3. సరసుడేయని సరివారందరు నన్ను
 పరిహాసములుచేయ పలుక సిగ్గాయెనే
 మరియొక యవతిపై మరులుగొంటివో ఎమో
 మరియాదగాదిది నన్నరచి ఈ విధిశాయ ॥మా॥
 4. మరులు గొనియుంటిర మన్మథకార
 మదనకేళిలొ నన్ను మరిపింపరావేగ

మరియాదగాదు రమా సుందరకార
మావారులేరింక మదనగృహము నీదె ||మా||

9. కులుకు గుబ్బలనంటి గృమ్మర వేవేగ
పలుకు తేనియలిచ్చి పరవశింనగ చేయి
తకుకు చూపులతోడ తడయాక ననుగూడి
సోలింపచేయర, కుచేల వురవాస ||మా||

కాఫీరాగం, ఆదితాళం, పదము ధీక్షితకృతం

- ప :- అలసిపోతిని చాలుసామి నీ చాతుర్య రతికి ||అ||
అ :- పలుకరింపకు నన్ను పన్వళింపనిమ్ము నేటికి ||అల||

1. చేరరమ్మని పిలచి, చెక్కిలిముద్దాడి
సురతకేసుల దేల్చి సొలియజేసితివెంతో
సరసాలరాయుడ సరిలేరు నిసాటి
ఫిరుడ సమరతులింకేల చాలునుపోర ||అ||
2. సరిరారు నీసాటి సొగనై న ఈ సురతి
సరసుడ చాలించు తాళగలేనుర
మారసుందరకార మరుని తూపులనోప
మారాములేలింక రేపె మరలరార ||అ||
3. బడలికగల్గె నీ పనితనమునకెంతో
సడలింపకుము నీవీ బంధము సరసుడ
విడదీయబోకు బిగిముడినున్న కంచుకము
పొడియారె కనుమిడెనా. కెమ్మొవిపానక మానకు ||అ||
4. మగతనమునకేంతో, మది పంతసించితిని
మగువల మనసూల రంజింప నీవేర

వేగబంధనలెల్ల వేవేగ సల్పకున్న
ఆగలేనిక నేను కుచేల పురవాస ॥అ॥

పదము - మిశ్రచాపు, దీక్షితకృతం

ఒకసారికే ఇంత మోమాటమియైతే
వలపులేమిక తీరురా :

అ :- వగకాడ నిన్నే, నే వలచియుంటిర సామి
వలపోర్వజాలర, వలదందువేర :

మి :- తాపమాపగ లేనురా, నీ పలుకుతేనె తొ
సంగర, పలుమారు రతుల పెనగొవి
పరవశింపగ చేయరా ॥వ॥

2. సొగసుకాడావని, చొరవ చేసితిగాని
నలుగురు నవ్వేనురా
తగుతగులేర, ఈ తరుణమింకనురాదు
తలరుబోణులుజూడ తంటాలు వచ్చుర

మి :- తేరిపారగ జూతువేమిర, మారసుందరకార
ధీరసరగున సమరతులు సల్ప నరసకిక చేరర వేగ

3. మరుకేళి సుఖమొక్కమారు నీవెరిగితే
మనసు పట్టగలేవుర
సరిసరిలేర ఈతరి యెన్నడూరాదు. వెల
వెల బోయేవు తరుణులు గూడుట

మి :- త్వరగ కౌగిటచేర్చి సమరతి, గబ్బిగుబ్బల
నంటిపట్టి, అధరసుధల నొసంగి నన్నిక అల
రింపగ జేయలేవ ॥వ॥

4. సొక్కిసోలెదవేమి కుచేల పురవాస, చక్క
ని రతులేనిరా, మక్కువదీర్పవ మరులు
గొనియుంటిర, మదనకేటలలోన మరపించ మరివేరె

మి :- దిక్కులేదుర హుంధీర, మదనతాపము నోపజా
ల, మారాములు మానుమింక మరుని శరమాల తాళగలనా ||వ||

అరాజరాగం - ఆదితాళం, జతిస్వరం

ప :- తా, ఆరి యెం....తగణం....తరి
తకుం....దా, రి....దాంధణాతాయెణు
తయెం తరుం తకుంతరిత దిగిణత ||తా||

అ :- యెంతరుంతకిణతారియెం తరిత
తయెంతరితధణయెణుత తకుందరిత
తయెంతరిత ధణతయెణుత తకుందరి
త రిదాం, ధణత, తదిగిణత ||తా||

1. దాపామపాదనిసనిప దాపదని సరిస
మరిస నిరిసని పదనిస పదమా పరిమస
రిసపమ ధపసనిరి సమరిసనిరిసని తకిట
తదిగిణత ||తా||

2. సస్సనిప దాపదాప మరీమపమాదా
తరితధణత, మపగమ పమధప మరిస
తగణజగణ ధపసనిరిసజగిణాం
తరిత దనిసరి సనిపదాధణత, గమ
పమధప తరిధణత. సరిసమరితకుంద
రికుందరితనిసరిసమరిసని తకిటతది
గిణత, తకిట తదిగిణత, తకిట తదిగిణత ||తా||

(జతులు, నాట్యములో కలుపుకొనవచ్చును.)

అపాణరాగం - ఆదితాళం, జతికట్టు

ప :- తాం, ధణ తాం, కిటతక ధీం, ధి మితా ॥
తకుం, తరీ ధణా, కిణా ॥ యెణూ, ధణ -
యెణు కిణ । తయెం తరి ॥తాం॥

జతి :- తక్కిణాంత, కిణ్ణాతయెం, తాకిటతకయెకిట
తక. తాకిటతక యెం, తాకిటతక యెం, కిట
తక యెం, తాంత తదింద, తదీంగిణతతా
తాంత తదింద, తదీంగిణతతా, తాందతిదీందింద తదీందం
గిణతతా ॥తా॥

(ఈ జతికట్టును కొన్ని అడవలు, కొన్నిజతులు కూర్చుకొని చాలా సేపు అడవచ్చును.)

కానడరాగం - ఆదితాళం, జతికట్టు

ప :- ధీంతన దిననాం । తనదిననాం ॥ తనదిరనాం
దిర । తనంత దిరనాం ॥దీం॥

(నాట్యాచార్యులు తమయొక్క అభిప్రాయానుగుణ్యముగా జతులు, అడుగులు కొన్నింటిని ఈ జతికట్టుకు చేర్చుకొని ప్రదర్శించవచ్చును.)

మోహనరాగము, ఆదితాళం

నెం 1 శబ్దములు, తుళువ రాజేంద్రశబ్దము

ధాకిట కిటయెం తద్దితకిటయెం ।

తధీతకిటయెం తకా । ధికి ॥

యెణో తారితారియెం తరికిటతక తాధికిటతక ॥

తదిగిణతొం., తై హిద తతాం ॥

రాజశ్రీ భోసలకుల చంద్రా ।

రతిపతి సుందరరాజ నరేంద్రా ॥

రాజతుశజ మహారాజ తనుటజ ।
 ప్రతాపసింహ సూత్రామాసలాం ॥
 తాకుధణకుయెంతా-, కిటతక
 తదితది తదితది తది తది దిందక్కత్తొం ॥
 ధణకు కిణకుయెంతా-, కిటతక ।
 తదితది తదితది తది దిందకయత్తొం ॥
 తాకుధణకుయెంతా, తయెంతరి ।
 ధణకుకిణకుయెంతా, తయెంతరి ॥
 తాకుధణకుయెం ధణకుకిణకుయెం ।
 తాతాతాతధి, తధితాధి ॥
 తాతాతాత తధి, తధితాధి ।
 తాతాతాధి. తధితాధి ॥, తాతాతాధి తధితాధి
 తదిగిణత, తదిగిణత తదిగిణత ॥

తుళువ రాజేంద్రశబ్దము - ఆదితాళం, మోహనరాగం

యెణుతా, యెణుధణాంత ధిమికిట ।
 కిణతా, కిణధణకు ధిమాంధిమి ॥
 జగతా । జకణకు తకణకు ।
 తద్దణత ఔరారా ॥
 ధణధణత సరసు డారార
 నాదగు కవికృతి గై కోర
 ఈ భువి నీసరి యున్నార
 రూపమున మన్మథుడవేర
 శిఖికర్ణులమించు ఉదార
 సరసాద్భుత కవితాసార
 సంగీతము నీ సొమ్మేర

గుణనిధి నీవని విన్నార
 నరసీరసదసమ గంభీర
 రణరిపుణ విజయబహుర
 ప్రతాపసింహేంద్ర కుమార
 శ్రీ వెలసిన తుళజ వజీర
 భళిభళిరా, నేధాసుర, చలమేలర, దయచూ
 డర, నీదానర, నన్నెలుకోర ఛోసలాధీశ్వరా....

తా ధణాంధణ, ధిమీం. ధిమి । | 2 సార్లు
 కిణాంకిణ తతతది తతతది ॥
 తాకిటతక ధీకిటతక దాధాకిటతక ధీధీకిటతక ।

తాకుడు త త్తకిటతకతక్క, తదిగిణత ॥

తాకుడు త త్తకిటతకతక్క, తదిగిణత ।

రాకుడు త త్తకిటతకతక్క తదిగిణత ॥

తుళుప రాజేంద్రశబ్దమః - మోహనరాగం, ఆదితాళం

తాతాతదిందా తాతాతదిందా ।

తా తదిందా తాతదిందా తదిందా ॥

ధి త్తధి త్తతదిందా ధి త్తధి త్త తదిందా ।

ధి త్తదిందా ధి త్తదిందా తదిందా ॥

ధిత్రొంకిటతక ధిత్రొంకిటతక ధిత్రొంకిటతక తదిగిణతొం ।

తకతదిణతొం తకతదిగిణతొం ॥

అదిరాచాలమదించి, వసన ।

శత్రులబట్టి వధించి. నలు ॥

దిక్కులనెల్ల జయించి, నీవు ।

మిక్కిలికీర్తి వహించి వివ ॥

రించి దయవుంచి భువి ।

లో యేలీతివార అంతటి జా

ణ అంగజరూపాదందాం దిందీం

దిందీం దందాంతకధికి అందరుదొర ॥

లా.. ఇప్పుడందరు దొరలా ।

అది అటులుండగ అతిశయమని జను ॥

లందరు పొగడగ ప్రతాపరాముని ।

భజన శేయుచును ధర్మము జయమని ॥

తప్పకనప్పుడు కొలచేటట్లే ।

తోధిమి ధిమిధిమి ధిమిరత దృగుడుతక్క ॥

భోసల కులచంద్రుడవై వెలసిన ।

భోగసురేంద్రా బుధజవనసాంద్ర ॥

భళిర భళిలర తుళజేంద్రణతనయా ।

ధణాకు కిటతక ధణాకు తౌతడరికిటతక

ధణాకు ధణేకునత్తారి నచ్చొంగు ।

నచ్చొంగు తళంగు తళంగు కిణంగు ॥

దేహిణంతరి కిణగ జగజగ ప్రకంజా కిటతక దెగతక ।

తకిటా ధికిటా, తకతదిగిణితొం తకిటా, ధికిటా, తకతదిగిణితొం ॥

తంజపురి ప్రతాపరావంస్వామి శబ్దగు

మోహనరాగం, ఆదితాళం

తగణం తరితగజగణం తతకిట

తయ్యేకిణంతరి ధణాధణా ॥

తయ్యెంత తరూంత గధీంత రితాంత ।

తాతైయ్య తైహిదత్తతాం ॥

నిరంతరము ఈధరం తంజపుర

వరంబేలుయానదీశ్వరా ॥
 వగరం వెలసిన పరంబులనికని ॥
 కరంబుతోడుత పరాకులేకను ॥
 నొసగుచు ప్రజలకు ప్రతాపరామ ॥
 స్వామి నీకే పరాకు పరాకు ॥
 తకధికి తకతక తదిగిణితొంతక ॥
 తదిగిణితొం తకతదిగిణితొం ॥

దామెర్ల వారి శబ్దము - ఆదితాళము, మోహనరాగం

తద్ది, తకతధిమిత కిటతక ॥
 యెంత, జగతతోంగ దృగుడుతక ॥
 రుంత, దృగుడు జంజం కిణకిణజగ ॥
 ణంత, తకణంతక-తక ॥
 రుంతక తకయెంతక కిటతక ॥
 తకణం తకరుం తకుందరి కిటతక ॥
 తారిత తరితధిమి తాధికిటతక కిటతక కిటతక ॥
 తా, తై హిద త్తతాం ॥
 రార, దామెర తిమ్మేంద్ర కు ॥
 మార, శతకోటి మన్మథా ॥
 కార, భానుర భుజబలరణ ॥
 శూర, నారీజన మానస ॥
 చోర, మహమ్మేరు నమాన ॥
 ధీర, కవిటన పోషక మం ॥
 దార, పరరాజ శత్రుసం ॥
 హార, భరతశాస్త్ర విధి నీ
 పేర, పెదవేంకటేంద్రహం ॥

వీర, సరసతగల దొరనీ ॥

వేర. మము కరుణ చూచుటకు ॥

వేళ్ళర ఇది వేళ్ళర, చల ॥

మేలర, మది బూసరనీ ॥

దావర, నన్నేలుకొర భో ॥

సలా, ధీశ్వరా-. ॥

తాధణాంధణ-ధిమింధిమి ॥ 2 సార్లు
కిణాంకిణ-తతతదిత తతది॥

తాకిటతక ధీకిటతక తాతాకిటతక ధీధీకిటతక ॥

తాకుడు త త్తకిటతక తకతక తదిగిణత ॥ 3 సార్లు

చిన్నరామాయణ శబ్దము - ఆదితాళం, మోహనరాగం

తధణాంత ధణాంత ధణతా ॥

ధణధణాంత కిణాంత జగతా ॥

జగజగాంత కిణాంత కిణాంత తరూ॥

తతరూంత గిరిసమధీరా ॥

శ్రీదశరథ రాజకుమార ॥

శతకోటి మన్మథాకార ॥

రత్నాకర సమగంధీరా ॥

శ్రీకర భక్తజనోద్ధారా ॥

కరుణాకరస్సత మంజీర ॥

ధరణీతనయ మనోహర ॥

శాస్త్రపురాణా సమసారా ॥

మారీచ సుఖాహువిదార ॥

ఖరదూషణాది సంహార ॥

సుగ్రీవాంగద పరివార ॥

లంకేశ్వర బలాపహార ।
 నారణ కవి వినుతోధార ॥
 ప్రతాపరామా బలశూర ।
 అవుకారమేల్మేళాపరాక్ ॥
 తళంగు తకధీకి తకత దిగిణితొం ।
 తకత దిగిణితొం తకతదిగిణితొం ॥

పెద్దరామాయణ శబ్దము - అదితాళము, మోహనరాగం

దంధణా, దింధిమీ, ధిమితధీకు ।
 తద్దికుతకు తకుంద త్తతారి తారిత ॥
 త్తారితకుం త త్తతారి కిణవగత ।
 క్కిణాంగి కిటతక తక్కిణాంగి త త్తద్ది ॥
 నంగుడు త త్తకణంతం తరియెంతరికుందరి కిటతక
 తదిగిణితొం
 తాకిటతక తదిగిణితొం త త్తకిటతక తదిగిణితొం ॥
 దశరథవర, కుమారుడవైతివి ।
 ఘనకౌశికు యాగము గాచితివి ॥
 పేర్మిజానకిని పెండ్లాడితివి ।
 రవికులమున బలవంతుడవైతివి ॥
 యెంతకణాదిరిజాజాగధిధిం ।
 అంతట వనవాసము చేసితివి ॥
 ఆడిన మాయమ్మగ వెంబడిబోతివి ।
 చింతితమిది విధివశమనుకొంటివి ॥
 ధీనుధణాంతకధి త్తకణంతరి ।
 జటాయు తెల్పగ వినుమని అతనికి ॥
 చెడని పదవిగా నొసగివపెను । కా....॥

తత్తై తై హి త్తతాం తత్తై హి త్త తదిగిణితోం ।
 హనుమంతునిచే అభయ మొసగితివి ॥
 ఆల సుగ్రీవుని ఆదరించితివి ।
 తధరి తరితకిణ తరిత తరితయైం ॥
 జయముగ వృక్షముచాటున నుంటిని ।
 శరమున వాలిని కూలనేసితివి ॥
 హుం తకణం తకహుం తణాంతతక ।
 వానరనేనలదండు గూర్చితివి ॥
 వారధి ఘట్టిగ బంధించితివి వీ
 డాగధిగధిధిండాడాగధిధిం ।
 శరణవచ్చినవాని గాచేతివి ॥
 హరిహరియని రణబిరుదు గట్టితివి ।
 తక్కిట కిటతక థాకిట కిటయైం ॥
 ఆసురుని కులమెల హతము చేసితివి ।
 అరయగ తమ్ముని కభయ మొసగితివి ॥
 దందం ధణధణతాణు ధణాంధణ ।
 లంకకెక్కియా లంక గూర్చితివి ॥
 అగ్గళించి రాపణుత్రుంచి । వీ ॥
 తధీమితకిటతకయైణు తరికిటతక ।
 పట్టముగట్టి విభీషణు లంకలో ॥
 పెట్టివెడలె మీసీత సమేతుడ । వై ॥
 అట్టి అయోధ్యా పట్టణమున మరి ।
 పట్టభద్రుడై ప్రబలిన రా । మా ॥
 దిట్టముగ పెరుందేవిని గూడుక ।
 ఘట్టిగ భక్తులపట్టి సుభములను ॥
 కట్టడిచేసిన కరివరదా ।
 పెట్టెద పదివేల సాష్టాంగదండము ॥

పెంపుగ చూడుము వరాకుబహు ।

పరాకురామ వరాకులే కను ॥

నాదిరి దిరిదిరి నన్నం దిరిదిరి ।

తాతా దిరిదిరి తకతదిగిణతొం ॥

శివశబ్దము - ఆదితాళము, మోహనరాగము

రచన : దీక్షితులు

తాకుకు యేకుకు యేకుకు యొణకుకు ।

యొయొయొణకుక్కుందరి కిటతక ॥

కుకుంతగుంతరుంతక, తాకిటతక ।

తా, తకద్దిత్త దిగిణతొం ॥

రార, శ్వేతాచలేశవి ।

హార, కాలాగ్నిరుద్రావ ॥

తార, యమ నియంబులకా ।

ధార, సద్భక్తకోటిమం ॥

బార, సకల శాస్త్రాదిసమ ।

సార, మునిజన సమానససం ॥

చార, ఘనశిరగేంద్రామణి ।

హార, భస్మోద్భూతితళ ॥

రీర, నటనటన నాట్యాధి ।

కార, సృష్టిస్థితిలయాధి ॥

కార, ప్రమధగణంబుల పరి ।

వార, శూలాయుధాధికర ॥

ధార, అభయంకరమా ।

హేశ్వర, కరుణింపర, దయ ॥

చూపర, నెనరుంచర, చల ।

మేలర, మంబ్రోవవయ్య కూచి ॥

పూడివాసా రామలంగేశా । నమో....॥

| తా. ధణాంధణ -, ధిమీంధిమి ।-,

| క్షిణాంక్షిణ తతతది తతతది ॥ 2 సార్లు

తాకిటతక ధీకిటతక దాధా కిటతక ధిధి కిటతక ।

తాకుడు త త్తకిటతక తదిగిణత ॥

తాకుడు త త్తకిటతక తదిగిణత ।

తాకుడు త త్తకిటతక తదిగిణత ॥

పరశురామ శబ్దము - మిశ్రచాపు, మోహనరాగము,

తాకుయ్యేకుకు య్యేకురేక్షిణ

సారెసారెకు పరశురాముని

నన్ను తించెనీరజాజ్జె వినవయా....॥

ఘోరతపములు మిగులచేసిన

వీరరావణ కుంభకర్ణాదుల జయించిన దేవరా :

క్రీర్తి యయ్యె తీగెలు

మేరువయ్యె చెట్టుపై

నెట్టెట్టు కదలక చుట్టుకున్నవి చిగురువిడిచి

తాకుయ్యేకుకు తయ్యేయెంతరి

మేఘమండలమనే పందిరి

మీదచాల విశాలమాయర

అదిర తారాగణములెల్లను

విదియచంద్రుడు పిందలాయెర

పిందకాయై నాటినాటికి

పండుపండిన పండురీతిని

నిండుపున్నమ వెన్నెలాయెర మన్నెధీరా...

రతిరతాంతరి తాకుతకణక
 యేకిణంతరవికులాంబుధి
 సోమదశరథ రామచంద్రా-
 శ్రీరామచంద్రా భళిర మేల్మేభాసురే
 పరాకురే-, రికుందకుకుందరి కుకుందజగధరి
 ధరికు ధరిధరి తహతత దిగిణతొం-, ధి త్తకిటతక
 తదిగిణతొం-, త త్తకిటతక తదిగిణతొం ॥

అహల్యా శాపవిమోచన శబ్దము - మిశ్రచాపు

తయేకు యెంకిణకు కిటతక యెంతయెంతారి
 కిటకిటత డెగడెగతతాహత్త కిటతక యెంత
 క్షీరాబ్ధిశయనురే శృంగారకారురే
 కరుణాంతరంగురే కౌసల్యతనయురే
 తక్కిట ధిక్కిట కిణకీ యేక్కి యెణకీ
 తర్రంగి తగణంగి తోధిమితకేటకీ
 తాటకీమర్దన కౌశికాయాగ సంరక్షణ
 నంగిటతక దిద్దికిటతక డిథిక్కుకుంతారి
 కుంతారి డిథిక్కు అహల్యా శాపవిమోచన
 అరచాపదండనా ఖండనామండనా
 జానకీకల్యాణ జమదగ్ని రామానుభంగా
 త త్తకిటతక కిటతక యెంత
 సాకేత పట్టణావాసానుతీశా-
 చదరంగ రణభీమ పట్టాభిరామావతారా....
 తాకిటతక తాకిట కిటతక యెకిటతక యెకిటకిటతక
 యెకిటకిటతక తరికిటతక తద్దరికిటతక
 తళంగు తక తదిగిణతొం ॥ సార్లు

తంజపురి రాజుపై కాశీనాథుని రచన శబ్దము, మిశ్రచాపు

తాకిణం తరియేకిణంతరి
 పాలనేత్రుని పాదపద్మము
 చాలనమ్మిన స్వామిసీపని
 తెలసిమన్యులు దొరలు మంత్రులు
 దివ్యసింహాననముపై ని ఆరదుగ
 పట్టాభిషేకము గరిమెతోడుత గట్టినపుడా
 త త్తరికుంజరి భేరివాజ్యము
 సృత్యతాళము మ్రోయగా
 సత్యసంధుడ పీవెయనని
 సకల జనులు నుతింపగా
 దిక్కుదిక్కుల రాజరాజులు
 మ్రొక్కి నీకు పరాకుదెల్పుగా...
 ధిమిత ధిమికిట తయ్యెయ్యింకిట
 అమృత కవిజను లవుధువవునని
 సాటిలేకను తెలసెనౌరా
 మేటి శుశజేంద్రుని సహౌదర
 నాటినేటికి నిన్నె నమ్మితి
 నటన కాశీనాథ వందిత
 చెలువు తంజాపురిని వెలసిన
 భళిర మేకన్మపాల తనయా
 భోజరాజ సమాసురే. శరభోజరాజ మహేంద్రులే
 వరభోసలాంటుధి చంద్రులే శహజాసురే
 పరాకులే, దాకిటతక ధాకిటకిటతక యెకిటతక

యైక్యకీటతక తరికిటతక తద్ధరికిటతక
తశంగుతకతదిగిణతొం యి సార్లు

కాశినాథ శబ్దము, మిశ్రచాపు

త త్తరేరేరే కిణంత
నృత్తకాశినాథ వందిత
చిత్తజునికి సమానుడై
మదహత్తిపై నీవీవితో నీవురాగా....
నిన్నుజూచిన కన్నెలకు పోకముడి వదలెను
శత్రులకు చేకత్తిజారెను భళిర నీ కోపాగ్నిచేతను
సారిపోయెడున వారధిని బడబాగ్ని నడిగెనూ....
పురుషసింహము నీవెయని
కేసరివిరచి ఘనఅడవి జొచ్చిన
మోముజూచి విచారమొందిన
సోముడీశను జడలు దాల్చిన
అందచందము చూచి అంగజుడనగు డాయెనూ.... ॥
రికుంద కుకుందరి కుకుంధజగధరి ధరికుధరిధరి
తహత తదిగిణతోం, ధిత్తకీటతక తదిగిణతొం, తత్తకీటతక
తదిగిణతొం ॥

ప్రహ్లాద పట్టాభిషేక శబ్దము, మిశ్రచాపు

ధణత దిద్దిమి తహతకిణనగ
తాకుయేకు ధణేకు కిటతక
అతరిత తధిమి ధిమిత కిటతక
రాములున్నపురం బయోధ్యను
భూమినున్న జనంబు పల్కర

వచ్చి అచ్యుతపురములో బహు
 ముచ్చటై నవ మంటపంబున
 నిండుకొలుపున నుండెనూ.... ॥
 కోదండపాణి జయంతి దినమున
 సముఖమందున సుముఖులై
 బహుప్రముఖ విద్వద్జనము ఘ్రుక్కున
 తక్కతో తకధిక్కతోయని
 చక్కగా, ఎంతో చక్కగా,
 నవమిక్కిలి నవరసముతోనూ....
 హరికథ ప్రహ్లాద చరితము
 అభినయంబని వేడ్కగానే
 హరిని గర్వము అణచవలెనని
 అజునికోరి హిరణ్యకశిపుడు
 పగలు రాత్రాకాశ భూమియు
 మృగమనుష్యుల ఇండ్ల బయలున
 ఆయుధంబున చావులేదని
 హామికై వరమడిగి చేకొని
 దేవబ్రాహ్మణ ఋషులనూ....
 అనుదినము బాధలు చేయుచు
 నా పుత్రునకు నా శత్రువే హరి
 మిత్రుడయ్యె విచిత్రమేమని
 పాముచే గరపింపుమనగ
 పాము నెత్తుకపోయె గరుడుడు
 కాలకూట విషంబు వివ్వగ
 పాలుగానవి పచ్చమాయెనూ....
 జల్లయుద్ధము శేయువారల

పెట్టపోగుల బడినటుండగ
 సాగరంబున వేయగ, అతివేగమె దరిగట్టు జేర్చుక
 గిరిని పై నెక్కించి త్రోయగ,
 హరిసతియు వచ్చాగుకొనెనూ
 ఎందునా ఓరెందునా
 నీకెందునా భయమింతలేదుర
 ఏమిరా ప్రహ్లాద నిన్నేమందురా
 హరి ఇందునా నాముందర ఈ సముఖమందున
 ఎందుచూచిన ఆందుగలడన
 గడగడంబున పుడమి వణకగ
 కొడుకు తండ్రికి వాదమై
 ఒక ఘడియలోనే మడియగొట్టెద
 సుడియ హరినిట చూపమనగా
 ధగధగధగధగధగ యని
 ధరణిమండగ పగలునిండగ
 ధరణి వర నరసింహ-స్తంభమున-ఆవిర్భవించెనూ
 హుగ్రమై-సారెగోరాయుధముతోనే
 సంధ్యవేళ్ళల హిరణ్యకశిపుని
 డిడికు ఢింఢిం ఢింకుఢింకుకు
 తద్దణాంధిమి కడుపు చించియు
 వేగవేగమె కడగ య్యంఝముగా ధరించెనూ
 గార రక్తము గిరిగోరుల
 మీరి వడివడి కేకలేయుచు
 లోకమెల్ల ను ఏకమై కోపాగ్ని నిండెనూ
 హరిహరి శరణంచు ప్రహ్లాదు డెదరి నమస్కరించెనూ
 లక్ష్మీవచ్చి శేవించెనూ-, తన వనస్థలమున నుంచెనూ

ఓ పరమ భాగవతుండనేనీ
 భక్తికిప్పుడు మెచ్చితింమ్మని
 వరములిచ్చెను కరుణతోడుత
 ధరణినేలు వెయ్యేళ్ళు యనుచును
 సురులు అందరు పొగడగా
 ప్రహ్లాదునకు పట్టంబుగట్టెను....
 గరిమెతో నరహరి., వైకుంఠపురమును చేరెను....
 భాకిటతక భాకిటకిటతక యైకిటతక యైకిటకిటతత
 తరికిటతక తత్తరికిటతక తళంగుతక తదిగిణితొం
 తళంగుతక తదిగిణితొం తళంగుతక తదిగిణితొం ॥

మహిషాసుర మరని శబ్దము, విశ్రచాపు

రచన : దీక్షితులు

తాకిణం తరియే కిణంతరి
 ధణధణాంధణ ధణతధీనుత
 తరికిటతక తకధిమితరికిటతక తద్దరికిటతక
 జాగధీంత జగగధీంత
 తాకిటతక తకధిమి తాకిటతక తదిగిణితొం
 తాకిటతక తకధిమి తాకిటతక తదిగిణితొం
 తాకిటతక తకధిమితాకిటతక తదిగిణితొం ॥

మేదిసీ పురమందు రంభుడు
 అగ్నినడుమను ఆదిష్టితుడై, తపము శాయగా....
 దోకిటతక దొడ్డొకిటతక
 దిక్కుదిక్కులు పిక్కటిల్లగ.
 అగ్నిహోత్రుడు అవతరించియు

అలసింపగ అశతెల్పుము

అభయమిచ్చెద అందుకొనమనెనూ....

తాకుయొకుకు తయొయొకిట

అపుతశచ్చ గతిర్నాస్తి పుత్రుకొరకై మిమ్మువేడితి

దేపదానవ పురుషగణములో

మృత్యుభయమునుచేని పుత్రుని ప్రసాధింపుమూ....

రతిరతాంతరి తాకుతకణక

వల్లెయని యా అగ్నిహోత్రుడు అదృశ్యమాయెనూ....

వీరగంభుడు సంతసింపగ

అమృతఘడిన మహిషపత్నికి మహిషపుత్రుడు జనమం

దెనూ....తగ్గధీం తరితిగగధీంతరి

వరము గర్వముచేత మహిషుడు

ధరణి ప్రజలను బాధపెట్టుచు

ఋషులు ద్విజులను హింసపెట్టుచు

అమరులకు సందేశమంపెనూ....

తరికిటతక త తరికిటతక తరికిటతక తదిగిణతోం

అమరపురమును ఆశ్రయించక

అరణ్యసీమల అలుబిడ్డతో అరిగుమానెనూ....

మహిషవాక్యం మహేంద్రుడు విని

మాటలేటికి మాయదూత

మహిషగర్వం అణచుకొరకై

మందబుద్ధిని మాన్పుటకునే

మహిష్మైత్రే బోరునకు వచ్చెద

మాటలేటి మరలుమనెనూ....

ధణతదుధం ధణతదాందాం

రణభేరి మ్రోగింపుచు

రండి రండి దైత్యులార
 దేవనై న్యము నుగ్గడింపను
 ఖడ్గహస్తాలు మీరుకండని
 చతురుడు ధనాద్యభుజు
 అసిలలోమ బిమలభాష్కల-
 త్రినేత్రులగు ఈ మంత్రవరులతో
 కొదుమసింగములాగ మహిషుడు
 కదనరంగముపై న దుమికెసూ....
 ధాకిటతక ధాకిటకిటతక ధాకిటతక తదిగిణ తొం

దేవదానవ నై న్యములకును
 దివారాత్రులు తెలియకుండగ
 యుద్ధమాయెనూ....
 మహిషమరణం మాయచేతనె
 మహావిష్ణువు మాటతెల్పిన
 తద్ధణాంధిమి తహతధీధిమి
 నమస్తే దాక్షయణి, నమస్తే దుష్టశిక్షణి
 నమస్తే శిష్టరక్షణి, నమస్తే విశ్వరూపిణి ।
 నమస్తే-నమస్తే-నమస్తే యని
 అమరముఖులు ఆదిశక్తిని కొలువగా....
 ధణధణాంధణధణత ధణధణ
 పెళపెళార్భటులతోటి
 శివునితేజము దేవిముఖమై
 యముని అంశము కేశవర్ణము
 అగ్నితేజము త్రినేత్రములు
 విష్ణుఅంశన సహస్రబాహులు
 సకల అంశతో అబలతానై

అదిశక్తిగ ఆవిర్భవించెనూ...
 తాహతద్ధిమిత తహతతాధిమి,
 మహిషమరణం నిక్కువంబని
 మాటయిచ్చియు మాయాశక్తి
 హేమాద్రిపై న నిలచెనూ....
 మహిషగర్వం చూస్తుటకునై
 ధన్ధన్ధన్ధన్ ధనాయని
 ధిమిధిమిద్ధిమి ధిమితఛీధిమి
 పీరశక్తితో పోరుచుండగ
 ఆశ్వీజపుద్ధనపమిని, ఆ మహిషుడు అంతమొందెనూ....
 మహిష సంహారముచేశనె
 మహిషసురమర్దని పేరున మహిలో వెలసెనూ....
 ధాకిటతక ధాకిటతక ధాకిటతక తదిగిణితొం
 యైకిటతక యైకిటకిటతక యైకిటతక తదిగిణితొం
 ధాకిటతక తదిగిణితొం, యైకిటతక తదిగిణితొం
 తతతతయైం, తతతతయైం, తతతతయైం ॥

వినాయక - కాతము, ఆదితాళము

తాదిగిదిగితై దిద్దితై ।
 దితై డత్తది దత్తతాహం ॥
 నుతకిణకిణితొంగ డికుతొంతొంగ ।
 నంగిటకిటతక నందిటకిటతక నంగిటకిటతక దీందా ॥
 నుతకిణకిణితొంగ డికుతొంతొంగ ।
 తాహంఘిత్తం ఘికిటతక ధిక్కి ॥
 తా, తతా, డృగుడు దందం దందందారి ।
 ధక్కిజకిటతక ధిక్కితొంగ, హరిజన కరిముఖ ॥

విష్ణువినాయక వేనుకటి హారలవ ।
 గణపతి యేయైయైక్కిటనుతరిత ॥
 యైం, కిణ్ణం, యైయైయైక్కిట ।
 నుతరితయైం.కిణ్ణం తధిక్కు ॥
 తధిక్కు అనదికౌతం ధక్కిట కిటతక ।
 ధిక్కితొంగ దేవరగణపతి ధిక్కిటకిటతక ॥
 ధిక్కితొంగ గణపతికౌతం కత్యో ।
 ర్వినయ. దృగుడు దాం తృగుడు దీంతాక్కు ॥
 ధిక్కు, తక్కిటతుంగిట కిటతకధే, ।
 ణ్ణ, తంఘికిటతక ధిక్కితా ॥

శి వ కౌ త ము, ఆ ది తా ల ము

ధక్కిటకిటతక ధిక్కిటకిటతక తాండవినోది ।
 ధిక్కిటకిటతక ధరికిటకిటతక త్రిశూలధమరు ॥
 ధిమిధిమితధిమిత త్రినేత్రశంకర ।
 త్రిపురసంహార, దృగుడు దృగుడు దృగుడుదాం ॥
 నందివాహన, నాగభూషణ ।
 పేకుకు పెకకుకు పెకకుకు ధింకుకు ॥
 పార్వతి రమణ భక్తవత్సల ।
 పరమపురుష గంగాధర శంకర ॥
 ధక్కిట కిటతక ధిక్కిట కిటతక తాకిణ్ణయైకిణ్ణతక్కు ।
 ముగురు రాజుల పూజలింగమ ॥
 మల్లి భార్జన నెల్లొహత్త ।
 తక్కిటకిటతక ధిక్కిటకిటతక తొంగిటకిటతక నంగిటకిటతక ॥
 తాక్కుధిక్కు తక్కిట తుంగిట కిటతక ।
 ధే, ణ్ణ, తంఘికిటతకి ధిక్కితా ॥

కృష్ణ శబ్దము, ఆదితాళము

తద్ది, తకతధిమితకిటతక ।

యెంత, జగతతోంగ దృగుడుతక్క ॥

రుంత, దృగుడు జంజం కిణజగ ।

ణంత, తకణంతక, తక ॥

రుంతక, తకయెంతక - కిటతక ।

తకణం తకరుంతకుందరి కిటతక ॥

తరిత తరిత ధితద కిటతక ।

తా, తెహిదత్తత్తాం ॥

రార, యదువంశ సుధాంబుది ।

చంద్రా, రత్నాకర సమగం ॥

భీరా, శతకోటిమన్మథా ।

కార, భాసురభుజబలరణ ॥

శూర, నారీజన మానస ।

చోరా, మహామ్మేరు సమానా ॥

ధీరా, కవిజన పోషకమం

దార, పరరాజ శత్రునం

హార, భరతశాస్త్రనిధిని ।

వేర, సరసతగల దొరనీ ॥

వేర, మము కరుణ చూచుటకు ।

వేశ్వర, ఇది వేశ్వర, ఛల ॥

మేలర, మదిధూపర, నీ ।

దానర, నన్నేలుకోర శ్రీ ॥

ద్వారకాధీశ్వరా ।.... ॥

తా ధణాంధణ-దిమీంధిమి ।

కిణాంకిణతతతది తతతది ॥ 2 సార్లు

తాకిటతక ధీకిటతక తాతాకిటతక ధీధీకిటతక ।

తాకుడు త త్తకిటతక తక తదిగిణత ॥

తాకుడు త త్తకిటతకతక తదిగిణత ।

తాకుడు త త్తకిటతకకక తదిగిణత ॥

తంజపురి ప్రతాపరామస్వామి శబ్దము, ఆదితాళము

డాగధి గధిజగ తతగధిగధిజగ ।

ధి త్తాహతగధి డాగధిడాగధి ॥

ధి త్తయ్యెంయ్యెం తధణాంతధణాం ।

తయ్యెంయ్యెంతకక, తద్దీదీద్దితక ॥

వగవగగా సొమ్ములు ధరించుకొని ।

సొగనుగ కస్తూరిబొట్టు బెట్టుకొని ॥

నిగనిగమని తనుకాంతులు మెరయగ ।

భుగభుగమని వాసనలు చెలంగగ ॥

జగతిని తంజాపురమున వెలసిన ।

ప్రతాపరామస్వామి పరాక్ ॥

తళంగు తకధిమి తకత దిగిణతొం ।

తక తదిగిణతొం, తక తదిగిణతొం ॥

శబ్దము :- ఆది, నడతత్త్రిశ్ర

తక్కిణాం కిణ్ణ త్తయ్యెం ।

తాహ త్త కిణ్ణ త్త కిణ్ణ త్తయ్యెం ॥

తాకిణ్ణ యైకిణ్ణ యైకిణ్ణ తాయైణ్ణ ।

తాయైంత యైంతారి తాయైంతరేకిణ్ణ ॥

నీ యందచందఁబు నీ ఈవి నే తీవి ।

నీచెల్వమును జూచి నిన్నె వలచితిరా ॥

రాజదొరవోరా, రాజగంభీరా ।
 శ్రీయుతుడవోరా, చిత్తజాకారా ॥
 తక్కిట ధిక్కిట తొంగిట నంగిట ।
 తద్దింద తకదింద తకదిందతొం ॥
 తద్దింత తకధింత తకధింతతొం ।
 తద్దింత తకధింత తకధింతతొం ॥

మండూక శబ్దము - మిశ్రచాపు

తద్ధణాంధిమి, తహతయెంతరి
 యెంత జగందరి, చిగందకుకుందరి
 కుకుంద తకుందరి, తకుందకిణధరి
 తా-, త్రైహిధ త్తతాం ।
 తన్ననంతా, తాజగంతరి
 పొన్నమల్లెలు, పొతడపువ్వులు
 సన్నజాజుల్యం, పెంగలున్....
 చెన్నుమీర చెలంగువనములో
 టాకుటెకణకుడేకుకమల
 తటాకమున మండూక శబ్దమూ....
 ణగణ, ణగణగ, ణగణ, ణగణగ, ణగణ, ణగణగ, ణగాం
 కిటతక, డెగడె, డెగడెగ, డెగడె, డెగడెగ, డెగడె, డెగడెగ, డెగం
 కిటతక జగజ, జగజగ. జగజ, జగజగ, జగజ, జగజగ, జగం
 తగ, ణ, గణ, ణగణగ, ణగం-.
 డెగడె, గడెడెగ, డెగ, డేగం-,
 జగ, జగజ, జగ, టగ, జగం-,
 తగ, ణగణగ, ణగణగ, ణణణగ, ణగణగ, ణగణగ
 డెగ, డెగడెగ, డెగడెగ, డెగడెగ, డెగడెగ, డెగడెగ

జగ, జగజగ, జగజగ, జగజగ, జగజగ, జగజగ

తగం-ణగం-డెగం-జగం

తగణ-, ణగణగ, డెగడె, డెగడెగ, జెగజ, జగజగ

బాధతో-, ఎంతో, బాధతో, గజేంద్రుగని

ఈలాగునను మంధూకములు ఘోషింపగా....

తర్రఘర్రట ఘర్రటాకుకు

ధాకుధేకుకు ధేకుధింకుకు

ఉగ్రశాపముతో గజేంద్రుడు

బద్దుడై బల్మకరిచేతను, కావలేనను శ్రీహరీయని

అర్దుడై కడు మొరలుబెట్టగ

తాకిటతక తత్తధిమి తతతతయైం

భక్తునులభుడు, భక్తునింగని

బిరబిరను యా వనము జేరియు

నంగిటతక దిద్దికిటతక

చేత చక్రముబట్టి మకరిని సంహరించిన మహిమనూ....

ధీనుతాంహత తకిటతకుందరి

జానకి కళ్యాణ శ్రీరఘురామ

భుజబల భీమ, జగదభిరామ-,

-, కోధండరామా పరాక్,

ధాకిటతక ధాకిటకిటతక

యైకిటతక యైకిటకిటతక

తరికిటతక తత్తరికిటతక

తళంగుతక తదిగిణితొం 3 సార్లు

శిద్ధేంద్ర శబ్దము - మిశ్రచాప

రచన : వేదాంతం పార్వతీశం

తత్తథింకుకు ధణతథీనుత
తద్ధిమిధిమి తహతయైంతరి
యైంతజగందరి జగందకుకుందరి
కుకుందతకుందరి తకుందకిణధరితాం

తై హిదత్తతాం

కృష్ణప్రార్థిత భూములందున
శిష్టజనసామాశ్రయంబగు
స్రష్టనిలయము బ్రాహ్మ్యవాటిని
త్వష్టనిర్మిత దేవశంటున
తిష్టవేనే శిద్ధేంద్రు డొకనాడు....

తారితారిత జగకిణాంతరి
సామగానము వల్లెవేయుచు
శిష్యులెల్లరు వెంటరాగా
సోమయాజి వినమృడైతా
స్వామినటభిక్షకై పిలచెనూ....
ధోకిటతక దొడ్దొకిటతక

చిలుకరౌతుల బోలుశిష్యుల
కాకపీధ్వని పలుకులనుమవి
మొలకలెత్త సిద్ధేంద్రునికి నిధి
తద్దణాంధిమి తహతయైంతరి
బిరబిరను భిక్షకై నేగనూ....
అమృతమస్తని ఆపోననంబిడ
అనంగీకృతుడాయె యతి
అంతటను ఆ విప్రవర్యులు

అపచారమె కలిగె ననుచును
 తరితతతకీణ, తరితతకతక
 చెదరి చెరిగిన హృదయుడైయా
 సోమయాజయు నెంతోవేడగ
 నాదురచనగు, భామకలాపంబుమీరును
 పీఠిపీఠిని వాడవాడల, ఆటపాటలు
 ఆడుమనగా....

తాకిణంత యేకిణంత
 వేదవాక్కులు బల్కు విప్రులు
 వేషభాషలు వెలయనౌన
 విలయతాండవ మాడదే భువి
 విప్రవంశము భ్రష్టమౌనన
 రికుంద కుకుందరి కుకుంద తకుందరి
 కోపఘూర్ణితరౌచనుండై
 శాసమ్మితని పెరవు గొల్పగ
 తాద్దిగిద్దిగి ద్దిగిద్దిగిద్దిగి
 విదివిధంబని విప్రులెల్లరు వల్లె యనగా....
 తద్దణా-, తయెణుత తద్దిమీ-,
 తద్దిమిత కిటతక
 బాగుబాగని వటువులకు తానడవసాముతో
 భామంలాపమును నేర్పెనూ....
 తత్తదృగుడుత దృగుడుత తతకిణ

పెరవు జెందెదరే లరయయో
 విప్రులారా ! లెండు వేగమె
 శంకరాచార్యు కడకేగగ
 వినియు కనియును స్వామి

పంచమ వేదమనుచును ననదులిచ్చెనూ....

తహతయ్యెంతరి యొంతజగందరి

జగంద కుకుందరి కుకుంద తకుందరి

నాటిసేటికి నాట్యసూడగ

వాడవాడలు పెడలుచుండగ

పర్షధుక్తికై తానీషా అగ్రహార మొసగెనూ....

డిడికుడింధిం థింకుథింకుకు

విప్రులారా ! విసుడి నానుడి

విశ్వమంతయు నుండువరకును

నాట్యపీఠమై కూచిపూడియు

భారతావని వెలయగలదిక

నాదు దీవెన మీకు శుభమగు

బిడ్డపుట్టిన నాధుపేరున

ముక్కుగుట్టుగు వెలయగలదిక

కీర్తికాంతుల భుక్తిముక్తుల

రక్తులై చిరంజీవులగుచునూ....

ధాకిటతక ధాకిటకిటతక

యైకిటతక యైకిటకిటతక

తరికిటతక తత్తరికిటతక

తత్తదిగిణత, తత్తదిగిణత, తత్తదిగిణత ॥

దశావతార శబ్దము - త్రిపుటతాళము

రచన : అన్నబత్తుల వీరాస్వామి, పెదపులివర్రు

తగ్గధీంత తాహ త్తధీనుత

తధీనుత తాణుధణాంధణ

తయొంతరితతయొం రేయొంతరిత

తయైంతరిత యైంత కురేకిణ
 తడికు డిడికు డిడిడికు ఢింకుకు
 తక్కిం నగతకుందరి కిటతక
 తకుంద ధికుంద దికుందక్క తకుందక్క
 మచ్చరమున మహార్ణవములో
 జొచ్చియున్న సోమకుత్రుంచియు
 విచ్చలవిడి పేదములజునకు
 ఇచ్చితివో మత్స్యవతారా....

తధిమిధిమిత తాంహ త్త కిటతకతక్క
 దృగుడు తతకిటయైంతరి కిటతకతక్క
 కిణ్ణం కిటతకతక్క కిణ్ణం కిటతక రేకిణ

తయైణుతాతగ్ధధి తకుందరి
 పలుమరు మిము ప్రస్థుతిచేయగ
 చెలగి సురులు జలధి మధింపగ
 కలిమి బలిమి యెలమితో నొసగిన
 కులగిరిధర కూర్మవతారా....

తాతైతై తత్తతాం కిటతక
 తాతైతై దత్తతాం
 తధిమిత కిటయైణుతరి కిటతక
 కుకుందరికిట ధరికిట కిటతక
 స్తిరముగ ధరనురువడి చేకొని
 ఉరగపథము ఇరువుకు జొన్పిన
 హిరణ్యాక్ష బరిమార్చితివో
 వరసుగుణా వరాహరూపా....
 తక్కిటకిట ధణకు ధిత్తాత
 తకధిమి తత్తళాంగు తకతది

గిణత తదిగిణత తదిగిణత । గిణత
దందంధణతాణతథీం కుకు జంభారి
సురప్రముఖక । దంబంబులు రక్షింపంగ
స్తంభంబున వెడలియుధానవ
డింభకుగాచితివౌ నరసింహ

తద్ధితాకిటతక ధిమిధి త్తా
కిటతక ధిమి తద్ధితా తదిగిణతౌం
కిటతక తదిగిణత తదిగిణత
తద్ధణాంత తాంహతయైంతరి
మానితముగ ముల్లోకంబులు
తానొప్పగ కాపాడంగా
మానుగ మూడడుగులు బలిచే
దానముగొను హామనరూపా ॥

తాకిటతక తాకిటతక ధిమికిటతక
తాకిటతక తాకిటతక ధిమికిటతక
తాకిటతక ధిమితాకిటతక ధిమికిట
తరిత తరిత దృగుడు తక్కిణనగ
తరమి తరమి ధరణీపతులను
పరశువుచే నురుమాడితివౌ
వరవీర పరాక్రమమును ధర
బరగితివౌ భార్గవరామా

ధిత్తాత, ధిత్తాత, కిటతక కిటతక
ధిత్తాత, ధిత్తాత, కిటతక కిటతక
ధిత్తాత, ధిత్తాత, తదిగిణతౌం
ధిత్తాత, ధిత్తాత, తదిగిణతౌం
ధిత్తాత, ధిత్తాత, తదిగిణతౌం

జకజకణక జకణక రేకిణ
 దశరథ తనయుడవై నురులకు
 వశముగాని దశముఖు త్రుంచియు
 విశదముగ-నయోధ్యకు సీతతో-వేం
 చేసితివో-రఘురామా....

తద్ధితా తదిగిణత ధి । త్తా తదిగిణత
 తాతదిగిణత, తదిగిణత. తదిగిణతి
 తదిగిణత, తాకుధణకుతధింకురేకుగు
 యాదవ వంశాబ్ధి నుధాకరు
 ఆదిదేవు డనుజుడుగా ఇల
 బాధపెట్టు ఖలులమ త్రుంచియు
 మేదిని భరముడిపిన బలరామా....

ధణతక తొంతొం తద్దిందా
 ధిమితద్ధిమి ధిమితత్తద్ధిమి
 కిబతకధాతక తదిగిణతొం
 తక తదిగిణతొం తదిగిణతొం
 తకుంతరిత రుంతకరేకిణ
 అంగనలను శిగ్గడవించెడి
 అంగజ సమరూపముతో
 రంగుగ పురకాంతల వ్రతములు
 భంగపరచు బౌద్ధవతారా....

తగణం తరితగణం తతకిట
 తకతళాంగు తత్తాకిటతక
 తాతళాంగు తకధరి కిటతక
 కిటతకడెగ కిర్రట కిటతక
 ఘాటపు కలిబాధల మాన్పగ

నీటుగ కరవాలం భూనియు
 ఘోటకమున నెక్కి దురాత్ముల
 ఘోటదచెడి కల్గెవతారా
 జకకుణకకు యేయేయెకతిణ
 సురుల్లేల్లెలని పొగడగ
 నిరతము నీ దాసుల బ్రోవను
 పరగ వ్రాప్తుపురమున వెలసిన
 వరదరాజదేవా ఆశ్రిత
 సురభోజా పరాక్ పరాక్
 తకధికి తకతక తదిగిణతొం
 దృగుడు తత్తకిటయెంత. తరి
 ధణత ధణాంధిమి తధణాంధిమి
 దృగుడు తత్తకిట తకతత కిటతక 2 సార్లు
 దృగుడు తత్తకిట-తక తదిగిణత 3 సార్లు

కౌతము - ఆదితాళము

డికుందరి పెకుందరి - ఉమయాత్రయముఖ ।
 పెకకు పెకకుపెక అంబకళంబ ॥
 పెకపెకుందరి పెకపెకుందరి పెకుందరి ।
 కిణ్ణం కిటతక రేతకరికుకు రికుకుతక ॥
 హేళమికత్త వినాయకతాళం ।
 తోళ్ళురినాళం తొళుతొళుమనవి ॥
 తొళ్ళుమనవి తక్కిటకిటతక ధిక్కిట కిటతక ।
 తొంగిట కిటతక నంగిట కిటతక తాక్కుధీక్కు, త ॥
 క్కిట, తొంగిట కిటతక, ధే....ణ్ణ ।
 తంఘీ కిటతక ధిక్కిత్త,-- ॥

కౌతము - ఆదితాళము

త త్తద్దితొంతొనన్న అసురుటమాశవి ।
 అమర వినాయకగీతం ॥
 పొసగిత వసగిత మమగిత సమగిత ।
 వృషభరంజిత త్రిభిన్నతాళ ॥
 అడవరంజితానొక్కటి, తంఱి ।
 కిటతక కిటతక ధిక్కి త్తా, ॥

చిదంబర కౌతము - ఆదితాళము

ధీంధీం తకధిమి ధిమిత ధిమిత తక ।
 దృగుడు దృగుడు దృగుడు దృగుడు ధరికిట కిటతక ॥
 తధీం, ధీంధీంత శంఖోమునిజన ।
 సకల సురాసుర సన్నతపాద ॥
 కింకిణి ఝంఝం ఝణఝణఝణఝణ ।
 నూపుర లయగతి ఘణఘణఘణఘణ ॥
 తాక్కు ఛిక్కుతక విధిహరిశేవిత ।
 తాంతా తకధికి తాండవినోదా ॥
 వ్యాఘ్రమశంకర ధిక్కిట కిటతక తరికిట కిటతక ।
 త్రిశూలహస్తా నగిట కిటతక నన్నంకిటతక ॥
 నందివాహనాననాధయోగా ।
 జగం జగగ జగజగం జగంతరి ॥
 తద్దిక్కు-జయజయ శశిర, విభూషణ ।
 రూపభయంకర డమరుకహస్తా ॥
 తృతీయ సహస్ర దీక్షితపాద ।
 చిదంబర నాయక నటరాజేశ్వర ॥
 తాక్కు-ధీక్కు తక్కిట తుంగిట కిటతక । దే....ణ
 తక్కిట తకధిక్కి త్తా ॥

ఓ ౦

భ ర దే వ తా యై వ మః

శివ - మోహిని యక్షగానము
(అయప్ప జననము)

రచన : హేమాద్రి చిదంబర దీక్షితులు

1. వ ర ం గ ము :-

శివమోహిని - యక్షగానము

పీ ఠ క :- చాక్షుషమన్వంతరములో. ముక్కోటి దేవతలతో పరివేష్టితుడై
యున్న దేవేంద్రుని చూచుటకై. దూర్వాస మహాముని స్వర్గము
నకు విచ్చేసెను. ఐరావతముపై అశీనులైన మహేంద్రుడు
ఏనుగు దిగి అమిత భయభక్తులతో ఎదురేగి నమస్కరించెను.

ఇంద్రుని వినయమునకు మహర్షి సంతసించి మహిమోపేతమైన
పారిజాత పుష్పమాలను బహూకిరించెను. ఇంద్రుడు అపరిమిత ఆనంద
ముతో సంతృప్తిజెంది దూర్వాసమహర్షి యిచ్చిన మాలను ఏనుగు కుంభ
స్థలముపై నుంచెను.

పారిజాత పుష్ప పరిమళమునకు తుమ్మెదలు మూగి ఏనుగుమ
ఇబ్బంది పెట్టసాగినవి. ఏనుగు తొండముతో పూలదండనులాగి క్రిందపడ
వైచి కాలితో త్రొక్కి నలిపివేసినది. ఈ దృశ్యమును గాంచిన దూర్వాస
మహాముని కోపముతో మండిపడి దేవేంద్రుని క్రూరముగా శపించెను.

వారి సంపదంతయు సముద్రముపాలైనది. శ్రీమన్నారాయణుని
మాటతో సముద్రము మధించిరి. ఆ సమయమున మహావిష్ణువు మోహి
నిగా ఆవతరించెను.

ఒక్కనాటి సమయమున పరమేశ్వరుడు మోహినిని గాంచనెంచి
మహావిష్ణువును కోరెను. శివుని మాటమేరకు విష్ణువు మోహినిగా మారగా,
ఆ అద్భుత సౌందర్యవతిని గాంచగానే పరమశివుడు పరవశించి అలింగన
మొనర్చెను. ఆ శివమోహినుల సంయోగ ఫలమే మన అయ్యప్ప
జననం.

మోహిని ప్రవేశ దరువు, అరభిరాగం ఆదితాళం

ప :- వెడలే మోహిని సభకూ, వేడూకలంజల్ల ॥వె॥

అను:- వెడలె మోహిని సొగను గొల్పుచును, చెలులగూడి
కడురయమున సభకును ॥వె॥

1. మెండూగ రత్నాహారముల్, మెడనిండ దూగాడ
దండిగా పుష్పమాలలు, కురులందు వెల్లుచును
నిండుగాను నిటలాక్షుని కనుగొన
వేడ్కతోడ శ్రీహరి మోహినియై ॥వె॥

(తెరపడును)

శివుడు ప్రవేశ దరువు, అసావేరిరాగం ఆదితాళం

ప:- వెడలే పరమపావనుడు మన శివుడు
—శూలాయుధకరుడై ॥వె॥

త :- వెడలె ఈశుడు వేడుకతోడుత
వెండికొండ దిగి రయమున సభకును ॥వె॥

1. పాటనేత్రుడు, పన్నాగధరుడు,
నీలకంఠుడు, నిర్వికారుడు,
శూలాయుధుని సురులు గొల్వగను
నీలవేణి జగన్నోహిని చెంతకు ॥వె॥

మోహిని దరువు, శ్యామరాగం ఆదితాళం

ప :- ఆందచందము చూచి, డెందముప్పొంగదే

అ :- ఇందు సూర్యులైన, బ్రహ్మాది ఋషులైన ॥అ॥

1. తనునైగ చేసిన కై మోడ్చు లివ్వరే
చనువిచ్చి పలికితే చెంతచేరగరారే

చెన్నుమీరగ నాడు చక్కవలు గాంచిన
వినములై రారే విరహార్తులై పోరే || అ ||

2. పైటజార్చుచు నడచి మైమరపు గల్పించు
మాటిమాటికి నాపై మోహమందగజేతు
సూటిమాటలతోడ చుక్కలకెక్కింతు
బోపేలంపే నేటిమేటి కళలధాటి || అం ||

శివుని ప్రవేశము :- మాట

అహా ! ఏమా సౌందర్యము. సురాసుర యక్షగరుడ గంధర్వ కిన్నెర
కింపురుష కాంతల మేల్పొగసులగేల్పేయు మదన మనోహర మత్తకా
సినియా ? మోహినియా ?

శివ :- ఉత్సాహ సరళి

అడుగులు తడబడ బెదరు చూడ్కులతో పడపడి పరుగిడు హంసదో
రాసుంచవో.

1. ఒప్పుచున్న కీల్కొప్పువాల్జెడల గప్పుగొన్న కొంగ్రొత్త మల్లియల
మెప్పువడయ ఓ మోహివీ ! ఓ కామినీ !
2. వలపురాలుకు నీ చిలిపి తలపులను, తెలిపి నిలుపు నయనాల
నుందరీ మాహిని ||
డెందమలర నీ కుందరదనముల ఆదరు అధరముల
కెంపు కింపొదవు యక్షిణీ, కమలేక్షిణీ ||
4. అబ్బయబ్బరే గబ్బిగుబ్బలును నిబ్బరంపు రతనాల
సంబరపు రుచులతెల్పు ఓ మోహిని ఘృద్గామినీ ||

శివ - మధ్యమావతి, ఆదితాళము

ప:- లలనా ఓ పనభామిని
అతిలోక జగన్మోహిని ॥

1. ముదమార రతుల న స్తమిదీర దేలింపు 2
అధరాధరమిచ్చి జతచేరు తమిదీర 2
మదురస్మృతుల జూపి సురతకేళిలొ దేల్పు 2
వదనపద్మము నాన్నవే....
వదనపద్మమునాన్ను, విశాల కపోల విలాసిని ॥ల॥

2. | ఆరావళీ పర్వతా శిఖరాగ్రాన
| మారాము లికమాని మరునిబాధను మాన్పు 2
కోరితినే నిన్నె కీరవాణీ రావె 2
చేరితినీ చెంతకూ....
చేరితినీ చెంత, విశాల విలోల సులోచనీ ॥ల॥

మిత్రం:- కమనీయరూప కనకాదిచేల
కల్యాణబాల వనభామిని
తరుణీసుగంధ అమితాసుబంధ
రమణీమరంద రసభాసిని ॥
లలిత లలిత లావణ్యలాస్య
అనురాగవాహిని మోహిని
రాగరమ్య అనురాగరాగిణి రాగమంజరీ రంజనీ
సవనవోన్నేష సవరస సుందర
నాట్యకళాధరి ప్రణయిని
| మధుర మధుర మధురానువ ర్తిని
| లిరుపమాన సౌదామిని 2
| కలనినాద కాదంబిని
| మంజుల మనోజ్ఞభాషిణి 2

చెలియై, సఖియై, జతయై, హితయై,
 జలజల ఘలఘల, ఘలఘల జలజల
 గజ్జలరవళితో రావే,
 మిలమిల తెలుపుల, తళతళ వలపుల, వలపు
 తలపులతో రావే, రావే, రావే, రావే ॥ల॥

కాంభోజి, విశ్రచాపు - మోహిని-శివ పాట

మో :- ఎవరండీ ఎవరండీ ఎవరూ మిరెవరండీ
 ఎవరికొరకు మీరు అరుదెంచితిరి ఇటకు ॥

అను :- శిరమున గంగ యాగళమున యురగము
 హరుని బోలియున్న యెవరన్న మీరన్నా ॥ఎ॥

శి:- పతమశివుడను నేను పంతమేలనె ఇంక
 పరువమునిండిన పణతీ నీవేగాద,
 మరులుగొని వచ్చితిని పరుగుదీయుట మేల 2
 భరియింపలేనే నే పలపోర్వజాలనే ॥

మో:- మాటలతో నన్ను మభ్యాపెట్టాకయ్యా
 బోటూలంటే నీకు మాటలనుకొంటివా
 నీటుగాడ నీదు కులగోత్రము దెలిపి 2

శి:- మాటెరిగి తెలునుకో బాటెరిగి మసలుకో ॥ఎ॥
 వలపోర్వజాలనె చిలుకలకొలికిరో
 కలికిరో నికనై న కౌగలియ్యగరావే
 కలకాలము నన్ను కాంతుకేళిలో దేల్చు
 లలనా : జాగేల : నే శివుడనె వగలాడి ॥

మో:- ఎగు సిగ్గులేక మగువల దరిజేర
 సిగ్గైన లేదేమి పొగసరి వగకాడ

మొగము మోగమునాన్ని ముద్దాడబోవుట
మగువల మననెరిగి మనలుకొ మొనగాడ ॥ఎ॥

శి:- వలచి నె వచ్చితినే వయ్యారిమోహిని
వలపుల తేలించు వగలాడి భామినీ
ఆలసింపగ నీదు అధరామృతము నిచ్చి
సొలియజేయగరాదె సొగసరి మోహిని ॥

మో:- మోముమోమునజేర్చి ముద్దాడవలెనన్న
కోమలి మెచ్చెటి నృత్త-నృత్య-నాట్య
మోమాటమేలేక నవరస భ్రూకటుల
మేమరక తెల్పుము వేడ్కతో వగకాడ ॥ఎ॥

శి వ మా టు :-

అహో ! మోహినీ ! సంగీత-నృత్త-నృత్య-నాట్యములు కరణ-
అంగాహార-పిండిబంధంబులు-దృష్టి-గ్రీవ - శిలో - కటి-హస్త భేదాలు,
వేయేల ! చతుషష్టి కళాకోవిదుడనే మోహినీ ॥

శివ-మోహిని కంబైండ్, ఆదితాళం

(చెట్టులెక్క-గలవా వరసు)

మో:- నటన మాడగలవా. శంకర నాట్యమాడగలవా ॥
నటన నాట్యములునట్టువాంగములు తెలిపి చూపగలనే ॥
శి:- నటనమాడగలనే మోహిని, నాట్యమాడగలనే
నటన నాట్యములు నట్టువాంగములు తెలిపిచూపగలనే ॥

మో:- భూది వీడగలవా, పుర్రెల హారమీడగలవా
అందమైన నీ స్మశానవాటిక ఘుండువీడ్గలవా ॥

భూది వీడగలనే పుర్రెల హారమీడగలనే
ముదమునొందు నా స్ర్మశానవాటిక ముందువీడగలనే ॥

నందివీడగలవా. ఓ శంకర భృంగివీడగలవా
నందిభృంగి యా ప్రమథగణంబుల త్రెంచివేయగలవా ॥

నంది వీడగలనే ఓ మోహిని, భృంగి వీడగలనే
నందిభృంగి యా ప్రమథగణంబులు ద్రెంచివేయగలనే ॥

జడలు వీడగలవా, దర్శికరము వీడగలవా
జడలుపీడి మణిమణులుదాల్చి మంచికురులు పెంచగలవా ॥

జడలు వీడగలనే, దర్శికరము వీడగలనే
జడలుపీడి మణిమణులుదాల్చి మంచికురులు పెంచగలనే ॥

గంగ వీడగలవా, శంకర గౌరి వీడగలవా
గంగాగౌరుల జతనుపీడి నా చెంతచేరగలవా ॥

గంగ వీడగలనే, ఓ మోహిని, గౌరి వీడగలనే
గంగాగౌరుల జతనుపీడి నీచెంత చేరగలనే ॥

నృత్తమాడగలవా, శంకర నృత్యమాడగలవా
నృత్తనృత్యలాస్యాధి భేదములు తెలియజెప్పగలవా ॥

నృత్తమాడగలనే, ఓ మోహిని నృత్యమాడగలనే
నృత్తనృత్యలాస్యాధి భేదములు తెలియజెప్పగలనే ॥

శబ్దము, అది, మోహిని, మోహన, అది

తత్వంతక తొంతకుందరి కిటతక

తో, ధి, తత్తైహి త్తతో 2

తత్తొం తకతొంతకుందరి కిటతక 2
 తరికిటతకతా, తరికిట తకతై, కిటధరి కిటతక
 తదిగిణత, తదిగిణత, తదిగిణత
 రారా తదిగిణత $\frac{1}{2}$ ఆవృతము
 రారా తదిగిణత $\frac{1}{2}$ ఆవృతము
 రారా, నినువలచి వేచియున్నారా 4 S. T.
 నరసాలరాయ నికరారా 2 S. T.
 మరుబారికే తాళలేరా 2 S. T.
 విరహార్థి దీర్ఘ వేగరారా 2 S. T.
 సరసాలరాన తేలింపరార మురిపింపరార
 దరిజేర రార చలమేర రార మరియాదలేర
 తమిదీర్ఘ రార సిగ్గేల రార అధరంబుగ్రోలి
 నన్నోవ వేగరారా
 | తాధణాంధణ, ధిమింధిమి, కిణాంకిణ
 | తతతది తతతది 2
 తాకిటతక, ధీకిటతక, దాధాకిటతక
 ధీధీ కిటతక
 తాకుడు త త్తకిటతకధీం తదిగిణత 3

శి-మో:- తద్ధి ధణ్ణ త్త యెణు 2
 తధణా, తయెణు, తధిమీ, తకిట | 2
 శి-మో:- తకా, ధిక్కి, యెణు తదిగిణతొం
 శి-మో:- ధణాం ధణత తణత తదిగిణతొం 2
 శి-మో:- తాంతకిటతాం, తనంగిణత 2
 శి-మో:- తాంత తకయెణు తకధిమి తకయెణు 2
 శి-మో:- తాంత తకుయెణుతాం తదిగిణత 2

శి-మో:- తరితధణత, యెణుతధిమిత, తయెంధణాం | 2
 దృగుడు త్తరిటతక తదిగిణతొం

శి-మో:- తద్దీతా, తదిగిణతద్దీతా | 2
 తదిగిణత, తదిగిణత, తదిగిణత

సంధ్యవచనము :

ఈ ప్రకారముగా శివ-మోహినులు అమందానంద కలనానంద హృద
 యారవిందులై, కేశీవినోదంబులం దేలుచున్న సమయంబున, నొక్క శుభ
 ముహూర్తంబున హరిహరపుత్రుం డుద్దయించెను. వాని ధర్మశాస్త్రయని
 నామకరణంబిడి, ఒకనాటి సమయంబున పరమేశ్వరుడు పుత్రునిగాంచి
 జన్మరహస్యం బెరిగించు విధం బెట్టిదనినా

శివ కీర్తన, ఆదిత్యాలం, మోహనరాగం

శాస్తా-ఓ ధర్మశాస్తా 2
 ఆదిదంపతుల అనుంగుబిడ్డవు ||శా||

- భూతలమందున మనుజులు
 వెతలు నొందుచునుండిరి.
 చింతబాపుటగు తరలుము. స
 ద్దతులు జూపి నిక మరలుము
 చెంతచేరి యా ధరణి ప్రజలను
 చింతదీర్చి సద్దతులు జూపుము
 వింతయైన నీ జన్మరహస్యము
 చింత తెల్పెదను శాంతముతో విను ||శా||
- క్రూర రక్కసిని మహిషిని
 బరిమార్చుటకై నిక తరలుము.
 ఘోరతపంబున బ్రహ్మచే

కరుణతో చొందెను వరములు
 భారమైన యా మహిషి రక్కసిని
 తరిమి చంపుటకు ధరణిలో వెలుపుము
 పరమభక్తుడగు పంచశరాజుకు
 తిరిగి జన్మింపు శివువై సుతువై ॥శా॥

సంధ్యవచనము

ఈ విధంబుగా హరిహరవుత్రుండు. పరమేశ్వరుని అజ్ఞానువర్తడై
 భూతలంబున పంచశరాజుకు పుత్రుడై ద్వాదశవర్షప్రాయుండై యుండగా—

మహిషి - దరువు, తిశ్రనడక, కామపర్దని

ప:- వెడలె మహిషి వేడ్కతోడను, శబరీగిరికి ॥వె॥

అ :- వెడలె మహిషి వేడ్కతోడ, రక్కసులను వెంటనంటి
 అుడపిండ బ్రహ్మాండము దద్దరిల్ల బొబ్బలితుచు ॥వె॥

1. లంబకర్ణ దీర్ఘ ఉదరులు, దైత్యాధములతో
 బొబ్బలితుచు, గంతులేయుచు, మదమెక్కియుండి
 తబ్బిబ్బుగ మాటలాడి తగవులాడి దైత్యనారి
 శబరీగిరిపై తిరుగుచుండె, క్రూరమహిషి, దైత్యనారి ॥వె॥

సంధ్యవచనము

ఈ విధంబుగా లోకభీకర వికటాట్టహాసంబులు చేయుచున్న మహి
 షిని సంహరించుటకు దేవతల ప్రేరణతో స్వర్గలోకంబునకుం బోయి, వారి
 వారి ఆశీస్సుల బొంది, దుష్టరక్కసియైన మహిషిని సంహరింప, శబరీగిరికిం
 బోయి మహిషిని గాంచి—

ధర్మశాస్త్ర - కందార్దమం

ఊరకె ఏలనె ఊసులు
 వెర్రెత్తిన మహిషినీవు వేగమె వినుమీ
 కుర్రాడవనియు కూయకు
 పోరున నినుజంపి నేడు, పుడమినిగాతున్
 మరణమె నీకు ధర్మవాసియుండెన్
 కారుకూతలు క్రూరచేతలు
 నీరుజేతును నీక్షణంబున
 పేరులేకనుజేతు నిన్నిక
 చూరుబల్కక పోరుమింకను ॥మరణ॥

భుజంగ ప్రయాతము, మహిషి

కుర్రకుంకవై న నీకు కూతగొప్పదుందిలే
 గాచుకొనుము నుగ్గడించి గర్వమణచివేసెదన్
 మహిషి యనగ తెలియరాద మాటలేల భాలకా
 పోరునల్ప వేగరార పుడమిదొల్ల చేసెదన్ ॥

హరిహర పుత్రుడు, భుజంగ ప్రయాతము

జాలమేలరావె వేగజత్తువింక నిప్పుదే
 నాడు శస్త్రఘాతతోడ నుగ్గడింతు వేగమే
 నరులు, సురులు మెచ్చవేగ నుర్విభారమింకను
 లేకజేతు నిన్నుజంపి లోకమెల్ల గాచెదన్ ॥

ధర్మశాస్త్ర - మహిషి - సంవాద దరువు, అది

ధంత్రి:- గాచుకొమ్మికనూ, పురహర నురగాత్తము

అ :- గాచుకొమ్మ వీ వెచ్చటదాగిన గృచ్చిచీల్చి

నీమచ్చర మణచును ॥గా॥

మహి:- పోర ఓరి డింభకా, పురహర నుపుత్రుడ
పురహారాస్త్రము పుడమిడొల్లి నది
పోరుమాని నీ పురమున కేగుము ॥పో॥

శాస్తా:- పచ్చె-చూడుమా, హరిహర పుత్రాస్త్రము
పచ్చెచూడు వీ వెచ్చటికేగిన, చీల్చి చెండు
నీ మస్తకంబు నిక ॥వ॥

సంధ్య వచనము

ఈ విధంబుగ క్రూరరక్కసిని మహిషిని సంహరించి శబరిమల
యందు పరశురామునిచే ప్రతిష్ఠింపబడి భక్తుల కోర్కెలుదీర్చు విధం చెట్టి
దనినా—

మాండో, ఆది గ్రూప్ డాన్సు

ఆయ్యప్పస్వామికి హరిహర పుత్రునకు
కర్పూరహారతు లివ్వరండీ, మీరు కర్పూరహార-
తులివ్వరండీ, ఇక కర్పూరహారతు లివ్వరండీ ॥అ॥

1. హరిహర పుత్రుడే తానంటా
ధరణీలో వెలసిన స్వామియంటా
పంబానదీతీర వానెంటా
పందాశరాజుకే దొరికెనంటా
కోరిన కోర్కెలు దేర్చునంటా
కారుణ్య సాగరుడు స్వామియంటా ॥అ॥
2. శబరీమలవాసి స్వామియంటా
కులమత భేదంబు లేదంటా
శరణాగతత్రాణ బిరుదంటా
శంకరపుత్రుడే తానంటా

తైలాననివాసి తానంటా
పందశరాజుకే పుత్రుడంటా ॥అ॥

3. భక్తుల బ్రోచేటి స్వామియంటా
పన్నగశయనుని బాలుడంటా
పరమ పవిత్రుండు స్వామియంటా
పితృవాక్య పరిపాలుడంటా
తల్లి బాధదీర్ప తానంటా
తరలేను పులి పాలకోసమంటా ॥అ॥

4. క్రూరారాక్షసిని మహిషినంటా
క్రూరాతి క్రూరముగ జంపెనంటా
మార్గాయానముబోవ తానంటా
మహేంద్రపురమునకు బోయెనంటా
పూజింపవచ్చిన ఇంద్రుడంటా
పురుషోత్తమునిగానెంచె నంటా ॥అ॥

5. ఇంద్రుండు వ్యాఘ్రమై వచ్చెనంటా
వ్యాఘ్రవాహనుడు మణికంఠుడంటా
సర్వదేవతలు అనుచరులంటా
కదపీరిస్వామితో వారంటా
చేరీరి పందశరాజ్యమంటా
నిలచీరి శబరిగిరి ఇంటా ॥అ॥

6. చక్రలెన్నియున్న చాలవంటా
దీక్షతో స్వామిని చూడాలంటా
మోక్షమిచ్చెస్వామి తానెయంటా
సాక్షీభూతుడిక తానంటా
కక్షకార్పణ్యాలు లేవంటా
దీక్షితు బ్రోవంగ వచ్చెనంటా ॥అ॥

స మా స్త ము

శివ - మోహిని యక్షగావము

ఓ ౦

భక్తమార్కం డేయ - యక్షగానము

రచన :

నాట్యరత్న, నాట్యశాస్త్రధురీణ, నాట్యకళా పితామహ,
నాట్యకళా విశారద, పండిత, నాట్యాచార్య,

హేమాద్రి చిదంబర దీక్షితులు,
కూచిపూడి.

భక్త మార్కండేయ - యక్షగానం అసావేరిరాగం, ఆదితాళం

ప:-వెడలే మృకండు మహాముని సభకు
విశ్వేషుని గొల్పుచు ॥వె॥

అను:- దండిపండితుడ ఖండతేజితుడు
మెండుగాను శివస్మరణ సల్పుచును ॥వె॥

1. ఆదిదేవుని ఆత్మలొ తలచుచు
వేదమంత్రములు పఠించి గొల్పుచు
ముదముతోడ ముక్కుంటిని మనమున
ముద్దులోల్క మదనానిస్థజింపుచు ॥వె॥

2. కపర్ధి ఖండపరశుకూలిః
కపాలధరు వామదేవులంగని
అపుత్రుడన్నతు నొసంగి చ్రోవవ
అప్రమేయ కైలాసవిభోయని ॥వె॥

మృకండ మహాముని, శంకరుని ప్రార్థన

డమడమ డమరుక నాదళుభంకర
హిమశైలాగ్రనివాస విభో
జయజయహే కైలాసపతే హర
పాలయమాం పరిపాలయమాం ॥

2. హాలాహలధర శూలాయుధకర
జ్వాలాకరయుత గౌరివిభో
జయేజయహే కైలాసపతే హర
పాలయమాం పరిపాలయమాం ॥

3. నటన మనోహర నాట్యనరేశ్వర
సతీతనబోధ్యవనచలపతే
జయజయహే కైలాసపతే హర
పాలయమాం పరిపాలయమాం ॥

4. ఈశమహేశ సురేశ గిరీశః
ఈశ్వరి గౌరిః ప్రాణపతే
జయజయహే కైలాసపతే హర
పాలయమాం పరిపాలయమాం ॥

5. శ్వేతచలేశ విహారధురీణ
అతీత అచంచల అత్మవిభో
జయజయహే కైలాసపతే హర
పాలయమాం పరిపాలయమాం ॥

ఓం నమశ్శివాయ 3 సార్లు

తే ర వా లు ను.

తెర లేచుసరికి

ద్వి తీ యాం శ ము :

శంకరాభరణము, మిశ్రచాపా, శంకరుని దరువు

దరువు:- వెడలె విశ్వనాథుడు ప్రమథగణముతో ॥వె॥

ఆను :- కడుముదంబున సురులు తపసులు

కైమోడ్చు అందచేయగ ॥వె॥

1. బాలనంద్రుని శిరమున ఫాలనేత్రుడు
కాలకూటము గళమున, కాలాగ్నిరుద్రుడు
కాళములు మెడనిండవెల్గ కపాలములు
హారముల నొప్పగ ॥వె॥

2. ధరను కుచేలపు మున పెలుగొందు
 శ్రీరామలింగని మనమున, సతతము గొల్పె
 అర్తుడగు మృకండు కడకును
 పరమశివుడు, పార్వతీశుడు ॥వె॥

(తెఱవలెను)

తృ తీ యాంశము :

మృకండుడు శివలింగమువద్ద కూర్చుని ఓం నమశ్శివాయ జపం చేయుచుండును.

(తె ర లే చు ను)

శం :- భక్తా ! మృకండా ! ఏమి నీ మనోహంతము.

మృ:- శంకరా ! ఆదిమధ్యాంత రహితా :

నీ దర్శన భాగ్యముచేతనే సకల కోరికలు తీరినవి అయినను,

కందార్ధము - మృకండుడు :

మృ:- చింతలు బాపుము శంకర

పంతము నీకేలనయ్య పార్వతినాథా !

సంతోసగి వేగబ్రోవుము

సంతసమున నొసగు నుతుని సర్వేశుడ నేడున్

చింతనుబాపి గావుము నన్నున్

పంతమేలర పార్వతీశుడ నుతుని నొసగియు వేగబ్రోవుము

సుంతమైనను జాలిచూపవ సుందరేశ ఇందు శేఖర ॥

మృ కం డు మాట

మృ:- శంకరా ! “అపుత్రస్య గతిర్నాస్తి”పుత్రులులేకున్న పున్నామనరక
 మని గదా, నార్యోక్తి.

శంకర - కందార్దము

మచ్చితినియ మృకండుడ
 బచ్చితినిక బష్టారమేమి ఇంపుగ తెల్పుమ్
 సచ్చిలుదైన సుతుడా ?
 మచ్చరితుడు. దుండగీడు, ధూర్తుడు సుతుడా ?
 ఇచ్చితో తెల్పుము స్వేచ్ఛగానిత్తున్
 మచ్చరందేలేని సుతునకు పదియారు వత్సరములే
 తుచ్చగుణునకు దీప్తాయువు
 నిచ్చెదను నేదొకటియైనను , ఇచ్చితో॥

మృ కం డు ని మాట :-

శంకరా : తుచ్చుడు, గుణహీనుడు. ధూర్తుడయైన పుత్రుడు నాకేల
 నయ్యా ! సద్గుణపంతుడు, సకల విద్యాపారంగతుడయైన పుత్రునే ఇమ్ము
 శంకరా :

శంకరు ని మాట :

తథాస్తు ! అగ్రే యగుగాక.

తెరవాలును, — తెరలేచును.

సంధ్యవచనము :

ఈ ప్రకారంబుగా, శంకరునివద్ద మృకండు మహాముని వరములం
 బొంది, అమితోత్సాహంతో యుండగా, కొంతకాలమునకు సకల లక్షణ
 లక్షితంబైన పుత్రుంబుడని, అమందానందకందళిత హృదయారవిందుండై
 పుత్రునకు జాతకర్మ, నామకరణ, అన్నప్రాసన, చౌలోపనయనంబులు,
 విధివిధంబుగా గావింప, అంత మార్కండేయుడు పదిహేను సంవత్సరముల
 వాడై నిత్యసత్యవ్రత దీక్షపరుండై, అదిదేవుని మనోవాక్యాయ కర్మల
 చేత పూజించువిధం బెట్టిదనినా ॥

మార్కండేయ కీర్తన, అది మోహన

ప :- అంజలులిపె గొను ఈశ మహేశ
భక్త్యాంజలు లిపె పరమేశా ॥

అ :- సకలచరాచర సన్నతవందిత
సద్గుణ స్వరూపధీశా, మహేశా ॥అం॥

1. భక్తవ శంకర పన్నగభూషణ
గజచర్మాంబర గౌరీశా
అశ్రిత రక్షక ఆనందరూప
అగణిత గుణగణధీశా, పరేశా ॥అ॥

2. గంగాజలమును ఘనముగ జటలతో
బంధించిన ఓ పరమేశా
దీనజనోద్ధర దీక్షితపాలిత
భూది విభూషణ భూషాభూతేశా ॥అం॥

మిత్రం:- డండం డమరుకనాద శుభంకర
గజచర్మాంబర గౌరీశా
ధింధిం ధిమికిట ధీంధీం ధిమికిట
తకతకయెంతరి తద్ధింశా
నర్తన సుందర నాగవిభూషణ
నటరాజేశ్వర నచలపతే ॥

జతి/- ధీంతధీంత, తధీంత, ధీంతతక
ధీంతధీంత, తధీంత, ధీంతతక
ధీంతధీంతధీం, ధీంధీం తరికిటతొం ॥ సార్లు
తదిగిణత, తద్దిగిణత, తదిగిణత
అద్భుత విగ్రహా అమరాచీశ్వర

అశ్రితపోషక అమృతశివా
 ఈశ, మహేశ, పరేశ, సురేశ, గిరీశ
 సు సద్గుణ భూతేశా ॥
 కావగరావా పరమేశా | 2 సార్లు
 అశ్రితరక్షక మహేశా |
 మాహేశా, మాహేశా, మాహేశా ॥

సంధ్యవచనము :

ఈ ప్రకారముగా మార్కండేయుండు అనవరతము. ఈశ్వరపూజా
 దురంధరుడై యుండ, నారదుండు ఏతెంచువిధం బెట్టిదనినా ॥

అరభిరాగం, అదితాళం - నారదుండు

నారదదరువు :

నారదముషీ వెడలే, దినినుండి భువికిని ॥నా॥

అ :- ధీరతముగ దండకమండలములు

బాగుమీర హరినామ స్మరణతో ॥నా॥

1. అందమలర భుజమందు వీణ

ఇంపొందు గుల్కుచుండా మనమున

భ్రాంతినొంది భూలోకమునకు జని

వితనొందుచుండా.... ఏదో

సంగతివిని మృకండుముషిని గన

ఆత్మనందు తలచీ.... తన

అంతరమున మార్కండేయుని గని

ఆనందింపుచు హరిని స్మరింపుచు ॥నా॥

2. బాలుడైన మార్కండేయుని గని
 ఆత్మ సంతసింపా....తన
 ఆలోకమున కుభలక్షణములు
 భావముప్పతిల్లా....ఎంతో
 మేలనివటుగని ఆయువు స్పృతివిని
 ఈశ్వరేచ్ఛ నెంచి ||అల||
 కాలుడు ఘనుడో కాలమె ఘనమో
 గరళకంఠుడే గావగ నెంచుచు ||నా||

మృ కం డు మా ట :

నారదమహర్షి కీ నా నమోవాకములు

నా ర ద మా ట :

అభీష్ట సిద్ధిరస్తు మృకండ మహాముని ? అట్లు విచారగ్రస్తులై
 యుంటిరి ?

మృ కం డు మా ట :

నారదా : నీకు తెలియనిదేమున్నది. ఈశ్వర వతప్రసాదియైన మత్స్య
 తునినకు నేటితో పదియారు వత్సరములు నిండినవిగదా ?

నా ర ద మా ట :

అటులనా : నారాయణ, నారాయణ, సకల లక్షణ లక్షితుడు, సకల
 విద్యాపారంగతుడు, అనవరత శివపూజా దురంధరుడు, ఈతడు అల్పాయు
 ఘ్కుడా ? మృకండా ! ఇందులో ఏదో దేవరహస్యమున్నది. నేడు నా
 తండ్రి చతుర్ముఖుడు, ముక్కుటి దేవతలు, కశ్యపాది మహర్షులు కలసి
 పరివేష్టించియుందురు. ఈ నిన్నవానిని సత్యలోకమునకుం గొనిపోయి
 బ్రహ్మ అశీస్సులందింపజేసెద.

(మార్కండేయుని వెంటనిడుకొని నారదుడు విష్కమించును)

తెరవాలును. — తెరలేచును.

బ్రహ్మ దరువు, అరబి అదితాళం

వెడలె హిరణ్యగర్భుడు, చతుర్వేదములుగా గొని ॥వే॥

అ :- వెడలె విధాత, వేదమంత్రములు వివిధరీతులతో
విందొనర్చుచును ॥వె॥

వేదాతీతుడు ఘనుడూ, వేదశాస్త్ర రహితుడు
విధాత పితామహుడూ, సుర....శ్రేష్టుడు,
వేదమయుడు చతురాననుడప్పుడు ॥వె॥

మార్కండేయుడు - కందార్థము

కందా:- మ్రొక్కితినిక కమలోద్భవ
మ్రొక్కెను మృకండుసుతుడు, ముదముతో నేకుప్
మ్రొక్కితినే మార్కండేయుని
ఘ్రుక్కున దీవించి వేగగావు మునిపుడున్.

బ్రహ్మమాట :- దీర్ఘాయుష్మాన్భవ
నారదుని మాట :- తండ్రీ ఏమి ఈ వైపరీత్యము. ఈశ్వర వరప్రసాద
జనితుడైన, ఈ మార్కండేయునికి పదియారు వత్సరముచేగ దా
ఆయుర్దాయము.

బ్రహ్మ మాట :-

అ ! అటులనా ! అట్లయిన నావాక్కు అసత్యములగునా ? అసం
భవము. నేను మనోవాక్కాయ కర్మలచేత అసత్యము పలుకనివాడనై,
అనవరతము ఈశ్వరభక్తుండవై తినేని, ఈ కుర్రవాడు సప్తకల్పాంతరముల
జీవించియుండగలడు.

తెలవాలును. — తెలలేచును.

సంధ్యవచనము :

ఈ విధంబుగా మార్కండేయుండు చతుర్ముఖునిచేత దీవనలంబొంది అమితోత్సాహంబుతో నున్నసమయంబున సూర్యపుత్రుండైన సమవర్తి మార్కండేయుని ప్రాణములం గొనిపోవ భూలోకమునకుం వచ్చువిధం బెట్టిదనినా....

యమధర్మరాజు, అరభి, ఆది, దరువు

వెడలె సూర్యపుత్రుడు, ఛానుతేజయుతుడై

అ :- దడదడ దడయని ధరణి వడంకగ ధర్మమూర్తి
మహిష వాహనుండై ||వె||

1. మేలుగ రత్నహారము మెడనిండ తూగాడ
కాలాపాశము గైకొని కరుమోదంబున
బాలుడైన మృకండు సూనుగన రయమున
భూలోకమునకు వడివడి ||వె||

సంధ్యవచనము :

ఈ వ్రకారంబుగా యమధర్మరాజు మార్కండేయుని, జీవంబులం గొనిపోవనెంచు సమయంబున మార్కండేయుండు శ్రీ రాజరాజేశ్వరి సోమ లింగేశ్వరులను పూజించువిధం బెట్టిదనినా...

మార్కండేయ, సురట, ఆది, కీర్తన

శ్రీ శివశంకర గిరిజాధీశ పాహిమాం

శిష్టజనాధార శివశక్తి రక్షమాం ||

1. మదన గర్వభంగ మహాదేవ పాహిమాం
క్రూరచిత్త దక్షమఖవినాశ రక్షమాం
సురముని సన్నుతభవహర పాపమోచనా
మారహరణ మాహేశ్వర మాంపాహి మాంపాహి ||

2. చంద్రమౌ? జటాజూట శంకర మాంపాహిమాం
ఇంద్రాదులు సురులు మునులు భక్తకోటు లందరున్
అర్ధింతురు ఆదిపురుష ఆర్ధనారీశ్వరా
అర్ధింపగ ఆరుదెంచితి ఆయుర్దాయము నొరగుము ॥

3. పరద కూచిపూడి పురనివాస పాహిమాం
ఆర్తుని నన్నాదరించి కనికరించవా
గౌరీపతి మాహేశ్వర కావగరావా
శరణంటిని కరుణింపుము శంకర పరమేశా ॥శ్రీ॥

(శివలింగమువద్ద కూర్చుని ఓం నమశ్శివాయ యని అనుచుండవలెను.)

యమధర్మరాజు, వసంత, ఆది, దరువు

కదలుచూ కదలుచూ

కదలిరావ జాగేలర డింభక ॥క॥

1. అంబాపతి నన్నడ్డగించినను
ఆగదు పాశము బాలకా
ఆరిబుధులింకిన నిర్జరులడ్డిన
చాలపాశమిదె గాచుకో ॥

యమధర్మరాజు - భుజంగ ప్రయాతము

రార జాగుశేయనేల రార వోరి డింభకా
లేర ఈశుచెంతనుండి లేచిరార బాలకా
భారమైన నాదు పాశబంధనంబు నందునా
మూరకంబు నీకునిపుడు మరణమింక తధ్యమే ॥

మార్కండేయ - భుజంగ ప్రయాతము

మూరహరణ కాలకంఠ మందహాస నిన్నునే
చేరి ప్రస్తుతింతునయ్య చేరరావ నాదరిన్

క్రూరుడైన యముని బాధకోర్వలేను శంకరా
చేరదీసి కాపుమయ్య చెల్వమీర నన్నికన్ ॥

యమధర్మరాజు, వసంత, ఆది

కదలుమా - కదలుమా 2

కదలిరావ - జాగేలర డింభకా ॥

2. మర్త్యలోకమున మానవాకులకు
మరణము తథ్యము బాలకా
మృత్యువు నిను కబళింపబూనగా
మృత్యుంజయు డేమిశేయురా ॥క॥

మాంకండేయ - భుజంగ ప్రయాతము

దాసుడన్ శుభంబొసంగు దాతసీవె రూఢిగా
నీ సమానులొకలేరు నిర్జరేంద్ర వందితా
మోసగించబోకు నిన్నే మ్రొక్కితిన్ స్థిరంబుగా
నీసులేక నివ్వవయ్య నిత్యమైన ప్రాణముల్ ॥

యమధర్మరాజు, వసంత, ఆదితాళం

కదలుమా - కదలుమా 2

కదలిరావ జాగేల డింభక ॥క॥

3. బ్రహ్మవిష్ణు శివకేశవు లడ్డిన
నిలువబోవు నీ ప్రాణముల్
బ్రహ్మయైన పరబ్రహ్మయైన యమపాశము
దాటగ శఖ్యమా ॥క॥

(యముడు పాశము వేయును.)

మార్కండేయుడు, వసంత, ఆది, కీర్తన

త్రాహిహం, త్రాహిహం

పాహిపాహి మాంపాహి శంకర ||త్రా||

1. పాశబంధమున అలమటించితిని

ప్రాణము నిలుపుము భూతేశా

ఈశ, మహేశ, సురేశ, సుసద్గుణ

పాదము విడువను పరమేశా ||త్రా||

మార్కండేయుని మాట :

ఓ యమధర్మరాజా : నీవును ఈశ్వర పూజాదురంధరుడవే? ధర్మాత్మండవే? ధర్మకార్యాదురంధరుడవే? ఈశ్వర పూజయందుగలప్రేమతో కొంచెము ఆగమని చెప్పితినిగాని, మృత్యువునకు భయపడికాదు.

యమధర్మరాజు మాట ;

ఓరీ : దుష్టబుద్ధిగల మార్కండేయా : ఈ గౌతమీనదిలోని, నిసుక రేణువులు లెక్కపెట్టవచ్చునుగాని, నాచేత యమలోకమునకు తేబడిన బ్రహ్మలు- విష్ణువులు, ఇంద్రాదులు, ఈశ్వరులును లెక్కపెట్టలేరు. బ్రహ్మ, విష్ణు, శివకల్పములు కలవుగాని, యమకల్పము మాత్రములేదు. వీవు శివభక్తుండవు గనుకనే, నీతో ఇంతసేపు మాట్లాడితిని. నీ ఆయువు పూర్తియైనప్పుడు నిన్ను యెవరు రక్షించెవరో చూచెదగాక—

(పాశము వినరి లింగముతోకూడా కలిపి లాగును. రుద్రుం డతి భీకరుండై భూనభోంతరములు దద్దరిల్లునట్లుగా ప్రళయతాండవము నల్పమి ఈశ్వరుడు అవిర్భవించి)

జతి /- తాందిగిదిగి దిగిదిగి దిగిదిగితా

దిగిదిగి దిగిదిగి ద్విద్విగిత్తై

దిగిదిగితా, దిగిదిగితై

ధీంత త్త, ధీ త్తక్కుయైణ్ణ ధీంతతధిధణతరుణ్ణ Any Times

త త్తాం గిటతక తరికిట తకతా, తద్దితాంగిట

తక తరికిటతకతై || త త్తాంగిటతక తరికిటతక

త త్తాం గిటతక తరికిటతక తద్దితాంగిటతక

తరికిటతక త త్తాం గిటతక తరికిటతక

తద్దితాం గిటతక తరికిటతక త త్తాంగిటతక తరికిటతక

తదిగిణత, తదిగిణత, తదిగిణత.

1. ఇంత తెంపరిగ యెంతచేసితివి

అంతర మెరుగవ నమవ రీ

పంతమునను ముద్భుక్తుని ప్రాణము

కాలపాశమున వైతువా ||

జతి/- దాదదాఘిణ్ణ ఘిణ్ణ 4 సార్లు

దాద్దా । దాద్దా । దాదాదాదా ।

ధీంత ధీంతతొం, ధీంధీం తరికిటతొం 3 సార్లు

(నృత్యము శంకరుడు చేయుచు యముని కాలితో తన్నును.)

నారద ప్రవేశం, వసంత, ఆదితాళం

తాళమా, తాళమా 2 సార్లు

తాళతాళ తాల్తాళము శంకర ||తా||

1. ధర్మమూర్తి యమధర్మరాజును

ధరణిలో బ్రోవుము భూతేశా

ధర్మాధర్మ విచక్షణయుతుడవు

కాలుని బ్రోవుము పరమేశా ||తా||

నా ర ద మాట :

ఆదిదేవా : నృప్తి స్థితి, లయాలకు మూలకారగుడవే, నీకు తెలియని

సత్యమున్నదా మహేశా ! మర్త్యలోకమునగల పాపులను శిక్షించుటకేగదా,
ఈ యమధర్మరాజును నియమింపజేసిరి, సమవర్తితేని యమలోక మేము
న్నది మహేశా !

శంకరుని మాట :

నారదా ! కపటనాటక సూత్రధారివి. ఇదంతయు నీ వాడిన నాటకమే
గదా !

నారద మాట :

శంకరా ! నేనా ! (నమశ్శివాయ)

శంకర మాట :

యమధర్మరాజా లెమ్ము. (లేచును.)

యమధర్మరాజు, వసంత, ఆదిత్యులం

కీర్తన:- గావుమా, గావుమా

గావుమయ్య గిరిజాపతే ॥గా॥

రుద్రమూర్తి, లయకర్తవు శంకర నీకిదిన్యాయమ మహేశా

రుద్రుడై రౌద్రపహ్ని సృష్టిస్తే నిలువము మేమిక భూతేశా॥

యముని మాట :- మహేశ్వరా ! తమ ఆజ్ఞానుబద్ధుడను.

శంకరుని మాట :- తదాస్తు (అభయహస్తం చూపుము)

(మార్కండేయుని చేరి శంకరుడు)

కందార్దము :

మెచ్చితినయ భక్తాగ్రణి

నిశ్చలమగు నీదు తపము నిర్మలమధికిన్

ఇచ్చితినయ దీర్ఘాయువు

సుచ్చరితుడ పుడమిలోన సంతసమొందన్ ॥

స్వేచ్ఛతో ధిరుగుము ధరణీలో నీవున్

ఇచ్చతో అల సప్తఋషులు బ్రహ్మదేవుడే దీవించిరి
మచ్చరంబును లేకయుండుము, మృత్యుభయమిక
లేదు నీకిక ॥ నేవచ్చతో దిరుగుమ్ ॥

(యమ, నారద, మార్కండేయులు గలసి ఈశ్వరుని స్తోత్రము
చేయుట.)

దండకము :-

శ్రీమన్మహాదేవ దేవాదిదేవా త్రిలోకాధినేతా । విభూతివిలాసా ।
భుజంగేంద్రభూషా । సుహోషా । సురేంద్రాదిసంశేవితా । నాట్యవేదార్థసంపూర్ణ
రూపా । దయాంబోధి చంద్రా । ప్రభో నీవే మృత్యుంజయా । ఆదిమధ్యాం
తముల్లసి ఓంకారరూపా । హిమాశైలవాసా । విశేషా । నమో ఆదిదేవా ।
నమో భక్తపాలా । నమస్తై । నమస్తై । నమస్తై । నమః ॥

మార్కండేయ స్తోత్రము

చంద్రశేఖర, చంద్రశేఖర, చంద్రశేఖర, పాహిమాం
చంద్రశేఖర, చంద్రశేఖర, చంద్రశేఖర, రక్షమాం.

మార్కండేయ స్తోత్రనాటిక

సమాప్తము

రచన :- హేమాద్రి నిదంబర దీక్షితులు.

కూచిపూడి - కళావతంసుల జీవిత చరిత్రలు భాగవతుల విస్సయ్యగారు

భాగవతుల విస్సయ్యగారు 1878 సం॥రం॥ వృషభనామ సంవత్సరములో ఫాల్గుణ మాసంలో చిహ్నాడిలో జన్మించినారు.

వీరి తండ్రిగారు బాలింతరామయ్యగారు. వీరు బాలింతవేషం చేసి ఎన్నో ప్రదర్శనలిచ్చి పండిత, పామరులచే కొనియాడబడిరి. అడువల్ల వారికి ఆపేరే స్థిరపడిపోయినది. తల్లి వెంకమ్మగారు.

విస్సయ్యగారికి ఏడు సంవత్సరముల ప్రాయములోనే శిద్ధేంద్ర యోగింద్రుల భామాకలాపాన్ని రాగ, తాళ. హావ భావాదులతో అభ్యసించి, తండ్రిగారివద్ద భాగవతుల యజ్ఞ నారాయణగారివద్ద భరతిశాస్త్రాన్ని కూలం కషముగా నేర్చుకొని, పదిసంవత్సరములప్రాయములోనే బాలింతవేషము, దాదినమ్మ వేషము, గొల్లవెషము మొదలైనవివేసి, పలుచోట్ల ప్రదర్శన లిచ్చి, సామాజికుల మన్ననలను, బహుమతులను అపారంగా పొందిన కళావేత్త విస్సయ్యగారు. దాదిన, బాలింత వేషములేగాక, ప్రహ్లాదలో లీలాపతి, ఉషాపరిణయములో చిత్రలేఖ, ఉషాకన్య, ఇత్యాదిపాత్రలను కూడా ధరించి, ప్రఖ్యాతి వహించారు. సువర్ణ ఘంటా కంకణములతో, సన్మానములు పొందినారు. తదుపరి నాటకములలో పాత్రలువేయుట విరమించి, నంగిగడ్డ, మేడూరు, ఘంటసాల యను గ్రామములలో కళావతులకు గరిడీలునేర్పి (అనగా నాట్యవిద్య) అనేక మేళములును ఏర్పాటుచేసి వారందరిని ఆడించి ధ్యాతిగాంచిరి. వీరు అభినయమందు కడు సమర్థులని ప్రతీతి. వీరు విశంభినామ సంవత్సర పైశాఖుద్ధ చతుర్దశినాడు, 1958 సం॥లో దివంగతులైరి. దివిసీమయైన నంగిగడ్డలో జరుగు భాగవత సప్తా

హముకు తిరుపతి వెంకటకవులు, తూర్పుప్రాంతములుండి వచ్చిన బ్రహ్మం గారు. కొల్లూరు స్వాములవారు తదితరులు ఆనాడు నిండునభిలో అనేక విధములుగ జ్ఞాపించిరి.

వెంపటి వెంకటనారాయణగారు

శ్రీ వెంపటి వెంకటనారాయణగారు ఈశ్వరనామ సంవత్సరములో జన్మించినారు. వీరి తండ్రి కోదండరామయ్యగారు. వీరు బాల్యదశనుంచి విద్యనభ్యసించి. తన తండ్రిగారైన కోదండరామయ్యగారి వద్దనే కూచిపూడి సంప్రదాయ నృత్యరీతులు కూలంకషముగా నేర్చుకొనియుండిరి. వీరి భామ కలాప ప్రదర్శనాలక్షణములు అసమానములు. భామపాత్రలో వీరికి వీరే సాటియని పండిత ప్రకాండులవద్ద మన్ననలనుపొంది “తలియుగ సత్యభామ” యని బిరుదును పొందుటయేగాక, అనేక ఆస్థానములయందు రస విద్యాపాట వముతో ఆనందసాగరమున నోలలాడించి, పండిత సత్కారములును, సింహ తలాటములును బొందియుండిరి. వీరు కాలితో నొనర్చు తాళవిన్యాసాదులు “కానగోలు”, కొలిపించుటయందును, సశ్లేషి పాడుటయందును. వీరికి వీరే సాటియని పండిత ప్రకాండులు నుడివియుండిరి. వీరుపండితోద్బంధులైన కూచి పూడి నాట్య త్రిమూర్తులలో ఒకరుగా విలసిల్లిరి.

వీరి కుమారుడు కోదండరామశాస్త్రిగారు, వీరుతూడా నాట్యగురువులైన వరంగల్లు, ఒంగోలు మొదలైన పట్టణములలో అనేకమంది చాల బాలికలకు నాట్యము నేర్పించుండిరి. శ్రీ వెంకటనారాయణగారి శిష్యులు, భాగవతుల లక్ష్మీనరసింహశాస్త్రి, భాగవతుల కుటుంబశాస్త్రి, చింతారామమూర్తి, చింతారాధాకృష్ణమూర్తి, పసుమర్తి కొండలరాయుడు, పసుమర్తి విశ్వనాథంగారు, వీరు కొన్ని రచనలు చేసినట్లుగా తెలియుచున్నవి (ఇవి అముద్రితములు.) 1. చంద్రకాంత, 2. గోపీచందన, 3. జయంత-జయపాలీయం, 4. లంకాదహనము ఇత్యాది యక్షగాన రచనలు రచించినిట్లు వినికిడి.

పీరు భామపాత్ర ధరించి, సభలో ప్రదర్శించుచు. “ఎందుబోతివి” యను దరువు అడులు, 19-5 సం॥లో భామవేషములోనే, రంగస్థలమునందే దివంగతులైరి. ఆ శ్రీకృష్ణ పరమాత్మలోనే ఐక్యమైరి.

వేదాంతం రత్నయ్య, లక్ష్మీనరసింహగార్లు

శ్రీ వేదాంతం రత్నయ్యగారు, నరసింహంగార్లు శ్రీ సాంబయ్యగారి కుమారులు. ఈ గ్రంథ రచయితకు గురువులు, వీరితల్లి సీతమ్మగారు. చిన్నతనములోనే తండ్రిగారివద్ద విద్యనభ్యసించి కూచిపూడి నాట్యములో ఎనలేని పేరుప్రఖ్యాతులు గలిగియుండిరి. 1859, 60 ప్రాంతములలో జన్మించిరి. భామ, గొల్ల, దాదిన బాలింత వేషములువేసి పలుచోట్ల ప్రదర్శన లిచ్చి పండిత ప్రకాండలవద్ద సభాసనిపించుకొని, అఖండభ్యాతి నాట్యంచు కున్నారు. వీరి శిష్యవర్గము చాలామంది కలరు. వీరు దేవిభక్తులు, ఉపాసకులు, రత్నయ్యగారి కుమారులు, ప్రఖ్యాత నాట్యవేత్తలు. 1. వేదాంతం పృష్టాదశరత్మ, 2. వేదాంతం సత్యనారాయణశరత్మ, 3. వేదాంతం రాఘవయ్య గారులు. రత్నయ్యగారు 1936, 37 ప్రాంతములో దివంగతులై నట్లు తెలియుచున్నది.

వేదాంతం లక్ష్మీనారాయణశాస్త్రిగారు

వేదాంతం లక్ష్మీనారాయణశాస్త్రిగారు 1880లో జన్మించిరి. వీరి తల్లి దండ్రులు రామేశ్వరయ్య. సావిత్రమ్మగార్లు. భరతాచార్యులు, ఆంధ్రనాట్య కళాపితామహులు, కూచిపూడి నాట్యకళానిధియైన శాస్త్రిగారు కూచిపూడిలో జన్మించి, నాట్యప్రపంచములో నైరవిహారం జరిసి, అనేక సంస్థానములో ఆదరాభిమానములను చూరగొని, మ్రేకేతు హిమాచలం తమ యశశ్చంద్రికలను ప్రసరింపజేసిన దరితార్థులు.

సు నిద్దమైన భామాకలాపము, గొల్లకలాపము మొదలైన కళా రూపాలకు శాస్త్రిగారే ప్రామాణికులు. భామాకలాపములో వారు “భామనే”

అనే దరువును 5, 6 గం||లు హస్తపాద విన్యాసములతో ఆడి, పాడి ఆభినయించేవారట, గొల్లకలాపం, దాదినమ్మవేషం మొదలైనవానియందుకృషి సల్పి పండిత పామర రంజకంగా ప్రదర్శించేవారు. వీరి నాట్యకౌసలం గుర్తించి వనపర్తి, జటప్రోలు, గద్వాల, చల్లపల్లి, ఉయ్యూరు మొదలైన సంస్థానములలో వీరి నాటించి గౌరవించిరి.

మైసూరు రాజావారివద్ద ప్రశంసలు పొందాలనే కోరికతో శ్రీ శాస్త్రి గారు (సంగీత కళాదిధి) శ్రీ రాచప్పగారిని ఆశ్రయించిరి. రాచప్పగారు అనాటి ప్రదర్శనలో శ్రీ శాస్త్రిగారిని ఉద్దేశించి 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10 అనే అంకెలిచ్చి పాట రూపములో అభినయించి పాడి చూపమనిరి. శ్రీశాస్త్రిగారు ఒకనిమిషము యోచించి, ఆ అంకెల వేదాంతార్థము, సాహిత్యార్థము జోడించి, మహామనోహరంగా అభినయించి సభాసదులందరికి దిగ్భ్రమ కలిగించి, అర్హుల గౌరవాదులను పొందియున్నారు. గర్వకారణమగు కూచిపూడి నాట్యసంప్రదాయమును, ప్రచారముచేసి ఉత్తర దక్షిణములుగ విజ్ఞానతృప్తితో పర్యటించుచు, అంద్రుల నాట్యమని చెప్పబడే ఈ కూచిపూడి నృత్యమునకు ప్రథమ శ్రేణికి చెందినవారని చెప్పకతప్పదు.

ఉమ్మడి మద్రాస్ రాష్ట్రప్రభుత్వము వీరికి 1948సం||లో “కూచిపూడి నాట్యకళానిధి” అన్న బిరుదునిచ్చి, స్వర్ణసింహతలాట కంకణం బహుకరించారు. వీరి శిష్య, ప్రియశిష్యులు వేదాంతం రాఘవయ్య, జగన్నాథశర్మ, రామయ్యపిళ్ళే, వెంపటి సత్యం. హేమాద్రి చిదంబర దీక్షితులు. పసుమర్తి వేణుగోపాలకృష్ణశర్మ, తాండవకృష్ణ మున్నగువారెందరో కలరు. ప్రఖ్యాత అన్నాబత్తుల చిట్టి, పుష్పావతి, బాలసరస్వతి, జగదాంబ, శ్రీ విరాజతం మొదలైన నవారందరూ వీరివద్దనాట్యవిద్య నేర్చినవారే, 1957 జూన్ 29 తేదీన వీరు మద్రాసునుంచి హైదరాబాద్ వచ్చి కొద్దిదినములలోనే దివంగతులైరి.

చింతా వెంకట్రామయ్యగారు

చింతా వెంకట్రామయ్యగారు కూచిపూడి నాటక పితామహులు, నాట్య కళాప్రపూర్ణులు. పీరు 1850 సం॥లో జననమందిరి. తల్లి దండ్రులు శివరామయ్య, అరుంధతమ్మగారలు.

సోదరులందరు ప్రఖ్యాత కళావసతులుకావటంవల్ల వెంకట్రామయ్య గారికి బాల్యములోనే నాట్యము అబ్బినది. అన్నగారైన రత్నయ్యగారి శిక్షణలో 8వ ఏటనే రంగస్థలం ప్రవేశించగల అభివేశాన్ని పొందగల్గిరి. బాల్యములోనే సత్యభామ, గొల్లభామ, ఎరుక మొదలైన నాటకాలు ధరించి ప్రజల మన్ననలను పొందిరి. అన్నగారి సూత్రధారత్వమునందు అనేక ప్రదర్శనలిచ్చుటచే "సూత్రధారుని" మెళుకువలుగూడా అవగాహనచేసుకొనియుండిరి. షోడశ వత్సరముల ప్రాయములోనే నాట్యమందు, నాటకమందుకూడా అసమాన పాండిత్యము సొందియుండిరి. వెంకట్రామయ్యగారు 1875 నుండి 1936 వరకు నాట్యమండలిని నిర్వహించి, కూచిపూడి నాట్య నాటకసరులకు కీర్తిప్రతిష్ఠలు తీర్చి ఇనుమడింపజేయుటయేగాక, అత్యంత సమర్థులైన శిష్యులనుకూడా తయారుచేసిరి. వారిలో వేదాంతం రాఘవయ్య, పసుమర్తి కృష్ణమూర్తి, వెంపటి సత్యం, చింతా కృష్ణమూర్తి, రామమూర్తి, వేదాంతం చిదంబరంగార్లు, అనేకులు వీరి శిష్యరికంలో పేరుప్రఖ్యాతులు గాంచిరి. వీరు 1949 జనవరి 6 వ తేదీన దివంగతులైరి.

శ్రీ తాళ్ళపాక అన్నమాచార్యులు గారు

అన్నమాచార్యులు మహాభక్తులని వారి రచనలు తెల్పుచున్నవి. ఆంధ్రదేశమున కడప మండలమునగల తాళ్ళపాకయను గ్రామము వీరి జన్మస్థానము.

క్రీ॥శ॥ 1424 నకు సరియగు క్రోధిసంవత్సర. వైశాఖమాసము వీరి జననకాలము. వీరితండ్రి నారాయణుడు, తల్లి లక్కమాంబ. అన్నమాచా

ర్యులవారికి భక్తిజ్ఞాన వైరాగ్యములు జన్మతోనే కలిగినవి. వీరికి గురువు నిమిత్తమాత్రము. గురువుగారు చెప్పిన పాఠము ఏకసంత్రాసామై ఆభ్యసించుచుండెను. పిన్నవయస్సులోనే సర్వవిద్యాపారంగతుడయ్యెను. వీరికి ఘనవిష్ణువంశ నామముగల ఒక మహానీయుని గురుత్వముకూడా లభించింది.

అన్నమాచార్యులవారికి బాల్యమునందే భక్తాగ్రగణ్యుడను ప్రతీతి వ్యాపించినది, వీరు పదునారేడ్ల వయస్సునందే తిరుమలకుచేరి ఇష్టదైవమైన శ్రీ వేంకటేశ్వరస్వామిని ఆరాధించుచు ప్రతినిత్యము భక్తిపారవశ్యముచే భజన చేయుచుండెను.

అన్నమాచార్యులకు పాండిత్యముతోబాటు, బాల్యమునందే కవిత్వము కూడా సహజముగనే వచ్చెను. వీరు గోవిందరాజస్వామిని, శ్రీ వరాహస్వామిని, శ్రీ వేంకటేశ్వరస్వామిని దర్శించి సహజభోరణితో భక్తిపారవశ్యంబున నానువుగా ననేక కీర్తనలను కల్పించి గానము చేయుచుండెను. ఈ తీరున వారు రచించిన పాటలు, కీర్తనలు ముప్పది రెండువేలయి (32 000) తెలియుచున్నది.

అన్నమయ్య జాడతెలియక తల్లిదండ్రులు వారిని వెతుకుచు, ఎన్నటను కనిపించనందున విసుగుజెంది, కొంతకాలమునకు తిరుమలచేరి అచ్చట క్షుమారునిగాంచ ఆనందభరితులైరి. తల్లిదండ్రులు కోరుటవల్లనూ, తన గురువుగారైన ఘనవిష్ణువుగారి ఆజ్ఞతోనూ, అన్నమాచార్యులు స్వగ్రామము చేరి శ్రీ వేంకటేశ్వరస్వామిని నేమిచి ధన్యతనొందెనని ప్రాజ్ఞులు తెలుపుచున్నారు.

మునిపల్లె సుబ్రహ్మణ్యకవి 1730-1780

వాగ్గేయకారుడు, పండితుడు, సాహిత్యకళాచార్యులుయైన సుబ్రహ్మణ్యకవి “కాళహస్తిపాలెం” 1780 ప్రాంతమున పరిపాలించిన కృష్ణ భూపాలుడు, కృష్ణస్వామి ఆను రాజులవద్ద పోషితుడైయున్నట్లు చరిత్ర

కారులవల్ల తెలియుచున్నది. దీనినిబట్టి చూడగ సుబ్రహ్మణ్యకవి 1730లో జన్మించియుండవచ్చునని తలచవచ్చును.

సంస్కృతాంధ్రభాషలలోను, సంగీత నాట్యాలంకార శాస్త్రములోను వేదాంత శాస్త్రములలోను వీరికి అపారమైన పాండిత్యమున్నట్లుగా తెలియుచున్నది. వీరి అధ్యాత్మ రామాయణ కీర్తనలు, సొగసైన తెలుగు భాషలో రచించెను. ఈ కీర్తనలకు ఒక ప్రత్యేకశైలి కలదు. ఈ కీర్తనలు మొత్తం 108 కలవు.

సుబ్రహ్మణ్యకవిగారు అధ్యాత్మ రామాయణ రచనయేగాక, దామెర్ల భూపాలునిపై, దామెర్ల కుమార వేంకటేంద్రుని, అతని కుమారుడైన కృష్ణస్వామిని, కాళహస్తీశ్వరుని, అగస్త్యనాథుని నాయకులుగా చేసుకొని కొన్నిపదాలు వ్రాసినట్లుకూడా తెలియుచున్నది.

క్షేత్రయ్య (మువ్వగోపాల)

క్షేత్రయ్య 17వ శతాబ్దములోనివాడు. ఇతడు క్రీ॥శ॥ 1633-73 పాఞ్చతమున నుండినట్లు తెలియుచున్నది.

కృష్ణామండలమున కూచిపూడికి సమీపమున మొవ్వయను గ్రామమున పుట్టినట్లు తేటతెల్లమైన విషయము. వారు అచ్చటగల గోపాలస్వామి ముద్రతో అనేక పదములు రచించెను, క్షేత్రయ్య సంస్కృతాంధ్రములయందును అసమానమైన పండితుడు క్షేత్రయ్య. సహజకవి, వాగ్గేయకారుడు. ఇతనికి మొవ్వ వరదయ్యయని అసలుపేరు. పండితుడై, చక్షిణ భారతిమున వివిధ క్షేత్రములను దర్శించుచు, తంజావూరి రాజగు రఘునాథరాయల ఆస్థానమునకు పోయెను.

పిమ్మట అనేక క్షేత్రములకు వెళ్ళి ఆయా దైవములగు ఆదిరాహవ మూర్తి, చెవ్వంది లింగడు, తిల్లగోవిందుడు, కంచి పరదుడు, కడప వేంకటేశ్వరుడు. యదుగిరిస్వామి, శ్రీ వేంకటరమణుడు, హేమాద్రిస్వామి,

వేదనారాయణుడు, ఇనపురిధాముడు. పాలగిరి చెన్నుడు, తిరువళ్ళూరి రామ
వుడు, శ్రీరంగేశుడు, మధురాపురికుడు మున్నగు దేవతలపై అనే పదము
లను చెప్పెను.

క్షేత్రయ్య మధుర తిరుమలేంద్రుని వద్దను రెండువేలు (2,000),
తంజావూరి అచ్చుత విజయరాఘవేంద్రునివద్ద వేయిపదములును (1,000),
గోల్కొండ పాదుషావద్ద పదకొండు నూర్లును (1,100), మొత్తం నాలుగు
వేల వంద 4,100) పదములు చెప్పెనని తెలియుచున్నది. వీటిలో నేడు
మూడువందలు (300) మాత్రమే లభించుచున్నవి.

నాయికా భేదములు, వారిగుణములు, చేష్టలు మొదలైన లక్షణము
లకు, లక్ష్యములుగా క్షేత్రయ్య పదములను రచించెను. వీరి పదములు
నాట్యానుకూలములు. ఆంధ్రమున నాట్యమునకు లక్ష్యగ్రంథములను, సలక్ష
ణముగా చెప్పినవారిలో క్షేత్రయ్య వ్రథముడనవచ్చును. వీరి పదములందలి
భాష, భావము, అలంకారము, రసము మొదలగునవన్నియును సలక్షములు.
అందువల్ల ఇవి పండిత పామరులకు రంజితములుగా నున్నవి.

సిద్ధాబత్తుల వీరరాఘవయ్యగారు

శ్రీ సిద్ధాబత్తుల వీరరాఘవయ్యగారు. పెదపులిపర్రు యను గ్రామ
మున (గుంటూరు మండలము) జన్మించెను. జననకాలము 1855సం॥రము.
వీరు ప్రసిద్ధ నృత్యవిద్యావిశారదులు. భరతోపదేశికులు. వీరు “భరతసారం”
ఆంధ్ర వ్యాఖ్యాతయగు కి॥శే॥ లంకా సూర్యనారాయణగారి గురువులైనట్లు
తెలియుచున్నది. వీరు 1942 సం॥ ముందున్నట్లు తోచుచున్నది. రంగాదాసు
గారు వీరు ఏకగర్భజనితులని తెలియుచున్నది. వీరుభయులు కూచిపూడి
నృత్యకోవిదులకు రెండు అపూర్వకానుక లిచ్చినట్లు, వారు రచించి కూచి
పూడివారికి అందించినట్లు తెలియుచున్నవి. వీరి రచనలు (మొదటిది) జతి
స్వరం, అతాణరాగం, ఆదితాళం. (తారియెంతరి), (రెండవది) దశావతార
ములు. మోహనరాగం-త్రిపుటతాళంలో వీరి రచనలుగా తెలియును.

యోగి నారాయణతీర్థులు 1580-1689

శ్రీకృష్ణ లీలాతరంగిణి, కృష్ణభక్తి రసప్రధానమైన గ్రంథము. దీనిని రచించిన కవి, యోగి నారాయణతీర్థులు, వీరు శ్రీఆంధ్రులు. వీరి పూర్వాశ్రమనామము గోవిందశాస్త్రి, వీరిది తల్లావజ్జాల వంశము, తండ్రి నీలకంఠశాస్త్రి, అన్నగారు నరసింహశాస్త్రి, తనతండ్రి పీలకంఠశాశాస్త్రివద్ద సంగీత సాహిత్యములయందు ప్రావీణ్యత సంపాదించి. కంచీయందు శివ రామానందుల శిష్యులై సన్యాసాశ్రమము స్వీకరించిరి. నారాయణానందతీర్థులనే నామము వహించిరి. కాని వీరి గ్రంథములో తరచు నారాయణతీర్థులనే వ్యవహరించుకొనియున్నారు. తరువాత కాశీలో గంగాతీరమున నివసించుచు బహుళముగా బ్రహ్మవిద్యా ప్రచారము గానించిరి. అచ్చట వీరికి అనేక మండలములవారు శిష్యులైరి. అచ్చటనున్నప్పుడు శాండిల్య భక్తిసూత్రముల వ్యాఖ్యయు, పూర్వమీమాంస శాస్త్రముపై ఒకగ్రంథము రచించినట్లు తెలియుచున్నది. వీరు కృష్ణలీలా తరంగిణిని ఎచ్చట ప్రారంభించి, ఎచ్చట ముగించిరో తెలియరాదు. “తరంగిణి” సంస్కృతమున సంగీత రూప కావ్యము, దీనిని గానంచేసి ఆనందించని భారతీయులుండరు. ఇందలి కవితా ధోరణియు, పదలాలిత్యమును, దరువులు, శ్లోకములు, గద్యలు, కీర్తనలు, ఒక యక్షగాన సరళిలో బోలియున్నవి. ఇవిగాక తీర్థులవారు అనేక రచనలు చేసియున్నారు. తెలుగులో పారిజాతాపహరణ యక్షగానము, శాండిల్యభక్తి సూత్రవ్యాఖ్య, భక్త్యధికరణమాల. సాంఖ్యకారికావ్యాఖ్య, సాంఖ్యతత్వ క్రమముదివ్యాఖ్య, న్యాయముక్తావళిలిటీక, భాట్టభాషా ప్రకాశము, యోగ సూత్రవ్యాఖ్య, సిద్ధాంతబింబు లఘుచంద్రిక. వేదస్తవటీక, వేదాంతవిభావ నాటీక (పై గ్రంథములలో కొన్ని గ్రంథములు భక్తి సిద్ధాంత. సాంఖ్య సిద్ధాంత, తర్కశాస్త్ర సంబంధములు.)

వీటిలో కొన్ని ముద్రితాలు, కొన్ని అముద్రితాలు. అచ్చుకానివి కాశీవిశ్వవిద్యాలయ గ్రంథాలయములో వున్నవని తెలియున్నది.

ఇవిగాక తీర్థలవారు, హరిభక్తి సుధార్థ వంశురేశ్వరాచార్య విరచిత మైన పంచీకరణవార్తికం వివరణ దీపికను సంస్కృతములో రచించినట్లు కూడా తెలియుచున్నది.

వీరు శోభనాద్రి, వేదాద్రి, శ్రీకాకుళం, పూరి, జగన్నాథం మొదలైన క్షేత్రాలను దర్శించి, ఆయా దేవతలపై కొన్ని కీర్తనలను సంస్కృతములో రచించి, కూచిపూడివచ్చి అచ్చటి గానపరులకు, భజనపరులకు, గాన, నృత్యములలో శిక్షణ ఇచ్చినారు. తరంగములకు యక్షగానముగ అప్పడే రూపము కలిగియుండవచ్చును. ఆ తరువాత పరిణామకాల కలిగి తిరుపతి వెళ్ళి వేంకటేశుని దర్శించుకొని, స్వామివారి అనతితో దక్షిణాదికెళ్ళి “వరహూరు”లో ఆలయప్రతిష్ఠ చేశారు. “జయజయ వరాహపుర శ్రీ వేంకటేశ” యని ఈయన చెప్పిన కీర్తన ఆదివరాహ క్షేత్రములో (తిరుమల) వెలసిన వేంకటేశునిపై చెప్పినదని ఆంధ్ర, ఛారతీయులు, వరాహూరులో తీర్థుడు నెలకొల్పిన వేంకటేశుడేయని దాక్షిణాత్యులు అంటారు. కాని, తీర్థలవారి గురువులైన శివరామతీర్థులు “గురుచంద్రిక” అనే సంస్కృతగ్రంథము వ్రాసినారని తెలియుచున్నది. వారికాలం విక్రమశకం. 1718-30 అనగా క్రీ॥శ॥ 1675 ప్రాంతము. దీనినిబట్టి చూడగా తీర్థలవారు అధమం క్రీ॥శ॥ 1700 వరకు జీవించినట్లు తెలియును. మొత్తానికి ఆయన సుమారు 1580 ప్రాంతాన జన్మించి, 1614 లోపుగానే జీవించి యున్నట్లు తెల్పుదురు.

కుక్కపక్షం, అష్టమీ, కృత్తికానక్షత్రయుక్త గురువారంనాడు తిరుప్పండుర్తి గ్రామములో సిద్ధిపొందినట్లున్ను. ఆ గ్రామములో ఆయనప్రతిదినం కూర్చునే మామిడిచెట్టు, ఆయన జీవనమాధికి ఉత్తరదిక్కున ఉన్నదని వరాహూరు వేంకటేశ్వరాలయములో తీర్థలవారి చిత్తరువు నేటికిని ఉన్నట్లు వారు అచ్చట ప్రారంభించిన “శికోత్సవము” (ఉల్లపండుగ) ఇప్పటికిని భాద్రపద మాసంలో జరుపుకొనుచుందురని చరిత్రకారులవల్ల తెలియుచున్నది.

తాడేపల్లి పేరయ్యగారు

(శ్రీ) పేరయ్యగారు విరోధినామ సంవత్సరములో 1890లో జన్మమందిరి. చిన్ననాటినుండియు కూచిపూడివిద్య నభ్యసించి, యవ్వనప్రాయములో చంద్రమతి, సీత, ఉష, భామ, గొల్ల వేషములను కడుసమర్థవంతముగ అభినయించి రసజ్ఞుల మన్ననలను పొందుచు, సువర్ణ ఘంటాకంకణములను కూడా బొందియున్నారు.

వీరు హరికథాగానముకూడా చక్కగా చేయుదురని ప్రతీతి. ముఖ్యముగా వీరు నంగిగడ్డ, ఘంటసాల మొదలైన గ్రామములలో దేవదాసీలకు (కళావంతులు), విద్య (గరిడీలు) ఉచితముగా నేర్పి తమయొక్క బాదార్యమును చాటి, ముందుతరమువారికి మార్గదర్శికులైనారు. వీరి శిష్యులు వెంపటి చినసత్యం, భాగవతుల రామతారకం, జోశ్యుల సీతారామయ్య మొదలైనవారు ఎందరో గలరు.

జయదేవ కవి 1116-1160

నేనవంశపు రాజులలో లక్ష్మణ నేనుడనేరాజు గొడదేశమును పాలించెను. ఇతడు కావ్యగీతి ప్రియుడు, కవి, పండిత, గాయకపోషకుడు. స్వయముగా సంగీత, సాహిత్య, పాండిత్యము, ప్రబంధరచనా దక్షతగలవాడు. అట్టి లక్ష్మణనేన మహారాజు ఆస్థానమునో శ్రీ జయదేవకవి ఉండేవారు.

(శ్రీ) భోజదేవ ప్రభవస్య. రామదేవీసుత,

(శ్రీ) జయదేవకస్య,

పరాశరాది ప్రియవర్గ కంఠేశ్రీ గీతగోవింద

కవిత్వమస్తు.

దీనినిబట్టి జయదేవుని తండ్రి భోజదేవులు, తల్లి రామాదేవి, పరాశరాదులు ప్రాణన్నేహితులని తెలియుచున్నది. గీతగోవిందమును గానంచేస్తూ వుండేవారు.

“బిందు బిల్వసముద్ర సంభవ రోహిణి రమణేన” దీనినిబట్టి బిందు బిల్వము, వీరి జన్మస్థానమని తెలియుచున్నది. ఇది కొన్నిచోట్ల “కేందు బిల్వ”మని, “తిందుబిల్వ”మని, కేందుబిల్వమని చెప్పబడియున్నది. “భక్తి మాల” యనే చంద్రదత్తుని గ్రంథములో బిందుబిల్వమనేయున్నది. దిందు బిల్వము ఒరిస్సా రాజ్యములో జగన్నాథ క్షేత్రానికి దగ్గరగాయున్నది. వంగదేశములో బీర్బూంజిల్లాలో “కేందులి” అనే గ్రామమే, ఈ “కేందు బిల్వము” లేక కిందుబిల్వమని వంగదేశీయులంటున్నారు. అచ్చట యేపేటా జయదేవుని జన్మదినోత్సవాలు జరిపి గీతగోవిందం గానం చేస్తుంటారని వినికిడి. ఒరిస్సా రాజ్యములోని కిందుబిల్వమునకు జెందిన కోటీరకృష్ణ పండాజీ అనే ఆయనవద్దనున్న ఒక తాళపత్ర గ్రంథములో ఓద్రభాషలో ఇట్లున్నదందురు.

“శ్రీముఖ నామసంవత్సర, మార్గశిరకృష్ణ ఏకాదశినాడు జయదేవ కవి కై వల్యంపోందెనని వ్రాసియున్నట్లు చరిత్రకారులు తెల్పుచుండిరి. అ తేదీ క్రీస్తుశకం 1153, డిశంబరు 28 కి సరిగా సరిపోతుంది. దీనినిబట్టి అంతకుముందు 60-70 ఏండ్లకు ముందుగా జయదేవులు జన్మించియుందు రని తలచవచ్చు. దాదాపు 1090 ప్రాంతమనవచ్చు. జన్మతః ఆంధ్రుడై, తమిళదేశంలో పుట్టిపెరిగి, వాగ్గేయకారుడైన త్యాగయ్యగారివలెనే జయదే వులుకూడా ఓద్రుడై వంగదేశములో జీవించి, అచ్చట రాజపోషణము పొంది, ప్రసిద్ధుడై యుంటాడు. గీర్వాణభాషలో “గీతగోవిందం” రసప్రధాన మైన గ్రంథము.

ఈ గ్రంథమునందు సాహిత్యము ప్రధానాంగముగాను, సంగీతము ఉపాంగముగాను వున్నది. ఈ రచన నాట్యప్రదర్శనకు అనుకూలముగా నవరసాలంకారముగ అభినయించుటకు ఎంతో సుందరమైన రచన, ఈయన రాధాకృష్ణుల విషయమును, శృంగాభి లీలావర్ణనమును ఎంతో అందముగా ద్వాదశ సర్గాత్మకముగా “గీతగోవింద” మనే పేరున వెలసియున్నది.

ఓం

శ్రీ ప ర దే వ తా యై న మః

ఇతి, శ్రీ మన్నహః మహేశ్వర కూచిపూడి
బాలాత్రిపుర సుందరీ సహిత శ్రీరాఘలింగే
శ్వర, అనవరత దివ్యపద పద్మారాధక శ్రీ కూచి
పూడి నృత్యకళావతంస, గార్గ్యేయనగోత్ర
ఆపస్తంభసూత్ర హేమాద్రి వంశపయః
పారావారరాకా సుధాకర యశోద
వేంకటేశ్వర యజ్ఞ తృతీయపుత్ర
వేదాంతం లక్ష్మీనరసింహ
శాస్త్రి అనుంగు శిష్యుం
డు, శ్రీ పరదేవి కరుణా
కటాక్షుండు, దేవీ
పూజా దురంధ
రుండును,
పండిత,

నాట్యచార్య, నాట్యశాస్త్ర ధురీణ, నాట్యకళా వితామహ,
నాట్యకళా విశారద, నాట్యరత్న. చిదంబర ధీ
క్షీతులుచే సర్వజన రంజకముగ రచింపం
బడిన కూచిపూడి కళాసాగరము
అను మహత్తర సమగ్ర నాట్యగ్రంథము
సర్వము సంపూర్ణము.